ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ-ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

ΧΡΟΝΟΧΩΡΟΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΕΞΙΚΟΥ

Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχέα

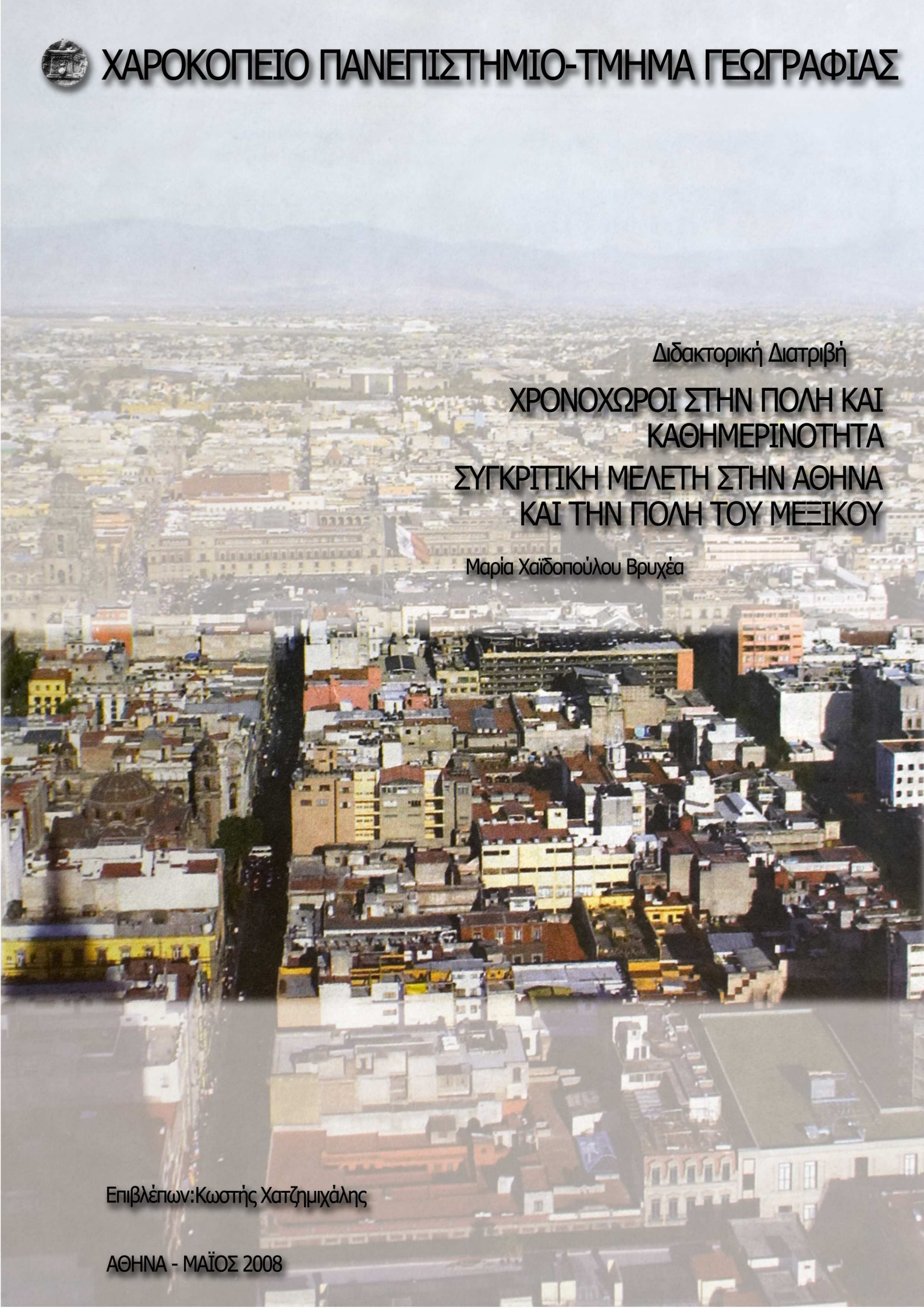

Επιβλέπων:Κωστής Χατζημιχάλης

ΑΘΗΝΑ - ΜΑΪΟΣ 2008

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ – ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

Διδακτορική διατριβή

ΧΡΟΝΟΧΩΡΟΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΕΞΙΚΟΥ

Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχέα

Τριμελής Επιτροπή

Επιβλέπων:
Καθηγητής Κωστής Χατζημιχάλης
Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Μέλη:
Καθηγητής Αντώνης Λιάκος
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Επίκ. Καθηγήτρια Αλεξάνδρα Μπακαλάκη
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Η διδακτορική διατριβή πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη του προγράμματος "Ηράκλειτος: Υποτροφίες έρευνας με προτεραιότητα στη βασική έρευνα".
Ιδρυματικός υπεύθυνος: Αν. Καθηγητής Παύλος Δελλαδέτσιμας.

Το πρόγραμμα "Ηράκλειτος" υλοποιείται στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ – Γ΄Κ.Π.Σ. και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση κατά 75% και το Ελληνικό Δημόσιο κατά 25%.

ΕΛΛΑΔΑ 2008 ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΡΙΞΗΣ
Ανάπτυξη παντού. Ανάπτυξη για όλους.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

ΑΘΗΝΑ - ΜΑΪΟΣ 2008

“.. it is always good to remind ourselves that we mustn’t take people for fools.”

M. de Certaeu (1984:176)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πίνακας χαρτών, φωτογραφιών, διαγράμματος 1

Ευχαριστίες 2

Περίληψη στα ελληνικά 5

Περίληψη στα αγγλικά 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Εισαγωγή 9

1.1. Στόχος της διατριβής και βιωματικές και θεωρητικές αφετηρίες 9

1.2. Εννοιολογικό πλαίσιο 14

1.3. Μεθοδολογική προσέγγιση 22

1.4. Διάρθρωση της διατριβής 26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Θεωρητικό πλαίσιο 31

2.1. Πρακτικές, αναπαραστάσεις, βιώματα και συναντήσεις διαδρομών (από τον H. Lefebvre στην D. Massey) 31

2.2. Ο "αφηρημένος" χρόνος και χώρος ως κυρίαρχη αναπαράσταση 44

2.3. Αλλοιώσεις πρακτικών μέσω αναπαραστατικών κατηγοριών: παραδείγματα από "στατιστικές χρήσεως χρόνου" 52

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Όψεις της καθημερινότητας στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού 63

3.1. Καθημερινότητα και χωρική, κοινωνική και πολιτισμική ετερογένεια 67

3.2. Χώροι "ελεύθερου" χρόνου στην πόλη 81

3.3. Χώροι απόλαυσης στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού 85

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Κατηγορίες της καθημερινότητας και οικειοποίηση στην πόλη: έρευνα πεδίου στην Αθήνα και την πόλη του Μεξικού 95

4.1. Ζητήματα μεθοδολογίας 95
4.1.1. Διαμόρφωση οδηγού συνέντευξης 95

4.1.2. Οι χώροι στην Αθήνα και στο Μεξικό..... 98
4.1.3 Η εμπειρία της επαφής με το πεδίο: εύρεση υποκειμένων και η διαδικασία των συνεντεύξεων..... 111
4.1.4. Από τις αναπαραστάσεις στα βιώματα και πάλι πίσω..... 116

4.2. Καθημερινότητα και χρονοχώροι απόλαυσης στην πόλη..... 122
4.2.1. Χρονοχώροι εργασίας..... 127
4.2.2. Χρονοχώροι απόλαυσης, το "έξω" ως χαλαρότητα..... 133
4.2.3. Διαδρομές στην πόλη: μετακίνηση και βόλτα 139
4.2.4. Ο "ελεύθερος χρόνος" ως αναπαράσταση..... 149
4.2.5. Βιώματα και αφηρημένοι χρονοχώροι 164

4.3. Πόλη και οικειοποίηση 165
4.3.1. Βόλτες, πλατείες και πάρκα..... 166
4.3.2. Από τους χρονοχώρους "συνάντησης-συζήτησης"/"απόλαυσης" στο δημόσιο οικείο: "μ' αρέσει να βρίσκομαι εδώ" / "αισθάνομαι σαν στο σπίτι μου" 174
4.3.3. Κατασκευάζοντας το δημόσιο οικείο..... 196

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα..... 204

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 220

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Κατάλογος συνεντεύξεων 237

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Κωδικοποίηση δραστηριοτήτων Eurostat..... 240

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: Συνέντευξη με την Claudia 246

Πίνακας χαρτών, φωτογραφιών, διαγράμματος

Α. Το ευρύτερο ιστορικό κέντρο της Αθήνας και η θέση των επιλεγμένων χώρων απόλαυσης	σ. 29
Β. Το ευρύτερο ιστορικό κέντρο του Μεξικού και η θέση των επιλεγμένων χώρων απόλαυσης	σ. 30
Πίνακας: Συγκριτική παρουσίαση των απόψεων των H. Lefebvre και D. Harvey για την τριμερή συγκρότηση του χώρου	σ. 33
Διάγραμμα: Χρονο-χωρικός χάρτης δύο ατόμων (κατά T. Hägerstrand)	σ. 49
Γ. Διοικητική διαίρεση της πόλης του Μεξικού σε delegaciones (διαμερίσματα)	σ. 65
Δ. Πόλη του Μεξικού: βασικές αρτηρίες και περιοχές	σ. 66
Ε. Συγκριτική παρουσίαση στην ίδια κλίμακα των ευρύτερων ιστορικών κέντρων της Αθήνας και του Μεξικού	σ. 68
Φωτογραφίες από το Blanco	σσ. 101-2
Φωτογραφίες από το Negro	σσ. 103-4
Φωτογραφίες από το Naranja	σ. 106
Φωτογραφία από το Κίτρινο	σ. 107
Φωτογραφία από το Κόκκινο	σ. 108
Φωτογραφία από το Γαλάζιο	σ. 109
Φωτογραφία από το Πράσινο	σ. 110

Ευχαριστίες

Αυτό το διδακτορικό είναι, κατά ένα μεγάλο μέρος, οι ευχαριστίες του. Κυρίως για τους ανθρώπους που μοιράστηκαν μαζί μου τις ιστορίες της καθημερινότητάς τους, τους χρονοχώρους τους, τις πρακτικές τους, τις γνώσεις τους, τις καθημερινές τους "διαδρομές" και σημασιοδοτήσεις. Επιπροσθέτως, στις δύσκολες μέρες της πίεσης, οι σκέψεις και οι τακτικές των δικών τους αφηγήσεων με βοήθησαν να βρω λύσεις στη δική μου καθημερινότητα. Ευχαριστώ, λοιπόν, όλα τα "υποκείμενα" της έρευνας, αλλά και τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες, τους ιδιοκτήτες και τις ιδιοκτήτριες των μαγαζιών και όλες/ους τις ειδικές πληροφορήτριες/ητές για την ιδιαίτερα σημαντική βοήθειά τους στην έρευνα πεδίου. Χωρίς αυτές και αυτούς, αυτή η διατριβή δεν θα υπήρχε ή θα 'ταν αλλιώς.

Πολλοί και διαφορετικοί άνθρωποι, εκτός και εντός ακαδημαϊκής κοινότητας, βοήθησαν στην ολοκλήρωση του διδακτορικού και, όσο κι αν ξανακοιτάω αυτές τις ευχαριστίες, είμαι σίγουρη ότι κάποιον/α ξεχνάω.

Θεωρώ ότι οφείλω πολλά:

Καταρχήν, στον Κωστή Χατζημιχάλη, γιατί, εκτός του ότι πίστεψε αυτό το ιδιαίτερα "εξωτικό" (από πολλές πλευρές) θέμα, ήταν πάντα εκεί μαζί μου στη δύσκολη "διαδρομή", να μου δίνει κουράγιο και υποστήριξη, τόσο συναισθηματική όσο και επιστημονική.

Στην Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και στον Αντώνη Λιάκο της τριμελούς επιτροπής, για τις παρατηρήσεις και την υπομονή στα αποσπασματικά κεφάλαια. Θα ήθελα να δηλώσω, σε σχέση με τα πολύτιμα σχόλια των τριών παραπάνω συντελεστών, ότι οι παραλήψεις και τα λάθη βαραίνουν αποκλειστικά εμένα και οφείλονται μάλλον σε δικές μου επιλογές παρά στην απουσία εντοπισμού τους από την τριμελή επιτροπή.

Στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, όχι μόνο για την υλικοτεχνική υποδομή, αλλά και για την ηθική και επιστημονική υποστήριξη αυτής της "διαδρομής". Το προσωπικό στη Γραμματεία της Γεωγραφίας, καθώς και στην Επιτροπή Ερευνών βοήθησε ιδιαίτερα σε πρακτικά θέματα, και ειδικά η Μαρία Μπουζιάνη μοιράστηκε μαζί μας αρκετές δυσκολίες. Παράλληλα, ο Παύλος Δελλαδέτσιμας βοήθησε σε ιδρυματικά ζητήματα, ο Απόστολος Παπαδόπουλος στην αρχική μεθοδολογία, η Σοφία Σκορδίλη και η Πόπη Σαπουντζάκη παρείχαν ψυχολογική υποστήριξη. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Σταμάτη Καλογήρου και κυρίως τον Γιώργο Τεχνίτη για τη βοήθεια στην επεξεργασία και παρουσίαση των χαρτών. Η κοινή πορεία με τον Γιώργο Μελισσουργό αποτέλεσε πάντα ένα σημαντικό στήριγμα στο άγχος, τα προβλήματα, αλλά και τις καλές στιγμές.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα:

τις καθηγήτριες, αλλά και τους/τις υποψήφιους/ες διδάκτορες και διδακτόρισσες των σεμιναρίων “Υποψηφίων Διδακτόρων”, και ειδικά την Ντίνα Βαΐου για την επιμονή στο φύλο και τη Μαρία Καλαντζοπούλου για τις αμοιβαίες ψυχοθεραπείες·

για τη βιβλιογραφική βοήθεια, τον Αλέξη Δέφνερ, τον Νίκο Σουλιώτη και, κυρίως, τη Ρούλη Λυκογιάννη, με την οποία έκανα και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και σημαντικές συζητήσεις·

τον Σταύρο Σταυρίδη, για το πάθος της σύζευξης πολιτικού και θεωρητικού·

τον Γιάννη Σακέλλη, για την επεξεργασία και παραχώρηση πρωτογενών στοιχείων έρευνας·

τη Διονυσία Περπερίδου, για την παραχώρηση αδημοσίευτων στοιχείων από τη δική της διδακτορική έρευνα·

την Αλέκα Μπουτζουβή, με την οποία πραγματοποίησα κάποιες συζητήσεις πριν ακόμα τη διαμόρφωση της πρότασης·

τον Νίκο Κοκκάλα, για τη βοήθεια στις μεταφράσεις των ισπανικών και την ενδελεχή επιμέλεια του (σχεδόν) τελικού κειμένου·

τον Νίκο Βλασόπουλο για τη σύνθεση του εξωφύλλου και την επεξεργασία των φωτογραφιών·

την Αγγελική Παπαθανασίου, τον Δημήτρη Κωφίδη και τον Πέτρο Μωραΐτη, για την απομαγνητοφώνηση συνεντεύξεων από την Αθήνα·

την Doreen Massey, τον Άκη Παπαταξιάρχη, τον Eric Swyngedouw, την Kirsten Simonsen και τον Lawrence Berg, για τα σχόλια, τη βιβλιογραφική βοήθεια, αλλά και κάποιες συζητήσεις. Τα Σεμινάρια του Αιγαίου αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για την πραγματοποίηση πολλών από αυτές τις συναντήσεις.

Από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, στο Μεξικό, ευχαριστώ θερμά:

τον Abilio Vergara Figueroa, τον Jorge Legorreta, την Adriana López και, βέβαια, τον Luis Hernández Navarro, για την υποστήριξη, τις διασυνδέσεις και τις πολύτιμες πληροφορίες·

τον Carlos Antonio de la Sierra και την Patricia Arévalo, για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις, αλλά και την ιδιαίτερα σημαντική βοήθεια στην έρευνα πεδίου·

τη Márgara Millán Moncayo, φίλη και καθηγήτριά μου, για την επιστημονική και πρακτική υποστήριξη·

την Gloria, για τις όμορφες “διαδρομές” της παραμονής μου·

το INEGI και το προσωπικό του, για την εξαιρετικά εύκολη πρόσβαση σε στατιστικές έρευνες·

τον Francisco Aguayo, για τη βοήθεια ως προς την πρόσβαση σε βιβλιογραφία·
την κ. Montanegro, για την έμπνευση.

Τέλος, οφείλω υπερβολικά πολλά στη μεγάλη μου οικογένεια και στους φίλους και τις φίλες μου. Με βοήθησαν σε πολλά "πρακτικά" θέματα, από σχόλια και συζητήσεις, επιμέλεια μεταφράσεων και επίλυση προβλημάτων λογισμικού, μέχρι φαγητό, φιλοξενία, οικοδομικές εργασίες και επισκευές μηχανημάτων. Η υποστήριξή τους υπήρξε πολυεπίπεδη και έδειξαν υπομονή στις διαρκώς αυξανόμενες κρίσεις, γκρίνιες και εντάσεις μου, ιδίως κατά τη διάρκεια του τελευταίου χρόνου (για τον οποίο οφείλω και πολλά "συγγνώμη"). Κυρίως τις/τους ευχαριστώ για το περιβάλλον τρυφερότητας που μου πρόσφεραν, χωρίς το οποίο αυτό το διδακτορικό πιθανότατα δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

Οι στιγμές ενθουσιασμού είναι αφιερωμένες
στην Αννούλα…
και στον Χάρη,
"για τις ιστορίες των σιωπηλών ματιών",
σ' αυτές κι αυτούς που φύγανε, λοιπόν,
αλλά και (πάντα) στους ζωντανούς και στις ζωντανές γύρω μας.

(Για τις στιγμές απελπισίας του διδακτορικού φταίει, ως συνήθως, ο καπιταλισμός και το σύστημα... τα οποία και δεν θα ευχαριστήσω)

Περίληψη στα ελληνικά

Η παρούσα διδακτορική διατριβή αφορά την προσέγγιση της καθημερινότητας στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού από την οπτική των κοινωνικών υποκειμένων. Μελετά καθημερινά βιώματα και πρακτικές, ακολουθώντας τις θεωρητικές αναλύσεις των H. Lefebvre και D. Massey για το χώρο. Εστιάζει σε χρονοχώρους συνάντησης-συζήτησης (ημιδημόσιους χώρους "ελεύθερου" χρόνου), οι οποίοι ονομάζονται "χώροι (χρονοχώροι) απόλαυσης". Βασίζεται κυρίως σε πρωτογενή έρευνα πεδίου στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού, και συγκεκριμένα σε ημιδομημένες συνεντεύξεις 40 ατόμων ηλικίας περίπου 25-45 ετών, τα οποία εργάζονται, δεν έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις και συνηθίζουν να επισκέπτονται συγκεκριμένους χώρους απόλαυσης στην καθημερινότητά τους.

Η έρευνα αναδεικνύει τον αλληλοσυσχετισμό και τη ρευστότητα των χρονοχώρων των συγκεκριμένων υποκειμένων και εξετάζει κάποιες κοινές κατηγορίες, όπως χρονοχώροι εργασίας, χρονοχώροι απόλαυσης (το "έξω") και διαδρομές στην πόλη, καθώς και τις αναπαραστάσεις σε σχέση με την κατηγορία του "ελεύθερου" χρόνου. Οι βιωμένοι χρονοχώροι και οι αντίστοιχες πρακτικές φαίνεται ότι αφορούν εναλλαγές χρονοχώρων χαλάρωσης και έντασης και εκφράζουν μια καθημερινότητα ως συνεχές, ενώ συχνά ξεφεύγουν από τα διακριτά όρια μετρήσιμων χρόνων και υλικών χώρων ή άλλων αφηρημένων αναπαραστάσεων. Η ανάπτυξη μιας σχέσης με την πόλη μελετάται μέσω της χρήσης δημόσιων και ημιδημόσιων χώρων και προτείνεται η έννοια της βιωματικής αναπαράστασης του "δημόσιου οικείου" για να ορίσει τους συγκεκριμένους χρονοχώρους απόλαυσης που εξετάζει η έρευνα. Ως προς τη σημασιολόγηση, δηλαδή, των υποκειμένων, προτείνεται το "δημόσιο οικείο" σε μια προσπάθεια να περιγραφεί με επιστημονικούς όρους ένα βίωμα.

Η διατριβή αναδεικνύει τη σημασία των βιωμάτων στη συγκρότηση της καθημερινότητας στην πόλη και την πιθανή απόκλισή τους από αφηρημένες κυρίαρχες αναπαραστάσεις για το χρόνο και το χώρο. Τα βιώματα παράγουν πρακτικές και, άρα, επηρεάζουν την κατασκευή της ίδιας της πόλης. Επίσης, τα βιώματα, κυρίως χρονοχώρων χαλάρωσης, μπορούν να δημιουργήσουν βιωματικές αναπαραστάσεις οι οποίες, μέσα από τις "αντιφάσεις" τους, εκφράζουν τη

δημιουργικότητα της καθημερινότητας, αλλά και τους περιορισμούς των δικών μας (επιστημονικών) κατηγοριοποιήσεων.

Περίληψη στα αγγλικά

Timespaces in the city and everyday life. Comparative study in Athens and in Mexico City.

Supervisor:
C. Hadjimichalis, Department of Geography, Harokopio University.

Members of the Advisory Committee:
A. Liakos, Department of History and Archaeology, National University of Athens.
A. Bakalaki, Department of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki.

This thesis deals with the everyday life from the point of view of the subjects that live that everyday. It studies the lived and the practiced everyday in Athens and in Mexico City following the theoretical approaches developed by H. Lefebvre and D. Massey. It focuses on timespaces of meeting/conversing (semi-public spaces of "free time"/leisure) which are called "spaces (timespaces) of pleasure". It is based mainly on interviews of 40 individuals who are employed, are 25-45 years old, without pressing family obligations and who visit specific places of pleasure in their everyday.

The research brings to the surface the interrelation and the fluidity of the timespaces of the specific subjects and describes some common categories, like timespaces of work, timespaces of pleasure (to go "out"), trajectories in the city and also their representations about the category of "free time". It seems that the lived timespaces and the interconnected practices are related to the alternating of timespaces of relaxation and intensity; they express the everyday as a continuum and they often go beyond the discrete limits of counted times and material spaces or other abstract representations. The development of a relation with the city is investigated through the use of public and semi-public places. The thesis proposes the concept of the lived representation of the "public familiar" in order to define the specific places of pleasure. In other words, as far as the conceptualization of the subjects is

concerned, the public familiar tries to describe a lived timespace with a scientific discourse.

The thesis highlights the importance of the lived timespaces in the construction of the everyday in the city and their possible deviation from the abstract representations about time and space. The lived produces practices and so influences the construction of the city itself. At the same time, the lived, especially of timespaces of relaxation, can create representations which, through their “contradictions”, express the creativity of the everyday and the limitations of our (scientific) categorizations.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Εισαγωγή

1.1. Στόχος της διατριβής και βιωματικές και θεωρητικές αφετηρίες

Αφετηρία αυτού του διδακτορικού, όπως και τόσων άλλων, υπήρξε μια απορία. Η καθημερινότητά μου στην Αθήνα περιλάμβανε χώρους και χρόνους που δεν αναγνώριζα στις σχετικές στατιστικές και στη βιβλιογραφία της κυρίαρχης αστικής γεωγραφίας. Κάνοντας διαδρομές στην πόλη, η εικόνα ανθρώπων γύρω από ένα τραπέζι σε έναν δημόσιο –ή σχεδόν δημόσιο– χώρο προκαλούσε διάφορα ερωτήματα. Δεν μπορεί να ήταν όλοι φοιτητές και φοιτήτριες, άνεργοι με οικονομική άνεση ή πλούσιοι άεργοι. Τι έκαναν εκεί; Η απορία, λοιπόν, ήταν η εξής: Ποια καθημερινότητα υπήρχε γύρω απ' αυτό το κομμάτι του χρόνου και του χώρου; Τι σημασία έχει αυτό το κομμάτι του χρόνου και του χώρου στην καθημερινότητα στην πόλη; Αν θεωρήσουμε κυρίαρχη τη ρήση "ο χρόνος (και ο χώρος) είναι χρήμα" και δεδομένη την εντατικοποίηση και την επιτάχυνση στην καθημερινότητα (βλ. Gleick 2004, Eriksen, 2005), τότε τι κάνουν τόσοι άνθρωποι στην Πλάκα και στο Θησείο απλώς πίνοντας καφέ, ή πώς είναι δυνατό τόσα μπαράκια του κέντρου να έχουν κόσμο τις καθημερινές; Σίγουρα πρέπει να υπάρχουν εργαζόμενες και εργαζόμενοι μεταξύ των ανθρώπων που βγαίνουν "έξω", άρα, πώς συνδυάζουν την εργασιακή τους καθημερινότητα με αυτή τη χαλαρή, όπως φαίνεται, απόλαυση του χρόνου στην πόλη;

Οι πρώτες εικόνες που μου προκάλεσαν απορία καταγράφονται στην Αθήνα. Στη διάρκεια των χρόνων που παρέμεινα στην πόλη του Μεξικού –στο πλαίσιο μεταπτυχιακού προγράμματος– είχα την ευκαιρία να γνωρίσω άλλους χρόνους και τόπους από τους οικείους. Κι εκεί συνάντησα τη γνώριμη εικόνα ανθρώπων γύρω από ένα τραπέζι, να συζητούν και να απολαμβάνουν έναν καφέ ή μια μπίρα, όμως η καθημερινότητα στην πόλη του Μεξικού είχε αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνη της Αθήνας. Μέσα από αυτή τη διαφορετικότητα "είδα" τη σημασία της καθημερινότητας ως πεδίο ανάδειξης κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών.

Σ' αυτόν τον "εξωτικό" τόπο, που σιγά σιγά μου έγινε οικείος, αλλά και "πίσω", στην Αθήνα, αναγκάστηκα να αντιμετωπίσω στερεότυπα δικά μου και των άλλων, ως προς το "άλλο" και ως προς το "δικό μου". Στο Μεξικό, αντιμετώπισα τη διαφορετικότητα ως "η άλλη", ως ξένη που προσπαθεί να κατανοήσει. Ταυτόχρονα,

όμως, μέσα απ' την παρατήρηση και εξοικείωση με το "άλλο", άρχισα να βλέπω δικές μου καθημερινές κανονικότητες να αποφυσικοποιούνται. Αναφέρομαι σε στερεότυπα που δημιουργούν συγκεκριμένες εικόνες για την καθημερινότητα. Για παράδειγμα, κατά την πρώτη περίοδο παραμονής μου στην πόλη του Μεξικού, μία από τις εκπλήξεις που με περίμεναν ήταν το ακόλουθο περιστατικό: Μετά από άκαρπες προσπάθειες να επικοινωνήσω με ένα συγκεκριμένο άτομο του οποίου είχα μόνο τηλέφωνο σπιτιού (ήταν ακόμα η προ-διάδοσης-κινητών εποχή), μια γνωστή με συμβούλεψε να τον πάρω κατά τις 3.30 το μεσημέρι: "Είναι ώρα φαγητού και πιθανό να τον βρεις εκεί", μου είπε. Για τα δικά μου "ελληνικά" δεδομένα τού τότε (αρχές του 1997), ήταν αδιανόητο, ανεπίτρεπτο, να ενοχλήσεις ένα άτομο στο σπίτι του μεσημεριανές ώρες – εκτός κι αν υπήρχε μια σχέση ιδιαίτερα στενή που να περιλαμβάνει και ακριβή γνώση του καθημερινού προγράμματος του άλλου ή της άλλης. Το πρόβλημα ήταν ότι δεν μου είχε περάσει από το μυαλό πως αυτή η συνήθεια ήταν "δικιά μου", του τόπου μου και, πιθανότατα, δεν υπήρχε ως πρακτική σε άλλους τόπους. Παρά την αμφισβήτηση των στερεοτύπων και την ανοικτότητα που θεωρούσα ότι είχα σε σχέση με το "άλλο", μήπως τελικά είχα συνδέσει τον συγκεκριμένο τόπο με την εικόνα του Μεξικάνου-με-το-σομπρέρο-να-κοιμάται-τη-σιέστα; Η "σιέστα", όπως ανακάλυψα, δεν συνηθίζεται ως πρακτική στην πόλη του Μεξικού και δεν υφίσταται ούτε ως θεσμικά κατοχυρωμένο ωράριο κοινής ησυχίας (ώρες κοινής ησυχίας είναι μόνο οι βραδινές).

Αντίστοιχα στερεότυπα ή φαντασιακές εικόνες για την "Ελλάδα" και τους κατοίκους της, δηλαδή για μένα, κλήθηκα να αντιμετωπίσω σ' αυτόν τον "άλλο" τόπο. Βρέθηκα σε θέση να πρέπει να εξηγήσω (;) στους έκπληκτους φίλους και φίλες το γεγονός ότι δεν χορεύουμε τόσο συχνά όπως αρμόζει σε άλλους "ζορμπάδες"[1]. Θέματα χρόνου και τόπου στην καθημερινότητα με απασχόλησαν σε όλη τη διάρκεια της τρίχρονης παραμονής μου για το μεταπτυχιακό στην πόλη του Μεξικού, τόσο σε βιωματικό και πρακτικό επίπεδο όσο και σε πιο θεωρητικό, ιδιαίτερα στη διάρκεια των τελευταίων μηνών.

Συνδυασμένες απορίες και προβληματισμοί από τις δύο πόλεις για την καθημερινότητα, λοιπόν, ήταν η βιωματική αφετηρία αυτού του διδακτορικού. Συγκεκριμένα, η έρευνα έχει στόχο να προσεγγίσει την καθημερινότητα στην πόλη

[1] Αντίστοιχη έκπληξη μπορεί να προκαλεί σε άλλες πολιτισμικές παραδόσεις η "ιδιαιτερότητα" του δίωρου ή τρίωρου καφέ στην Ελλάδα (βλ. Constantinopoulos, Young, 2006).

από την πλευρά των κοινωνικών υποκειμένων, απ' την πλευρά, δηλαδή, των ανθρώπων που βιώνουν και εν μέρει παράγουν μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές αυτή την καθημερινότητα. Μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων διερευνούνται: ο τρόπος που περιγράφουν τους χρονοχώρους της καθημερινότητας τα υποκείμενα, δηλαδή τα βιώματα και οι πρακτικές που διαμορφώνουν, οι πιθανές κατηγορίες που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τους χρονοχώρους και οι αναπαραστάσεις που έχουν για συγκεκριμένους χρονοχώρους. Η διατριβή δεν προσβλέπει στην εξήγηση καθημερινών πρακτικών, αλλά στην ανάδειξη της σημασίας των βιωμάτων στη συγκρότηση της καθημερινότητας. Η έννοια του βιώματος εδώ, παραπέμπει κυρίως στην εννοιολόγηση που πραγματοποιούν (ή δεν πραγματοποιούν) τα δρώντα υποκείμενα για κάποιες καθημερινές τους πρακτικές. Σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζεται η προτεραιότητα των βιωμάτων σε μια "συνολικότερη" ανάγνωση της καθημερινότητας στην πόλη, αλλά η ανάγκη να συμπεριλάβουμε την οπτική των υποκειμένων στις αναλύσεις μας. Όπως υποστηρίζει και ο R. Rosaldo, οφείλουμε να εξετάσουμε τις αντιλήψεις του κόσμου σε σχέση με αυτό που κάνουν, για να μπορέσουμε να έχουμε μια ολοκληρωμένη ανάλυση της ανθρώπινης πράξης (1991: 100-1).

Οι τόποι έρευνας είναι η Αθήνα και η πόλη του Μεξικού, δύο πόλεις οι οποίες αποτελούν βιωμένους τόπους για την ερευνήτρια. Δεν αποτελεί στόχο της διατριβής μια συνολική σύγκριση των δύο πόλεων. Η αντιπαράθεση αφορά κυρίως το αντικαθρέφτισμα αφηγήσεων υποκειμένων με παρόμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά (βλ. παρακάτω, 1.3) για την καθημερινότητα στις δύο πόλεις, ως μέθοδος που βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των διαφορετικών χρονοχώρων που διαμορφώνονται. Η έρευνα εστιάζει σε χρονοχώρους που εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά της "συνάντησης-συζήτησης", χώρους, δηλαδή, που επισκέπτονται τα κοινωνικά υποκείμενα στην καθημερινότητά τους, και οι οποίοι δεν συνδέονται με εργασιακές δραστηριότητες και συνήθως ορίζονται ως χώροι κατανάλωσης. Αυτοί οι χρονοχώροι προϋποθέτουν τη χρήση της πόλης και εξετάζονται σχεσιακά με τους υπόλοιπους χρονοχώρους της καθημερινότητας και όχι ως ένα ανεξάρτητο σύνολο. Η διατριβή στηρίχθηκε σε μια αρχική υπόθεση κάποιων ομοιοτήτων που παρουσιάζουν συγκεκριμένοι χρονοχώροι για τα υποκείμενα στις δύο πόλεις.

Η διατριβή εντάσσεται στη θεματική περιοχή της *πολιτισμικής γεωγραφίας* και αντλεί από διάφορες συζητήσεις και παραδόσεις του συγκεκριμένου επιστημονικού

πεδίου. Επικεντρώνει στην καθημερινή ζωή, και συγκεκριμένα στην παραγωγή της από τα υποκείμενα, εμπνεόμενη από τις θεωρητικές προσεγγίσεις του H. Lefebvre για την παραγωγή του χώρου (1991). Με αυτή την έννοια, αναζητά τα βιώματα και τις πρακτικές των υποκειμένων για την καθημερινότητα, τις εμπειρίες των χρηστών και των χρηστριών του χώρου, κατά τον Lefebvre. Παράλληλα, η διατριβή αντλεί από τη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί κυρίως μετά τη "χωρική στροφή" (spatial turn) για τους τρόπους διασύνδεσης του χώρου και του χρόνου (βλ. May, Thrift, 2001). Αυτή η συζήτηση έχει τις απαρχές της στη *χρονογεωγραφία* του T. Hägerstrand (1973). Σε επίπεδο αστικού σχεδιασμού συνδέεται με τις "πολιτικές χρόνου" που έχουν εφαρμοστεί κυρίως σε πόλεις της Ιταλίας (Paolucci, 2001a, Prats-Ferret, 2001, βλ. και European Foundation, 1999). Σε θεωρητικό επίπεδο, η συζήτηση σήμερα επικεντρώνεται στην προσπάθεια υπέρβασης της δυϊκότητας μιας εννοιολόγησης του χώρου ως στατικού και του χρόνου ως δυναμικού (Massey, 1994: 249-272, Agnew, 2005). Η παρούσα έρευνα προσπαθεί να εξετάσει χρονοχώρους που βρίσκονται πάντα σε διαδικασία κατασκευής (Massey, 2005). Επίσης, η διατριβή ευελπιστεί να συνεισφέρει στη συζήτηση άλλων κλάδων της γεωγραφίας που ασχολούνται με χώρους εμπορικής κατανάλωσης στην πόλη (για παράδειγμα, βλ. Zukin, 1995). Στόχος της είναι η μελέτη παρόμοιων χώρων, αλλά απ' την πλευρά των υποκειμένων που χρησιμοποιούν αυτούς τους χώρους. Η έρευνα, δηλαδή, δεν εξετάζει το ζήτημα της συμβολικής οικονομίας αυτών των χώρων, το οποίο απασχολεί τον κύριο όγκο της βιβλιογραφίας στη σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία, αλλά επικεντρώνεται στις πρακτικές, τα βιώματα και τις σημασιοδοτήσεις των ίδιων των υποκειμένων για συγκεκριμένους χώρους κατανάλωσης που επισκέπτονται στην καθημερινότητά τους.

Το θέμα και οι επιλογές της διατριβής επηρεάστηκαν από την ακαδημαϊκή (και μη) εμπειρία μου στο Μεξικό, αλλά και από την εμβάθυνση σε συγκεκριμένες θεωρητικές προσεγγίσεις. Ο τόπος καθορίζει τους ερευνητές και τις ερευνήτριες, αλλά και την οπτική και τις επιλογές της ακαδημαϊκής κοινότητας, τα προγράμματα σπουδών και την προσφερόμενη γνώση. Λόγω ακριβώς του διαφορετικού τόπου και της διαφορετικής θέσης της μεξικανικής (και λατινοαμερικανικής) ακαδημαϊκής κοινότητας αναφορικά με την ελληνική που γνώριζα (αλλά και την ισπανική, από την οποία είχα μια σύντομη εμπειρία), αντιλήφθηκα καλύτερα τις σχέσεις εξουσίας στην παραγωγή, διανομή και επικράτηση των επιστημονικών γνώσεων/απόψεων, αλλά και τις διαφορές μεταξύ της (κυρίαρχης) αγγλο-αμερικανικής παγκόσμιας (;)

ακαδημαϊκής κοινότητας και άλλων πιο “τοπικών” κοινοτήτων, όπως είναι η ισπανόφωνη και η ελληνόφωνη.

Στη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος που παρακολούθησα στο Μεξικό, είχα την ευκαιρία να εμβαθύνω σε μετααποικιοκρατικές θεωρητικές προσεγγίσεις, φεμινιστικές και μη. Τόσο μέσα από κριτικές προσεγγίσεις του φεμινισμού για την κατασκευή της κατηγορίας “γυναίκες” (για παράδειγμα, Minh-ha, 1989, Mohanty, Russo, Torres, 1991, Phillips, 1998, στα ελληνικά βλ. Μπακαλάκη, 1994, Αβδελά, Ψαρρά, 1997, Αθανασίου, 2006) όσο και από αναλύσεις που καταδεικνύουν την αγγλοσαξονική/ευρωπαϊκή κεντρικότητα στις επιστήμες και στην ανάγνωση πολιτισμικών διαφορών (για παράδειγμα, Rosaldo, 1991, Said, 1996a, 1996b, Lander, 2000), εμβάθυνα σε ζητήματα κατηγοριών, σχέσεων εξουσίας και “αποικιοκρατίας” στη γνώση. Οι δύο παραπάνω θεωρητικές τάσεις στην ουσία προσεγγίζουν ζητήματα της κατασκευής του “άλλου”, μέσα από το οποίο οριοθετείται και αξιολογείται και η “δική” μας (τους) θέση. Η αποδόμηση ομοιογενοποιητικών κατηγοριών όπως “γυναίκες”, “ιθαγενείς”, “Δύση”, “νεωτερικότητα” σηματοδοτεί την ανάγκη της επιτόπιας έρευνας και της συνεχούς αμφισβήτησης των εργαλείων ανάλυσης που χρησιμοποιούμε, ώστε να μην αναπαράγουμε υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας. Βασική προϋπόθεση είναι να αποδεχόμαστε ότι ο λόγος μας δεν είναι σε καμία περίπτωση ουδέτερος, αλλά καθορισμένος χρονοχωρικά, κοινωνικά, πολιτισμικά. Πάντα μιλάμε από κάποιο συγκεκριμένο “τόπο” –με άλλα λόγια, η ερευνήτρια δεν είναι ποτέ ουδέτερη απέναντι στην πραγματικότητα–, άρα, και η παραγόμενη γνώση δεν μπορεί παρά να είναι μερική και εντοπισμένη (Haraway, 1991).

Τα παραπάνω με ώθησαν, όπως ήδη έχω αναφέρει, να εστιάσω στην οπτική των υποκειμένων για την καθημερινότητά τους, χρησιμοποιώντας ως εργαλείο προσέγγισης την ημιδομημένη συνέντευξη. Παράλληλα, σε όλη τη διαδικασία επεξεργασίας των ζητημάτων της έρευνας, προσπάθησα να αμφισβητώ συνεχώς τις κατηγορίες και τα εργαλεία ανάλυσης που χρησιμοποιούσα, ώστε να μην επιβάλω, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό, συγκεκριμένες (δικές μου) αναπαραστάσεις σε βιώματα και πρακτικές των “άλλων”, δηλαδή των υποκειμένων. Ο όρος “υποκείμενα” για τους ανθρώπους από τους οποίους πήρα συνέντευξη μπορεί να φαίνεται κάπως τεχνικός, αλλά επιλέχθηκε ώστε να υπενθυμίζει (καταρχήν σε εμένα την ίδια ως ερευνήτρια) την προσπάθεια προσέγγισης των “αντικειμένων” της έρευνας ως “υποκειμένων” (βλ. και υποκεφάλαιο 4.1.3).

Στη διάρκεια του διδακτορικού, πέρασα τουλάχιστον τρία χρόνια στην Αθήνα, καθώς και στην πόλη του Μεξικού παρατηρώντας συστηματικά καθημερινότητες, δικές μου και άλλων. Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία είδα και τη δική μου καθημερινότητα μέσα από τα μάτια άλλων, όπως παρατηρούσα και τις δικές τους μέσα από τη ματιά μου. Στις αφηγημένες καθημερινότητες των 40 συνεντεύξεων των υποκειμένων, στοιχεία που φάνταζαν τετριμμένα άρχισαν να παίρνουν κυριολεκτικά άλλη διάσταση και νόημα. Συνήθως, την καθημερινότητα δεν την επεξεργαζόμαστε, γιατί ακριβώς είναι καθημερινότητα. Αν σταθούμε, όμως, και παρατηρήσουμε, ή καλύτερα ακούσουμε, αυτό το τετριμμένο, σύντομα ανακαλύπτουμε ότι πίσω απ' το συνηθισμένο υπάρχουν επιλογές, δίκτυα και διαδρομές ανθρώπων. "Πίσω" απ' την καθημερινότητα υπάρχει μια πόλη, που εν μέρει ανακατασκευάζουμε καθημερινά.

1.2. Εννοιολογικό πλαίσιο

Όπως έχει επισημάνει ο Lefebvre, αλλά και άλλοι/ες (για παράδειγμα, De Certeau, 1984), η καθημερινότητα εμφανίζεται ως ιδανικό πεδίο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Η Ντ. Βαΐου υποστηρίζει χαρακτηριστικά ότι, "μέσα από την καθημερινή τους ζωή, οι άνθρωποι ερμηνεύουν και κατανοούν την πραγματικότητα, αποκτούν εμπειρίες, αντιμετωπίζουν και κάποτε ανατρέπουν τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι σχέσεις εξουσίας" (2000: 204). Αξίζει να σημειωθεί ότι η καθημερινή ζωή είναι μια έννοια που πολλοί και πολλές χρησιμοποιούν, αλλά σπάνια ορίζουν και, ακόμα κι όταν αυτό συμβαίνει, οι ορισμοί συνήθως αποτελούν ταυτολογίες. Η A. Heller, για παράδειγμα, ορίζει την καθημερινή ζωή ως τη "ζωή κάθε ανθρώπου" (Χέλερ, 1983: 7). Αυτό μάλλον συμβαίνει διότι, παρά το γεγονός ότι η καθημερινότητα εμφανίζεται ως κάτι "τετριμμένο", η πολυπλοκότητά της δυσκολεύει την επιστημονική της ανάλυση (Inglis, 2005: 140).

Όπως έχει επισημάνει και ο Lefebvre, η καθημερινότητα είναι ιδιαίτερα σημαντική για την προσέγγιση των ζητημάτων της πόλης (1977, 1984, 1996, 2004). Η ίδια η καθημερινότητα παράγεται και αναπαράγεται (πρακτικά και συμβολικά) καθημερινά από τους/τις κατοίκους μιας πόλης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η καθημερινή ζωή των ανθρώπων καθορίζει και παράγει την ίδια την πόλη. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο προβληματισμού, η διατριβή εστιάζει, κατά την ορολογία του Lefebvre, στη διερεύνηση πρακτικών και βιωμάτων (1991). Όπως προτρέπει και ο D.

Sibley, ως πολιτισμικοί γεωγράφοι οφείλουμε να μειώσουμε την απόσταση μεταξύ των ερευνητών και των υποκειμένων, να πλησιάσουμε και να ακούσουμε τους ανθρώπους (1995: 184). Ακόμα κι όταν αυτές οι αντιλήψεις φαίνονται υποκειμενικές, παρατηρεί ο Rosaldo, "η σκέψη και τα συναισθήματα διαμορφώνονται πάντα πολιτιστικά και επηρεάζονται από τη βιογραφία του ατόμου, την κοινωνική του κατάσταση και το ιστορικό πλαίσιο" (1991: 101).

Η E. León, σε μια κριτική επισκόπηση του λόγου των κοινωνικών επιστημών για την καθημερινή ζωή (1999), τονίζει ότι ο διαχωρισμός των χώρων της κοινωνικής ζωής και η σύνδεσή τους με συγκεκριμένες λειτουργίες έχουν οδηγήσει σε ένα είδος αξιολογικής ιεράρχησης. Στις κοινωνικές επιστήμες, καταρχήν, η καθημερινότητα ορίστηκε αντιθετικά και, άρα, διαχωρίστηκε ως προς μια γενικότερη κοινωνική ζωή και, κατά δεύτερον, συνδέθηκε με έννοιες όπως αναπαραγωγή, οικιακό, υποκειμενικό (δηλαδή, με προσωπικές αξίες). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση της δυναμικής της: τα άτομα μέσα στην καθημερινότητα αντιμετωπίζουν ένα πλαίσιο περιορισμών που δεν μπορούν να υπερβούν παρά μόνο μέσω "αντικειμενικών" δραστηριοτήτων, όπως η εργασία (1999: 28-58, βλ. και 2001). Όπως επισημαίνει και αλλού η ερευνήτρια, το "Υποκείμενο της Καθημερινότητας" μπορεί να κινηθεί στο πλαίσιο που άλλοι έχουν ορίσει, αλλά δεν μπορεί να γίνει φορέας κοινωνικής πράξης ή αλλαγής. Η αξιολογική υποβάθμιση της καθημερινότητας, η σύνδεσή της με τη μικρή κλίμακα, την τοποθετεί σε ένα επίπεδο που σημασιοδοτεί ως αδύνατη την αλλαγή των κοινωνικών δομών μέσα από την καθημερινή πρακτική (2000: 57-58).

Αντίθετα με αυτή την τάση, ο Lefebvre, καθώς και η Heller και άλλοι τονίζουν τη σημασία της καθημερινής ζωής ως πεδίο αλλαγής της κοινωνικής πραγματικότητας. Βέβαια, η Heller πιστεύει ότι μπορεί να υπάρξει μόνο δράση και όχι (πολιτική) "πράξη" στην καθημερινή ζωή (Χέλερ, 1983: 33) και χρησιμοποιεί, όπως και ο Lefebvre, την έννοια της αλλοτρίωσης στην ανάλυση της καθημερινότητας (βλ. και Shields, 1999, Βαΐου, Χατζημιχάλης, υπό έκδοση). Όσο χρήσιμη κι αν έχει αποδειχθεί η κατηγορία της αλλοτρίωσης, δεν παύει να κρίνει και να αξιολογεί τα υποκείμενα βάσει ενός "μέτρου" (το βαθμό "αλλοτρίωσης"), το οποίο ορίζεται από κάποιους άλλους (συνήθως από "εμάς", τους ειδικούς και ειδικές). "Το πολιτικό", υποστηρίζει ο Bolívar Echeverría, είναι πάντα παρόν στην καθημερινότητα με την έννοια "της δυνατότητας απόφασης σε σχέση με τα ζητήματα της ζωής εν κοινωνία, διαμόρφωσης και αλλαγής των κανόνων που καθορίζουν την ανθρώπινη

συμβίωση και υπόστασης της κοινωνικότητας της ανθρώπινης ζωής ως ουσίας που δύναται να μορφοποιηθεί" (1996: 7). [μετάφραση δική μου]

Η οπτική της καθημερινότητας απ' τη σκοπιά των υποκειμένων οδηγεί σε προσεγγίσεις του χώρου και του χρόνου όχι ως αφηρημένες έννοιες, αλλά ως βιώματα και πρακτικές.[2] Όταν μελετάμε την καθημερινότητα, είναι δύσκολο να μιλάμε για περιόδους χρονικές χωρίς αναφορά στο χώρο και το αντίστροφο, δηλαδή δεν μπορούμε να μιλάμε για χώρους χωρίς να αναφερόμαστε στο χρόνο "χρήσης" τους. Όπως πολύ χαρακτηριστικά υποστηρίζει και η D. Massey, "δεν θα είναι το ίδιο 'εδώ' όταν δεν θα είναι πια τώρα" (2005: 139)[3]. Αυτό το στοιχείο έχει τονιστεί και από τον Lefebvre (βλ. 2.1). Χαρακτηριστικό μιας προσπάθειας υπέρβασης του δυϊσμού μεταξύ χρόνου και χώρου στη γεωγραφία είναι και η χρήση του όρου "TimeSpace" από τους J. May και N. Thrift (2001: 3). Ο όρος, βέβαια, προτείνεται από τους συγγραφείς σε μια προσπάθεια ευρύτερης εννοιολόγησης και διασύνδεσης της πολλαπλότητας των χώρων και των χρόνων και δεν αναλύεται ως εργαλείο προσέγγισης των βιωμάτων της καθημερινότητας.

Στη διατριβή, χρησιμοποιείται η έννοια των χρονοχώρων για να τονιστεί ακριβώς η αλληλοσύνδεση χρόνου και χώρου στην καθημερινότητα. Ο χρόνος και ο χώρος είναι εξίσου σημαντικοί, αποτελούν δύο χαρακτηριστικά οποιασδήποτε πράξης ή μη πράξης στην καθημερινότητα. Όπως σημειώνει και ο M. Crang (2001), οι χρονοχώροι δεν αποτελούν απλώς ένα πλαίσιο που περιέχει τις δραστηριότητες, αλλά αποτελούν γενόμενα, πράξεις: οι άνθρωποι στην καθημερινότητά τους κατασκευάζουν διάφορα είδη χρονοχώρων. Όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, αυτή η εννοιολόγηση των χρονοχώρων περιλαμβάνει και παρελθοντικούς χρονοχώρους, με την έννοια της επίδρασής τους στο "εδώ και τώρα", στους καθημερινούς χρονοχώρους στο σήμερα.

Η διατριβή εστιάζει σε χρονοχώρους μη εργασίας για τα υποκείμενα. Ειδικότερα, εξετάζονται συγκεκριμένοι χώροι κατανάλωσης, τους οποίους κάποιοι άνθρωποι επισκέπτονται στην καθημερινότητά τους, δηλαδή η έρευνα

[2] Με αυτή την έννοια, δεν θα ασχοληθώ με την πλούσια βιβλιογραφία για τις άλλες διαστάσεις του χρόνου και του χώρου που δεν αφορούν άμεσα την καθημερινότητα. Για παράδειγμα, Λιάκος (2007), Καυταντζόγλου (1995), Gell, (1992), Soja (1989).

[3] Αντίστοιχα, ο N. Elias έχει πει ότι "κάθε μεταβολή στο 'χώρο' είναι μία μεταβολή στο 'χρόνο', κάθε μεταβολή στο 'χρόνο', μία μεταβολή στο 'χώρο'" (2004: 127).

επικεντρώνεται στον "ελεύθερο" χρονοχώρο της καθημερινότητας, σε χρονοχώρους "απόλαυσης" (ημιδημόσιοι χώροι "ελεύθερου"[4] χρόνου) με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά συνάντησης-συζήτησης. Δεν εξετάζονται οι συγκεκριμένοι χρονοχώροι ως χρονοχώροι εργασίας, παρά το γεγονός ότι υφίστανται και ως τέτοιοι, δηλαδή δεν εντάσσονται στην έρευνα οι εργαζόμενοι και οι εργαζόμενες αυτών των χώρων. Στην καθημερινότητα, οι συγκεκριμένοι χρονοχώροι συνήθως υποβαθμίζονται καθώς δεν συνδέονται με "παραγωγικές" ή "αντικειμενικές" δραστηριότητες, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζονται ως "βοηθητικοί" του χρονοχώρου εργασίας (León, 2000: 71).

Η γεωγραφία, όπως και η ανθρωπολογία[5] έχουν ασχοληθεί με χώρους του "ελεύθερου" χρόνου ή της διασκέδασης[6], καθώς και με "τετριμμένες", καθημερινές πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως το φαγητό (Bell, Valentine, 1997). Για παράδειγμα, πρόσφατα ολοκληρώθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο μελέτη από τους E. Laurier και Ch. Philo, η οποία χρησιμοποιεί κυρίως το βίντεο για να αναλύσει τις συμπεριφορές που παρατηρούνται στο χώρο των καφέ[7]. Η κοινωνιολογία της πόλης και η κοινωνική γεωγραφία, με αφετηρία τον M. Castells, ανέδειξαν τη σημασία της πόλης όχι μόνο ως χώρο παραγωγής, αλλά και ως χώρο "συλλογικής κατανάλωσης". Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να ορίσει τα μέσα και τις διαδικασίες συλλογικής κατανάλωσης στην πόλη που κατασκευάζονται και συντηρούνται από το κράτος και την τοπική αυτοδιοίκηση, όπως πάρκα, πλατείες, νοσοκομεία, σχολεία, κοινωνική κατοικία κ.ά., δηλαδή αφορούσε τα δημόσια αγαθά/εγκαταστάσεις τα οποία αποτελούν τμήμα του "κοινωνικού μισθού" που επιστρέφει στους πολίτες μέσω του κράτους (δηλαδή, το αντίτιμο για την κατανάλωση έχει καταβληθεί μέσω της φορολογίας) (βλ. Castells 1977, για τη χρήση του όρου από σύγχρονες μελέτες, βλ.

---

[4] Τα εισαγωγικά χρησιμοποιούνται γιατί, όπως έχουν δείξει αρκετές μελέτες που αφορούν κυρίως έμφυλες προσεγγίσεις (για παράδειγμα, McPhail, 2004, Λυκογιάννη, 2005), η κατηγορία του ελεύθερου χρόνου είναι προβληματική, καθώς είναι δύσκολο να προσδιοριστεί το τι σημαίνει για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ο ελεύθερος χρόνος και από τι είναι ελεύθερος (από την εργασία; από άλλες υποχρεώσεις;). Επίσης, για τα προβλήματα ορισμού, βλ. και Δέφνερ, 1992.

[5] Υπάρχουν ανθρωπολογικές μελέτες τόσο στην Ελλάδα όσο και στο Μεξικό που ασχολούνται με χρονοχώρους διασκέδασης, γιορτής ή αναψυχής (Παπαταξιάρχης, 1998, Sevilla, 1998, Sevilla, Portal, 2005, καθώς και αρκετά άρθρα στο Aguilar, Sevilla, Vergara, 2001). Για παράδειγμα, η J. Cowan, στο *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη Βόρεια Ελλάδα*, εξετάζει τη σημασία των χρονοχώρων αναψυχής, τόσο στην καθημερινότητα όσο και ως ιδιαίτερα γεγονότα (γιορτές), για την κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας. Στο πεδίο της ανθρωπολογίας, έχει αναδειχθεί με το παραπάνω η αξία των μη εργασιακών χρονοχώρων (αναψυχής ή διασκέδασης) στην καθημερινότητα.

[6] Ο όρος χρησιμοποιείται από τους οδηγούς πόλης, αλλά και στη διδακτορική έρευνα του Ν. Σουλιώτη (2005α, βλ. και 2005β), βλ. κεφ. 3.1.

[7] Ο τίτλος της έρευνας είναι "The Cappuccino Community: cafes and civic life in the contemporary city". Περισσότερες πληροφορίες και δημοσιεύσεις στο: http://web.ges.gla.ac.uk/~elaurier/cafesite/.

Μαλούτας, Οικονόμου 1992). Οι πρόσφατες (αγγλόφωνες) μελέτες επικεντρώνονται σε χώρους εμπορικής κατανάλωσης που συνδέονται με την παγκοσμιοποιημένη ή μεταμοντέρνα πόλη και συνήθως φέρουν ως παραδείγματα τις γνωστές μητροπόλεις σε Ηνωμένο Βασίλειο και Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (κυρίως Λονδίνο, Νέα Υόρκη και Λος Άντζελες).

Για παράδειγμα, η S. Zukin (1995), στο *The cultures of cities*, εξετάζει όψεις της συμβολικής οικονομίας κάποιων πόλεων των ΗΠΑ. Εστιάζει, δηλαδή, στον τρόπο που ο πολιτισμός (culture) και η πολιτιστική κατανάλωση χρησιμοποιούνται από τις πόλεις ως οικονομική βάση που παράγει σύμβολα, ταυτότητες και χώρους. Αυτή η κεφαλαιοποίηση (capitalizing) του πολιτισμού συνδέεται με την ιδιωτικοποίηση και στρατιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου, καθώς και με την ανάπτυξη διαχωρισμών που στηρίζονται στο φόβο του "άλλου". Για να προσεγγίσει τη συμβολική οικονομία των πόλεων, χρησιμοποιεί παραδείγματα όπως το θεματικό πάρκο Disney World στο Orlando (Φλόριντα), το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Μασαχουσέτης στο North Adams, τη λειτουργία μουσείων, θεάτρων και εστιατορίων της Νέας Υόρκης, καθώς και τις σύνθετες διαδικασίες αλλαγών σε εμπορικούς χώρους (shopping spaces). Αντίστοιχα, ο J. Hannigan (1998) εστιάζει στις αλλαγές που έχει επιφέρει στα κέντρα των πόλεων των ΗΠΑ η ανάπτυξη εταιρικών (branded) χώρων κατανάλωσης που συνδυάζουν εστιατόρια, κινηματογράφους, μεγα-βιβλιοπωλεία κ.λπ. Η διασκέδαση, τα σπορ και το φαγητό συνδέονται με εμπειρίες υψηλής τεχνολογίας (τεχνολογίες προσομοίωσης και εικονικής πραγματικότητας) και αποτελούν θέαμα. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μιας "fantasy city", μιας πόλης που μοιάζει με θεματικό πάρκο, είναι απομονωμένη από τις γύρω περιοχές και παραμένει "ανοιχτή" μέρα και νύχτα. Η κατανάλωση σε αυτούς τους χώρους αποτελεί μια εξαιρετικά προγραμματισμένη δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου.

Παράλληλα με τη σύνδεση της κατανάλωσης με διάφορες αλλαγές στις πόλεις, εμφανίζεται ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον στη γεωγραφία για αστικούς χώρους κατανάλωσης που συνδέονται με αυτό που ονομάζεται *νεότητα* (youth)[8]. Οι P. Chatterton και R. Holland (2003), για παράδειγμα, αναλύουν την παραγωγή, ρύθμιση και κατανάλωση της νυχτερινής ζωής σε τρεις πόλεις του Ηνωμένου Βασιλείου. Η

[8] Επίσης, υπάρχουν έρευνες στην κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία αναφορικά με χώρους κατανάλωσης και νέους και νέες. Ενδεικτικά αναφέρω το *La cultura de la noche. La vida nocturna de los jóvenes en Buenos Aires* (Margulis y otros, 1994), που προσπαθεί να προσεγγίσει χρονοχωρικές πρακτικές νέων στο Μπουένος Άιρες μέσα από τη θεωρητική ανάλυση περί "φυλών" του M. Maffesoli (2004a).

έρευνα αφορά χώρους όπως μπαρ, παμπ, κλαμπ και μουσικές σκηνές (music venues) και επικεντρώνεται σε νεαρούς και νεαρές ενήλικες (16-32 χρονών). Η μελέτη τονίζει την τάση συγκέντρωσης της αστικής διασκέδασης σε εθνικές και πολυεθνικές εταιρείες (corporations) και αναλύει διαφορετικούς χώρους της νυχτερινής ζωής (όπως mainstream, εναλλακτικοί και χώροι γειτονιάς). Ο B. Malbon (1999) επίσης εστιάζει σε χώρους κατανάλωσης νέων, προσεγγίζοντας το φαινόμενο του κλάμπινγκ στο Λονδίνο, μέσα από τις πρακτικές, τις φαντασίες (imaginations) και τα συναισθήματα των νέων που επισκέπτονται αυτούς τους χώρους. Καταλήγει ότι το κλάμπινγκ είναι μορφή εμπειρικής κατανάλωσης (experiental consuming) που παράγει μνήμες, συναισθηματικές εμπειρίες και φαντασιώσεις (imaginaries) και αποτελεί για τους νέους μια μορφή "παιχνιδιού ζωντάνιας" (playfull vitality).

Οι περισσότερες μελέτες χώρων κατανάλωσης τονίζουν τη δυναμική αλυσίδων χώρων κατανάλωσης και την παρακμή πιο "τοπικών", μικρομεσαίων επιχειρήσεων (Chatterton, Holland, 2003, αλλά και Oldenburg, 1999). Οι τόποι επιλογής στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού, αν και βρίσκονται σε διαδικασία ανάπτυξης παρά παρακμής, δεν αφορούν εκφράσεις της "παγκοσμιοποιημένης" πόλης, με την έννοια των εταιρικών παρεμβάσεων στην πόλη. Η έρευνα δεν έχει στόχο να μελετήσει αυτούς τους χώρους ως κατάλοιπα μιας πολιτισμικής ιδιαιτερότητας του παρελθόντος, για παράδειγμα, να αναλύσει τα "παγκόσμια" και τα "τοπικά" τους στοιχεία, αλλά να δει τη λειτουργία αυτών των χώρων στη βιωμένη καθημερινότητα των υποκειμένων. Η διατριβή, δηλαδή, εντάσσεται στη γενικότερη συζήτηση για τους χώρους κατανάλωσης, αλλά επικεντρώνεται στη σχέση αυτών των χώρων με τα βιώματα και τις πρακτικές της καθημερινότητας και στις σημασιοδοτήσεις που δίνουν τα υποκείμενα (οι χρήστες και οι χρήστριες) σ' αυτούς τους χώρους και χρόνους στην καθημερινότητά τους (πρβλ. επίσης De Certeau, 1984 και García Canclini, Piccini, 1993: 76-77). Καθώς οι χώροι δεν εξετάζονται ως προς την κατανάλωση και η έρευνα δεν εστιάζει σε όψεις τής (συμβολικής, πολιτιστικής) οικονομίας, προτιμήθηκε να μη χρησιμοποιηθεί ο όρος *κατανάλωση*[9] στον προσδιορισμό των χώρων.

[9] Αυτό σε καμία περίπτωση δεν υπονοεί ότι η έννοια της κατανάλωσης δεν είναι χρήσιμη ή ότι δεν συμβαίνει κατανάλωση σ' αυτούς τους χώρους. Κατά τον P. Bourdieu (2002), η κατανάλωση και το γούστο εκφράζουν το οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο των κοινωνικών ομάδων. Η έννοια της κατανάλωσης, εξάλλου, έχει χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως και υπάρχουν έρευνες που τονίζουν την παραγωγική διαδικασία που εμπεριέχουν διάφοροι τύποι κατανάλωσης (Jayne, 2006, García Canclini, 1993). Ο García Canclini, όπως και άλλοι, υποστηρίζει ότι σήμερα περισσότερες

Επειδή, λοιπόν, η προσέγγιση της διατριβής βασίζεται στην οπτική των υποκειμένων, οι συγκεκριμένοι χώροι στους οποίους εστιάζω, οι χώροι δηλαδή που έχουν τα χαρακτηριστικά της "συνάντησης-συζήτησης", θα ονομάζονται *χώροι (χρονοχώροι) απόλαυσης*. Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί από τους Chatterton και Holland (2003) στο *Urban nightscapes. Youth cultures, pleasure spaces and corporate power* για να προσδιορίσει χώρους όπως παμπ, κλαμπ και μπαρ. Παρ' όλο που ο όρος εμφανίζεται στον υπότιτλο, οι συγγραφείς δεν δίνουν κάποιον πιο επεξηγηματικό ορισμό των "χώρων απόλαυσης". Επίσης, έχει χρησιμοποιηθεί από τον J. Legorreta[10] ο όρος *τόποι απόλαυσης* για να περιγράψει τους τόπους, τα μέρη, όπου κάποιος ή κάποια μπορεί να απολαύσει την πόλη στον ελεύθερο χρόνο του. Ο ερευνητής χρησιμοποιεί τον όρο αναφερόμενος σε χώρους "για να χορέψεις, για να φας ή να πιεις, για να ακούσεις μουσική, για να κοιτάξεις, για να αγοράσεις, για να ξεκουραστείς". Στους "τόπους απόλαυσης" περιλαμβάνονται από εστιατόρια, cantinas και μπαρ, μέχρι χώροι για μουσική, χορό, παζάρια, πλατείες, πάρκα, δημόσια λουτρά κ.λπ., δηλαδή χώροι στους οποίους υπάρχει "δημόσια απόλαυση". Κατά τον Legorreta, οι τόποι απόλαυσης αποτελούν χώρους στους οποίους οι αισθήσεις απολαμβάνουν και, αντίστοιχα, η απόλαυση αποτελεί μέρος της γνώσης της πόλης[11]. Ο όρος "χώροι (χρονοχώροι) απόλαυσης" επιλέχθηκε αυθαίρετα και σίγουρα δοκιμαστικά, θεωρώντας ότι μάλλον βρίσκεται περισσότερο κοντά στην οπτική και το βίωμα των υποκειμένων για τους χώρους επιλογής από τον όρο "χώροι κατανάλωσης". Στο πλαίσιο της καθημερινότητας, λοιπόν, ονομάζονται "χώροι απόλαυσης" δημόσιοι ή ημιδημόσιοι χώροι της πόλης που συνήθως χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του "ελεύθερου" χρόνου. Η επιλογή αυτή έγινε για να τονιστεί η προσέγγιση από την πλευρά των υποκειμένων που (μάλλον) βγαίνουν για να απολαύσουν έναν συγκεκριμένο χρονοχώρο στην πόλη, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι συγχρόνως καταναλώνουν, για παράδειγμα, πληρώνουν κάποιο αντίτιμο για το ποτό τους.

κοινότητες αρθρώνονται γύρω από συμβολικές καταναλώσεις παρά σε σχέση με παραγωγικές διαδικασίες (1995: 212).

[10] Ο Jorge Legorreta είναι αρχιτέκτονας - πολεοδόμος και διευθύνει το Κέντρο Πληροφόρησης της Πόλης του Μεξικού "Metrópolis" (Metrópolis: Centro de Información de la Ciudad de México), http://metropolis.miarroba.com/. Έχει εκδώσει έναν ιδιαίτερα γνωστό οδηγό για την πόλη του Μεξικού με τόπους "απόλαυσης" (*Guía del pleno disfrute de la ciudad de México. Selección de mil 300 lugares y sitios de disfrute, como bailar, beber, comer, oír música, mirar, comprar y descansar*, 1996) και οργάνωνε μέχρι το 1997 "εκδρομές" σε cantinas και μπαρ της πόλης.

[11] Τα στοιχεία αυτά είναι από προσωπική συνέντευξη στις 21/4/2006.

Το Μεξικό[12] και η Αθήνα αποτελούν δύο μητροπόλεις που μου είναι σε σημαντικό βαθμό οικείες. Η μακροχρόνια επαφή με την καθημερινότητα στις δύο πόλεις αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση προσέγγισης αυτής της καθημερινότητας, ιδιαίτερα σε μια έρευνα που εστιάζει σε βιώματα και πρακτικές. Η οικειότητα με την Αθήνα είναι προφανώς διαφορετική από αυτή με την πόλη του Μεξικού, τη μία τη δημιούργησα ως αυτόχθονας και την άλλη ως ξένη, και σχετίζονται με τη συνολική διαδρομή/ές της ζωής μου και τις συναντήσεις με άλλες διαδρομές ανθρώπων και τόπων (βλ. και Massey, 2005, καθώς και κεφ. 2.1). Για την Αθήνα, αυτή η διαδρομή ξεκίνησε πολύ νωρίς, ενώ για το Μεξικό άρχισε με μια διάχυτη φαντασίωση για έναν τόπο που δεν γνώριζα. Στη διαδικασία οικειοποίησης με την πόλη και την καθημερινότητα του Μεξικού, προσωπικά κατανόησα στοιχεία και της Αθήνας. Όπως αναφέρθηκε, η αντιπαραβολή δύο περιπτώσεων συμβάλλει στην αποφυσικοποίηση καταστάσεων και δεδομένων.

Το Μεξικό και η Αθήνα για την αγγλόφωνη βιβλιογραφία αντιπροσωπεύουν συνήθως το "άλλο", βρίσκονται δηλαδή σε μια διαρκή σύγκριση σε σχέση με μια καθορισμένη κανονικότητα των "δυτικών" πόλεων. Οι δύο πόλεις, παρά τις προφανείς διαφορές ως προς τα μεγέθη και τα πολιτισμικά, κοινωνικά και θεσμικά τους χαρακτηριστικά, παρουσιάζουν επιμέρους ομοιότητες ως προς φαινόμενα του "άλλου": ιστορικότητα κεντρικών περιοχών, υπερ-αστικοποίηση, αυθαίρετη δόμηση/αυτοστέγαση, ανάπτυξη της πόλης στα προάστια, σημασία άτυπων μορφών εργασίας, οικιστική, κοινωνική και πολιτισμική επίδραση μεταναστών (εσωτερικών και εξωτερικών) (βλ. Garza, 1987, Leondidou, 1990, Βαΐου, Χατζημιχάλης, 2003, Petropoulou, 2003). Επίσης, οι χώρες στις οποίες εντάσσονται οι δύο πόλεις παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες σε σχέση με πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές διαδρομές (Μουζέλης, 1987, Χατζημιχάλης, 2001).

Όπως έχουν σημειώσει και οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (Hadjimichalis, Vaiou, 2004), συνήθως αυτοί οι άλλοι "τόποι" κρίνονται με βάση "γενικές" (αγγλόφωνες) θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν βασιστεί σε τοπικές έρευνες στις αγγλόφωνες χώρες. Παράλληλα, οποιαδήποτε έρευνα σε "άλλους τόπους" (ή άλλη γλώσσα) δεν εκλαμβάνεται ως θεωρητική προσέγγιση, αλλά ως παράδειγμα τοπικών ιδιαιτεροτήτων ή ως τοπική παρέκκλιση (πρβλ. και Herzfeld, 1998). Το πρόβλημα

[12] Από αυτό το σημείο και στο εξής, η πόλη του Μεξικού θα αναφέρεται και ως "Μεξικό", όρος που χρησιμοποιείται στην καθομιλουμένη από τους/τις κατοίκους του Μεξικού ως συνώνυμο της πρωτεύουσας.

αυτό έχει ευρύτατη διάδοση στη γεωγραφία, η άκριτη, δηλαδή, ανάδειξη μιας γεωγραφικής κανονικότητας και η μεταφορά της σε άλλες περιοχές, ή η μέτρηση της απόκλισης των γεωγραφικών χαρακτηριστικών μιας περιοχής σε σχέση με κάποια πρότυπα. Οι αγγλόφωνες κανονικότητες συγκροτούνται, βέβαια, και μέσα από το "άλλο", δηλαδή η κανονικότητα κατασκευάζεται και με βάση την αξιολογική ιεράρχηση και την υποτέλεια του "άλλου" (βλ. και Bhabha, 1994, Appadurai, 1996, Said, 1996a, 1996b, Gregory, 2004).

Στην περίπτωσή μου, ως ερευνήτριας, το Μεξικό και η Αθήνα αποτελούν το οικείο και όχι το "άλλο". Πρόκειται για την "κατάρα" των μη αγγλοσαξονικών ερευνών να δουλεύουν τα "οικεία" με εργαλεία που δημιουργήθηκαν για να κατανοήσουν διαφορετικές πραγματικότητες. Καθώς η παρούσα έρευνα στο Μεξικό και την Αθήνα βασίζεται σε μια θέση που προσπαθεί να αμφισβητήσει προσεγγίσεις που θέτουν κριτήρια "υστέρησης" ή "ανάπτυξης" σε σχέση με μια "δυτική κανονικότητα", χρησιμοποιούνται όσο το δυνατό πιο ανοιχτές έννοιες και κατηγορίες. Οι προσεγγίσεις και οι θεωρητικές προτάσεις του H. Lefebvre και της D. Massey[13] πιστεύω ότι αφήνουν τον απαραίτητο "χώρο" στις αφηγήσεις των ίδιων των υποκειμένων για την καθημερινότητά τους στην πόλη, και γι' αυτό χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη διατριβή.

1.3. Μεθοδολογική προσέγγιση

Η διατριβή βασίστηκε σε δευτερογενή βιβλιογραφία και σε πρωτογενή έρευνα πεδίου στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού. Η βιβλιογραφική διερεύνηση και επεξεργασία του θέματος ήταν εξαιρετικά δύσκολη, αλλά και περίπλοκη, για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί αφορούσε έναν όγκο δευτερογενών πηγών που έχουν ως αφετηρία χώρες με διαφορετικές επιστημονικές διαδρομές και παραδόσεις. Εκτός από τη βιβλιογραφία από το Μεξικό και την Ελλάδα, μεγάλο βάρος δόθηκε και στην αγγλόφωνη (και γαλλόφωνη μεταφρασμένη) βιβλιογραφία, ειδικά σε επίπεδο θεωρίας. Στο Μεξικό, ίσως σε αντίθεση με την Ελλάδα, υπάρχει μια θεωρητική παράδοση/συζήτηση την οποία και εκμεταλλεύτηκα, αλλά, αναγκαστικά, για λόγους νομιμοποίησης στην ευρύτερη ευρωπαϊκή (και ελληνική) επιστημονική κοινότητα

[13] Να σημειωθεί ότι τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της Massey έχουν συνδεθεί με πολύχρονη εμπειρία στο Μεξικό, τη Νικαράγουα και τη Βενεζουέλα.

στην οποία ανήκω, δεν μπορούσα να μη χρησιμοποιήσω και τη σχετική αγγλόφωνη βιβλιογραφία.

Κατά δεύτερον, υπάρχει ένας μεγάλος όγκος βιβλιογραφίας που θα μπορούσε να συνδεθεί με τα ερωτήματα του διδακτορικού, τόσο στην ίδια την πολιτισμική γεωγραφία όσο και σε διάφορους "συγγενικούς" κλάδους, όπως η κοινωνιολογία και η ανθρωπολογία. Με δεδομένες τις παραπάνω δυσκολίες, οδηγήθηκα σε επιλογές σε επίπεδο βιβλιογραφικής διερεύνησης και, κυρίως, αναφορών που πιθανότατα να μην ικανοποιούν όλους τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες. Γενικά, έκανα μια προσπάθεια να δω το θέμα διεπιστημονικά, αλλά και να μην οδηγηθώ σε ένα χαώδες συνονθύλευμα προσεγγίσεων.

Η επιτόπια έρευνα οργανώθηκε και στηρίχθηκε σε προηγούμενη εμπειρία, καθώς και σε προσωπική παρατήρηση. Αφορά κυρίως ημιδομημένες συνεντεύξεις εργαζόμενων ατόμων που συχνάζουν σε συγκεκριμένα μέρη συνάντησης-συζήτησης ("συνεντεύξεις υποκειμένων", βλ. Παράρτημα Ι.α). Πιο συγκεκριμένα, τα αρχικά ερωτήματα που έγινε προσπάθεια να προσεγγιστούν μέσω των συνεντεύξεων ήταν τα εξής: Πώς περιγράφουν τα υποκείμενα την καθημερινότητά τους και ποιες κατηγορίες χρονοχώρων χρησιμοποιούν; Τι είδους βιώματα, πρακτικές και αναπαραστάσεις αναδεικνύονται; Ειδικότερα, πώς περιγράφουν τα υποκείμενα τους συγκεκριμένους χρονοχώρους απόλαυσης και πώς σχετίζουν αυτούς τους χρονοχώρους με την υπόλοιπη καθημερινότητά τους, δηλαδή, ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά δίνουν τα υποκείμενα στους συγκεκριμένους χρονοχώρους απόλαυσης σε σχέση με τους άλλους χρονοχώρους; Πώς, τελικά, συγκροτούνται αυτοί οι χρονοχώροι; Ποια χαρακτηριστικά δίνουν σε άλλους χώρους "απόλαυσης" στην πόλη; Σύμφωνα με τα παραπάνω, πώς προσλαμβάνουν την πόλη στην καθημερινότητά τους; Και ειδικότερα, πώς προσλαμβάνουν την πόλη σε σχέση με τους χώρους απόλαυσης;

Επίσης, η έρευνα υποβοηθήθηκε από συνεντεύξεις προνομιακών πληροφορητών, ειδικών δηλαδή για το θέμα (όπως ερευνητές, δημοσιογράφοι και άτομα με εμπειρία στο χώρο αυτού του τύπου διασκέδασης), αλλά και από συνεντεύξεις των ιδιοκτητών ή ατόμων από το προσωπικό, για να καθοριστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επτά επιλεγμένων χώρων έρευνας (βλ. Παράρτημα Ι.β). Αυτές οι συνεντεύξεις ονομάζονται "συνεντεύξεις πληροφορητών και πληροφορητριών" για να διαχωριστούν από τις προηγούμενες, που ονομάζονται

"συνεντεύξεις υποκειμένων". Επίσης, η έρευνα συμπληρώθηκε και από στοιχεία που προέρχονται από άρθρα του περιοδικού Τύπου, συγκεκριμένα περιοδικών οδηγών πόλης[14].

Οι επιλεγμένοι χώροι απόλαυσης χρησιμοποιήθηκαν ως πεδίο/αφετηρία στο οποίο μπορούν να βρεθούν συγκεκριμένα υποκείμενα, ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε αφηρημένη έννοια χρονοχώρου. Ακριβώς επειδή ενδιέφερε η προσέγγιση εμπειριών χρονοχώρων, κρίθηκε απαραίτητη η προσέγγιση συγκεκριμένων χρονοχώρων απόλαυσης, δηλαδή συνδεδεμένων με συγκεκριμένους χώρους (μαγαζιά). Στο πλαίσιο του καθημερινού μη εργασιακού χρόνου, επικεντρώθηκα σε ημιδημόσιους χώρους (η πρόσβαση σ' αυτούς τους χώρους μπορεί να είναι σχετικά ελεύθερη, αλλά η παραμονή συνδέεται με την καταβολή χρηματικού αντιτίμου) που έχουν τα χαρακτηριστικά της συνάντησης-συζήτησης. Με βάση την κεκτημένη εμπειρία από τις δύο πόλεις, οι χώροι επιλέχθηκαν ως παραδείγματα συγκεκριμένων καθημερινών χρονοχώρων απόλαυσης. Δηλαδή, δεν αποτέλεσε σκοπό της έρευνας η παρατήρηση συμπεριφορών στο χώρο, η εύρεση κανονικοτήτων ή ιδιαιτεροτήτων που θα ενδιέφερε μια ανθρωπολογική προσέγγιση, αλλά η σημασία τους ως χρονοχώρων στην ευρύτερη καθημερινότητα των υποκειμένων.

Οι χώροι στην Αθήνα και την πόλη του Μεξικού βρίσκονται σε αυτό που θα ονομάζαμε "ευρύτερο ιστορικό κέντρο" (βλ. Χάρτες Α και Β σ. 29 και 30). Τα όρια έχουν τεθεί από την ερευνήτρια και στην περίπτωση της Αθήνας συμπίπτουν περίπου με το Α΄ Δημοτικό Διαμέρισμα με επέκταση στο Γκάζι ενώ στην περίπτωση του Μεξικού περίπου με την Delegación (διαμέρισμα) Cuauhtémoc (βλ. και Οικονόμου, 1990, Chanfón Olmos, 1987: 241). Οι χώροι επιλέχθηκαν ώστε να συγκεντρώνουν τα εξής χαρακτηριστικά:

• ο τιμοκατάλογος ανταποκρίνεται σε οικονομικές δυνατότητες ατόμων μεσαίων εισοδημάτων,

• παρατηρείται συχνή επισκεψιμότητα (για να μπορούν να τεθούν ερωτήματα σε σχέση με την αίσθηση που έχουν τα άτομα με τον συγκεκριμένο χώρο, το γιατί της επιλογής τους κ.λπ.),

• δεν κινούνται με δυναμική γειτονιάς (δεν είναι "συνοικιακά" μαγαζιά),

[14] Όπως θα φανεί, η χρήση οδηγών πόλης για το Μεξικό είναι περιορισμένη σε σχέση με την Αθήνα, καθώς η πλειοψηφία αφορά (ως προς τη θεματολογία και τους χώρους) κατοίκους ανωτέρων εισοδημάτων. Σε αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι δεν υπάρχουν δωρεάν εκδόσεις στο Μεξικό.

• μαζεύουν μια ευρεία γκάμα ηλικιών,

• δεν είναι εστιατόρια, όπου το κυρίαρχο προσφερόμενο αγαθό είναι το φαγητό, γεγονός που ανεβάζει το κόστος και μειώνει τη συχνότητα επίσκεψης,

• η ένταση της μουσικής και ο χαρακτήρας του μαγαζιού δεν είναι απαγορευτικά για συζήτηση, δηλαδή αποκλείονται κλαμπ, όπου το κυρίαρχο στοιχείο είναι ο χορός ή η μουσική (και ειδικά για το Μεξικό αποκλείστηκαν antros, salones de baile κ.λπ., βλ. κεφ. 3).

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά επιβεβαιώθηκαν με προσωπική παρατήρηση και με μια συνέντευξη με τον/την ιδιοκτήτη/ρια ή με κάποιο μέλος του προσωπικού με μακροχρόνια γνώση του χώρου. Αυτές οι συνεντεύξεις (βλ. Παράρτημα Ι.β) περιλάμβαναν ερωτήσεις για το είδος του χώρου, την ατμόσφαιρα του μαγαζιού, το κοινό απεύθυνσης, την πελατεία (ανάλογα με ώρα/ημέρα), την αναλογία ανδρών/γυναικών, τις ηλικίες των ατόμων που συχνάζουν και τα επαγγέλματά τους, καθώς και για τα γενικότερα χαρακτηριστικά της σταθερής πελατείας.

Οι χώροι επιλέχθηκαν με βάση τις παραμέτρους που αναφέρθηκαν, αλλά και πολλοί άλλοι θα μπορούσαν να ανταποκρίνονται στα ίδια κριτήρια. Με την εξαίρεση των αλυσίδων καφέ-εστιατορίων, κάθε χώρος “απόλαυσης”, ακόμα κι όταν παρουσιάζει ομοιότητες με άλλους χώρους ως προς το είδος διασκέδασης και την κοινωνική ομάδα που συχνάζει σ’ αυτόν, διακρίνεται από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, ακόμα και στην περίπτωση των επαναλαμβανόμενων, τυποποιημένων χώρων όπως οι αλυσίδες φαστ φουντ, η συγκεκριμένη περιοχή χωροθέτησής τους μπορεί να διαφοροποιεί το είδος των χρηστών και χρηστριών του χώρου. Για παράδειγμα, ένα φαστ φουντ στην Ομόνοια διαφέρει ως προς την πελατεία (άρα και την “ατμόσφαιρα”) από ένα φαστ φουντ στους Αμπελόκηπους, το οποίο επισκέπτονται άτομα νεαρής ηλικίας που κατοικούν στην περιοχή ως χώρο εξόδου από το σπίτι. Βασικά κριτήρια της τελικής επιλογής των τόπων αποτέλεσαν: η προσωπική μου εμπειρία και προηγούμενη γνώση των χώρων, η ευκολία προσβασιμότητας στο χώρο και τους ανθρώπους που συχνάζουν σ’ αυτόν, η κεντρικότητα, καθώς και η σχετική συγκρισιμότητα ως προς τους συγκεκριμένους χώρους μεταξύ Αθήνας και πόλης του Μεξικού (βλ. και 4.1.2).

Η επιλογή των χώρων είναι άμεσα συσχετισμένη με την επιλογή κοινωνικής ομάδας, δηλαδή η επιλογή του τύπου των χώρων ήταν σχεδόν παράλληλη με τον καθορισμό κάποιων ειδικών χαρακτηριστικών των υποκειμένων. Βασίστηκε σε μια

αρχική παρατήρηση, ότι υπάρχει μια ομάδα εργαζομένων που εμφανίζει αυξημένη χρήση χώρων απόλαυσης στην πόλη. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν άτομα μεσαίων εισοδημάτων, που έχουν, δηλαδή, την οικονομική δυνατότητα να ξοδεύουν κάποια χρήματα για τη διασκέδασή τους με κάποια συχνότητα. Η έρευνα περιορίστηκε σε εργαζόμενους και εργαζόμενες χωρίς σημαντικές οικογενειακές υποχρεώσεις (όπως παιδιά ή ηλικιωμένους/άρρωστους γονείς). Η εργασία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα καθορισμού χρονοχώρων της καθημερινότητας (για παράδειγμα, μπορεί να διαμορφώνει πιθανά δίπολα εργασίας - "ελεύθερου" χρόνου), ενώ οι οικογενειακές υποχρεώσεις επιβαρύνουν το καθημερινό πρόγραμμα και αποτελούν παράγοντα μείωσης των εξόδων στην πόλη. Πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η ομάδα εμφανίζεται προνομιούχα ως προς τη σχέση χρόνου/εισοδήματος που διαθέτει. Προτιμήθηκαν ηλικίες 25-45[15] γιατί, μετά από παρατήρηση, κρίθηκε ότι αυτή η ηλικιακή ομάδα ανταποκρίνεται στο κοινό συγκεκριμένων χώρων. Ηλικίες κάτω των 25 βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία και πολλές φορές δεν εργάζονται, ενώ συχνά διαχωρίζονται και αναλύονται με όρους "κουλτούρας νέων". Από την άλλη, ηλικίες άνω των 45 συνήθως εμφανίζουν άλλες συνήθειες ως προς τις εξόδους στην πόλη και επιλέγουν διαφορετικούς χώρους, όπως εστιατόρια.

Το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά των υποκειμένων σηματοδοτούν μια κοινωνική ομάδα "κοντινή" σε εμένα μπορεί να δυσκολεύει την ανάλυση, διότι μειώνει την απόσταση μεταξύ του "αντικειμένου" και της ερευνήτριας. Από την άλλη, ακριβώς επειδή προσεγγίζονται βιώματα και πρακτικές, η οικειότητα μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση πλευρών της καθημερινότητας. Προφανώς, τα αποτελέσματα της έρευνας δεν αποτελούν γενικεύσιμα συμπεράσματα, αλλά μπορούν να οδηγήσουν σε μια σειρά υποθέσεων ως προς τη συγκρότηση της καθημερινότητας και των συγκεκριμένων χρονοχώρων απόλαυσης από τη σκοπιά των υποκειμένων.

1.4. Διάρθρωση της διατριβής

Στο επόμενο (δεύτερο) κεφάλαιο εξετάζεται το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η διατριβή. Η τριμερής ανάλυση του H. Lefebvre (1991) για την παραγωγή του χώρου μεταφέρεται στους χρονοχώρους της καθημερινότητας και

[15] Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με έρευνες σε Καναδά και Ολλανδία, η ομάδα των ηλικιών 25-44 με παιδιά στο σπίτι εμφανίζει τα υψηλότερα ποσοστά χρόνου εργασίας (πληρωμένης και απλήρωτης) σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό (Zuzanek, Beckers, Peters, 1998).

δημιουργεί χρονοχωρικές πρακτικές, αναπαραστάσεις χρονοχώρων και βιωμένους χρονοχώρους. Αυτή η θεωρητική προσέγγιση συνδέεται με τη σχεσιακή ανάλυση του χώρου της D. Massey (2005). Σ' αυτό το κεφάλαιο δίνονται και κάποια στοιχεία για την κυρίαρχη αφηρημένη αναπαράσταση για το χώρο και το χρόνο στην καθημερινότητα στην πόλη, δηλαδή το χώρο ως επιφάνεια και το χρόνο ως μέτρηση. Μέσω παραδειγμάτων από *Έρευνες Χρήσεως Χρόνου* της Eurostat, επιχειρείται μια κριτική κατηγοριών που προκύπτουν από τον κατακερματισμό της καθημερινότητας σε αφηρημένους χρόνους και χώρους.

Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται, από δευτερογενείς πηγές, προσωπική παρατήρηση και συνεντεύξεις ειδικών πληροφορητών, συγκεκριμένες όψεις της καθημερινότητας στην Αθήνα και την πόλη του Μεξικού, ώστε να γίνει κατανοητό το πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται οι κυρίως συνεντεύξεις της έρευνας (συνεντεύξεις υποκειμένων). Στοιχεία όπως η έκταση και ο χωροκοινωνικός διαχωρισμός επιδρούν και διαφοροποιούν τις καθημερινότητες στις δύο πόλεις. Επίσης, σ' αυτό το κεφάλαιο φαίνεται ότι οι χώροι απόλαυσης που εξετάζονται αφορούν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στις δύο πόλεις και περιγράφονται και τα βασικά χαρακτηριστικά ευρύτερων κατηγοριών χώρων απόλαυσης που χρησιμοποιούνται στην έρευνα πεδίου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αρχικά, περιγράφεται η διάρθρωση του οδηγού συνέντευξης, αλλά και η εμπειρία και τα προβλήματα που προέκυψαν στην κυρίως έρευνα πεδίου. Στη συνέχεια, βάσει των συνεντεύξεων, αναλύονται κάποιες κοινές κατηγορίες καθημερινότητας των υποκειμένων, όπως χρονοχώροι εργασίας, χρονοχώροι απόλαυσης (το "έξω") και διαδρομές στην πόλη, καθώς και οι αναπαραστάσεις των υποκειμένων σε σχέση με την κατηγορία του "ελεύθερου" χρόνου. Οι χρονοχώροι της καθημερινότητας αναδεικνύονται ιδιαίτερα ρευστοί από πλευράς βιωμάτων, αλληλοκαλύπτονται και διαπλέκονται μεταξύ τους, σε σημείο η καθημερινότητα να περιγράφεται ως συνεχές από τα υποκείμενα. Μέσα από διάφορες χρήσεις της πόλης (βόλτες, χρήση πλατειών, πάρκων και ημιδημόσιων χώρων/χώρων κατανάλωσης) αναδεικνύεται η οικειοποίηση συγκεκριμένων χώρων απόλαυσης. Βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών αυτών των χώρων ως προς τα βιώματα και τις πρακτικές, προτείνεται η έννοια του "δημόσιου οικείου" για να εκφραστεί η (βιωματική) αναπαράσταση των υποκειμένων γι' αυτούς τους χρονοχώρους.

Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει κάποια συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα που προέκυψαν από την έρευνα. Η διατριβή τονίζει τη σημασία των βιωμάτων για τη συγκρότηση της καθημερινότητας. Οι βιωμένοι χρονοχώροι των

υποκειμένων ξεπερνούν τα όρια των αφηρημένων χρονοχώρων και επηρεάζουν τις καθημερινές πρακτικές. Παράλληλα, η έρευνα δείχνει ότι, αν και η εντατικοποίηση προφανώς υπάρχει στην καθημερινότητα στην πόλη, ταυτόχρονα εμφανίζονται χρονοχώροι που συγκροτούνται με πιο χαλαρούς ρυθμούς. Ως προς τους χώρους του "δημόσιου οικείου", μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι για τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα δημιουργούν νησίδες οικειότητας, οι οποίες επηρεάζουν την ίδια τη σχέση με την πόλη. Γενικότερα, θα λέγαμε ότι οι καθημερινότητες στην πόλη εμφανίζονται περίπλοκες, συσχετισμένες με παραμέτρους κοινωνικές, χωρικές, προσωπικές, με άλλα λόγια η καθημερινότητα βρίσκεται σε μια διαρκή διαδικασία κατασκευής, η οποία (εν μέρει) ανασκευάζει την ίδια την πόλη.

Α. Το ευρύτερο ιστορικό κέντρο της Αθήνας και η θέση των επιλεγμένων χώρων απόλαυσης

1. Πράσινο
2. Κόκκινο
3. Κίτρινο
4. Γαλάζιο

Ευρύτερο Ιστορικό Κέντρο

0 350 1300 Μέτρα

N
W E
S

Β. Το ευρύτερο ιστορικό κέντρο του Μεξικού και η θέση των επιλεγμένων χώρων απόλαυσης

1. Negro
2. Blanco
3. Naranja

Ευρύτερο Ιστορικό Κέντρο

0 1400 2800 Μέτρα

N W E S

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Πρακτικές, αναπαραστάσεις, βιώματα και συναντήσεις διαδρομών (από τον H. Lefebvre στην D. Massey)

Στη γεωγραφία, ενώ ο *χώρος* αποτελεί το κυριότερο στοιχείο που τη διαφοροποιεί από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, η συζήτηση για την υπόστασή του είναι σχετικά πρόσφατη. Ο χώρος εξακολουθεί να παραμένει μια ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη κατηγορία, ενώ οι πιο συχνές αναφορές γίνονται στον γεωμετρικό χώρο της ευκλείδειας γεωμετρίας, δηλαδή στο χώρο ως επιφάνεια και ως απόσταση. Ο Γάλλος φιλόσοφος Henri Lefebvre ήταν από τους πρώτους που έδωσαν μια διαφορετική εκδοχή. Μεταξύ άλλων, υποστήριξε την κοινωνική παραγωγή του χώρου, εστίασε στην καθημερινή ζωή και ανέδειξε τη σημασία του "βιωμένου" χώρου, δηλαδή του χώρου των χρηστών και χρηστριών (βλ. και Βαΐου, Χατζημιχάλης, υπό έκδοση). Αν και έχουν περάσει πάνω από τρεις δεκαετίες από την πρώτη γαλλική έκδοση τόσο του *Le droit à la ville* (1968) όσο και των *La vie quotidienne dans le monde moderne* (1968) και *La production de l'espace* (1974), η συμβολή του στη γεωγραφική σκέψη παραμένει εξαιρετικά σημαντική.

Ο Lefebvre, σε αυτά όπως και σε άλλα έργα του, περισσότερο από το να προσφέρει μια μαγική συνταγή ανάλυσης, μας ανοίγει δρόμους ώστε να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε την κοινωνική πολυπλοκότητα των ζητημάτων του χώρου. Τα έργα του περιέχουν αντιφάσεις και ο λόγος του συχνά είναι περισσότερο φιλοσοφικός παρά επιστημονικός, αλλά, ακριβώς επειδή δεν προσφέρει έτοιμες λύσεις, μας υποκινεί να αμφισβητούμε συνεχώς τα πρότυπα ή τα μοντέλα που χρησιμοποιούμε και να προσπαθούμε να προσεγγίζουμε θέματα που δύσκολα αναλύονται, όπως η *καθημερινότητα* και η *κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή του χώρου*. Η συνεχής αμφισβήτηση και ο διαρκής αναστοχασμός που διακρίνουν τα έργα του, η κριτική στις "αλήθειες" των ειδικών και η ανάδειξη των κοινωνικών υποκειμένων, των χρηστών και των χρηστριών του χώρου, μεταξύ άλλων, αντανακλούν τις ριζοσπαστικές πολιτικές απόψεις του Lefebvre. Τα έργα του προσφέρονται για διαφορετικές αναγνώσεις, ανάλογα με τα ζητούμενα που θέτει κάθε φορά ο ερευνητής ή η ερευνήτρια. Η επιλογή και επεξεργασία της *τριμερούς διαλεκτικής του χώρου* που ακολουθεί πρέπει να εκληφθεί όχι ως ένα κλειστό θεωρητικό μοντέλο,

αλλά ως μια προσπάθεια συγκρότησης ενός ανοιχτού σχήματος, ενός θεωρητικού υποστρώματος για τη διευκόλυνση της κατανόησης των χαρακτηριστικών των χρονοχώρων στην καθημερινή ζωή.

Ο Lefebvre στο *The Production of Space* (1991) αναφέρεται σε τρεις πτυχές (διαστάσεις κατά Harvey, 1989: 218) του χώρου, οι οποίες στη διαλεκτική τους σχέση δημιουργούν το χώρο: α) τις *χωρικές πρακτικές* (αντιληπτός χώρος, *the perceived* space), β) τις *αναπαραστάσεις του χώρου* (νοητός χώρος, *the conceived* space) και γ) τους *χώρους της αναπαράστασης* (βιωμένος χώρος, *the lived* space). Εύκολα μπορούμε να επεκτείνουμε, ή καλύτερα να προσαρμόσουμε, την τριμερή αυτή ανάλυση του χώρου στον χρονο-χώρο, και συγκεκριμένα στους χρονοχώρους της καθημερινότητας. Άλλωστε, όπως είχε υποστηρίξει και ο ίδιος, "ο χώρος περιέχει το χρόνο", με την έννοια ότι ο χώρος αποτελεί μια χρησιμοποίηση του χρόνου και ο χρόνος αποτελεί χρήση του χώρου (1990: 120-1). Να σημειωθεί ότι η τριμερής διαλεκτική έχει χρησιμοποιηθεί και από τον E. Soja (1999), ο οποίος ονομάζει τον αντιληπτό, νοητό και βιωμένο χώρο, "πρώτο", "δεύτερο" και "τρίτο χώρο", αντίστοιχα. Στη συνέχεια, έχοντας ως βάση την ανάλυση του Lefebvre, παρουσιάζεται η τριμερής αυτή διαλεκτική σχέση των χρονοχώρων της καθημερινότητας. Καθώς το λεφεβριανό σχήμα έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα από τον Harvey (1989) και καθώς επίσης υπάρχει και το ζήτημα της μετάφρασης των όρων, στον Πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται κάποιες διαφοροποιήσεις στη χρησιμοποιούμενη ορολογία. Παρατίθενται, δηλαδή, οι πρωτότυποι όροι των Lefebvre και Harvey και οι μεταφράσεις τους στα αγγλικά και ελληνικά. Για τον Πίνακα χρησιμοποιήθηκαν τα έργα των: H. Lefebvre, *The Production of Space* (1991, Blackwell Publishing, Oxford, πρώτη έκδοση στα γαλλικά: 1974), σε μετάφραση D. Nicholson - Smith, στον πίνακα ως "PS", D. Harvey, *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (1989, Blackwell, Cambridge MA & Oxford UK), στον πίνακα ως "CP", και "Space as a Key Word", "Ο χώρος ως λέξη-κλειδί" (2005, *Γεωγραφίες*, ν. 10: 21-42), σε μετάφραση Χ. Κωνσταντάτου, στον πίνακα ως "SKW". Επίσης, χρησιμοποιήθηκε συμπληρωματικά το έργο του R. Shields, *Lefebvre, Love and Struggle. Spatial Dialectics* (1999, Routledge, London and New York).

ΠΙΝΑΚΑΣ: Συγκριτική παρουσίαση των απόψεων των H. Lefebvre και D. Harvey για την τριμερή συγκρότηση του χώρου			
Lefebvre PS* γαλλικά	perçue	conçue	véçue
Lefebvre PS μετάφραση σε αγγλικά D. Nicholson - Smith	perceived	conceived	lived
Harvey CP**	experienced	perceived	imagined
Harvey SKW***	experienced material	conceptualized conceived	lived lived
Harvey SKW μετάφραση σε ελληνικά Χ. Κωνσταντάτος	εμπειρικό υλικό	διανοητικό νοητό/νούμενο	βιωμένο
Χρονοχώροι καθημερινότητας	**(αντιληπτό) εμπειρικό**	**νοητό διανοητικό**	**βιωμένο**
Lefebvre PS μετάφραση σε αγγλικά D. Nicholson - Smith	spatial practice	representations of space	representational spaces
Rob Shields	spatial practice	representations of space	spaces of representation
Harvey CP (πίνακας 3.1)	material spatial practices (experience)	representation of space (perception)	spaces of representation (imagination)
Harvey CP μετάφραση σε ελληνικά Ντ. Βαΐου	χωρικές πρακτικές, υλικός χώρος, χώροι της εμπειρίας	αναπαραστάσεις του χώρου, χώροι της αντίληψης	χώροι της αναπαράστασης, χώροι της φαντασίας
Harvey SKW (πίνακας)	material space (experienced space)	representation of space (conceptualized space)	spaces of representation (lived space)
Harvey SKW μετάφραση σε ελληνικά Χ. Κωνσταντάτος	υλικός χώρος (χώρος της εμπειρίας) χώρος της εμπειρίας και της αντίληψης μέσα από τη φυσική επαφή και αίσθηση	αναπαραστάσεις του χώρου (χώρος της διανοητικής σύλληψης)	χώροι της αναπαράστασης (βιωμένος χώρος) συναισθήματα, νοήματα που ενσωματώνονται στην καθημερινότητα
Χρονοχώροι καθημερινότητας	**χρονοχωρικές πρακτικές** ή απλώς **πρακτικές**	**αναπαραστάσεις χρονοχώρων** ή απλώς **αναπαραστάσεις**	**βιωμένοι χρονοχώροι (χρονοχώροι της αναπαράστασης)** ή απλώς **βιώματα**
*PS: *The Production of Space* **CP: *The Condition of Postmodernity* ***SKW: *Space as a Key Word*			

α) Κατά τον Lefebvre, ο αντιληπτός χώρος (the perceived) ή οι χωρικές πρακτικές[16] περιλαμβάνουν την "παραγωγή και αναπαραγωγή και τα ιδιαίτερα σημεία εγκατάστασης και τις χωρικές θέσεις που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικό σχηματισμό" (1991: 33).

> "Οι χωρικές πρακτικές μιας κοινωνίας αποκρύπτουν το χώρο αυτής της κοινωνίας· τον εκθέτουν και τον προϋποθέτουν σε μια διαλεκτική αλληλεπίδραση· τον παράγουν σιγά σιγά και σταθερά όπως τον κυριαρχούν και τον οικειοποιούνται. Από μια αναλυτική σκοπιά, οι χωρικές πρακτικές μιας κοινωνίας αποκαλύπτονται μέσω της αποκρυπτογράφησης του χώρου της.
>
> Τι είναι οι χωρικές πρακτικές στο νεοκαπιταλισμό; [Οι χωρικές πρακτικές] εκφράζουν μια στενή σύνδεση, μέσα στα πλαίσια του νοητού [conceived] χώρου, μεταξύ της καθημερινής πραγματικότητας (καθημερινή ρουτίνα) και της αστικής πραγματικότητας (τις διαδρομές και τα δίκτυα που συνδέουν τους τόπους που ξεχωρίζουμε για δουλειά, 'ιδιωτική' ζωή και ελεύθερο χρόνο [leisure]). Αυτή η σύνδεση είναι παράδοξη γιατί εμπεριέχει τον πιο ακραίο διαχωρισμό μεταξύ των τόπων που ενώνει. Η ειδική χωρική ικανότητα και δράση [performance] κάθε μέλους της κοινωνίας μπορεί να αξιολογηθεί μόνο εμπειρικά. […] Μια χωρική πρακτική πρέπει να έχει κάποια συνεκτικότητα, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι τη διακρίνει συνέπεια (με την έννοια του διανοητικά επεξεργασμένου ή του λογικά αντιληπτού)" (Lefebvre, 1991: 38). [μετάφραση δική μου]

Ο σχολιαστής του Lefebvre, R. Shields, υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να εκλάβουμε το "αντιληπτό" (perceived) ως ό,τι ορίζεται μόνο οπτικά, αλλά ως την "πρακτική αντίληψη" του χώρου (1999: 161). Με αυτή την έννοια, είναι καλύτερη η χρήση του όρου "εμπειρικό" (experienced) που έχει χρησιμοποιήσει ο Harvey (1989: 219), αντί του "perceived" (perçue) του Lefebvre. Στα ελληνικά, αυτή η αλλαγή βοηθάει και για έναν επιπλέον λόγο: μ' αυτόν τον τρόπο αποφεύγονται προβλήματα στις μεταφράσεις των όρων "perceived" και "conceived", που μπορούν να αποδοθούν και οι δύο ως "αντιληπτό". Παράλληλα, όμως, πρέπει να τονιστεί και το εξής: ο Harvey, αντί του όρου "χωρικές πρακτικές", χρησιμοποιεί τους όρους "υλικές χωρικές πρακτικές" (1989: 220), "υλικός χώρος" ή "χώρος της εμπειρίας" (experienced space), υποστηρίζοντας ότι "ο υλικός χώρος είναι ο χώρος της εμπειρίας και της αντίληψης μέσα από τη φυσική επαφή και αίσθηση" (2005: 25). Σε αυτό το σημείο απομακρύνομαι από τον Harvey και προσεγγίζω περισσότερο τον Lefebvre, γιατί η εμπειρία είναι κάτι πιο σύνθετο από τη φυσική επαφή και αίσθηση και ο

[16] Στο πρωτότυπο χρησιμοποιείται ο όρος στον ενικό, "spatial practice" (χωρική πρακτική), όμως στα ελληνικά κρίθηκε καλύτερη η απόδοση του όρου με τη χρήση του πληθυντικού.

υλικός χώρος συμπεριλαμβάνεται μεν στις χωρικές πρακτικές, αλλά δεν ταυτίζεται μ' αυτές. Οι χωρικές πρακτικές, όπως σημειώνει ο Lefebvre, προϋποθέτουν τον υλικό χώρο, αλλά και παράγουν το χώρο. Ίσως εδώ φαίνεται και η διαφορά μεταξύ των δύο διανοητών, του Lefebvre και του Harvey, σε σχέση με τη σημασία που δίνουν στα υποκείμενα, στους χρήστες και στις χρήστριες, ως παραγωγούς του χώρου.

Οι χρονοχωρικές πρακτικές, λοιπόν, στο πλαίσιο της καθημερινότητας αποτελούν οτιδήποτε συνθέτει το καθημερινό πρόγραμμα των κατοίκων μιας πόλης. Αυτό συμπεριλαμβάνει ανθρώπινες και μη ανθρώπινες παρουσίες, τον υλικό χώρο, τους δρόμους, τα μέσα μεταφοράς, τα αντικείμενα. Οι χρονοχωρικές πρακτικές συνδέονται με την πρακτική αντίληψη της καθημερινότητας στην πόλη που διαθέτουν όλοι και όλες, διαφοροποιημένη, όπως είναι φυσικό, για τον καθένα και την καθεμία. Οι χρονοχωρικές πρακτικές μπορούν να διαφοροποιούνται ανάλογα με την κοινωνική ομάδα, την τάξη, το φύλο, τη σεξουαλικότητα, την οικογενειακή κατάσταση, το είδος της εργασίας, την ένταξη σ' έναν ευρύτερο χωρο-κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, την εθνοτική προέλευση, την ηλικία κ.λπ., σε σχέση, δηλαδή, με τις πολλαπλές ταυτότητες των υποκειμένων. Παράλληλα, οι χρονοχωρικές πρακτικές εντάσσονται πάντα στις ευρύτερες γεωμετρίες εξουσίας. Για παράδειγμα, ένας μετανάστης χωρίς χαρτιά στην Αθήνα πρέπει να αποφεύγει συγκεκριμένες περιοχές συγκεκριμένες ώρες της ημέρας για να γλιτώσει από πιθανούς ελέγχους από την αστυνομία.

Οι χρονοχωρικές πρακτικές επηρεάζουν και διαμορφώνουν την καθημερινότητα στην πόλη, άρα και την ίδια την πόλη. Στην Αθήνα, το κυριακάτικο (μοναδικό εβδομαδιαίο) ρεπό μιας μερίδας μεταναστών, κυρίως γυναικών που προσέχουν ηλικιωμένους/ες, αλλάζει την εικόνα συγκεκριμένων διαδρομών στα μέσα μαζικής μεταφοράς, αλλάζει την εικόνα των πάρκων της πόλης, τελικά παράγει και δημιουργεί μέρη της ίδιας της πόλης (βλ. και Vaiou, Lykogianni, 2006). Αντίστοιχα, το μποτιλιάρισμα στο κέντρο της Αθήνας τα Σάββατα μετά τις 12 το βράδυ αντικατοπτρίζει τις πρακτικές μιας συγκεκριμένης ομάδας πληθυσμού, οι οποίες επηρεάζουν με τη σειρά τους την εικόνα της πόλης.

β) Ο νοητός χώρος (the conceived) ή οι "αναπαραστάσεις του χώρου" συνδέονται "με τις σχέσεις παραγωγής και με την 'τάξη' [order] που αυτές οι σχέσεις επιβάλλουν και ως εκ τούτου με τη γνώση, τα σημεία, τους κώδικες και τις 'εμπρόσθιες' [frontal, δηλαδή κυρίαρχες] σχέσεις" (Lefebvre, 1991: 33).

> "Οι αναπαραστάσεις του χώρου [είναι] ο χώρος της διανοητικής σύλληψης [του νοητού], ο χώρος των επιστημόνων, των πολεοδόμων [planners, urbanists], των τεχνοκρατών που υποδιαιρούν και των κοινωνικών μηχανικών, όπως και ενός τύπου καλλιτεχνών με επιστημονική κλίση – όλων οι οποίοι ταυτίζουν αυτό που βιώνεται και αυτό που παρατηρείται/γίνεται αντιληπτό [perceived] με αυτό που συλλαμβάνεται διανοητικά [conceived]. […] Αυτός είναι ο κυρίαρχος χώρος σε κάθε κοινωνία (ή τρόπο παραγωγής). Οι συλλήψεις του χώρου τείνουν, με κάποιες εξαιρέσεις, […] προς ένα σύστημα λεκτικών (και άρα διανοητικά επεξεργασμένων) σημείων" (Lefebvre, 1991: 38-39). [μετάφραση δική μου]

Ο Lefebvre χρησιμοποιεί τον όρο "αναπαράσταση" με την έννοια της ευρύτερης κωδικοποίησης νοημάτων και όχι μόνο ως την (υλική) εικονογράφηση της κωδικοποίησης. Στο πλαίσιο των χρονοχώρων της καθημερινότητας και ακολουθώντας τη σύγχρονη γεωγραφική ορολογία, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για *γεωγραφικές φαντασίες* (βλ. και Gregory, 2000) χωροχρόνων, αντί για *αναπαραστάσεις* χωροχρόνων. Θα προτιμήσω, όμως, την έννοια της αναπαράστασης, γιατί θεωρώ ότι μπορεί να αναφέρεται τόσο σε ευρύτερα σύνολα νοημάτων όσο και σε μεμονωμένα και πολύ συγκεκριμένα νοήματα.

Ακολουθώντας τον Lefebvre, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις, δηλαδή ο λόγος των "ειδικών", αντιμετωπίζουν τους χρονοχώρους της καθημερινότητας μέσα από κατηγορίες και ταξινομήσεις, δηλαδή αντιμετωπίζουν τους χρονοχώρους κατακερματισμένους, τεμαχισμένους (βλ. και 2.2). Στην καθημερινότητα εμφανίζονται χρονοχώροι εργασίας, "ελεύθερου" χρόνου, "ιδιωτικής" ζωής. Οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις είναι αποτέλεσμα μακρών ιστορικών διαδικασιών, άρα και συγκεκριμένων οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών διαδρομών. Οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις χρησιμοποιούν κατηγορίες που αρθρώνονται σε σχέση με τη θέση και τις απόψεις των κυρίαρχων ομάδων και μ' αυτόν τον τρόπο κωδικοποιούν αυθαίρετα, ομοιογενοποιούν και, τελικά, αξιολογούν (αρνητικά) τις διαφορετικότητες άλλων κοινωνικών ομάδων. Για παράδειγμα, η αναπαράσταση του "ελεύθερου" χρόνου στηρίζεται στην κεντρικότητα της έμμισθης εργασίας και στον υποβιβασμό όλων των άλλων τύπων εργασίας, ενώ, αντίστοιχα, η αναπαράσταση του σπιτιού ως ιδιωτικού χώρου του "ελεύθερου" χρόνου είναι κατασκευασμένη από τη σκοπιά ενός άνδρα (λευκού, ετεροφυλόφιλου) έμμισθου εργαζόμενου, που εξαρτάται ως προς τη φροντίδα ("care dependent", Carrasco, Mayordomo, 2005) από μια σύζυγο/νοικοκυρά (βλ. και Βαΐου, Χατζημιχάλης, 2003).

Οι κυρίαρχες χρονοχωρικές αναπαραστάσεις έχουν υλικά και πρακτικά αποτελέσματα, εκφράζονται και επιβάλλονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τη διαφήμιση, τα εκπαιδευτικά βιβλία, αλλά και από τις άμεσης χωρικής παρέμβασης ρυθμίσεις του κράτους όπως, μεταξύ άλλων, τα ωράρια εργασίας των δημοσίων υπηρεσιών και σχολείων, την οργάνωση δικτύων μετακινήσεων στην πόλη, την οργανωμένη δόμηση, τις "αναπλάσεις" κ.λπ. Οι αναπαραστάσεις, ακόμα κι αν φαίνεται ότι χαρακτηρίζονται από απόλυτη συνέπεια, παρουσιάζουν αρκετές αντιφάσεις, ιδίως στην πρακτική τους εφαρμογή. Πάντως, συμπληρώνοντας τον Lefebvre, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχουν και αναπαραστάσεις που είναι μη κυρίαρχες ή όχι τόσο κυρίαρχες, ανάλογα με την κοινωνική ομάδα και τον τόπο που εξετάζουμε. Τα υποκείμενα οπωσδήποτε επηρεάζονται από τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις, αλλά τελικά οι αναπαραστάσεις που έχουν (χρησιμοποιούν) διαπλέκονται με τα βιώματα και τις πρακτικές τους. Απ' αυτή την άποψη, μπορεί να μην είναι όλες οι αναπαραστάσεις κυρίαρχες, αλλά για να γίνει ένα βίωμα ή πρακτική κυρίαρχο πρέπει να αποτελεί αναπαράσταση.

γ) Ο βιωμένος χώρος (the lived) ή οι "χώροι της αναπαράστασης"[17] "εκφράζουν περίπλοκους συμβολισμούς, μερικές φορές κωδικοποιημένους, μερικές φορές όχι, συνδεδεμένους με την κρυφή [clandestine] ή την υπόγεια πλευρά της κοινωνικής ζωής, όπως επίσης και με την τέχνη (που μπορεί τελικά να οριστεί λιγότερο ως ένας κώδικας του χώρου και περισσότερο ως ένας κώδικας των χώρων της αναπαράστασης)" (Lefebvre, 1991: 33).

> "Οι χώροι της αναπαράστασης [είναι ο] χώρος ως άμεσα βιωμένος μέσω των συνδεδεμένων εικόνων και συμβόλων του και, ως εκ τούτου, ο χώρος των 'κατοίκων' και 'χρηστών', αλλά επίσης και κάποιων καλλιτεχνών και πιθανώς και εκείνων, όπως λίγοι συγγραφείς και φιλόσοφοι, που περιγράφουν και επιδιώκουν να μην κάνουν τίποτα παραπάνω από το να περιγράφουν. Αυτός είναι ο κυριαρχούμενος -και ως εκ τούτου παθητικά βιωμένος- χώρος τον οποίο η φαντασία αναζητά να αλλάξει και να οικειοποιηθεί. Επικαλύπτει τον φυσικό χώρο, κατασκευάζοντας [τη] συμβολική χρήση των αντικειμένων του. Έτσι μπορεί να ειπωθεί ότι οι χώροι της αναπαράστασης, αν και πάλι με κάποιες εξαιρέσεις, τείνουν προς λιγότερο ή περισσότερο συνεπή συστήματα μη λεκτικών συμβόλων και σημείων" (Lefebvre, 1991: 39). [μετάφραση δική μου]

[17] Στη μετάφραση του D. Nicholson - Smith (Lefebvre, 1991) αναφέρονται ως "representations of space", αλλά ακολουθήθηκε η άποψη του R. Shields, ο οποίος υποστηρίζει ότι η σωστή μετάφραση από τα γαλλικά είναι "spaces of representation" (1999: 161, υποσ. 5).

Ο Lefebvre θεωρεί ότι η καθημερινή ζωή καθορίζει τους χώρους της αναπαράστασης, οι οποίοι διακρίνονται από ρευστότητα και έχουν ποιοτικά χαρακτηριστικά. Οι χρονοχώροι της αναπαράστασης αφορούν τους βιωμένους χώρους και χρόνους, τα συναισθήματα, την επικοινωνία, τους μη ωρολογιακούς χρόνους. Το γεγονός ότι, κατά τον Lefebvre, αυτοί οι χρονοχώροι εμφανίζονται παθητικά βιωμένοι δεν σημαίνει ότι είναι παθητικά βιωμένοι και για τα υποκείμενα. Επίσης, ο Lefebvre συνδέει τους χώρους της αναπαράστασης με τη φαντασία, το ασυνείδητο, τη μνήμη. Πρέπει να σημειωθεί ότι η μνήμη, με την έννοια της συγχρονικής ύπαρξης και άλλων (παρελθοντικών) χρονοχώρων, δεν μπορεί να συνδέεται μόνο με τους βιωμένους χρονοχώρους, αλλά αφορά και τις πρακτικές και τις αναπαραστάσεις.

Κατά τον Harvey, στους χώρους της αναπαράστασης περιλαμβάνονται και "τα νοήματα που ενσωματώνονται στην καθημερινότητα" (2005: 29). Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ωστόσο, ότι τα νοήματα, οι σημασιοδοτήσεις που δίνουν οι άνθρωποι σε χρονοχώρους της καθημερινότητάς τους, αποτελούν και μέρος των αναπαραστάσεών τους. Αν, δηλαδή, οι χρονοχώροι της αναπαράστασης εκφράζουν τον τρόπο που βιώνουν οι άνθρωποι τους χρονοχώρους της καθημερινότητάς τους, τότε η εννοιολόγηση των βιωμάτων μπορεί να δημιουργεί κατηγορίες ή αναπαραστάσεις για τα υποκείμενα. Για παράδειγμα, το σπίτι για μια εργαζόμενη σύζυγο και μητέρα μπορεί να αποτελεί κατεξοχήν χώρο εργασίας, ενώ μπορεί να βιώνει στιγμές "ελεύθερου" χρόνου στο πλαίσιο του εργασιακού της χώρου (βλ. McPhail Fanger, 2004: 372). Έτσι, όταν μιλάμε για συγκεκριμένους, πραγματικούς ανθρώπους, είναι δύσκολο πολλές φορές να χαράξουμε μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ αναπαραστάσεων, βιωμάτων και πρακτικών.

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται η διαλεκτική σχέση των τριών πτυχών των χρονοχώρων: στην πραγματικότητα, κανένα από τα τρία μέρη δεν έχει στην καθημερινότητα μια αυθύπαρκτη υπόσταση (βλ. και Harvey, 1989), αλλά αποτελούν μια ενότητα που εμπεριέχει πολλές αντιθέσεις. Οι πρακτικές επηρεάζονται από τις αναπαραστάσεις και τα υλικά ή άυλα αποτελέσματά τους, όπως και από τους βιωμένους χρονοχώρους. Οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις στην καθημερινότητα δεν μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από τις πρακτικές και τα βιώματα. Τα βιώματα, αντίστοιχα, επηρεάζονται από τις αναπαραστάσεις και τις πρακτικές. Ο τριμερής

διαχωρισμός των χρονοχώρων γίνεται μόνο για αναλυτικούς σκοπούς, για να μας βοηθήσει, δηλαδή, να κατανοήσουμε καλύτερα τη διαμόρφωση της καθημερινότητας.

Οι αναπαραστάσεις των χρονοχώρων μπορούν να ταυτιστούν με τον κυρίαρχο λόγο των ειδικών, αλλά, όπως αναφέρθηκε ήδη, μπορούν να αποτελούν και περισσότερο ή λιγότερο συστηματοποιημένες αναπαραστάσεις μη κυρίαρχων ή όχι τόσο κυρίαρχων ομάδων. Ο λόγος των ειδικών έχει υλικά αποτελέσματα, με την έννοια ότι διαμορφώνει κάποιες παραμέτρους της καθημερινότητας στην πόλη, άρα επηρεάζει χρονοχωρικές πρακτικές και βιώματα. Για παράδειγμα, η δημιουργία του μετρό στην Αθήνα ως λύση στο συγκοινωνιακό πρόβλημα (ως λύση των "ειδικών") επηρέασε τον τρόπο μετακίνησης μεγάλης μερίδας του πληθυσμού, άρα και τις πρακτικές τους και τα βιώματά τους. Οι αναπαραστάσεις καθορίζουν με ποικίλους τρόπους τις πρακτικές, με την έννοια της διαμόρφωσης της καθημερινότητας σε σχέση με την εργασία, τα ωράρια, τις επιτρεπόμενες ή τις παράνομες συμπεριφορές κ.λπ.

Αντίστοιχα, οι πρακτικές και τα βιώματα επηρεάζουν τις αναπαραστάσεις των υποκειμένων. Μ' αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η πρόσληψη των αναπαραστάσεων από τα υποκείμενα δεν ταυτίζεται απόλυτα με τις ίδιες τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις, αλλά επηρεάζεται από τις πρακτικές τους και τα βιώματά τους. Θα λέγαμε ότι τα υποκείμενα ανακατασκευάζουν τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις, σε μια διαρκή, καθημερινή διαδικασία μέσα από τις πρακτικές και τα βιώματά τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα υποκείμενα συγκροτούν ένα συλλογισμό που έχει τα χαρακτηριστικά ενός επιστημονικά επεξεργασμένου σχήματος, αλλά σημασιοδοτούν διαφορετικά χρόνους και χώρους της καθημερινότητάς τους στην πόλη.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι, μεταφέροντας την τριμερή διαλεκτική του Lefebvre για το χώρο στους χρονοχώρους της καθημερινότητας, έχουμε μια διαλεκτική σχέση εμπειρικών, νοητικών και βιωμένων χρονοχώρων. Με άλλα λόγια, η καθημερινότητα δημιουργείται από τη διαλεκτική σχέση χρονοχωρικών πρακτικών (όπως οι καθημερινές αστικές ρουτίνες), αναπαραστάσεων χρονοχώρων (ο λόγος των "ειδικών" για τους χρονοχώρους) και χωροχρόνων της αναπαράστασης (χρονοχώροι των χρηστών και χρηστριών ως άμεσα βιωμένοι).

Ο Lefebvre ασκεί έντονη κριτική στους "ειδικούς" του χώρου (αρχιτέκτονες, πολεοδόμους), τους φορείς δηλαδή του "νοητού", καθώς στηρίζουν την κυριαρχία

του "αφηρημένου χώρου"[18]. Ο "αφηρημένος χώρος" ως κυρίαρχη αναπαράσταση ομοιογενοποιεί τις διαφορές και κατακερματίζει το χώρο. Είναι ένας χώρος κενός περιεχομένου και ως εκ τούτου είναι μετρήσιμος, ποσοτικοποιήσιμος, ανταλλάξιμος, σε αντίθεση με τον βιωμένο χώρο ο οποίος, κατά τον Lefebvre, είναι "ποιοτικός, ρευστός και δυναμικός" (1991: 42). Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο "αφηρημένος νοούμενος χώρος" υποβιβάζει και αποκρύπτει τα βιώματα και τις πρακτικές των υποκειμένων (βλ. και Merrifield, 2000). Άρα, αν ακολουθήσουμε τη λογική του Lefebvre και θέσουμε ως στόχο την προσέγγιση των χρονοχώρων των υποκειμένων, οφείλουμε να προσεγγίσουμε την καθημερινότητα χωρίς τη χρήση κατηγοριών που προϋποθέτουν μία έννοια "αφηρημένου" χρονοχώρου, δηλαδή ομοιόμορφου, που αποκρύπτει τις διαφορετικότητες. Με στόχο μια τέτοια προσέγγιση, εκτός από την ανάλυση του Lefebvre, θα ακολουθήσω τη *σχεσιακή θεώρηση του χώρου* (και του χρόνου) *ως συνύπαρξη διαδρομών* της D. Massey (2005). Η ανάλυση της Massey για το χώρο (και το χρόνο), ακριβώς επειδή αναδεικνύει την πολυπλοκότητα και τις αλληλεπιδράσεις, είναι εξαιρετικά χρήσιμη για να μελετήσουμε την καθημερινότητα από τη σκοπιά των υποκειμένων, δηλαδή για να προσεγγίσουμε τις εμπειρίες των χρονοχώρων τους.

Καταρχήν, η Massey συνδέει το χώρο με το χρόνο και υποστηρίζει, όπως και ο Lefebvre, ότι "ο χώρος και ο χρόνος εμπλέκονται ο ένας στον άλλον" (2005: 18). Παράλληλα, ασκεί μια οξεία κριτική στην αναπαράσταση του χώρου ως στατικής επιφάνειας, άρα και ως ομοιογενούς αντικειμένου, έξω από εμάς. Με άλλα λόγια, αμφισβητεί την (κυρίαρχη) αναπαράσταση για το χώρο (και το χρόνο) ως "αφηρημένου". Ως γεωγράφος έχει ως αφετηρία το χώρο, αλλά η ανάλυσή της, καθώς εμπεριέχει το χρόνο, μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για τους χρονοχώρους της καθημερινότητας.

Η Doreen Massey, λοιπόν, προσφέρει τρεις προτάσεις για τη θεώρηση του χώρου (space):

> "*Πρώτον*, ότι αναγνωρίζουμε το χώρο ως το προϊόν αμοιβαίων σχέσεων· ως συγκροτούμενο μέσω αλληλεπιδράσεων, από την

[18] Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, συμπληρώνοντας τον Lefebvre, ότι οι επιστήμες γενικότερα παράγουν κυρίαρχες αναπαραστάσεις όχι τόσο από την άποψη ότι όλες οι επιστημονικές απόψεις υποστηρίζουν, παράγουν και αναπαράγουν κυρίαρχα πρότυπα (καθώς και την αναπαράσταση του χώρου και του χρόνου ως "αφηρημένων" και ομοιόμορφων), αλλά από την άποψη ότι η επιστήμη παράγει την κυρίαρχα νομιμοποιημένη γνώση, άρα και (ανα)παράγει μέρος των κυρίαρχων αναπαραστάσεων μιας κοινωνίας.

> απεραντοσύνη του παγκόσμιου μέχρι την οικειότητα του μικροσκοπικού. […] *Δεύτερον*, ότι καταλαβαίνουμε το χώρο ως τη σφαίρα της δυνατότητας της ύπαρξης πολλαπλότητας με την έννοια της συγχρονικής πολυφωνίας· ως τη σφαίρα στην οποία διαφορετικές διαδρομές συνυπάρχουν· άρα, ως τη σφαίρα της συνυπάρχουσας ετερογένειας. Χωρίς χώρο, δεν υπάρχει πολλαπλότητα· χωρίς πολλαπλότητα, δεν υπάρχει χώρος. […] Πολλαπλότητα και χώρος ως συν-συγκροτούμενα. *Τρίτον*, ότι αναγνωρίζουμε το χώρο ως πάντα υπό κατασκευή. Ακριβώς επειδή ο χώρος μ' αυτή την ανάγνωση είναι ένα προϊόν σχέσεων-μεταξύ, σχέσεων όπου είναι αναγκαστικά ενσωματωμένες υλικές πρακτικές οι οποίες πρέπει να πραγματοποιηθούν, είναι συνεχώς σε διαδικασία διαμόρφωσης. Δεν είναι ποτέ τελειωμένος· ποτέ κλειστός. Ίσως μπορούμε να φανταστούμε το χώρο ως ένα ταυτόχρονο ιστοριών-μέχρι-τώρα/εδώ (a simultaneity of stories-so-far)" (2005: 9). [μετάφραση και υπογράμμιση δική μου]

Καταρχήν, πρέπει να διευκρινιστεί ότι για τη Massey η έννοια των διαδρομών ή των ιστοριών μπορεί να αναφέρεται τόσο σε ανθρώπινες παρουσίες όσο και σε άλλα έμβια όντα, αλλά και στο "φυσικό περιβάλλον", στα βουνά, στα δέντρα ή σε υλικούς σχηματισμούς, κτίρια, αντικείμενα. Η Massey υποστηρίζει ότι, αν ο χώρος είναι "το ταυτόχρονο ιστοριών-μέχρι-τώρα, τότε οι τόποι (places) είναι συλλογές αυτών των ιστοριών, αρθρώσεις μέσα στις ευρύτερες γεωμετρίες εξουσίας του χώρου". Παράλληλα, τονίζει τη σημασία του χρόνου στη συγκρότηση του χώρου, λέγοντας ότι πρέπει να προσεγγίσουμε τους τόπους, "όχι ως σημεία ή περιοχές σε χάρτες, αλλά ως ολοκληρώσεις χώρου και χρόνου· ως *χωρο-χρονικά*[19] *γεγονότα*" (2005: 130). Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ότι, αν οι τόποι είναι χωροχρονικά γεγονότα, είναι και οι χρόνοι (με την έννοια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου ή στιγμής) χρονοχωρικά γεγονότα. Από αυτή την άποψη, η καθημερινότητα μπορεί να αναγνωσθεί ως συγκροτούμενη από χρόνους και τόπους, από χρονοχωρικά γεγονότα, από χρονοχώρους.

Με βάση τα παραπάνω, βλέπουμε ότι η Massey προσεγγίζει τον Lefebvre ως προς δύο σημεία: α) τη σημασία που αποδίδει στις πρακτικές και β) τη διαλεκτική σχέση που συγκροτεί το χώρο (και το χρόνο). Αναλυτικότερα: α) Σύμφωνα με τη Massey, ο χώρος είναι σχέσεις-μεταξύ και οι σχέσεις είναι ενσωματωμένες πρακτικές (2005: 10). Οι τόποι, άρα, ως συναρθρώσεις σχέσεων, αποτελούν και συναρθρώσεις πρακτικών. Σε άλλο σημείο υποστηρίζει ότι "ο τόπος […] μάς αλλάζει όχι μέσω

[19] Η Massey σημειώνει ότι οι όροι "χρονοχώρος" και "χωροχρόνος" δεν αποτελούν διαφορετικές έννοιες (2005: 197, υποσ. δεύτερου μέρους αρ. 3).

κάποιας βαθιάς αίσθησης ότι ανήκουμε κάπου (κάποιας αίσθησης ριζώματος που ελάχιστα αλλάζει […]) αλλά μέσω της *πρακτικής* του τόπου, της διαπραγμάτευσης των διασταυρούμενων διαδρομών· ο τόπος ως μια αρένα όπου η διαπραγμάτευση μας επιβάλλεται" (2005: 154) [μετάφραση δική μου]. Είναι φανερό ότι η συγγραφέας χρησιμοποιεί την έννοια των πρακτικών με έναν ευρύτερο ορισμό απ' αυτόν του Lefebvre. Με άλλα λόγια, η έννοια των ενσωματωμένων πρακτικών μπορεί να συμπεριλαμβάνει τα βιώματα και τις αναπαραστάσεις του σχήματος του Lefebvre. Άρα θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι χρονοχώροι της καθημερινότητας είναι σχέσεις-μεταξύ, είναι ενσωματωμένες πρακτικές. β) Η Massey, όταν μιλάει για τη συγκρότηση του χώρου μέσω αλληλεπιδράσεων, ως το ταυτόχρονο ιστοριών-μέχρι-τώρα, ως συνύπαρξη διαδρομών, εκφράζει ακριβώς τη διαλεκτική σχέση του τριαδικού σχήματος του Lefebvre. Οι χρονοχώροι που συγκροτούν την καθημερινότητα διαμορφώνονται μέσω αλληλεπιδράσεων, είναι αρθρώσεις σχέσεων. Τόσο οι πρακτικές όσο και τα βιώματα και οι αναπαραστάσεις αποτελούν συναντήσεις διαδρομών μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας. Συνδυάζοντας, λοιπόν, τις δύο θεωρήσεις (Lefebvre - Massey), θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι <u>οι χρονοχώροι της καθημερινότητας είναι σχέσεις-μεταξύ, είναι ενσωματωμένες πρακτικές που αντανακλούν βιώματα και αναπαραστάσεις.</u>

Η θεώρηση των χρονοχώρων ως το ταυτόχρονο "ιστοριών-μέχρι-τώρα", ως συνύπαρξη διαδρομών, είναι εξαιρετικά χρήσιμη για την προσέγγιση των χρονοχώρων της καθημερινότητας στην πόλη, καθώς και για τη μελέτη συγκεκριμένων χώρων στην πόλη. Αντίθετα με άλλες αναπαραστάσεις για το χώρο και το χρόνο, είναι ανοιχτή στην πολλαπλότητα και την ποικιλία της καθημερινότητας, δηλαδή αφήνει "χώρο" για τα διαφορετικά βιώματα και πρακτικές των υποκειμένων. Αν οι χρονοχώροι δεν μπορούν να υπάρξουν έξω από τις σχέσεις που τους καθορίζουν, πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι σχέσεις δεν μπορούν να είναι κενές περιεχομένου (χαρακτηριστικό του αφηρημένου χρόνου και χώρου), οι σχέσεις είναι φορείς νοημάτων.

Η καθημερινότητα στην πόλη, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα του κεφαλαίου, κάποιες φορές προσεγγίζεται από την άποψη των κυρίαρχων αναπαραστάσεων που θεωρούν το χρόνο και το χώρο ως "αφηρημένους", δηλαδή ως οντότητες έξω από εμάς, ως αντικείμενα, ως πόρους που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε. Με αυτή την έννοια, όταν παρατηρούμε τις καθημερινές διαδρομές των ανθρώπων στην πόλη, συνήθως ταυτίζουμε την απόσταση με τη

χωρικότητα, με το χώρο. Αν θεωρήσουμε ότι η απόσταση είναι μόνο μία διάσταση του χώρου, οι ίδιες οι διαδρομές (συμπεριλαμβανομένων των στάσεων) των ανθρώπων στην πόλη συγκροτούν τη διαδικασία κατασκευής της καθημερινότητάς τους, τους χρονοχώρους τους. Με άλλα λόγια, οι διαδρομές των ανθρώπων είναι η καθημερινότητά τους, τα χωροχρονικά γεγονότα που συνιστούν τη ζωή στην πόλη. Οι σημασιοδοτήσεις που δίνουν στους χρονοχώρους τους εξαρτώνται από τις ιστορίες-μέχρι-τώρα που συναντιούνται, από τα βιώματά-τους-μέχρι-τώρα.

Αναφερόμενη στα ταξίδια, η Massey υποστηρίζει ότι δεν ταξιδεύουμε πάνω σ' ένα χώρο-επιφάνεια, πηγαίνοντας από το ένα μέρος στο άλλο, αλλά ταξιδεύουμε συναντώντας άλλες διαδρομές (2005: 119). Όπως ήδη έχει σημειωθεί, οι διαδρομές αναφέρονται σε έμβια ή μη όντα, σε ανθρώπους, αλλά και σε βουνά, ποτάμια, μνημεία, κτίρια, τα οποία έχουν ένα ρυθμό αλλαγής πολύ διαφορετικό από τον ανθρώπινο. Αντίστοιχα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η καθημερινότητα είναι συναντήσεις διαδρομών, ιστοριών που συνέχεια μετασχηματίζονται και αλλάζουν. Η ίδια η καθημερινότητα, όσο κι αν η λέξη έχει ταυτιστεί με την επανάληψη, είναι, κάθε μέρα, διαφορετική: εμείς, ο χώρος, ο χρόνος, είναι διαφορετικοί, έστω και ανεπαίσθητα, έχουν(με) αλλάξει. Η καθημερινότητα στην πόλη, μ' αυτή την έννοια, θα ήταν το σύνολο των διαδρομών έμβιων και μη όντων, αλλά και υλικών αντικειμένων. Σε σχέση με την παρούσα έρευνα, θα λέγαμε ότι προσπαθεί να διακρίνει διαδρομές και συναντήσεις διαδρομών που συγκροτούν καθημερινούς χρονοχώρους. Οι χρονοχώροι απόλαυσης συγκροτούνται από ανθρώπινες και μη ανθρώπινες διαδρομές. Ένας συγκεκριμένος χρονοχώρος συγκροτείται από τη διαδρομή του συγκεκριμένου κτίσματος που συνυπάρχει με συγκεκριμένες ιστορίες και διαδρομές ανθρώπων και υλικών αντικειμένων. Αν οι χρονοχώροι είναι μια διαδικασία διαρκών συναντήσεων, σχέσεων-μεταξύ, διαδρομών, ιστοριών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτές οι διαδρομές και οι ιστορίες κατασκευάζονται συνεχώς μέσα από χρονοχωρικές πρακτικές, που και αυτές αλλάζουν, καθώς αλλάζουν οι βιωμένοι χρονοχώροι και οι αναπαραστάσεις των χρονοχώρων.

Είναι δυνατόν, αν οι χρονοχώροι βρίσκονται διαρκώς σε μια διαδικασία συγκρότησης, να αναζητήσουμε τα χαρακτηριστικά τους; Μήπως πάντα θα μας ξεφεύγουν, αφού πάντα μετασχηματίζονται; Προφανώς, κάθε προσπάθεια να σταθεροποιήσουμε τους χρονοχώρους και να τους δούμε στατικά είναι μάταιη. Πιθανότατα είναι μάταιο, πρακτικά, να προσπαθήσουμε να συλλέξουμε όλα τα

στοιχεία που συνθέτουν ένα χρονοχώρο, γιατί κάθε ιστορία και διαδρομή κρύβει από πίσω της άλλες ιστορίες, διαδρομές, συναντήσεις, σχέσεις. Παρ' όλα αυτά, νομίζω ότι είναι δυνατό να αναζητήσουμε κάποια χαρακτηριστικά χρονοχώρων, αρκεί να έχουμε υπόψη μας ότι απλώς προσεγγίζουμε πτυχές αυτής της διαδικασίας διαρκούς συγκρότησης. Με άλλα λόγια, προσεγγίζουμε χρονοχώρους της καθημερινότητας αναγνωρίζοντας τη δυναμική τους, δηλαδή το βασικό τους χαρακτηριστικό: ότι είναι συνεχώς ανοιχτοί, συνεχώς μεταβαλλόμενοι και διαρκώς συνδεδεμένοι με κάποιες άλλες διαδρομές, κάποιους άλλους τόπους και κάποιους άλλους χρόνους.

2.2. Ο "αφηρημένος" χρόνος και χώρος ως κυρίαρχη αναπαράσταση

Όπως είδαμε, ο Lefebvre, καθώς και η Massey ασκούν οξεία κριτική στην αναπαράσταση του "αφηρημένου χώρου", του ομοιογενούς χώρου, του χώρου κενού περιεχομένου, του χώρου, τελικά, που προσεγγίζεται κυρίως ως επιφάνεια και ως απόσταση. Αντίστοιχα, όπως θα δούμε, υπάρχουν κριτικές μελέτες για την αναπαράσταση του χρόνου ως αφηρημένου, ομοιογενούς, κενού περιεχομένου. Η κυριαρχία αυτών των αναπαραστάσεων για το χρόνο και το χώρο και οι συνακόλουθες αναγνώσεις της καθημερινότητας είναι, βέβαια, αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών ιστορικών διαδικασιών και συνδέονται άμεσα με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Οι αναπαραστάσεις διαμορφώνονται από τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας και αντανακλούν τις κυρίαρχες κάθε φορά κοινωνικές ομάδες.

Η αναπαράσταση του καθημερινού χρόνου ως αδιαφοροποίητου και ομοιογενούς, του χρόνου ως ποσότητα, συνδέεται με την καθιέρωση της έμμισθης και χρονικά πειθαρχημένης εργασίας και την κυριαρχία του ωρολογιακού χρόνου. Όπως έχει υποστηρίξει ο E. P. Thompson (1967) στο γνωστό άρθρο του "Time, Work-discipline and Industrial Capitalism", ακολουθώντας τους M. Weber και K. Μαρξ, η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, σε συνδυασμό με την προτεσταντική ηθική, δημιούργησε μια νέα αντίληψη για το χρόνο, που αντικατοπτρίζεται στη ρήση "ο χρόνος είναι χρήμα". Οι εργάτες έπρεπε αρχικά να μάθουν την αξία του χρόνου και έπειτα να πειθαρχήσουν σε αυτόν το (μετρήσιμο) χρόνο. Όπως έχουν παρατηρήσει πολλοί μελετητές, οι αλλαγές που έφεραν στην έννοια της εργασίας ο εξορθολογισμός της παραγωγικής διαδικασίας (και σε σχέση με την οργάνωση του

χώρου του εργοστασίου) και η σταδιακή επικράτηση τεϊλορικών και φορντικών μοντέλων συνάντησαν την αντίσταση των εργατών και οδήγησαν στην ανάγκη "πειθάρχησής" τους, τόσο στον εργασιακό όσο και σε εξωεργασιακούς τομείς (Κοριά, 1985, Γκράμσι, 1988, Hobsbawm, 1992). Με τη βιομηχανική επανάσταση, ο χρόνος γίνεται ένα από τα μέσα για να μετατραπεί η εργασία σε εμπόρευμα και να αποκτήσει ανταλλακτική (και χρηματική) αξία. Με τις τεχνολογικές αλλαγές και την επιδίωξη για περιορισμό του χρόνου ανακύκλωσης του κεφαλαίου (πρβλ. και Harvey, 1989, στηριζόμενος στον Μαρξ), ο χρόνος μετατρέπεται σε αφηρημένη μονάδα μέτρησης, "αντικειμενικοποιείται", γίνεται αγαθό, πόρος (resource).

Συνήθως, η αναπαράσταση του χρόνου ως "αφηρημένου" συνδέεται με τον ωρολογιακό χρόνο, αλλά, όπως υποστηρίζει η B. Adam, δεν είναι η μέτρηση του χρόνου με τη βοήθεια ρολογιών που χαρακτηρίζει τον βιομηχανικό χρόνο, αλλά η "κενότητά" του, η απόσπασή του από περιεχόμενο και πλαίσιο (1995: 27). "Μόνο ως μια αφηρημένη, τυποποιημένη μονάδα μπορεί ο χρόνος να γίνει μέσο ανταλλαγής και ουδέτερη αξία στον υπολογισμό της αποδοτικότητας και του κέρδους" (Adam, 1995: 90). Μ' αυτό τον τρόπο, ο χρόνος παύει να κυλάει, να περνάει απλώς, και αρχίζει να μπορεί να "ξοδεύεται" (Thompson, 1967: 61). Αυτή η λογική για το χρόνο σταδιακά μεταλλάσσει όλη την αντίληψη για την καθημερινότητα. Είναι ενδεικτικό ότι το "πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου" εμφανίζεται ως απόρροια αυτής της νέας αντίληψης για το χρόνο (Thompson, 1967: 95) και αφορά την ορθολογική διαχείριση των ωρών εκτός εργασίας. Ο "ελεύθερος χρόνος" οφείλει να ακολουθεί την ορθολογική –οικονομική, θα λέγαμε– λογική του εργασιακού χρόνου: αν ο χρόνος είναι πόρος, πρέπει να καταναλώνεται ορθολογικά, να μη σπαταλιέται, αλλά να "αξιοποιείται" σε δραστηριότητες αθλητισμού, πολιτισμού, τουρισμού κ.λπ.[20]

Η κυριαρχία του οικονομικού αυτού χρόνου συνδυάζεται με την κυριαρχία της μισθωτής απασχόλησης ως μόνης νομιμοποιημένης εργασίας και την απαξίωση άλλων δραστηριοτήτων ως μη "παραγωγικές" (βλ. και Pahl, 1984). Πολλές φορές αυτές οι μη "παραγωγικές" εργασίες διακρίνονταν από χρόνους που δεν συμβιβάζονταν με τον ανταλλακτικό, αφηρημένο χρόνο. Με την κυριαρχία του τυποποιημένου χρόνου, η καθημερινότητα μπορούσε πια να χωριστεί σε κομμάτια, τα οποία ιεραρχούνται σε σχέση με τη μισθωτή εργασία. Με αυτή τη λογική, το

[20] Δεν είναι τυχαίο ότι πολλές παλαιότερες μελέτες για τον ελεύθερο χρόνο αναλύουν μόνο τέτοιες εκδοχές "αξιοποίησής" του (πρβλ. Colegio de Sociólogos de México et al, 1982).

σημαντικότερο "κομμάτι" της καθημερινότητας είναι ο χρόνος (και ο χώρος) της μισθωτής εργασίας και τα υπόλοιπα αποτελούν "βοηθητικούς" σ' αυτό το κομμάτι χωροχρόνους (βλ. και León, 2000, 2001). Η ίδια η δυνατότητα ιεράρχησης των κομματιών της καθημερινότητας στηρίζεται στη θεώρηση του χρόνου ως αφηρημένου, άρα και ομοιογενοποιημένου, ανεξάρτητου από χώρο-κοινωνικό πλαίσιο και ανθρώπους.

Η G. Paolucci υποστηρίζει ότι η κυριαρχία του χρόνου ως αγαθού, ως πόρου, δηλαδή ενός χρόνου υποταγμένου σ' έναν οικονομικό ορθολογισμό, αποκρύπτει και υποβιβάζει τις διαφορετικές εμπειρίες του χρόνου (1999: 431). Με άλλα λόγια, στη σύγχρονη δυτική κοινωνία υπάρχουν και άλλου είδους χρόνοι, αλλά αυτοί οι χρόνοι ιεραρχούνται με βάση τον οικονομικό χρόνο, τον χρόνο ως ποσότητα, και δεν αξιολογούνται με βάση την εμπειρία και τις διαφορετικές ποιότητες που μπορεί να εμπεριέχουν. Για παράδειγμα, ο χρόνος της φροντίδας των παιδιών μπορεί (;) να συγκριθεί ως ποσότητα με αντίστοιχο χρόνο εργασίας ρουτίνας σε εργοστάσιο, αλλά οι εμπειρίες και τα βιώματα των υποκειμένων σε σχέση με αυτούς τους χρόνους είναι εξαιρετικά διαφορετικές.

Η ιστορική διαδικασία της δημιουργίας της αναπαράστασης του "αφηρημένου χώρου" δεν έχει μελετηθεί τόσο όσο η αντίστοιχη για το χρόνο. Γενικότερα, ο χώρος, όπως πολλές μελέτες έχουν δείξει (για παράδειγμα Soja, 1989), είχε κατά μεγάλο μέρος παραγκωνιστεί από τη φιλοσοφική σκέψη και τις κοινωνικές επιστήμες το 19ο αιώνα και μέχρι τις μέρες μας. Ο Lefebvre (1991) υποστηρίζει ότι η νεωτερικότητα επέβαλε τον αφηρημένο χώρο ως κυρίαρχη αναπαράσταση του χώρου. Ο συγγραφέας τονίζει, όπως και ο A. Giddens (1994), ότι με τη νεωτερικότητα ο χρόνος διαχωρίζεται από τον (κοινωνικό) χώρο[21]. Η οικονομική λογική για το χρόνο, ένα χρόνο αποσπασμένο από την εμπειρία, θα ήταν αδύνατη χωρίς την απόσπαση του βιωμένου χρόνου από το χώρο. Ο Giddens (1994: 29) συνδέει αυτή τη διαδικασία με το διαχωρισμό του χώρου από τον τόπο, δηλαδή με το "άδειασμα" (emptying out) του χώρου, θεωρώντας όμως ότι το άδειασμα του χρόνου προκάλεσε το άδειασμα του χώρου[22]. Ανεξάρτητα αν προβάλουμε τον αφηρημένο χρόνο ως αιτία του

[21] "Ο βιωμένος χρόνος χάνει τη μορφή του και το κοινωνικό του ενδιαφέρον – με την εξαίρεση, βέβαια, του χρόνου που ξοδεύεται δουλεύοντας" (1991: 95). Ο βιωμένος χρόνος για τον Lefebvre με τη νεωτερικότητα γίνεται αόρατος.

[22] Παρά τη συμβολή του Giddens στο θέμα της δημιουργίας των αφηρημένων αναπαραστάσεων για το χρόνο και το χώρο, όπως έχει τονίσει και ο Soja (1989: 138-156), είναι σαφής η υποβάθμιση του

αφηρημένου χώρου ή το αντίστροφο, γεγονός παραμένει ότι αυτές οι διαδικασίες αλληλεξαρτώνται. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για διαδικασίες παράλληλες: ο χώρος (όπως και ο χρόνος) αποστασιοποιείται από τα υποκείμενα, μειώνεται η αξία της εμπειρίας στην αξιολόγηση χώρων (και χρόνων) και επικρατεί μια ορθολογική, οικονομιστική, λογική στη διαχείρισή τους. Με αυτή την έννοια, ο αφηρημένος, κενός χώρος, ο χώρος ως επιφάνεια και απόσταση, ο χώρος ως χαρτογραφική αναπαράσταση γίνεται κυρίαρχος.

Είναι γνωστή, για παράδειγμα, η αδυναμία του δυτικού πολιτισμού να αποδεχθεί άλλες λογικές ως προς την αντίληψη του χώρου, και συγκεκριμένα της γης, όπως αυτή που αποτυπώνεται στο Κοράνι ή εκείνη που πρεσβεύουν κάποιοι ιθαγενείς λαοί. Για τους tojolabal στο Μεξικό, το περιβάλλον και ο χώρος δεν αποτελούν αντικείμενα, αλλά οντότητες, υποκείμενα, με τα οποία μπορείς να αναπτύξεις σχέσεις και, βέβαια, δεν μπορείς να τα μεταβιβάσεις, γιατί δεν σου ανήκουν (Lenkersdorf, 1996). Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης βρίσκεται η θεώρηση του χώρου ως αντικειμένου, ως πόρου: ο Merrifield (ακολουθώντας τον D. Trump) υποστηρίζει ότι οι αστικοί χώροι στις ΗΠΑ "γίνονται αντιληπτοί μέσω αγοροπωλησιών (deals)· οι αγοραπωλησίες παράγουν αντιληπτούς χώρους (conceived spaces)" (2002: 26).

Ο Lefebvre (1991) υποστηρίζει ότι στην καθημερινότητα, μέσω των χωρικών πρακτικών και κυρίως των βιωμένων χώρων, μπορούμε να προσεγγίσουμε χώρους μη αφηρημένους. Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, κατά τον Lefebvre, οι ίδιες οι χωρικές πρακτικές ενώνουν χώρους που οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις έχουν διαχωρίσει, όπως τον τόπο για δουλειά, ιδιωτική ζωή και "ελεύθερο" χρόνο. Οι βιωμένοι χώροι αποτελούν σε κάποιο βαθμό οικειοποιημένους από τους χρήστες και τις χρήστριες χώρους. Υπό αυτή την έννοια, ο Lefebvre διακρίνει την ύπαρξη άλλου είδους χώρων, άλλες εμπειρίες χώρων, που αποκρύπτονται από την κυρίαρχη αναπαράσταση του αφηρημένου χώρου. Άρα, παρά την κυριαρχία του αφηρημένου χώρου, υπάρχουν και διαφορετικές αντιλήψεις χώρων στην καθημερινότητα, όπως ο βιωμένος χώρος του σπιτιού, οι βιωμένοι χώροι της πόλης.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η (δυτική) νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από το "άδειασμα" του χώρου και του χρόνου από το κοινωνικό τους περιεχόμενο και την ανάδειξη ενός αφηρημένου, ομοιόμορφου, χώρου και χρόνου που μπορεί να κατακερματιστεί και να μετρηθεί. Ο χώρος αποσπασμένος από τον τόπο και ο χρόνος

χώρου στην ανάλυσή του. Επίσης, πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο Giddens δεν αντιμετωπίζει το χρόνο ως πόρο (κριτική της Adam, που αναφέρεται από τους Lash, Urry 1994: 234 και Urry 1995: 17).

ανεξάρτητος από τον βιωμένο χρόνο μετατρέπονται σε σχετικά ανεξάρτητους πόρους, τους οποίους οι άνθρωποι καλούνται να χρησιμοποιήσουν (βλ. και Lash, Urry 1994: 223-251, Urry, 1995: 14-30).

Αυτή η θεώρηση του χώρου και του χρόνου ως αφηρημένων, ακριβώς επειδή τους αποκόβει από πλαίσιο και περιεχόμενο, τείνει να ομοιογενοποιεί όποιο χώρο και χρόνο αγγίξει. Η καθημερινότητα, σύμφωνα με αυτές τις αναπαραστάσεις, αποτελείται από κομμάτια χρόνου (χρόνος εργασίας και "ελεύθερος" χρόνος), τα οποία τοποθετούμε σε διάφορους χώρους (ιδιωτικούς και δημόσιους) ανάλογα με τις δραστηριότητες που καλούμαστε να επιτελέσουμε. Άρα, η καθημερινότητα καταλήγει να αποτελεί μια σειρά κομματιών, η διαχείριση των οποίων οφείλει να γίνεται με τον "καταλληλότερο" (πιο κερδοφόρο;) τρόπο, θέτοντας συνήθως το χρονοχώρο της εργασίας πάντα σε προτεραιότητα. Αν ο χρόνος και ο χώρος βρίσκονται έξω από εμάς, είναι αντικειμενικοποιημένοι, οφείλουμε να τους ξοδεύουμε, να τους καταναλώνουμε. Ο "ελεύθερος" χρονοχώρος, με αυτή την οπτική, είναι για τις κοινωνικές επιστήμες ο κατεξοχήν χώρος της κατανάλωσης. Αναγνωρίζω ότι σχηματοποιώ ίσως υπερβολικά την αναπαράσταση της καθημερινότητας, αλλά δεν παύει να θυμίζει μια τεϊλορικού τύπου σειριακή οργάνωση κομματιών. Όπως θα δούμε στη συνέχεια (2.3), μια απεικόνιση αυτής της αναπαράστασης για την καθημερινότητα είναι και οι έρευνες χρήσεως χρόνου, όπου οι 24 ώρες μιας ημέρας τεμαχίζονται σε κατηγορίες.

Αυτό το "κομμάτιασμα" της καθημερινότητας είναι και σχεδιαστικά αναγνωρίσιμο στη *Χάρτα της Αθήνας*, το φονξιοναλιστικό μανιφέστο των αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων του 1933, με εμπνευστή τον Le Corbusier. Το μανιφέστο αυτό διακήρυττε ότι οι πόλεις πρέπει να σχεδιάζονται και να διαχωρίζονται σε τέσσερις ζώνες σύμφωνα με τις λειτουργίες που επιτελούνται σε αυτές, δηλαδή την κατοικία, την εργασία, τη διασκέδαση/αναψυχή και τον αθλητισμό και την κυκλοφορία. Η *Χάρτα της Αθήνας* απέκτησε παγκόσμια αποδοχή και λειτούργησε ως κυρίαρχο πρότυπο σχεδιασμού πόλεων μέχρι τη δεκαετία του 1980. Η άκριτη χρήση της είναι υπεύθυνη για τις νέες πόλεις ή γειτονιές "υπνωτήρια" και τον κατακερματισμό του ενιαίου αστικού χώρου. Ο Lefebvre, στο *Δικαίωμα στην Πόλη* (1977), ασκεί κριτική σ' αυτή ακριβώς τη λογική.

Ένα άλλο παράδειγμα της θεώρησης για το χρόνο και το χώρο ως πόρους είναι και η *χρονο-γεωγραφία* (time-geography), που αναπτύχθηκε στη Σουηδία, στο

Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Lund, τη δεκαετία του ’60, με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον T. Hägerstrand (1973). Η χρονο-γεωγραφία αποτύπωσε την καθημερινότητα με χρονο-χωρικούς (τρισδιάστατους) χάρτες με τις στάσεις και τις αποστάσεις μεταξύ σταθερών σημείων, με αφετηρία και τελικό προορισμό το σπίτι. Η λογική ήταν ότι ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν πόρους, αγαθά, τους οποίους οι άνθρωποι χρησιμοποιούν για να πραγματοποιήσουν τα προσωπικά τους προγράμματα (projects) βάσει πάντα κάποιων δεδομένων περιοριστικών συνθηκών (constrains). Στο Διάγραμμα που ακολουθεί απεικονίζονται οι χρονοχωρικές διαδρομές δύο ατόμων που μένουν στο ίδιο σπίτι: το ένα (πιθανότατα άνδρας) μετακινείται με αυτοκίνητο και το άλλο (πιθανότατα γυναίκα) με τα πόδια. Ξεκινούν από το ίδιο σπίτι, συναντιούνται για μεσημεριανό στο εστιατόριο και επιστρέφουν σε διαφορετικές ώρες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ: Χρονο-χωρικός χάρτης δύο ατόμων

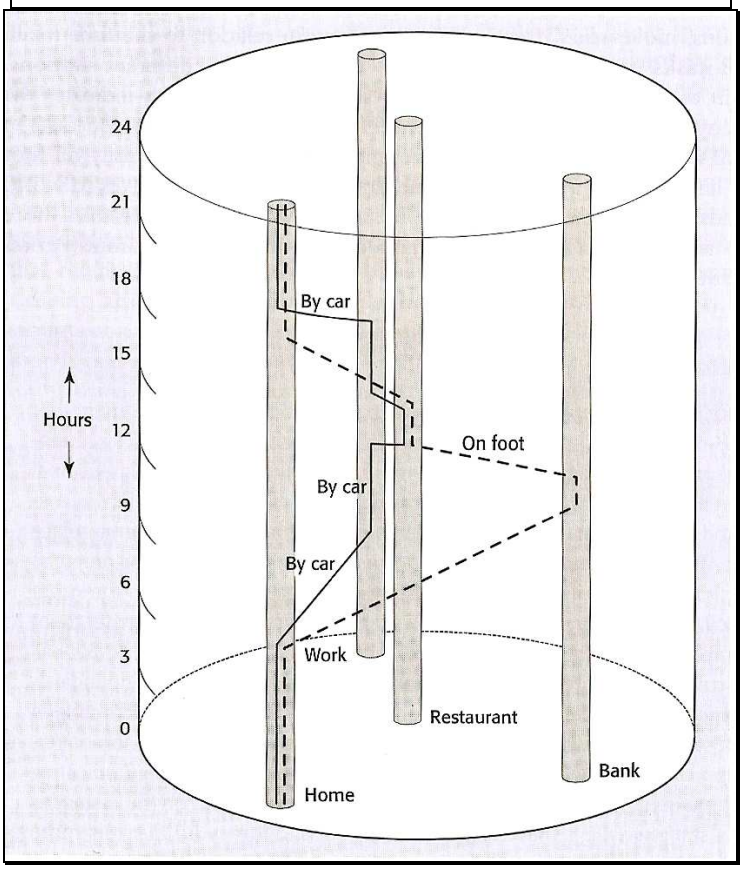

Πηγή: Holloway, Hubbard, 2001: 29, και εκείνοι από: Parks D., Thrift N., 1980, *Times, spaces and places: a chronogeographic perspective*, Hohn Wiley, Chichester.

Ακολουθώντας τη χρονο-γεωγραφία, αν καταγράφαμε τις διαδρομές[23] όλων των κατοίκων μιας γειτονιάς, θα είχαμε έναν χρονοχωρικό χάρτη της καθημερινότητάς τους. Όμως, στην ουσία τα στοιχεία που θα συλλέγαμε θα αντιμετώπιζαν το χρόνο ως ποσότητα και το χώρο ως επιφάνεια (άρα ως αφηρημένες οντότητες έξω από εμάς). Με άλλα λόγια, δεν θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε ούτε τη σχεσιακότητα των χώρων ούτε τις ιστορίες που συνιστούν τη γειτονιά. Την εποχή που αναπτύχθηκε η χρονο-γεωγραφία προσέφερε μια σημαντική οπτική στη γεωγραφία, εστιάζοντας το ενδιαφέρον στη μικροκλίμακα της καθημερινής ζωής, όμως, στην ουσία, κατέληξε να ταυτίζει τις αποστάσεις με την καθημερινότητα και δεν ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι γεωγραφίες της καθημερινότητας συγκροτούνται από τα υποκείμενα, από τους ανθρώπους (βλ. και Holloway, Hubbard, 2001: 28-33).

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό που ο Lefebvre ονόμασε "κυρίαρχες αναπαραστάσεις" στην καθημερινότητα, σήμερα εν μέρει ταυτίζεται με την επιτάχυνση, τον κατακερματισμό και την ποσοτικοποίηση. Αυτές οι αναπαραστάσεις, όπως είπαμε, θυμίζουν τεϊλορικού τύπου πρότυπα στη χρήση των χρονοχώρων (αν και στη θεωρία βρισκόμαστε σε μετα-τεϊλορικού τύπου κοινωνία ως προς τις δομές παραγωγής). Ο κυρίαρχος λόγος, όπως τουλάχιστον εκφράζεται (και επιβάλλεται) από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, δημιουργεί μια εικόνα για την καθημερινότητα όπου όλα γίνονται υπό πίεση. Προφανώς, σε σχέση με είκοσι χρόνια πριν, οι ρυθμοί που διατηρούμε στην αστική μας καθημερινότητα έχουν επιταχυνθεί, λόγω των αλλαγών στις συνθήκες εργασίας, τη μεγέθυνση των πόλεων, τη χρήση του Διαδικτύου και των κινητών τηλεφώνων, τη βελτίωση των συγκοινωνιακών δικτύων κ.λπ. Στην πολιτισμική γεωγραφία, όπως και σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, αυτές οι διαδικασίες έχουν ορισθεί και αναλυθεί. Πρέπει να τονιστεί ότι η επιτάχυνση, η *χρονοχωρική συμπίεση* (Harvey, 1989) ή ακόμα και οι πολλαπλές ταχύτητες (May J., Thrift N., 2001: 12) που παρατηρούνται ως φαινόμενα βασίζονται σε μια (κυρίαρχη) αναπαράσταση αφηρημένων χρόνων και χώρων. Ο χρόνος μπορεί να επιταχυνθεί και ο χώρος να συμπιεστεί (δηλαδή, να μειωθούν οι αποστάσεις) μόνο όταν εκλαμβάνονται ως μετρήσιμοι και έξω από εμάς.

[23] Εδώ η έννοια της διαδρομής ως κάλυψη μιας απόστασης και όχι όπως τη χρησιμοποιεί η Massey (2005) ως ιστορία.

Σήμερα, ο προγραμματισμός της καθημερινότητας γίνεται πιο σημαντικός λόγω της επιτάχυνσης και της ανάγκης πάντα να "κερδίσουμε" χρόνο και να "εκμεταλλευτούμε" χώρο, να μην τους χρησιμοποιούμε "άσκοπα". Ως αποτέλεσμα, οι μέρες και οι νύχτες, τουλάχιστον των ανθρώπων μεσαίων οικονομικών εισοδημάτων, παρουσιάζονται ως αθροίσματα καλά προγραμματισμένων κομματιών χρόνου, κατακερματισμένες μεταξύ εργασίας, μετακινήσεων, σπιτιού (το "ιδιωτικό") και διασκέδασης (ταυτισμένης με την κατανάλωση). Αυτό δημιουργεί μια εικόνα ανθρώπων-μηχανών, που διατρέχουν την πόλη για να πάνε σε εξειδικευμένους χώρους με σκοπό να διεκπεραιώσουν συγκεκριμένες δραστηριότητες. Η ποσοτικοποίηση της καθημερινότητας είναι αποφασιστική για την κατασκευή αυτής της φαντασίωσης: χρειάζεται να γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο που απαιτείται για συγκεκριμένες δραστηριότητες σε συγκεκριμένους χώρους, αν θέλουμε να είμαστε αποτελεσματικοί και αποτελεσματικές ή, αλλιώς, ταχύτεροι και ταχύτερες. Η επιτάχυνση, στην ουσία, αφορά τον κατακερματισμό της καθημερινότητας σε όλο και "μικρότερα" κομμάτια χρονοχώρων. Αν και υπάρχει μια τάση στη βιβλιογραφία που διαβλέπει μια υποχώρηση της προτεσταντικής εργασιακής ηθικής, η (έμμισθη) εργασία εμφανίζεται να επιβάλλεται όλο και περισσότερο στην καθημερινότητα μέσα από νέες (εργασιακές) χρονοχωρικές ευελιξίες, που προκαλούν ρήξη των ορίων μεταξύ "ελεύθερου" και (έμμισθου) εργασιακού χρόνου και δημιουργούν μια τάση προς πλήρη διαθεσιμότητα των εργαζομένων (Eriksen, 2005: 188-189). Παράλληλα, η επιτάχυνση μοιάζει να επηρεάζει όλη την καθημερινότητα, με τον ελεύθερο χρόνο "να εξελίσσεται διαρκώς εντονότερα σε μια παρανοϊκή καταναλωτική μανία", όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο T. Eriksen (2005: 203). Αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το κυρίαρχο αντιληπτό, αλλά στην πραγματικότητα η καθημερινή ζωή είναι μόνο αυτό;

Το γεγονός ότι αυτό το είδος ανεξάρτητου, αυτόνομου από τα υποκείμενα χρόνου και χώρου είναι κυρίαρχο δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άλλοι χρόνοι και χώροι. Σε επίπεδο πρακτικών και βιωμάτων, εμφανίζονται και χρόνοι που δεν ταυτίζονται με την ποσότητα, χώροι που δεν ταυτίζονται με τις τρεις φυσικές διαστάσεις. Με άλλα λόγια, οι εμπειρίες και τα βιώματα δημιουργούν εμπειρικά βιωμένους χρονοχώρους. Οι αναπαραστάσεις, εξάλλου, δεν υπάρχουν "καθαρές" στην καθημερινότητα και σίγουρα η καθημερινή ζωή είναι πιο πολύπλοκη από τις αναπαραστάσεις της. Προφανώς, οι κάτοικοι μιας πόλης έχουν, γενικά, μια αντίληψη του χώρου ως ανεξάρτητου αντικειμένου και υπολογίζουν και διαχειρίζονται τις

δραστηριότητές τους σε σχέση με τον ωρολογιακό χρόνο (αυτή η αναπαράσταση έχει περάσει και στη γλώσσα με εκφράσεις όπως “ξοδεύω”, “σπαταλάω”, “χάνω χρόνο”). Παρ’ όλα αυτά, ακριβώς επειδή έχουν διαφορετικές εμπειρίες και βιώματα, δίνουν διαφορετικές σημασιοδοτήσεις στους χρονοχώρους τους. Για παράδειγμα, ο χρονοχώρος ενός καφέ-μπαρ είναι διαφορετικός για τον περαστικό που θα καθίσει τυχαία εκεί και το θαμώνα που θα τον επισκεφτεί αρκετές φορές την εβδομάδα.

Αν κάνουμε μια ανάγνωση της καθημερινότητας αποκλειστικά με χρόνους και χώρους έξω από εμάς, αυτόνομους από τα υποκείμενα, αναπαράγουμε τη συγκεκριμένη αναπαράσταση και παραγνωρίζουμε ή και αποκρύπτουμε άλλους χρόνους και χώρους. Με άλλα λόγια, επιβάλλουμε αφηρημένες γενικεύσεις στις χρονοχωρικές πρακτικές και στους βιωμένους χωροχρόνους και αποκρύπτουμε τις ποιοτικές διαφορές, τις πολύπλοκες σημασιοδοτήσεις που μπορεί να δίνουν τα υποκείμενα σε “ίδιους” χρόνους και χώρους. Το αποτέλεσμα είναι η αναπαραγωγή (και παραγωγή) κυρίαρχων κανόνων και η ομοιογενοποίηση των διαφορών. Η έρευνα συγκεκριμένων χώρων και τόπων, συγκεκριμένων υποκειμένων, η έρευνα πρακτικών και βιωμάτων μπορεί να μη μας δίνει μια “συνολική” (αν αυτή μπορεί να υπάρξει) εικόνα της “πραγματικότητας”, αλλά σίγουρα βοηθάει στο να συλλάβουμε την πολυπλοκότητα της καθημερινότητας στην πόλη και τις διαφορετικές αναπαραστάσεις των χρονοχώρων που τη διαμορφώνουν.

2.3. Αλλοιώσεις πρακτικών μέσω αναπαραστατικών κατηγοριών: παραδείγματα από “στατιστικές χρήσεως χρόνου”

Μελέτες που προσεγγίζουν κυρίως έμφυλες διαστάσεις της καθημερινότητας έχουν δείξει ότι κατηγορίες χρόνου και χώρου όπως “σπίτι”, “εργασία”, “ελεύθερος χρόνος” μπορεί να έχουν διαφορετικές σημασιοδοτήσεις για διαφορετικά άτομα, ανάλογα με το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνότητα, το είδος της εργασίας, την ηλικία κ.λπ. (για παράδειγμα, βλ. Λυκογιάννη, 2005). Οι ποσοτικές έρευνες για την καθημερινότητα, όπως οι *στατιστικές χρήσεως χρόνου*, καθώς αφορούν μεγάλα δείγματα, είναι δύσκολο να μη χρησιμοποιούν γενικές κατηγορίες χρονοχώρων. Αυτή η ποσοτικοποίηση της καθημερινότητας μέσω ταξινομήσεων και κατηγοριών έχει μεγάλη χρησιμότητα, καθώς δίνει μια σχετικά αντιπροσωπευτική περιγραφή των χρήσεων χρόνου για τα άτομα μιας χώρας ή περιοχής. Γίνεται, όμως, αναγκαστικά με βάση κάποιες συγκεκριμένες αναπαραστατικές κατηγορίες (συνήθως κυρίαρχες) και

δεν μπορεί παρά να αποκρύπτει τον πλούτο και τις ιδιαιτερότητες των χρόνων και χώρων που τη συγκροτούν. Με άλλα λόγια, η απαραίτητη γι' αυτές τις έρευνες χρήση γενικεύσιμων κατηγοριών δίνει αναγκαστικά μια ομοιογενοποιημένη εικόνα της καθημερινότητας (βλ. και Hufton, Kravaritou, 1999). Πέρα από τη συζήτηση για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των ποσοτικών ερευνών, οι βασικοί προβληματισμοί που αναδεικνύονται σε έρευνες όπως οι στατιστικές χρήσεως χρόνου είναι, καταρχήν, με ποια κριτήρια γίνονται αυτές οι κατηγοριοποιήσεις και, κατά δεύτερον, πώς παρουσιάζονται και χρησιμοποιούνται τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών.

Η κριτική σε κάποιες έρευνες χρήσεως χρόνου και κατηγοριοποιήσεις της Eurostat που ακολουθεί έχει ως αφετηρία την άποψη ότι η ποσοτικοποίηση και ο κατακερματισμός της καθημερινότητας μέσω αφαιρετικών κατηγοριών, που πολλές φορές δεν βασίζονται σε εντοπισμένες πρακτικές, επιβάλλουν μια συγκεκριμένη φαντασίωση για την καθημερινότητα. Αυτή η φαντασίωση προβάλλεται κυρίως από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και παρουσιάζεται ως ολιστική και αντικειμενική. Οι στατιστικές αυτές, αν και αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας, δεν μπορούν να ξεφύγουν από την αναπαραγωγή μιας κατακερματισμένης εικόνας της καθημερινότητας. Η ποσοτικοποίηση συνδέεται στενά με την αναπαράσταση ενός χρόνου και ενός χώρου κενών περιεχομένου, αφηρημένων και ομοιογενών. Οι στατιστικές χρήσεως χρόνου, με άλλα λόγια, αναγκαστικά χρησιμοποιούν μια αναπαράσταση του χρόνου ως ομοιόμορφου και του τόπου ως επιφάνειας.

Είναι προφανής η συνεισφορά των ποσοτικών ερευνών για ποικίλους σκοπούς, και ειδικότερα στην αξιολόγηση μετρήσιμων κοινωνικών χαρακτηριστικών όπως, για παράδειγμα, η μέτρηση και σύγκριση ωρών έμμισθης και άμισθης εργασίας. Εφόσον, όμως, αδυνατούν να συλλάβουν τα ποιοτικά στοιχεία που είναι αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας, η χρήση τους πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτική[24]. Τέτοιες αναλύσεις, λόγω ακριβώς της υποτιθέμενης αντικειμενικής ποσοτικοποίησης, παρουσιάζονται ως αντιπροσωπευτικές και γενικεύσιμες, με αποτέλεσμα κάποιες συγκεκριμένες αναπαραστάσεις να επιβάλλονται στην καθημερινότητα ως σύνολο στις χρονοχωρικές πρακτικές και στα βιώματα – τα οποία, όπως είπαμε, μπορούν να αναλυθούν μόνο ποιοτικά. Με άλλα λόγια, η

[24] Αντίστοιχα, ιδιαίτερα προσεκτική πρέπει να είναι και η χρήση ερευνών που βασίζονται σε ποιοτικά στοιχεία, καθώς κάποιες φορές παρατηρούνται αυθαίρετες γενικεύσεις.

χρησιμότητα των στατιστικών χρήσεως χρόνου για συγκεκριμένα ζητήματα δεν αναιρεί την κριτική ότι αναπαράγουν συγκεκριμένες αναπαραστάσεις που ομοιογενοποιούν χρόνους και χώρους, σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις γι' αυτούς τους χρονοχώρους. Ακριβώς επειδή οι στατιστικές χρήσεως χρόνου παρουσιάζονται ως αντικειμενικές, συμβάλλουν στη νομιμοποίηση της κυριαρχίας συγκεκριμένων έμφυλων, χωρικών, χρονικών, πολιτισμικών αναπαραστάσεων, καθώς επίσης και ενός αφηρημένου χρόνου και χώρου.

Οι *Έρευνες Χρήσεως Χρόνου* (*Time Use Surveys*) αναπτύχθηκαν κυρίως μετά το 1960 στην Ευρώπη και την Αμερική. Από τα μέσα της δεκαετίας του '90, οι Έρευνες Χρήσεως Χρόνου παρουσιάζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη, κυρίως ως εργαλείο καταγραφής πληρωμένων και απλήρωτων μορφών εργασίας, αλλά και εντοπισμού των ανισοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών στις διάφορες όψεις της καθημερινότητας[25]. Φορέας υλοποίησης είναι οι στατιστικές υπηρεσίες των αντίστοιχων χωρών. Η μεθοδολογία συνήθως που ακολουθείται είναι τα ερωτηματολόγια και τα ημερολόγια (όπου καταγράφονται αναλυτικά ημερήσιοι χρόνοι και δραστηριότητες), σε ατομικό επίπεδο ή/και σε επίπεδο οικογένειας. Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες ώστε τα στοιχεία να είναι συγκρίσιμα μεταξύ των διαφόρων χωρών, με προτάσεις κυρίως ως προς την κατηγοριοποίηση των δραστηριοτήτων. Ενδεικτικά αναφέρω τη *Διεθνή Κατηγοριοποίηση Δραστηριοτήτων Χρήσεως Χρόνου* (*International Classification of Activities for Time Use – ICATUS*) από τα Ηνωμένα Έθνη και την τυπολογία δραστηριοτήτων των *Πολυεθνικών Σπουδών Χρήσεως Χρόνου* (*Multinational Time Use Study – MTUS*) από το Κέντρο για Έρευνες Χρήσεως Χρόνου (με έδρα το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης στο Ηνωμένο Βασίλειο). Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η Eurostat το 2000 κατέληξε σε έναν *Οδηγό για Εναρμονισμένες Ευρωπαϊκές Έρευνες Χρήσεως Χρόνου* (*Guidelines on Harmonised European Time Use Surveys*, Eurostat 2004a). Στην Ελλάδα, παρότι πραγματοποιήθηκε πιλοτική έρευνα για χρήσεις χρόνου το 1996, δεν διενεργήθηκε ποτέ η κανονική έρευνα λόγω έλλειψης πόρων (Eurostat 2003b: annex 3). Στο Μεξικό έχουν γίνει τρεις έρευνες χρήσεως χρόνου, το 1996 (INEGI, 2002), το 1998 και το 2002 (INEGI, 2005), για διαφορετικούς σκοπούς, οπότε εμφανίζουν διαφορές ως προς τη μεθοδολογία και ως προς τις κατηγοριοποιήσεις.

[25] Γενικές πληροφορίες για έρευνες χρήσεως χρόνου σε διάφορες χώρες υπάρχουν στην ιστοσελίδα των Ηνωμένων Εθνών: http://unstats.un.org/unsd/methods/timeuse/tusresource.htm/.

Θα χρησιμοποιήσω υλικό από τη Eurostat, κυρίως τον *Οδηγό*, αλλά και ομαδοποιήσεις κατηγοριών που έχουν χρησιμοποιηθεί σε συγκριτικές έρευνες για τις χρήσεις χρόνου σε διάφορες χώρες, ως παράδειγμα της επιβολής αναπαραστάσεων σε πρακτικές και των προβλημάτων αναπαράστασης της καθημερινότητας, κατακερματισμένης σε αφηρημένους χρόνους και χώρους. Η κριτική δεν μειώνει την αξία αυτών των ερευνών και ήδη υπάρχει ως προβληματισμός από τους/τις ερευνητές/ήτριες που πραγματοποιούν τέτοιου είδους μελέτες (βλ. και Harvey, Martin, 2000). Για παράδειγμα, στο Μεξικό, οι αντίστοιχες έρευνες έχουν αναδείξει σημαντικά θέματα ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων. Η έρευνα του 2002 τονίζει ότι: οι γυναίκες πραγματοποιούν όλες ή το μεγαλύτερο μέρος των οικιακών εργασιών, οι γυναίκες που εργάζονται –σε αντίθεση με τους άνδρες– προσφέρουν όλο το εισόδημά τους στο σπίτι, οι γυναίκες αφιερώνουν λιγότερο χρόνο σε δραστηριότητες αναψυχής και οι άνδρες πραγματοποιούν περισσότερα ατομικά έξοδα σε δραστηριότητες αναψυχής (INEGI, 2002: IX).

Ειδικότερα, στη συνέχεια θα αναδειχθούν τα εξής:

α) Καθώς οι (αναπαραστατικές) κατηγορίες της καθημερινότητας κατασκευάζονται βάσει συγκεκριμένων χωροκοινωνικών πλαισίων, όταν καλούνται να κατανοήσουν άλλες πραγματικότητες, μπορεί να οδηγήσουν σε διαστρεβλώσεις των πρακτικών που υποτίθεται καλούνται να μετρήσουν. Η αποκοπή, με άλλα λόγια, του αντιληπτού/διανοητικού από πρακτικές και βιώματα, από συγκεκριμένους τόπους, και η ανάλυση της καθημερινότητας μέσω αφηρημένων κατηγοριών μπορεί να κατασκευάσουν μια εικόνα για την καθημερινότητα που δεν ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες (εντοπισμένες) πρακτικές, αλλά αντίθετα επιβάλλει άλλες. Γενικότερα, τα κριτήρια κατασκευής των κατηγοριών δεν μπορούν να είναι ουδέτερα και συχνά αντανακλούν συγκεκριμένες αναπαραστάσεις για την καθημερινότητα ή για ορισμένες όψεις της.

β) Ο ίδιος ο τεμαχισμός της καθημερινότητας σε κατηγορίες δραστηριοτήτων, δηλαδή η ίδια η ποσοτικοποίηση των πρακτικών, μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένη καταμέτρηση και ανάγνωση αυτών των πρακτικών και, άρα, σε παραμόρφωσή τους, ιδίως, όπως αναφέρθηκε, όταν τα κριτήρια κατηγοριοποίησης δεν ορίζονται βάσει των συγκεκριμένων χωροκοινωνικών συνθηκών της χώρας που μελετάται.

γ) Στις έρευνες χρήσεως χρόνου, ακριβώς επειδή χρησιμοποιείται μια αφηρημένη αναπαράσταση για το χρόνο και το χώρο, διαφαίνεται μια τάση επιβολής προγραμματισμού και κυρίως “αξιοποίησης” του χρόνου, η οποία εμφανίζεται

ιδιαίτερα στην κατηγοριοποίηση δραστηριοτήτων του "ελεύθερου" χρόνου. Αυτή η τάση συνδέεται με την υποβάθμιση τόσο του αστικού δημόσιου χώρου όσο και συγκεκριμένων εξωοικιακών και εξωοικογενειακών δραστηριοτήτων του "ελεύθερου" χρόνου.

Σκοπός του *Οδηγού για Εναρμονισμένες Ευρωπαϊκές Έρευνες Χρήσεως Χρόνου* (*Οδηγός*) είναι "να παράσχει μια στέρεη μεθοδολογική βάση για τις χώρες που σκοπεύουν να υλοποιήσουν Έρευνες Χρήσεως Χρόνου, η οποία θα εξασφαλίσει ότι τα αποτελέσματα είναι συγκρίσιμα μεταξύ χωρών" (Eurostat, 2004a: 3). Ο *Οδηγός* βασίστηκε σε πιλοτικές έρευνες που προγραμματίστηκαν σε συνεργασία με τη Φινλανδία, τη Γερμανία, τη Σουηδία και το Ηνωμένο Βασίλειο, οπότε οι αντιληπτές (αφηρημένες) κατηγορίες προέρχονται από το συγκεκριμένο βορειοκεντρικό ευρωπαϊκό πολιτισμικό πλαίσιο. Ο *Οδηγός* δίνει τη δυνατότητα σε χώρες που προγραμματίζουν να διενεργήσουν Έρευνες Χρήσεως Χρόνου να ενσωματώσουν μία ή περισσότερες υποκατηγορίες σε περίπτωση κάποιας εθνικής ιδιαιτερότητας. Και μόνο αυτό το στοιχείο αναπαράγει τη διχοτομία μεταξύ του "κανονικού" (βορράς της Ευρώπης) και των "εξαιρέσεων" (οι άλλες περιοχές). Το πρόβλημα, προφανώς, δεν βρίσκεται στις εξαιρέσεις, στις διαφορετικότητες, αλλά στην κατασκευή αυτής της κανονικότητας που παράγει τις "εξαιρέσεις". Αυτή η κανονικότητα παρουσιάζεται συχνά ως βάση για ένα ομοιογενές ευρωπαϊκό μοντέλο/ιδανικό. Η ποσοτικοποίηση διαφορών, στην ουσία, δίνει σε κάθε χώρα μια συγκεκριμένη θέση σε μια εκ των προτέρων ιεραρχική και αξιολογική κλίμακα. Η κατηγοριοποίηση δραστηριοτήτων που θεωρούνται συγκρίσιμες χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το χωροκοινωνικό πλαίσιο αναπαράγει (και παράγει) κάποιες κανονικότητες στη διαχείριση των χρονοχώρων που έχουν ως αφετηρία τη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη. Αυτές οι κανονικότητες απέχουν από άλλες (π.χ. νοτιοευρωπαϊκές) χρονοχωρικές πρακτικές, γεγονός που εύκολα μπορεί να οδηγήσει σε λάθος εκτιμήσεις για εφαρμογές διαφόρων πολιτικών για το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών.

Στη συνέχεια, θα δώσω κάποια μάλλον απλοϊκά παραδείγματα αυτής της ομοιογενοποίησης στην οποία μπορεί να οδηγήσει η χρήση αντιληπτών κατηγοριών, θα παρουσιάσω, δηλαδή, κάποιες περιπτώσεις όπου η ποσοτικοποιημένη αφαίρεση αλλοιώνει χρονοχωρικές πρακτικές.

Στον *Οδηγό* (βλ. Παράρτημα ΙΙ) εμφανίζονται δέκα βασικές κατηγορίες στην κωδικοποίηση δραστηριοτήτων: 1) προσωπική φροντίδα, 2) εργασία, 3) σπουδές, 4)

φροντίδα νοικοκυριού και οικογένειας, 5) εθελοντική εργασία και συναντήσεις, 6) κοινωνική ζωή και διασκέδαση, 7) αθλητισμός και υπαίθριες δραστηριότητες, 8) χόμπι και παιχνίδια, 9) μαζικά μέσα ενημέρωσης και διασκέδασης (mass media), 10) ταξίδια-μετακινήσεις (travel) και 11) μη συγκεκριμένες χρήσεις χρόνου. Αυτές οι δέκα γενικές κατηγορίες αναλύονται σε άλλες κατηγορίες και υποκατηγορίες. Ο *Οδηγός* επίσης περιλαμβάνει μεταβλητές, όπως δευτερεύουσα-παράλληλη δραστηριότητα, άτομο με το οποίο ξοδεύεται (spent) ο χρόνος, χώρος δραστηριότητας (location) και μέσα μεταφοράς (modes of transport).

Καταρχήν, είναι ενδιαφέρον να σταθούμε στους χώρους (locations) που πραγματοποιούνται οι διάφορες δραστηριότητες. Όπως αναφέρθηκε, οι χώροι εμφανίζονται ως μία από τις μεταβλητές των δραστηριοτήτων και δεν ενσωματώνονται στις βασικές κωδικοποιήσεις χρήσεως χρόνου[26]. Υπάρχουν έξι κωδικοί ταξινόμησης των χώρων δραστηριοτήτων: α) σπίτι, β) δεύτερο σπίτι ή εξοχικό σπίτι, γ) τόπος εργασίας ή σχολείο, δ) σπίτι άλλων ανθρώπων, ε) εστιατόριο, καφέ ή παμπ και στ) άλλος συγκεκριμένος χώρος. Η τελευταία υποκατηγορία μπορεί να αναφέρεται σε εμπορικό κέντρο, αλλά και σε κάποιο πάρκο ή πλατεία. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ένα άτομο μπορεί να κυκλοφορεί σε χώρους που είτε έχει μια προσωπική σχέση είτε μια σχέση οικονομικής συναλλαγής, με άλλα λόγια, η χρήση του τόπου έχει άμεση ανταλλακτική αξία. Επίσης, όλοι οι χώροι συνδέονται με έμμεσες ή άμεσες ελεγχόμενες δραστηριότητες, ενώ δραστηριότητες σε υπαίθριους χώρους με ελεύθερη πρόσβαση (όπως πάρκα και πλατείες) δεν καταγράφονται χωρικά, αν και αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο του δημόσιου αστικού χώρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η δραστηριότητα “περπατάω στην πόλη” (χωρίς συγκεκριμένο σκοπό) κατηγοριοποιείται στον “αθλητισμό και υπαίθριες δραστηριότητες” (αριθμός 7 εδώ), στην υποκατηγορία “φυσική άσκηση”. Αντίστοιχα, παρουσιάζει ενδιαφέρον το ότι στη γενική κατηγορία δραστηριοτήτων “ταξίδια/μετακινήσεις” (αριθμός 10 εδώ), η οποία περιλαμβάνει διάφορες υποκατηγορίες ανάλογα με το σκοπό της μετακίνησης, εμφανίζεται η δραστηριότητα “οδηγώ για απόλαυση”, αλλά όχι η δραστηριότητα “περπατάω για απόλαυση”.

Θα συνεχίσω με άλλα παραδείγματα προβληματικής κατηγοριοποίησης του *Οδηγού*. Τόσο στην Ελλάδα όσο και σε όλη τη Νότια Ευρώπη είναι αρκετά

[26] Υπάρχουν μέθοδοι ο τόπος να ενσωματωθεί στην κατηγοριοποίηση των δραστηριοτήτων, για παράδειγμα, στο Μεξικό, στην έρευνα του 1998, διαχωρίζονται οι δραστηριότητες που συνδέονται με διασκέδαση και αναψυχή σε “δραστηριότητες στο σπίτι” και “δραστηριότητες εκτός σπιτιού”.

συνηθισμένο το φαγητό έξω με φίλους. Αυτή η δραστηριότητα, όμως, δεν εμφανίζεται ως υποκατηγορία, δηλαδή δεν υπάρχει ως ανεξάρτητη επιλογή κωδικού. Για να καταγραφεί είναι απαραίτητη η χρήση τριών κωδικών: α) ως βασική δραστηριότητα αποτελεί "προσωπική φροντίδα" (αριθμός 1 εδώ), υποκατηγορία "φαγητό"· β) ως δευτερεύουσα-παράλληλη δραστηριότητα αποτελεί "κοινωνική ζωή και διασκέδαση" (αριθμός 6 εδώ), κατηγορία "κοινωνική ζωή", υποκατηγορία "άλλη κοινωνική ζωή"· γ) τέλος, προστίθεται και ένας κωδικός για το χώρο "εστιατόριο, καφέ ή παμπ", ο οποίος όμως χρησιμεύει συμπληρωματικά της βασικής κωδικοποίησης (α και β), δηλαδή δεν κατηγοριοποιεί δραστηριότητα. Ενώ, δηλαδή, μπορούμε εύκολα μετά από έρευνα να γνωρίζουμε πόσο χρόνο ξοδεύουν οι Ευρωπαίοι και Ευρωπαίες στο να βγάζουν το σκύλο βόλτα (κωδικοποιείται ως "φροντίδα νοικοκυριού και οικογένειας", κατηγορία "κηπευτική και φροντίδα κατοικίδιων", υποκατηγορία "βγάζω το σκύλο βόλτα"), δεν φαίνεται τόσο απλό να υπολογίσουμε πόσο χρόνο χρησιμοποιούν με τους φίλους τους έξω από το σπίτι (γιατί πρέπει να αναλύσουμε, εκτός από τη βασική κατηγοριοποίηση, επιπλέον δύο μεταβλητές). Το παραπάνω πρόβλημα έχει αναδειχθεί και σε συγκριτική έρευνα χρήσεως χρόνου, με τίτλο *Χρήση χρόνου σε διάφορα στάδια της ζωής. Αποτελέσματα από 13 ευρωπαϊκές χώρες*[27] (*Time Use at different stages of life. Results from 13 European countries*, Eurostat, 2003c). Εκεί αναφέρεται ότι στην περίπτωση της Νορβηγίας, καθώς διάφορα γεύματα κατηγοριοποιήθηκαν ως "κοινωνικοποίηση", εμφανίζονται αυξημένος ο χρόνος της κοινωνικοποίησης και μειωμένος ο χρόνος που αφιερώνεται στο φαγητό (Eurostat, 2003c: 5). Σε αντίθεση με τη Eurostat, στην κατηγοριοποίηση του INEGI στο Μεξικό για την έρευνα του 1998 υπάρχει ειδική διευκρίνιση ώστε το "γεύμα με φίλο" να τοποθετείται στην κατηγορία "εξωοικιακές δραστηριότητες αναψυχής ή/και διασκέδασης" (βλ. INEGI, 1998).

Ένα άλλο παράδειγμα προβληματικής κωδικοποίησης που εμφανίζεται στον *Οδηγό* είναι η δραστηριότητα "πηγαίνω σε γάμο". Ο χρόνος της λειτουργίας στην εκκλησία θεωρείται "θρησκευτική δραστηριότητα" (ισοδύναμη με την προσευχή), ενώ η γιορτή μετά το γάμο θεωρείται "κοινωνική ζωή-γιορτή". Στην Ελλάδα είναι συνηθισμένο αυτοί και αυτές που έχουν προσκληθεί στο "γλέντι" ή στη "δεξίωση" να παρευρίσκονται και στην εκκλησία, και αυτή η πρακτική έχει μάλλον κοινωνικό και

[27] Αφορά τις χώρες: Βέλγιο, Δανία, Γαλλία, Ολλανδία, Νορβηγία, Πορτογαλία, Φινλανδία, Σουηδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Εσθονία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Σλοβενία.

όχι θρησκευτικό υπόβαθρο. Άλλη προβληματική κωδικοποίηση, είναι ότι η επικοινωνία μέσω κομπιούτερ κατατάσσεται στα χόμπι και όχι στην κατηγορία "κοινωνική ζωή", όπου εντάσσονται οι συνομιλίες μέσω τηλεφώνου.

Τα προβλήματα κατηγοριοποίησης εμφανίζονται πιο έντονα σε συγκεκριμένες πια έρευνες που έχουν ακολουθήσει τον *Οδηγό* και όπου συνήθως δεν καταμετριούνται ούτε οι δευτερεύουσες δραστηριότητες ούτε η μεταβλητή του χώρου, αλλά γίνονται ευρύτερες ομαδοποιήσεις κατηγοριών. Πρόσφατες εκδόσεις της Eurostat είναι το *Πώς οι Ευρωπαίοι/ες ξοδεύουν το χρόνο τους. Καθημερινή ζωή γυναικών και ανδρών. Στοιχεία 1998-2002* (*How Europeans spend their time. Everyday life of women and men. Data 1998-2002*, Eurostat, 2004b), που αφορά έρευνα σε 10 ευρωπαϊκές χώρες[28], και το *Πώς διανέμεται ο χρόνος γυναικών και ανδρών στην Ευρώπη;* (*How is the time of women and men distributed in Europe?*, Eurostat, 2005b), με στοιχεία για 18 ευρωπαϊκές χώρες[29]. Στις παραπάνω μελέτες οι δραστηριότητες ομαδοποιούνται σε έξι κατηγορίες: 1) επικερδής εργασία και σπουδές, 2) οικιακές εργασίες, 3) ταξίδια (μετακινήσεις), 4) ύπνος, 5) γεύματα και προσωπική φροντίδα, 6) ελεύθερος χρόνος και μη συγκεκριμένες χρήσεις χρόνου. Η πρόσθεση των μη συγκεκριμένων χρήσεων χρόνου στον ελεύθερο χρόνο είναι προβληματική και οδηγεί σε πλασματική αύξηση των ποσοστών. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόσθεση γίνεται στη συνολική σύγκριση των χρόνων και δεν λαμβάνεται υπόψη στην ανάλυση των υποκατηγοριών του ελεύθερου χρόνου (Eurostat 2004b: 84).

Ο ελεύθερος χρόνος αναλύεται στα εξής: "τηλεόραση και βίντεο", "κοινωνικοποίηση" (socializing), "διάβασμα", "αθλήματα και άσκηση", "ξεκούραση", "χόμπι και παιχνίδια", "εθελοντική εργασία και βοήθεια", "διασκέδαση και πολιτισμός", "άλλη ή μη συγκεκριμένη χρήση". Ένα από τα προβλήματα με το παραπάνω είναι η κατηγορία της "εθελοντικής εργασίας και βοήθειας", όπου εντάσσεται η "άτυπη βοήθεια σε άλλα νοικοκυριά", δηλαδή η πραγματοποίηση εργασιών και η φροντίδα για άτομα που κατοικούν σε άλλο σπίτι, είτε πρόκειται για συγγενείς είτε για γείτονες. Να σημειωθεί εδώ ότι στις χώρες που συγκρίνονται δεν

[28] Αφορά τις χώρες: Βέλγιο, Γερμανία, Εσθονία, Γαλλία, Ουγγαρία, Σλοβενία, Φινλανδία, Σουηδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Νορβηγία.
[29] Αφορά τις χώρες: Βέλγιο, Γερμανία, Εσθονία, Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία, Λετονία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Σλοβενία, Φινλανδία, Σουηδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Νορβηγία, Δανία, Ολλανδία, Ρουμανία.

παρατηρείται διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τη διάθεση χρόνου για την "εθελοντική εργασία και βοήθεια". Αυτή, όμως, η κατηγοριοποίηση εμφανίζεται ιδιαίτερα προβληματική όταν μεταφέρεται σε διαφορετικά πολιτισμικά και κοινωνικά πλαίσια. Καταρχήν, στην περιοχή της Νότιας Ευρώπης η στατιστική διαίρεση των νοικοκυριών (διαφορετική κατοικία) δεν σημαίνει και τη διακοπή της λειτουργίας τους ως ενιαίες μονάδες (Μαλούτας, 2002: 65, για το ρόλο της οικογένειας στη Νότια Ευρώπη βλ. και Ματσαγγάνης, 1999). Είναι προφανές ότι στην περίπτωση της Ελλάδας αυτοί οι χρόνοι αφορούν σε μεγάλο ποσοστό γυναίκες και δεν αποτελούν ελεύθερο χρόνο με την έννοια της επιλογής της δραστηριότητας ή του εθελοντισμού, αλλά μάλλον έμφυλη κοινωνική υποχρέωση προς συγγενικά πρόσωπα, οπότε θα έπρεπε να τοποθετηθούν και να καταμετρηθούν στην ευρύτερη ενότητα των εργασιών (η Eurostat υπολογίζει ως συνολική εργασία το άθροισμα της επικερδούς εργασίας-σπουδών και των οικιακών εργασιών, 2004b: 74). Σε έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί στην Ισπανία για τη φροντίδα των ηλικιωμένων ως απλήρωτη μορφή εργασίας, τα άτομα που αναλαμβάνουν αυτή την εργασία είναι βασικά γυναίκες (European Commission, 2000: 125-127)[30].

Στις δύο προηγούμενες συγκριτικές έρευνες της Eurostat, η κοινωνικοποίηση αφορά τη δεύτερη ποσοτικά δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου (1/5 του συνόλου). Μάλιστα, σημειώνεται ότι δεν έχουν περιληφθεί οι χρόνοι της κοινωνικοποίησης που έχουν καταγραφεί ως παράλληλη-δευτερεύουσα δραστηριότητα (όπως σε συνδυασμό με γεύμα) και, ως εκ τούτου, για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα είναι αναγκαία η περαιτέρω ανάλυση των δεδομένων (Eurostat, 2004b: 91). Παρ' όλη τη σημασία της κοινωνικοποίησης, οι συγκεκριμένες έρευνες δεν δίνουν λεπτομερή στοιχεία ως προς τις επιμέρους χρήσεις χρόνου, δηλαδή ως προς τις υποκατηγορίες που σύμφωνα με τον *Οδηγό* αφορούν: "μη συγκεκριμένη κοινωνική ζωή", "κοινωνικοποίηση με την οικογένεια", "επισκέψεις και υποδοχή επισκέψεων", "γιορτές", "τηλεφωνική συζήτηση", "άλλη συγκεκριμένη κοινωνική ζωή". Επίσης, οι υποκατηγορίες αυτές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν φτωχές, καθώς, για παράδειγμα, στο "άλλη συγκεκριμένη κοινωνική ζωή"

[30] Οι αντίστοιχες έρευνες στο Μεξικό δεν τοποθετούν τέτοιου είδους εργασίες στον ελεύθερο χρόνο: Στην περίπτωση της Έρευνας του 2002 ονομάζονται "Δωρεάν εργασία για την κοινότητα και για άλλα νοικοκυριά" (INEGI, 2005). Στην Έρευνα του 1998 για κάθε τύπου απλήρωτη εργασία (οικιακή, φροντίδα, επισκευές, συντήρηση κ.λπ.) υπάρχουν ξεχωριστές κατηγορίες για το αν υλοποιήθηκε για τα μέλη του νοικοκυριού ή για άλλο νοικοκυριό, ενώ εμφανίζεται ξεχωριστή γενική κατηγορία για τις "υπηρεσίες προς την κοινότητα, θρησκευτικές ή/και πολιτικές δραστηριότητες", όπου περιλαμβάνονται μόνο δραστηριότητες εξαρτώμενες από κάποιο θεσμικό φορέα (INEGI, 1998).

εντάσσονται όλες οι δραστηριότητες με φίλους και με συγγενείς (με την παρουσία ή μη μελών της οικογένειας) σε εξωοικιακούς χώρους, που δεν αφορούν, βέβαια, αθλήματα ή πολιτισμό (τα οποία κατατάσσονται στο "αθλήματα και άσκηση" και στο "διασκέδαση και πολιτισμός"[31]).

Γενικότερα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι όσον αφορά τον ελεύθερο χρόνο διακρίνεται μια τάση για υποβάθμιση δραστηριοτήτων που σχετίζονται με εξωοικογενειακή κοινωνικότητα σε εξωοικιακούς χώρους και δεν συνδέονται είτε με μέσα μαζικής ενημέρωσης και διασκέδασης είτε με πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες ή χόμπι. Δεν θεωρώ τυχαίο ότι οι καλύτερα καταγραφόμενοι χρόνοι ως προς τις κωδικοποιήσεις αφορούν δραστηριότητες που θεωρούνται ως "αξιοποίηση" του ελεύθερου χρόνου.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι οι κατηγορίες που δημιουργούνται από τις στατιστικές χρήσεων χρόνου –όπως σε όλες τις στατιστικές– δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ουδέτερες ή "αντικειμενικές", καθώς είναι χωροκοινωνικά διαμορφωμένες και ακολουθούν συγκεκριμένες αναπαραστάσεις για την καθημερινότητα και, άρα, συγκεκριμένες πολιτικές απόψεις. Η μελέτη της καθημερινής ζωής με κατηγοριοποιήσεις/ζωνοποιήσεις χρόνων που θεωρούνται συγκρίσιμοι ανεξαρτήτως του χωρο-κοινωνικού πλαισίου αναπαράγει συγκεκριμένα πρότυπα διαχείρισης χρονοχώρων. Η προσπάθεια για σύγκριση "μετρήσιμων" κοινωνικών χαρακτηριστικών και η ποσοτικοποίηση ως κανονικότητα/αντικειμενικότητα μπορούν να δημιουργήσουν μια ψευδή εικόνα πολιτιστικής ομοιογένειας. Η ποσοτικοποίηση, δηλαδή, όταν χρησιμοποιείται θετικιστικά, μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε παραμόρφωση των πρακτικών, που σε συγκεκριμένες κατηγορίες χρονοχώρων, όπως αυτή του ελεύθερου χρόνου, αναδεικνύεται πιο προβληματική. Με άλλα λόγια, οι αναπαραστάσεις μπορούν να επιβάλουν αφηρημένες γενικεύσεις σε χρονοχωρικές πρακτικές και βιωμένους χρονοχώρους, σε σημείο να αλλοιώσουν την εικόνα που προβάλλεται για την καθημερινότητα.

Αν η αναπαράσταση της καθημερινότητας από τις στατιστικές χρήσεως χρόνου δημιουργεί μια εικόνα ανθρώπων εγκλωβισμένων σε έναν προγραμματισμένο,

[31] Εδώ εντάσσονται δραστηριότητες όπως παρακολούθηση ταινιών στον κινηματογράφο, θεατρικών παραστάσεων, συναυλιών, αλλά και επισκέψεις σε μουσεία, εκθέσεις, θεματικά πάρκα ή ζωολογικούς κήπους (Eurostat, 2004b: 102).

κατακερματισμένο τρόπο ζωής, τα υποκείμενα είναι ενεργά, έχουν τις δικές τους απόψεις για την καθημερινότητά τους, αποδίδουν διαφορετικά νοήματα στους χρόνους και τους χώρους τους. Η διαχείριση των χρονοχώρων στην καθημερινότητα αποτελεί ένα επίπεδο έκφρασης πολιτιστικών διαφορών και σχέσεων εξουσίας (τάξης, φύλου, εθνότητας κ.λπ.), συγκρούσεων και αντιστάσεων, πάντα βέβαια σε σύνδεση με ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές και χωρικές σχέσεις. Με άλλα λόγια, η διαμόρφωση των χρονοχώρων αποτελεί μια περίπλοκη και δημιουργική διαδικασία και όχι μια απλή πράξη επιλογής του "καλύτερου" τρόπου διαχείρισης του χρόνου ως ποσότητα και του τόπου ως επιφάνειας.

Αν στόχος μας είναι μια εντοπισμένη γνώση (situated knowledge) στη μελέτη της καθημερινής ζωής, πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε την πολιτιστική μας διαφορετικότητα, επιμένοντας στο στοιχείο του τόπου (τη χώρα, την περιοχή, αλλά και τον συγκεκριμένο χώρο που υλοποιείται κάθε δραστηριότητα). Οι έρευνες που ακολουθούν έμφυλες προσεγγίσεις έχουν αποδείξει τη σημασία των βιωματικών στοιχείων για την κατανόηση της καθημερινότητας και έχουν δείξει ότι είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας την αντίληψη των υποκειμένων για το χώρο (σημασιολόγηση τόπου) και το χρόνο, ώστε να μπορέσουμε να χαρακτηρίσουμε και να κατηγοριοποιήσουμε χρονοχωρικά μια δραστηριότητα.

Παράλληλα, είναι προφανές ότι δεν μπορούμε να μετρήσουμε τη δημιουργικότητα στις χρήσεις χρόνων και χώρων, δεν μπορούμε να μετρήσουμε τα νοήματα που αποδίδονται στον βιωμένο χώρο, δεν μπορούμε να μετρήσουμε την αντίληψη χρόνων και χώρων και τις κατηγοριοποιήσεις που οι χρήστες και χρήστριες δημιουργούν, δεν μπορούμε να μετρήσουμε την απόλαυση και τη διαπροσωπική επικοινωνία. Υπάρχουν χρόνοι μη μετρήσιμοι από το ρολόι, όπως περίοδοι ευτυχίας, θλίψης ή άγχους. Η έμφαση σε μη ποσοτικοποιήσιμα στοιχεία και η κατανόηση της ίδιας της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων, των δικών τους οικειοποιήσεων χρονοχώρων, των δικών τους αναπαραστάσεων για τις πρακτικές τους –που μπορεί να διαφέρουν ή και να διαπλέκονται με τις κυρίαρχες– μπορεί να μας δώσει σημαντικές πληροφορίες ώστε να καταλάβουμε τις διαφορετικές γεωγραφίες της καθημερινότητας στην πόλη. Τελικά, αυτές οι διαφορετικές γεωγραφίες της καθημερινής ζωής δημιουργούν διαφορετικές γεωγραφίες των πόλεων, αλλά και δηλώνουν διαφορετικές (πολιτισμικές) ανάγκες, που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας σε οποιαδήποτε σχέδια παρεμβάσεων στην πόλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Όψεις της καθημερινότητας στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν κάποια χαρακτηριστικά της Αθήνας και της πόλης του Μεξικού που καθορίζουν και διαμορφώνουν την αστική καθημερινότητα στις δύο πόλεις, καθώς και κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων χώρων απόλαυσης. Οι πληροφορίες στις οποίες βασίζεται αυτό το κεφάλαιο προέρχονται τόσο από τη σχετική βιβλιογραφία όσο και από προσωπική παρατήρηση και εμπειρία, από τις συνεντεύξεις των ειδικών πληροφορητών και πληροφορητριών, καθώς και των υποκειμένων. Η επιλογή των χαρακτηριστικών που παρουσιάζονται έγινε κυρίως βάσει των στοιχείων που αναδείχθηκαν από τις συνεντεύξεις των υποκειμένων. Απ' αυτή την άποψη, οι πληροφορίες αφορούν σε μεγάλο βαθμό καθημερινότητες εργαζόμενων ανθρώπων με ικανοποιητικά εισοδήματα, οι οποίοι/ες δεν έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις και διαθέτουν μέρος του "ελεύθερου χρόνου" τους σε επισκέψεις χώρων απόλαυσης στο κέντρο της πόλης. Με άλλα λόγια, καθώς θέμα της διατριβής είναι τα βιώματα και οι πρακτικές υποκειμένων με συγκεκριμένες καθημερινότητες και όχι μια γενική σύγκριση των δύο πόλεων, στο κεφάλαιο παρουσιάζονται στοιχεία που βοηθούν στην κατανόηση *αυτής* της καθημερινότητας στις δύο πόλεις. Δεν γίνεται, δηλαδή, μια αναλυτική πολεοδομική και γεωγραφική παρουσίαση της εξέλιξης και της σημερινής οργάνωσης των δύο πόλεων. Επίσης, κάποιες φορές δίνεται περισσότερη έμφαση σε στοιχεία που χαρακτηρίζουν μονομερώς την πόλη του Μεξικού, λόγω της ανοικειότητας του αναγνώστη και της αναγνώστριας με αυτή την πόλη σε σχέση με την Αθήνα. Για τη διευκόλυνση των αναγνωστών παρατίθενται και δύο επιπλέον χάρτες για το Μεξικό (βλ. Χάρτες Γ και Δ, σ. 65 και 66).

Πάντως, θα ήθελα να σημειώσω σ' αυτό το σημείο κάποιες μελέτες που καταδεικνύουν δυνατότητες συγκριτικής ανάλυσης των δύο πόλεων, παρά τις έντονες διαφορές στα μεγέθη (πληθυσμού και έκτασης) και στα κοινωνικά, πολιτισμικά και θεσμικά δεδομένα. Η Κ. Πετροπούλου στη διδακτορική της διατριβή με τίτλο *Etude comparée des changements périurbaines: Structure urbaine et quartiers spondanes à Athenes et à Mexico* έχει επιχειρήσει μια συγκριτική ανάλυση της Αθήνας και της πόλης του Μεξικού, μελετώντας την περιαστική ανάπτυξη και τους αυθαίρετους

οικισμούς με τη βοήθεια τηλεπισκόπησης και επεξεργασίας στατιστικών δεδομένων Κατά την ερευνήτρια, στα όρια των δύο πόλεων, όρια μεταξύ αστικού/κτισμένου και περιαστικού/άκτιστου, δημιουργούνται παραπλήσια "οικο-τοπία" σε διαφορετικές κλίμακες (Petropoulou, 2003). Πριν από την Πετροπούλου, ο Ν. Μουζέλης (1987) έχει επιχειρήσει μια συγκριτική πολιτική και κοινωνική ανάλυση των βαλκανικών χωρών, και κυρίως της Ελλάδας, με αυτές της Λατινικής Αμερικής, εστιάζοντας στο κοινό πολιτικό τους παρελθόν, στη σημασία του αυταρχικού κράτους, στο ρόλο του στρατού και των περιόδων δικτατορίας, καθώς και στον υπερδιογκωμένο τομέα της κρατικής υπαλληλίας. Επίσης, η Λ. Λεοντίδου (1990) έχει και αυτή συχνά σημειώσει κοινά σημεία ως προς τις διαδικασίες αστικοποίησης σε Ελλάδα και Λατινική Αμερική, με έμφαση κυρίως στην αυθαίρετη δόμηση και στις καταλήψεις γης.

Γενικότερα, θα μπορούσαμε να τονίσουμε κάποια κοινά χαρακτηριστικά των δύο πόλεων: α) Και οι δύο υπήρξαν ιστορικά κέντρα αρχαίων πολιτισμών. Η “νέα” πόλη, και στις δύο περιπτώσεις, αναπτύχθηκε πάνω στην παλιά και σήμερα διατηρούν έντονες πολιτισμικές αναφορές με το παρελθόν τους, καθώς υπάρχουν σημαντικά μνημεία στις κεντρικές τους περιοχές. β) Η σύγχρονη αστικοποίηση προηγήθηκε της εκβιομηχάνισης, αντιστρέφοντας έτσι τις “προδιαγραφές” της γραμμικής εξέλιξης που προέβλεπε η “δυτική” θεωρία. Σύντομα απέκτησε χαρακτηριστικά υπερ-αστικοποίησης με υπερ-κυρίαρχη τη θέση των δύο πόλεων στα αντίστοιχα εθνικά συστήματα οικισμών. Παράλληλα, και στις δύο πόλεις παρατηρήθηκε υπερ-συγκέντρωση της βιομηχανίας και της διοίκησης κατά τον 20ό αιώνα. γ) Η αστικοποίηση βασίστηκε κυρίως στην αυθαίρετη δόμηση, στις καταλήψεις ή καταπατήσεις δημόσιας γης και στην εκ των υστέρων νομιμοποίηση της διαδικασίας μέσω επεκτάσεων των σχεδίων πόλεων. Στο Μεξικό, οι διαδικασίες ήταν περισσότερο κοινωνικά οργανωμένες και εξακολουθούν μέχρι σήμερα να διατηρούν στοιχεία αυτοοργάνωσης, λαϊκής συμμετοχής και αμοιβαιότητας, σε αντίθεση με τις περισσότερο ατομικές και κερδοσκοπικές πρακτικές στην Αθήνα. Κοινή πολιτική πρακτική και στις δύο πόλεις ήταν/είναι η πολιτική χρήση των διαδικασιών και οι έντονες πελατειακές σχέσεις για την ένταξη των αυθαιρέτων στη “νόμιμη” πόλη. δ) Και στις δύο πόλεις εμφανίζεται έντονη η παρουσία του δημόσιου τομέα, των υπηρεσιών και του εμπορίου. Αυτό το χαρακτηριστικό συνυπάρχει με έναν ιδιαίτερα αναπτυγμένο άτυπο τομέα της οικονομίας και με διευρυμένες άτυπες και ευέλικτες εργασιακές σχέσεις. ε) Η παρουσία οικονομικών προσφύγων (μεταναστών/ριών) στην Αθήνα και ιθαγενών πληθυσμών στο Μεξικό προσδίδουν μια ιδιαίτερα

πολυπολιτισμική διάσταση στην πόλη, φέρνοντας όμως στην επιφάνεια φαινόμενα ρατσισμού και κοινωνικής περιθωριοποίησης.

Γ. Διοικητική διαίρεση της πόλης του Μεξικού σε delegaciones (διαμερίσματα)

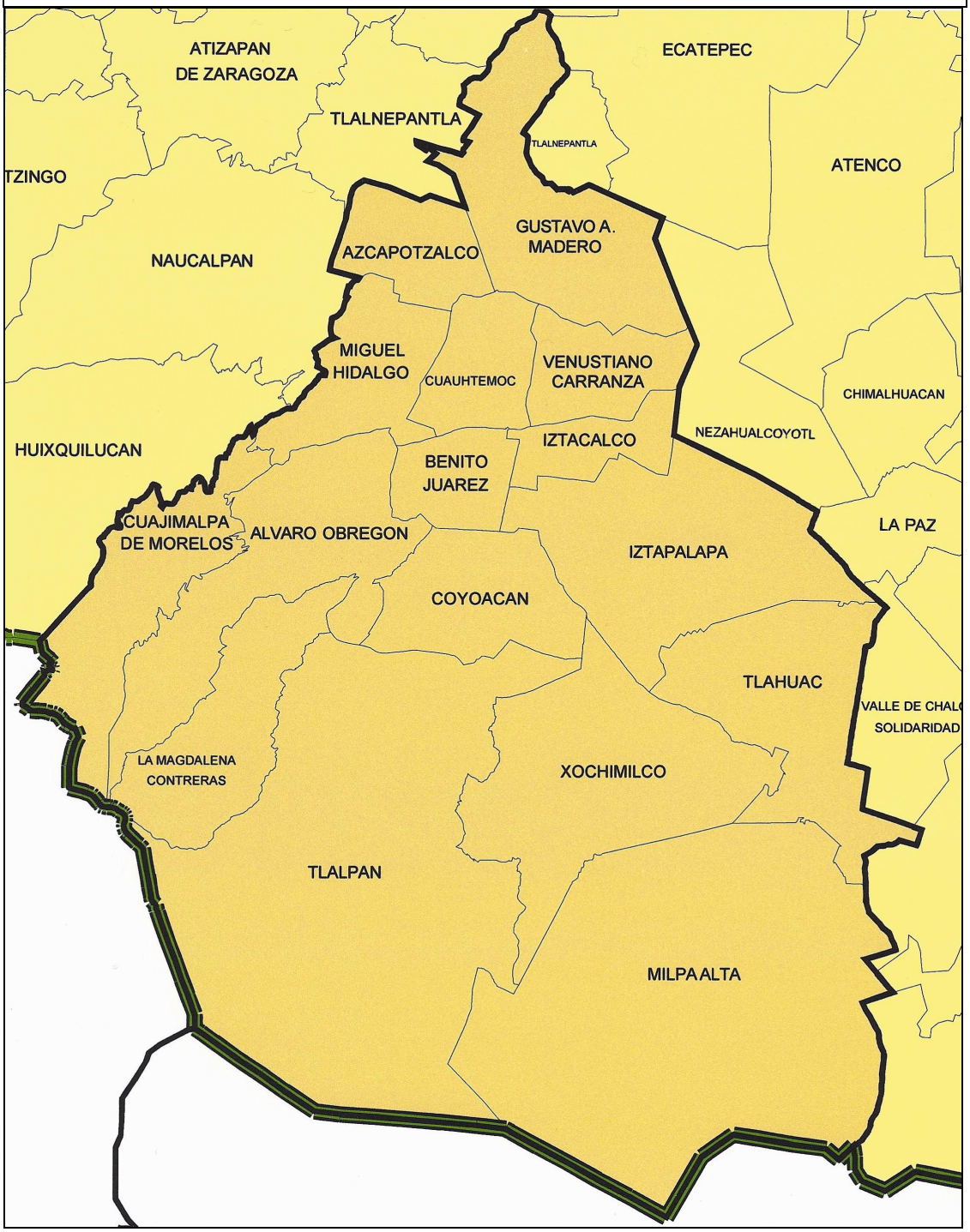

Πηγή: Λεπτομέρεια από "Distrito Federal y Zona Metropolitana del Valle de México", Fideicomiso de Estudios Estratégicos sobre la Ciudad de México (2000).

Δ. Πόλη του Μεξικού: βασικές αρτηρίες και περιοχές

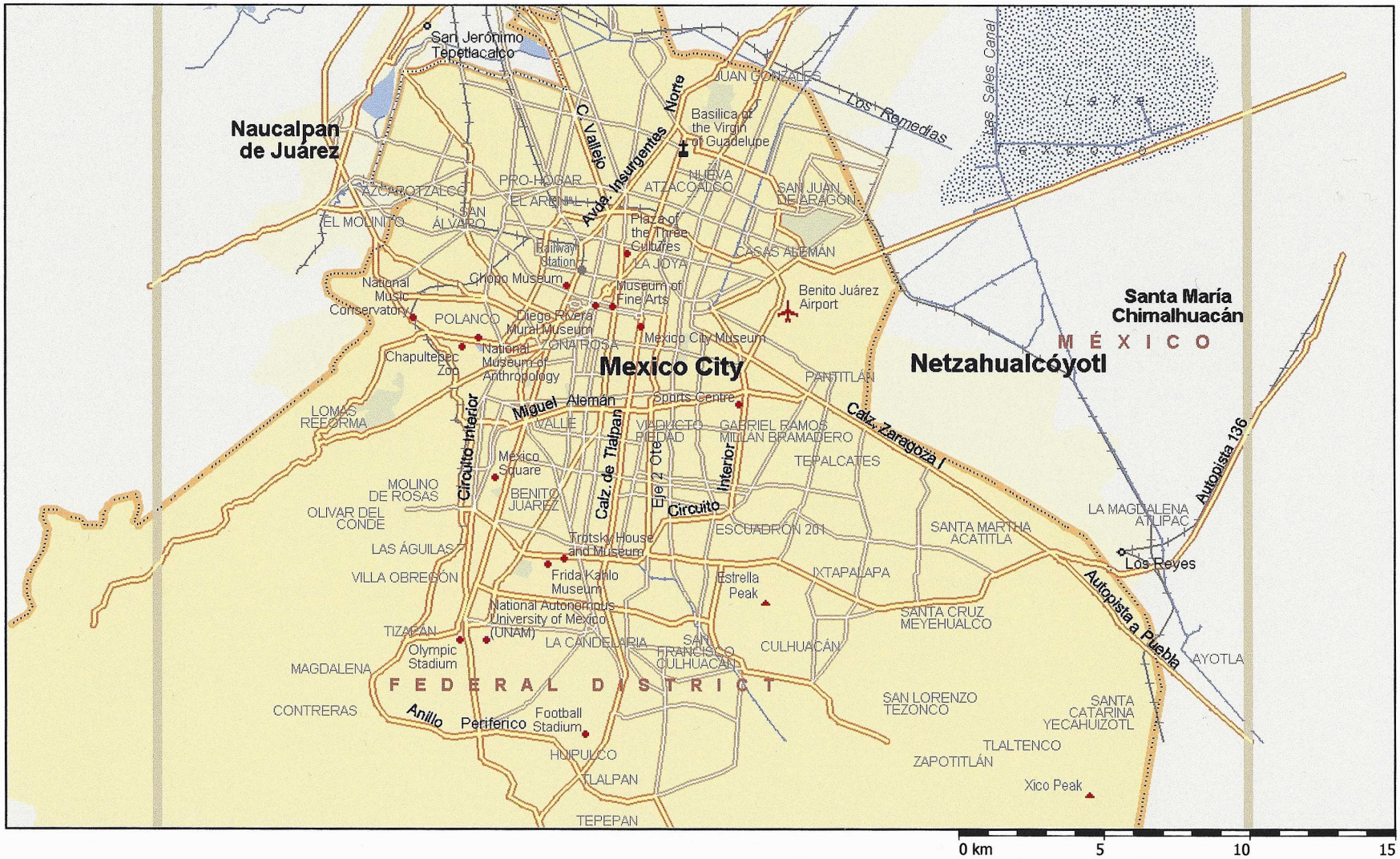

Πηγή: *Encarta. Interactive World Atlas 2000*, Microsoft.

3.1. Καθημερινότητα και χωρική, κοινωνική και πολιτισμική ετερογένεια

Υπάρχουν δύο βασικές διαφορές μεταξύ των δύο πόλεων, που καθορίζουν και επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την καθημερινότητα: α) η έκτασή τους και β) οι χωροκοινωνικές διαφορές (κοινωνική πόλωση και χωρικός διαχωρισμός) που παρατηρούνται, ιδιαίτερα στην πόλη του Μεξικού. Με αφετηρία αυτά τα δύο στοιχεία, θα αναφερθούν και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τους χρονοχώρους της καθημερινότητας στις δύο πόλεις και οι οποίοι συνδέονται περισσότερο ή λιγότερο με τα παραπάνω.

α) Η πόλη του Μεξικού ή, αλλιώς, Distrito Federal (ή D.F.) καταλαμβάνει μια έκταση περίπου 1.500 km^2 και ο επίσημος πληθυσμός της ξεπερνά τα 8 εκατομμύρια (Gobierno del Distrito Federal 2001: 162). Διοικητικά, η πόλη του Μεξικού είναι χωρισμένη σε 16 delegaciones (διαμερίσματα). Ένα ευρύτερο σχήμα του αστικού ιστού που χρησιμοποιείται σε διάφορες μελέτες είναι η Μητροπολιτική Ζώνη της Κοιλάδας του Μεξικού (Zona Metropolitana del Valle de México), η οποία αποτελείται από τα 16 διαμερίσματα της πόλης του Μεξικού, 58 δήμους της πολιτείας México και έναν της πολιτείας Hidalgo. Ο επίσημος πληθυσμός της Μητροπολιτικής Ζώνης, σύμφωνα με την απογραφή του 2000, ξεπερνά τα 18 εκατομμύρια, ενώ η έκτασή της είναι περίπου 7.800 km^2 (SEDESOL 2004: 31). Η Αθήνα, αντίστοιχα, σύμφωνα με στοιχεία του 2000, ως μητροπολιτική περιοχή διαθέτει επίσημο πληθυσμό περίπου 3 εκατομμυρίων (ΕΜΠ, 2004: 27). Σύμφωνα με στοιχεία του 2001, ο Δήμος Αθηναίων έχει επίσημο πληθυσμό περίπου 700 χιλιάδες, ενώ το σύνολο των δήμων της Αττικής ξεπερνά τα 3,7 εκατομμύρια (ΕΜΠ, 2004: 43-47). Η έκταση των οικιστικών περιοχών του λεκανοπεδίου είναι περίπου 4.400 km^2 και του Δήμου Αθηναίων περίπου 300 km^2 (ΕΜΠ, 2004: 94). (Για αναλυτικές συγκρίσεις εκτάσεων και πληθυσμού βάσει καθορισμένων κριτηρίων σύγκρισης περιοχών, βλ. Petropoulou, 2003).

Στο Χάρτη Ε που ακολουθεί εμφανίζονται στην ίδια κλίμακα τα ευρύτερα ιστορικά κέντρα των δύο πόλεων, όπως αυτά έχουν οριστεί για τις ανάγκες της έρευνας (βλ. 1.3). Είναι προφανής η διαφορά στην έκταση των δύο κέντρων.

Ε. Συγκριτική παρουσίαση στην ίδια κλίμακα των ευρύτερων ιστορικών κέντρων της Αθήνας και του Μεξικού

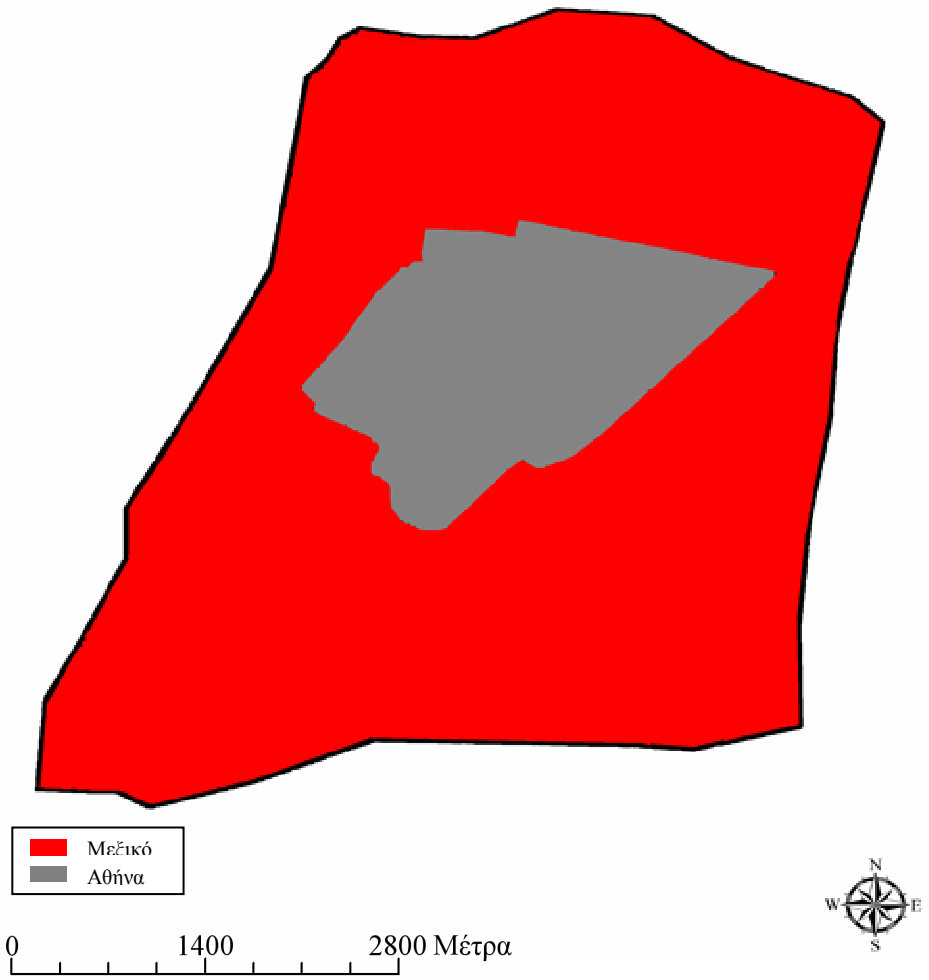

Στην καθημερινότητα, αυτή η διαφορά στην έκταση των δύο πόλεων επηρεάζει, μεταξύ άλλων, τους χρόνους μετακίνησης και τις διαδρομές που καλύπτονται[32], αλλά και τη γενικότερη κίνηση στην πόλη. Οι δυσκολίες μετακίνησης

[32] Να σημειωθεί ότι και οι δύο πόλεις είναι πολυκεντρικές. Στο Μεξικό, η ανάπτυξη υποκέντρων είναι πιο πρόσφατο φαινόμενο και υποβοηθήθηκε τη δεκαετία του ’80 από αντίστοιχες πολιτικές σχεδιασμού. Ο Ward (1991) υποστηρίζει για την πόλη του Μεξικού ότι η ανάπτυξη του αστικού ιστού έχει οδηγήσει στη συσχέτιση των κατοίκων με μικρότερα τμήματα της ίδιας της πόλης και πλέον η πλειονότητα του πληθυσμού δεν επισκέπτεται το κέντρο για να ικανοποιήσει καθημερινές ανάγκες, αλλά το κοντινότερο υποκέντρο. Το ίδιο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε και για την Αθήνα σήμερα, παρότι, επαναλαμβάνω, υπάρχουν διαφορές τόσο ως προς τα υποκέντρα όσο και ως προς τη διαδικασία δημιουργίας τους. Τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα μπορεί να χρησιμοποιούν τα υποκέντρα των πόλεων, αλλά έχουν άμεση επαφή με το κέντρο, λόγω της επίσκεψης των συγκεκριμένων χώρων έρευνας, αλλά και λόγω εργασίας ή κατοίκησης. Υπάρχουν και περιπτώσεις που η καθημερινότητά τους περιλαμβάνει πολύωρες μετακινήσεις στην πόλη με χρήση ιδιωτικών ή δημόσιων μέσων συγκοινωνίας.

εμφανίζονται πολύ πιο έντονες στο Μεξικό, λόγω τόσο του μεγέθους της πόλης και των αποστάσεων όσο και κυκλοφοριακών προβλημάτων. Στην Αθήνα, τα βασικότερα προβλήματα που αναφέρονται από τα υποκείμενα της έρευνας είναι οι καθυστερήσεις στα μέσα μαζικής μεταφοράς (κυρίως τρόλεϊ) και οι δυσκολίες στάθμευσης. Επίσης, σε αντίθεση με το Μεξικό, κάποια υποκείμενα, ενώ διαθέτουν αυτοκίνητο, δεν το χρησιμοποιούν, καθώς κινούνται σε κοντινές αποστάσεις και έχουν μεγάλη δυσκολία εύρεσης στάθμευσης. Να σημειωθεί ότι σε σχέση με τα μέσα μαζικής μεταφοράς το Μεξικό διαθέτει έντεκα γραμμές μετρό, τρόλεϊ, metrobús[33], λεωφορεία και peseros (μικρά ιδιωτικά λεωφορεία). Αντίστοιχα, στην Αθήνα, όπως είναι γνωστό, υπάρχουν τρεις γραμμές μετρό, δύο γραμμές τραμ, τρόλεϊ και λεωφορεία. Στην Αθήνα, το μετρό αποτελεί το πιο ακριβό μέσο μαζικής μεταφοράς, σε αντίθεση με το Μεξικό, που αποτελεί το φθηνότερο, γεγονός που ως ένα σημείο επηρεάζει και τις επιλογές μέσου για κάποιες κοινωνικές ομάδες.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πόλη του Μεξικού ο μέσος χρόνος μετακίνησης τη μέρα είναι δυόμισι ώρες (Fideicomiso, 2000: 199), με πάνω από τις μισές μετακινήσεις να αφορούν την εργασία (Ward ακολουθώντας τον Lizt, 1991: 136, Navarro et al, 1996: 68). Αντίστοιχα, σύμφωνα με έρευνα ερωτηματολογίου για τις μετακινήσεις στην Αθήνα που πραγματοποίησε η Δ. Περπερίδου (2006), ο μέσος χρόνος μετακίνησης τη μέρα είναι περίπου μισή ώρα[34]. Από παλιότερη έρευνα του Εργατικού Κέντρου Αθήνας για τις συνθήκες μετακίνησης των μισθωτών εργαζομένων στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Πρωτεύουσας προκύπτει ότι οι μισθωτοί χρειάζονται κατά μέσο όρο μισή ώρα για να φτάσουν στη δουλειά τους (Antonopoulou, Fthenou, 1997).

Τα ωράρια εργασίας, καθώς και τα γεύματα στην περίπτωση του Μεξικού επηρεάζουν καθοριστικά την κίνηση της πόλης. Για την πόλη του Μεξικού, το εργασιακό ωράριο περιλαμβάνει διάλειμμα για φαγητό[35] περίπου μιάμισης ώρας. Αυτό το διάλειμμα προστίθεται και δεν περιλαμβάνεται στο χρόνο εργασίας. Στο Μεξικό υπάρχουν πολύ συγκεκριμένες ώρες αιχμής τις εργάσιμες ημέρες, που

[33] Λεωφορείο που κινείται σε λωρίδα κυκλοφορίας αντίθετη με την κίνηση των υπόλοιπων οχημάτων και έχει σταθερές στάσεις, όπως το μετρό.

[34] Πιο συγκεκριμένα, οι χρόνοι είναι: 23΄ με ιδιωτικό αυτοκίνητο (οδηγός ή επιβάτης), 30΄ με ταξί, 36΄ με μέσα μαζικής μεταφοράς. Η έρευνα έγινε στο πλαίσιο εκπονούμενης διδακτορικής διατριβής από τη Δ. Περπερίδου, με τίτλο: *Σύστημα διαχείρισης της ρύπανσης στο πλαίσιο του πολεοδομικού και κυκλοφοριακού σχεδιασμού*.

[35] Στο Μεξικό, το μεσημεριανό γεύμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό και δεν συνηθίζεται να αντικαθίσταται με ελαφρύ, πρόχειρο γεύμα στο χώρο εργασίας, όπως αναφέρεται από τα υποκείμενα της έρευνας στην Αθήνα.

αντιπροσωπεύουν τόσο κυκλοφοριακά προβλήματα και μποτιλιαρίσματα όσο και δυσκολίες επιβίβασης στα μέσα μαζικής μεταφοράς. Η γνώση των ωρών αιχμής (horas pico) είναι κοινός τόπος στους κατοίκους της πόλης. Αφορά τις ώρες 7-9 το πρωί, όταν μεγάλο μέρος του πληθυσμού κατευθύνεται προς χώρους εργασίας, 2-3 το μεσημέρι, όταν παρατηρούνται μετακινήσεις για τη μεταφορά των παιδιών από το σχολείο και το μεσημεριανό διάλειμμα, και 6-7 το βράδυ, που πραγματοποιείται η επιστροφή από το χώρο εργασίας προς τις περιοχές κατοικίας (βλ. και García Canclini, 1996: 26). Οι συνεντεύξεις από το Μεξικό περιέχουν αρκετές αναφορές σε διηγήσεις προβλημάτων μετακίνησης στην πόλη. Στην Αθήνα, οι ώρες αιχμής είναι προσεγγιστικά 7-9 το πρωί και 5-7 το απόγευμα[36], αλλά, όπως φαίνεται από τις συνεντεύξεις της παρούσας έρευνας, δεν αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα μετακίνησης, στοιχείο που εμφανίζεται στις αντίστοιχες περιγραφές στο Μεξικό.

Να σημειωθεί ότι τα ωράρια λειτουργίας εμπορικών καταστημάτων και υπηρεσιών εμφανίζονται περισσότερο διευρυμένα στην περίπτωση του Μεξικού. Για παράδειγμα, κάποιες τράπεζες ανοίγουν και τα Σάββατα, ενώ αρκετά καταστήματα, κυρίως εμπορικά κέντρα, ανοίγουν και τις Κυριακές. Αυτή η τάση προς διεύρυνση των ωραρίων υπάρχει και στην Αθήνα, αλλά ακόμα εκδηλώνονται σαφείς αντιστάσεις. Η Αθήνα, ως προς τα διακοπτόμενα ωράρια Τρίτης, Πέμπτης και Παρασκευής, καθώς και τη μη λειτουργία των καταστημάτων τη Δευτέρα και την Τετάρτη το απόγευμα, εμφανίζει μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με το Μεξικό, αλλά και ως προς άλλες πόλεις.

β) Η κοινωνική πόλωση ή ανισότητα στην πόλη του Μεξικού είναι σαφέστατα μεγαλύτερη απ' ό,τι στην Αθήνα. Αποτελέσματα ερευνών για την ανισότητα που καταγράφουν τα χρηματικά εισοδήματα των νοικοκυριών βάσει στοιχείων του 1995 και του 2000 αναφέρουν ότι στην πόλη του Μεξικού το 10% των πιο φτωχών νοικοκυριών εμφανίζεται να κατέχει κάτω του 1% των εισοδημάτων, ενώ το 20% των πιο φτωχών δεν φτάνει στο 3%. Αντίστοιχα, το 10% των πλουσιότερων νοικοκυριών κατέχει πάνω από το 45% των εισοδημάτων, ενώ το 20% πάνω από το 60% (CONAPO, 2005: 50-53)[37]. Όπως σημειώνει ο D. Hiernaux Nicolás (1999), αυτή η

[36] Τα στοιχεία βασίζονται σε προσωπική επικοινωνία με τη Δ. Περπερίδου και προέρχονται από την εκπονούμενη διδακτορική της διατριβή (βλ. υποσημείωση αρ. 34).

[37] Υπάρχει έντονη διαμάχη για τις μετρήσεις και τον καθορισμό κριτηρίων μέτρησης φαινομένων όπως η φτώχεια, η άτυπη εργασία, ή η περιθωριοποίηση – για την τελευταία, συνήθως καταμετρούνται στοιχεία όπως αναλφάβητος πληθυσμός άνω των 15 ετών, πληθυσμός σε κατοικίες χωρίς ηλεκτρικό

διαφορά είναι εμφανής και στην ίδια την ανάπτυξη της πόλης: από τη μία, υπάρχουν οι φτωχές περιφέρειες με τη μορφή παραγκουπόλεων στα ανατολικά και βόρεια και, από την άλλη, οι περιφρουρούμενες συνοικίες πολυτελείας (barrios de lujo) όπου κατοικεί η κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Οι κάτοικοι των γειτονιών πολυτελείας κυκλοφορούν με αλεξίσφαιρα αυτοκίνητα σε συγκεκριμένους χώρους στην πόλη, που βρίσκονται κυρίως νότια και δυτικά, και έχουν τη μικρότερη δυνατή επαφή με άλλες ομάδες πληθυσμού. Οι λιγότερο προνομιούχες ομάδες αναζητούν κατοικία σε όλο και πιο απομακρυσμένες περιοχές της μητρόπολης και διαχωρίζονται εργασιακά, οικονομικά, πολιτιστικά ολοένα και περισσότερο από την υπόλοιπη πόλη. Η χωρική και κοινωνική απόσταση μεταξύ αυτών των δύο πόλων δείχνει γενικά αυξητικές τάσεις. Σε μελέτη που θέτει ως βάση τη Μητροπολιτική Ζώνη της Πόλης του Μεξικού όπως καθορίστηκε το 1980 (πόλη του Μεξικού και 21 δήμοι της πολιτείας México) παρατηρείται ένας άξονας πόλωσης, όπου στα δυτικά και νοτιοδυτικά κατοικούν τα ευπορότερα στρώματα και στα ανατολικά και βορειοανατολικά τα λιγότερο προνομιούχα (Ruvalcaba, Schteingart, 1987, βλ. και Ward, 1991: 95).

Η Αθήνα βρίσκεται μακριά από τέτοιου είδους κοινωνική πόλωση. Σύμφωνα με επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων της EU-SILC 2003 από το ΕΚΚΕ (αδημοσίευτα), στο 10% των πιο φτωχών νοικοκυριών αντιστοιχεί περίπου το 2% των εισοδημάτων, ενώ στο 20% των πιο φτωχών περίπου το 6,5%. Αντίστοιχα, το 10% των πιο πλούσιων κατέχει το 26,5% των εισοδημάτων, ενώ το 20% κατέχει περίπου το 41%. Ειδικότερα, έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών (στοιχεία 1987-88 και 1993-94), αλλά και τα επεξεργασμένα στοιχεία της απογραφής του 1991 έδειχναν την πόλωση περιορισμένη (Μαλούτας, 2002: 48-49). Από την άλλη, ο κοινωνικός διαχωρισμός, δηλαδή η χωρική ανισοκατανομή των διαφόρων κοινωνικών ομάδων στις περιοχές κατοικίας, εμφανίζεται να διευρύνεται. Είναι χαρακτηριστικά φαινόμενα, όπως η κάθετη (με βάση τον όροφο) κοινωνική διαφοροποίηση, όπου στους χαμηλότερους ορόφους διαμένουν νέες χαμηλές κατηγορίες, όπως οι μετανάστες, καθώς και η τάση ομοιογενοποίησης των προαστίων υψηλών και μεσαίων στρωμάτων στα βορειοανατολικά και νότια (Μαλούτας, 2002: 46, 49). Ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζει η αντανάκλαση της κοινωνικής πόλωσης στις δύο πόλεις σε σχέση με τους χώρους διασκέδασης: στην Αθήνα παρατηρείται

ρεύμα, πληθυσμός σε κατοικίες χωρίς τρεχούμενο νερό, απασχολούμενος πληθυσμός με έσοδα μέχρι δύο κατώτερους μισθούς κ.ά. (βλ. και Fideicomiso, 2000: 59-96, Fernández-Vega, 2005, Boltvinik, 2005). Οι διαμάχες, όπως είναι ευνόητο, συνδέονται με συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές και την επιθυμητή (επιλεκτική) εικόνα της πραγματικότητας που τις καθορίζει και τις νομιμοποιεί.

περισσότερη κοινωνική ανάμειξη των καταναλωτών στους χώρους διασκέδασης (Σουλιώτης, 2007), ενώ στο Μεξικό ο κοινωνικός διαχωρισμός αντικατοπτρίζεται και στους διαχωρισμούς που χαρακτηρίζουν τους χώρους απόλαυσης στην πόλη.

Τα οικονομικά προβλήματα μεγάλου μέρους του πληθυσμού στο Μεξικό φαίνονται και από τις αυξομειώσεις της κίνησης στην πόλη στη διάρκεια του μήνα: κάθε 1η και 15η του μήνα αυξάνεται η κίνηση, καθώς και οι έξοδοι από το σπίτι, γιατί ο κόσμος έχει μόλις παραλάβει το μισθό του. Στην καθομιλουμένη ονομάζεται "δεκαπενθήμερο", για παράδειγμα, "*έχει κίνηση γιατί είναι δεκαπενθήμερο*". Αντίστοιχα, στο τέλος του "δεκαπενθημέρου" μειώνονται οι έξοδοι και η κίνηση στην πόλη. Σε αυτό το κοινώς αποδεκτό σχήμα πρέπει να προσθέσουμε, εκτός από την κίνηση στους δρόμους, αύξηση κόσμου στις τράπεζες, καθώς και σε πληρωμές υπηρεσιών (ηλεκτρικό, τηλέφωνο κ.λπ.). Στην Αθήνα παρατηρείται η αύξηση των "ουρών" σε υπηρεσίες στις αρχές του μήνα και τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται σημαντικές αυξομειώσεις στη διάρκεια του μήνα σε χώρους διασκέδασης[38].

Δείκτη της διαφορετικότητας ως προς τις δύο πόλεις αποτελεί και η άτυπη εργασία[39], που στην περίπτωση του Μεξικού αφορά πάνω από το 40% του απασχολούμενου πληθυσμού (Fideicomiso, 2000: 56). Στην Αθήνα, σε έρευνα που είχε πραγματοποιηθεί το 1996 σε παραγωγικούς κλάδους, η άτυπη απασχόληση υπολογίστηκε στο 15-25% του συνόλου της απασχόλησης (Βαΐου κ.ά., 1996). Μια από τις εκφράσεις της άτυπης εργασίας στην πόλη του Μεξικού είναι και το "άτυπο εμπόριο" ή, καλύτερα, το "εμπόριο σε δημόσια οδό" (en vía pública), το οποίο περιλαμβάνει περιπλανώμενο, σταθερό και ημισταθερό εμπόριο (Bustamante Lemus, Castillo García, 1997: 17, Domínguez Prieto, 2004: 115). Το άτυπο εμπόριο, δηλαδή, δεν αφορά μόνο περιπλανώμενους μικροπωλητές, αλλά και μικροπωλητές που στήνουν κατασκευές σε σταθερές θέσεις, που λειτουργούν ως μαγαζί για τις ώρες που θα επιλέξει ο/η μικροπωλητής/ήτρια. Η περιοδικότητα, η εξάπλωση ή η μη ύπαρξη των "puestos" ή "sitios", όπως ονομάζονται οι θέσεις, τα μαγαζιά των μικροπωλητών, αλλάζουν την εικόνα και τη χρήση του χώρου, καθώς και τις λειτουργίες και τις

[38] Προνομιακή πληροφορήτρια (ιδιοκτήτρια καταστήματος) σημείωσε ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται πτώση της κίνησης και της κατανάλωσης προς το τέλος του μήνα. Αυτό, κατά τη γνώμη της, συνδέεται με μια γενικότερη τάση μείωσης των συχνότητας των εξόδων των κατοίκων τουλάχιστον την τελευταία 15ετία, που εντάθηκε μετά την καθιέρωση του ευρώ και τη σημαντική αύξηση του κόστους ζωής. Για τη μείωση του τζίρου στην αγορά εστίασης και αναψυχής, βλ. και πρόσφατα στοιχεία στην *Ελευθεροτυπία* (Πολυχρονιάδης, 2008).

[39] Μελέτη που αναλύει την ετερογένεια της αγοράς εργασίας στην πόλη του Μεξικού χρησιμοποιεί τους όρους μορφές "τυπικά καπιταλιστικές" και μορφές "μη τυπικά καπιταλιστικές" (όπου δεν κυριαρχεί η έμμισθη εργασία) (Pacheco Gómez, 2004: 19).

προσφερόμενες υπηρεσίες του δημόσιου χώρου (κυρίως δρόμους, πεζοδρόμια, πάρκα και πλατείες). Στοιχεία όπως η σύνδεση των επίγειων εξόδων/εισόδων του μετρό με τη συγκέντρωση της παρουσίας εμπορίου (σε δημόσια οδό) ή η συνηθισμένη πρακτική του φαγητού "στο δρόμο" δεν μπορούν παρά να επηρεάζουν τη σχέση που αναπτύσσουν οι κάτοικοι με τον δημόσιο χώρο και την πόλη ευρύτερα.

Η κοινωνική πόλωση στο Μεξικό είναι ένας από τους παράγοντες που αυξάνει τη βία και την ανασφάλεια στην πόλη. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μπορεί συχνά να υπερβάλλουν, αλλά, καθώς τα στοιχεία αναφέρουν πάνω από 600 καταγγελίες τη μέρα (εκ των οποίων πάνω από 400 αφορούν "βασικές" καταγγελίες, δηλαδή κλοπές και ληστείες πεζών, αυτοκινητιστών, οχημάτων, κατοικιών, επιχειρήσεων, δολοφονίες, σοβαρούς τραυματισμούς και βιασμούς, Fideicomiso, 2000: 113), δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την ύπαρξη μιας αυξημένης εγκληματικότητας. Η τέλεση παρόμοιων πράξεων γίνεται κυρίως από το οργανωμένο έγκλημα, από αστυνομικούς και από περιστασιακούς εγκληματίες (Fideicomiso, 2000: 114). Είναι ενδεικτικό ότι διάφοροι τουριστικοί οδηγοί, αλλά και η επίσημη ιστοσελίδα της Γραμματείας Τουρισμού της Πόλης του Μεξικού συστήνουν στους/στις επισκέπτες/ριες: να προσέχουν τα προσωπικά τους αντικείμενα και να μην τα επιδεικνύουν, αν βγουν να περπατήσουν να ρωτήσουν το προσωπικό του ξενοδοχείου για να τους πληροφορήσει για τις περιοχές που είναι πιο ασφαλείς, τη νύχτα να περπατούν σε δρόμους πολυσύχναστους και καλά φωτισμένους, αν κινούνται με αυτοκίνητο να ασφαλίζουν τις πόρτες και να διατηρούν τα παράθυρα κλειστά κ.λπ. (Secretaría de Turismo, 2007). Αυτές οι συστάσεις δεν ισχύουν μόνο για τους επισκέπτες και τις επισκέπτριες, αλλά αποτελούν κοινό τόπο για τους/τις κατοίκους της πόλης, των οποίων η καθημερινότητα πολλές φορές καθορίζεται από κοινές πρακτικές αποφυγής της βίας (είτε αφορά κίνδυνο κλοπής, κίνδυνο ληστείας είτε κίνδυνο παρενόχλησης).

Η μεγάλη ψαλίδα είναι λογικό να αυξάνει τα ποσοστά εγκληματικότητας και, σε συνδυασμό με σύνθετα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά, οδηγεί σε μια καθημερινότητα στην οποία η πόλη προκαλεί εντάσεις και ανασφάλεια (βλ. και García Canclini, Piccini, 1993, García Canclini, Rosas Mantecón, 1996[40]). Αυτή είναι

[40] Βέβαια, όπως έχουν σημειώσει οι García Canclini και Rosas Mantecón, στοιχεία που συνδέονται με την ανασφάλεια για κάποιους κατοίκους του Μεξικού συμβάλλουν στη "δραματοποίηση", στην αίσθηση θεατρικότητας, και τελικά στην αύξηση της ελκυστικότητας του δημόσιου χώρου (1996: 82).

και μία από τις βασικότερες διαφορές ανάμεσα στις δύο πόλεις. Ειδικά για τις γυναίκες, η ανασφάλεια εκφράζεται και ως φόβος για παρενόχληση, σωματική ή λεκτική. Τόσο από προσωπική παρατήρηση (ή καλύτερα από προσωπικά βιώματα[41]) όσο και από τις συνεντεύξεις αναδείχθηκε το πρόβλημα της παρενόχλησης σε δημόσιους και ημιδημόσιους χώρους στην πόλη του Μεξικού. Χρησιμοποιώ, δηλαδή, τη λέξη "ανασφάλεια" για να αναφερθώ τόσο στην αυξημένη εγκληματικότητα όσο και στην παρενόχληση, αν και οι αιτίες των φαινομένων είναι διαφορετικές. Για τα υποκείμενα της έρευνας η αίσθηση της ανασφάλειας είναι παρούσα.

Η γενικότερη ανασφάλεια του δημόσιου (αλλά και ημιδημόσιου) χώρου διαμορφώνει συμπεριφορές και καθημερινότητες που επηρεάζουν άνδρες και γυναίκες. Βέβαια, η ανασφάλεια βιώνεται πιο έντονα αν είσαι γυναίκα, γιατί οι περιορισμοί στην κίνηση εμφανίζονται αυξημένοι (βλ. και De Barbieri, 1990: 93). Στην καθημερινότητα υπάρχουν κάποιοι γενικοί κανόνες που ακολουθούνται συνήθως και από τα δύο φύλα. Όπως ήδη αναφέρθηκε, στα μέσα μαζικής μεταφοράς αποφεύγεται η εμφανής μεταφορά αντικειμένων αξίας (όπως φωτογραφικές μηχανές) ή και η "επίδειξη" κοσμημάτων ή ρολογιών αξίας και η τσάντα τοποθετείται μπροστά για την αποφυγή κλοπής. Επίσης, αποφεύγονται οι μετακινήσεις με τα πόδια μετά τις 10 το βράδυ, πάντα σε σχέση με την περιοχή, γιατί μειώνονται οι πεζοί στο δρόμο. Το βράδυ αποφεύγονται ταξί "από το δρόμο" και προτιμούνται ραδιοταξί[42]. Ειδικά για τις γυναίκες, οι προφυλάξεις αυξάνονται: αποφυγή στα μέσα μαζικής μεταφοράς ενδυμάτων που τονίζουν το σώμα και γενικότερη εγρήγορση σε ιδιαίτερα γεμάτα λεωφορεία ή βαγόνια του μετρό. Το θέμα της ανασφάλειας των γυναικών έχει αντιμετωπιστεί και θεσμικά: τις πρωινές και απογευματινές ώρες αιχμής στο μετρό τα πρώτα βαγόνια των συρμών χρησιμοποιούνται αποκλειστικά από γυναίκες και παιδιά, ώστε να μειωθεί ο κίνδυνος παρενόχλησης. Επίσης, το βράδυ μία μόνη γυναίκα οδηγός έχει δικαίωμα να αγνοήσει κόκκινο σηματοδότη σε έρημο δρόμο, ώστε να αποφύγει να σταματήσει και να πέσει θύμα ληστείας. Είναι προφανές ότι αυτή η

[41] Προσωπικά, πιθανότατα βίωσα πιο έντονα την παρενόχληση λόγω και χρώματος δέρματος και συγκεκριμένων επιλογών κίνησης στην πόλη. Για παράδειγμα, η διαφορετικότητά μου ως προς το χρώμα του δέρματος σε σχέση με την πλειονότητα των χρηστριών των μέσων μαζικής μεταφοράς θεωρώ ότι αύξανε την πιθανότητα παρενόχλησης.

[42] Είναι συνηθισμένες οι ληστείας σε ταξί, με συνεργασία ή μη του οδηγού τού (κάποιες φορές πειρατικού) οχήματος. Οι δράστες, με την απειλή κάποιου όπλου, οδηγούν τα θύματα σε μηχανήματα αυτόματης ανάληψης (ATM) για να επαληθεύσουν κωδικούς καρτών και να πραγματοποιήσουν ανάληψη μετρητών πριν τους αφήσουν σε κάποια (συνήθως απομακρυσμένη) περιοχή. Τα ραδιοταξί είναι συνήθως καλύτερα ασφαλισμένα οχήματα (κάποιες φορές χωρίς ιδιαίτερα διακριτικά) και μέσω σι μπι βρίσκονται σε διαρκή επικοινωνία με κάποιον υπάλληλο της εταιρείας.

κατάσταση επηρεάζει τόσο την επιλογή των χώρων που πηγαίνουν γυναίκες μόνες όσο και ευρύτερες καθημερινές πρακτικές και για τα δύο φύλα. Για παράδειγμα, ειδικά βραδινές ώρες, είναι συνηθισμένο να περάσει μια παρέα να πάρει από το σπίτι της μια γυναίκα για να πάνε σε κάποιο χώρο διασκέδασης. Ο οδηγός του αυτοκινήτου συνήθως αναλαμβάνει και την επιστροφή στο σπίτι όλων των μελών (ανεξαρτήτως φύλου) της παρέας. Αντίστοιχα, σε περιπτώσεις κάποιας γιορτής σε σπίτι υπάρχει πιθανότητα να προτιμηθεί να κοιμηθούν εκεί κάποιοι καλεσμένοι ή καλεσμένες από το να επιστρέψουν με ταξί, ειδικά αν είναι ιδιαίτερα αργά και η απόσταση σε σχέση με την περιοχή κατοικίας είναι μεγάλη (στοιχείο που αυξάνει τόσο τον κίνδυνο όσο και το κόστος μετακίνησης). Πάντως, είναι αξιοσημείωτο ότι η ένταση που δημιουργεί η πόλη συνδυάζεται με μια καθημερινή ευγένεια στις συναναστροφές, ακόμα και μεταξύ αγνώστων, γεγονός που αποτελεί ένα ακόμα πολιτιστικό στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο πόλεων.

Ζητήματα βίας και ανασφάλειας, αλλά και παρενόχλησης δεν αναφέρθηκαν από τα άτομα από τα οποία πήρα συνέντευξη στην Αθήνα. Σε μία περίπτωση μόνο αναφέρθηκε το Μεταξουργείο ως περιοχή που “θεωρείται” επικίνδυνη, κυρίως λόγω του αυξημένου αριθμού κλοπών αυτοκινήτων. Πάντως, σε έρευνα της Ρ. Λυκογιάννη για τις έμφυλες διαστάσεις της καθημερινότητας στην πόλη, γυναίκες στην περιοχή των Πετραλώνων αναφέρουν ότι τους ενοχλούν τα πειράγματα και οι ενοχλητικές ματιές και αναπτύσσουν διάφορες τακτικές αντιμετώπισης της παρενόχλησης, όπως αποφυγή “προκλητικής” εμφάνισης, προτίμηση το βράδυ πολυσύχναστων και καλύτερα φωτισμένων δρόμων και έξοδο πολλών γυναικών μαζί (2005: 296). Ως προς το θέμα της παρενόχλησης, είναι ενδεικτικό ότι σε σχετικό άρθρο στον περιοδικό Τύπο για τις νέες γυναίκες στην Αθήνα αναφέρονται αντιδράσεις επιθετικές και όχι αμυντικές (Τριβόλη, 2007: 15). Επίσης, στο ίδιο άρθρο σημειώνεται η “αγένεια” των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ αγνώστων. Αν θεωρήσουμε την “αγένεια” ως είδος λεκτικής βίας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει την Αθήνα σε αντίθεση με το Μεξικό.

Σε σχέση με τις εκφράσεις της έμφυλης ανισότητας, η T. de Barbieri (1990: 86-87) αναφερόμενη στο Μεξικό προτιμά τη χρήση της έννοιας “machismo” αντί του όρου “σεξισμός”, με το επιχείρημα ότι στη Λατινική Αμερική ο όρος “machismo” έχει μεγάλη παράδοση και ορίζει μια συγκεκριμένη πολιτιστική φόρμα, ενώ ο “σεξισμός” θεωρεί ότι είναι ουδέτερος. Ο όρος “machismo” προέρχεται από τη λέξη “macho”, που σημαίνει “αρσενικός”, και η συγγραφέας τον συνδέει με συγκεκριμένες

"λατινικές" εκφράσεις των άνισων σχέσεων μεταξύ των φύλων που διαμεσολαβούνται καθοριστικά από τη βία. Γι' αυτό το λόγο, υποστηρίζει ότι ο "ματσίσμο" αποτελεί έναν ακραίο σεξισμό. Δεν θεωρώ ότι μπορούμε να βάλουμε σε μια αξιολογική κλίματα διαφορετικούς "σεξισμούς" ως σύνολα. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να βαθμολογήσουμε την έμφυλη ανισότητα στις δύο πόλεις, γιατί αποτελεί ένα σύστημα πολύ πιο περίπλοκο από τη μέτρηση κάποιων πρακτικών. Όπως έχουν δείξει και οι μετααποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις, η "μέτρηση" του σεξισμού γίνεται πάντα με συγκεκριμένα κριτήρια, συνήθως δυτικοκεντρικά (Minh-ha, 1989, Bulbeck, 1998). Με αυτή την έννοια, πιθανότατα ως ερευνήτρια έχω την τάση να τονίζω φαινόμενα στα οποία δεν είμαι "συνηθισμένη" και να μου διαφεύγουν άλλες "οικείες" καθημερινές εκφράσεις έμφυλης ανισότητας. Οι κοινωνικές εκφράσεις της έμφυλης ανισότητας έχουν διαφορετική παράδοση και διαδρομή στις δύο χώρες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα από τα υποκείμενα της έρευνας, η Claudia, δηλώνει ότι την ενοχλεί ιδιαίτερα η παρενόχληση στην πόλη του Μεξικού και ταυτόχρονα απολαμβάνει άλλα (συνυφασμένα με το σεξισμό;) πολιτιστικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα την ευγενικότερη συμπεριφορά προς τις γυναίκες και την παραχώρηση θέσεων στα μέσα συγκοινωνίας.

Για το Μεξικό έχει υποστηριχθεί ότι υπάρχουν πολλές πόλεις μέσα στην πόλη, τόσο από την άποψη της αστικής ανάπτυξης όσο και από την άποψη της πολιτιστικής και κοινωνικής ετερογένειας (βλ. και Massey, 2003, και García Canclini, 1998[43]). Στο επίπεδο της καθημερινής ζωής, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, τόσο στο Μεξικό όσο και στην Αθήνα, διαφορετικές ομάδες πληθυσμού κατασκευάζουν διαφορετικές πόλεις. Οι διαφορετικές ομάδες πληθυσμού μπορεί να καθορίζονται σε σχέση με το εισόδημα, την κοινωνική τάξη, την εθνοτική προέλευση, το φύλο, την οικογενειακή κατάσταση, τον τόπο κατοικίας και εργασίας κ.λπ. Αυτές οι ομάδες είτε χρησιμοποιούν διαφορετικούς χώρους της πόλης είτε χρησιμοποιούν ίδιους χώρους της πόλης με διαφορετικές πρακτικές ή σε διαφορετικές ώρες και, άρα, πιθανώς βιώνουν διαφορετικά την ίδια πόλη. Με άλλα λόγια, οι διαφορετικές πρακτικές

[43] Για παράδειγμα, ο N. García Canclini (1998a) διακρίνει τέσσερις πόλεις που, αν και αποτυπώνουν διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης, συνυπάρχουν στη σύγχρονη πόλη του Μεξικού: α) την ιστορικο-εδαφική (histórico-territorial) πόλη με στοιχεία από την προκολομβιανή περίοδο και την αποικιοκρατία, β) τη βιομηχανική πόλη και τη δημιουργία της μητροπολιτικής περιοχής που διαμορφώθηκε το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, γ) την επικοινωνιακή πόλη των υπηρεσιών και δ) την πόλη της πολυπολιτισμικής υβριδοποίησης (hibridación) και του εκδημοκρατισμού των θεσμών.

διαμορφώνουν και διαφορετικές πόλεις μέσα στην ίδια πόλη ή, αλλιώς, διαφορετικά βιωμένες πόλεις. Βέβαια, ισχύει και το αντίστροφο: οι διαφορετικές "πόλεις" των κοινωνικών ομάδων διαμορφώνουν και καθορίζουν διαφορετικές καθημερινότητες.

Η ετερογένεια στο Μεξικό πιθανότατα να εκφράζεται πιο έντονα λόγω της αυξημένης κοινωνικής πόλωσης, του μεγέθους της πόλης, αλλά και της παρουσίας του ιθαγενούς στοιχείου (βλ. και Oehmichen Bazán, 2004). Και η Αθήνα, όμως, ιδίως τα τελευταία χρόνια με τον εμπλουτισμό του πληθυσμού με μετανάστες και μετανάστριες (οικονομικούς πρόσφυγες), παρουσιάζει αυξημένη πολιτιστική (και κοινωνική) ετερογένεια. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι, όπως και τα περισσότερα αστικά κέντρα στον κόσμο, τόσο η Αθήνα όσο και το Μεξικό αποτελούν πόλεις που δεν χαρακτηρίζονται για την ομοιομορφία των φαντασιώσεών τους. Διαφορετικές καθημερινότητες ανταποκρίνονται σε διαφορετικές πόλεις μέσα στις δύο πόλεις και η (καθημερινή) παραγωγή της πόλης διαμορφώνεται και από τις καθημερινότητες των ανθρώπων που δρουν στην πόλη.

Η πολιτιστική και κοινωνική ετερογένεια των δύο πόλεων συναντιέται στο κέντρο. Όπως αναφέρει και η Μ. Μαντουβάλου, "το κέντρο είναι ιστορικά και εξ ορισμού ο δυνάμει τόπος της άτυπης συνάντησης και της πολλαπλής, έμμεσης επικοινωνίας τόσο των κατοίκων όσο και των επισκεπτών της. Είναι ο τόπος στον οποίο συμπυκνώνονται οι χώροι και οι χρόνοι όπου αυτοί συγκεντρώνονται […] Η φυσική συνεύρεση, η θέαση τρόπων ζωής και συμπεριφορών, η ώσμωση των κοινωνικών, ηλικιακών και πολιτισμικών ετεροτήτων που συγκροτούν την πόλη δεν είναι δυνατή παρά μόνο στο κέντρο της" (2007: 34). Μπορεί και οι δύο πόλεις να είναι πολυκεντρικές, αλλά το ιστορικό και το ευρύτερο ιστορικό κέντρο δεν παύει να αποτελεί το σημείο συνάντησης και, κάποιες φορές, σύγκρουσης των διαφορετικών πόλεων μέσα στην πόλη. Το ιστορικό κέντρο αποτελεί και για τις δύο πόλεις το χώρο έκφρασης της πολιτικής εξουσίας, αλλά και της πολιτικής διαφωνίας με τη μορφή διαδηλώσεων και πορειών. Να σημειωθεί ότι παρόμοια προβλήματα "αντιδράσεων" για τη (συνήθως) ολιγόωρη παύση των λειτουργιών της πόλης όταν πραγματοποιούνται διαδηλώσεις εμφανίζονται και στις δύο περιπτώσεις. Μάλιστα, ο R. Cantú Chapa αναφέρει ότι οι διαδηλώσεις στο κέντρο του Μεξικού, για παράδειγμα την Πρωτομαγιά, εκφράζουν την οικειοποίηση του χώρου και την απαίτηση για την αξία χρήσης σε αντίθεση με την αξία ανταλλαγής, όπως αυτή αντιπροσωπεύεται από το κεφάλαιο (2005: 59). Το ιστορικό κέντρο αποτελεί σημείο

έκφρασης της οικονομικής εξουσίας, αλλά και της κοινωνικής ανισότητας: απ' τη μια το χρηματιστήριο και οι τράπεζες κι απ' την άλλη το άτυπο εμπόριο ή εμπόριο σε δημόσια οδό, οι άστεγοι/ες και η επαιτεία.

Στο ιστορικό και ευρύτερο ιστορικό κέντρο, λοιπόν, συχνά συναντιούνται αυτές οι διαφορετικές πόλεις που συνυπάρχουν και συνδιαλέγονται μέσα στην πόλη, δηλαδή εκφράζεται η ετερότητα της αστικής καθημερινότητας. Παράλληλα, το κέντρο συμβολίζει και την ιστορική και πολιτιστική διαδρομή της ίδιας της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι έρευνα για τους τύπους οικιστικής ανάπτυξης στην πόλη του Μεξικού κατηγοριοποιεί το κέντρο ξεχωριστά, λόγω της ποικιλότητας και της ετερογένειας που παρατηρείται (Connolly, 2004: 13). Το κέντρο γενικότερα σηματοδοτεί και την εγγεγραμμένη στο τοπίο ιστορία της πόλης. Για τα υποκείμενα της έρευνας συνδέεται και με την αίσθηση του παλιού: στο Μεξικό συχνές είναι οι αναφορές στα "όμορφα κτίρια" (κυρίως αποικιακού ρυθμού), ενώ στην Αθήνα αναφέρεται ότι το κέντρο "έχει ιστορία". Έρευνα για τις γεωγραφικές αναπαραστάσεις του κέντρου της Αθήνας, μέσω νοητικών χαρτών και συνεντεύξεων σε δείγμα εργαζομένων και κατοίκων του κέντρου, τονίζει την κυριαρχία των ιστορικών αναφορών, οι οποίες συνδέονται με αρχαιολογικούς χώρους (Οικονόμου, 1990: 93-94).

Τα ευρύτερα ιστορικά κέντρα των δύο πόλεων έχουν μερικώς εγκαταλειφθεί από τα ανώτερα στρώματα ως περιοχή κατοικίας (Hiernaux, 1999, Μαλούτας, 2002: 49). Τα τελευταία χρόνια έχουν εμφανιστεί τάσεις "gentrification" (εξευγενισμού)[44] των ιστορικών κέντρων, περισσότερο ή λιγότερο συστηματικές. Στην πόλη του Μεξικού χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της πρόσφατης βίαιης εκδίωξης των μικροπωλητών, δηλαδή του "εμπορίου σε δημόσια οδό", από την περιοχή γύρω από την κεντρική πλατεία, το Zócalo. Επίσης, έχουν παρατηρηθεί, λόγω ακριβώς αυτών των διαδικασιών gentrification, διαφορετικές χρήσεις του κέντρου σε διαφορετικές ώρες της ημέρας. Για παράδειγμα, το βράδυ, όταν οι συνηθισμένες εμπορικές δραστηριότητες (τυπικές και άτυπες) έχουν κοπάσει, τα ανώτερα στρώματα επισκέπτονται τα καινούργια εστιατόρια πολυτελείας που έχουν ανοίξει (Hiernaux, 1999). Μια άλλη χρήση του κέντρου του Μεξικού από διαφορετικές ομάδες σε διαφορετικές ημέρες της εβδομάδας, που όμως δεν συνδέεται με τις διαδικασίες

[44] Όπως αναφέρουν και οι Βαΐου, Γολέμης, Λαμπριανίδης, Χατζημιχάλης, Χρονάκη, δεν υπάρχει στα ελληνικά γενικά αποδεκτή απόδοση του όρου (1999: 86). Βλ. επίσης Καλαντίδης (2007).

gentrification, αφορά τα πάρκα: όπως αναφέρει η βιβλιογραφία, τα πάρκα του κέντρου χρησιμοποιούνται από ομάδες κατώτερων εισοδημάτων το Σαββατοκύριακο, αλλά παραμένουν χώρος που χρησιμοποιείται από ομάδες των μεσαίων και ανώτερων εισοδημάτων τις καθημερινές (Ward, 1991: 93). Αυτό το στοιχείο αναφέρθηκε και στις συνεντεύξεις από κάτοικο του κέντρου.

Και στην Αθήνα, το κέντρο υφίσταται μια διαδικασία gentrification μέσω εμπορικών κυρίως χρήσεων και λιγότερο μέσω κατοίκησης και χρησιμοποιείται από τα ανώτερα στρώματα ως χώρος στον οποίο κατευθύνονται για τη διασκέδασή τους (βλ. και Σουλιώτης, 2007, Μαλούτας, 2002: 79). Ενδεικτικό αυτού του φαινομένου είναι τα εστιατόρια υπερπολυτελείας στην Πειραιώς, αλλά και οι αλλαγές στις περιοχές του Ψυρρή και του Μεταξουργείου. Για την Αθήνα, υπάρχει η διδακτορική διατριβή του Ν. Σουλιώτη με τίτλο *Des Quartiers à la mode: enquête sociologique sur les mutations des marchès du divertissement et de l'art à Athènes*, ο οποίος έχει διερευνήσει τη διαδικασία gentrification μιας περιοχής του κέντρου (Ψυρρή), αλλά και ενός υποκέντρου (Μπουρνάζι) τη δεκαετία του '90, εστιάζοντας στις κοινωνικές και επιχειρηματικές διαδρομές ιδιοκτητών χώρων διασκέδασης και τέχνης, καθώς και στις επιλογές τους σε σχέση με τον τόπο εγκατάστασης αυτών των χώρων (Souliotis, 2005a).

Τα υποκείμενα της έρευνας και στις δύο πόλεις, καθώς χρησιμοποιούν το κέντρο, εκτός των άλλων, ως χώρο "εξόδου", τονίζουν την ποικιλία επιλογών ως προς τους χώρους διασκέδασης. Να σημειωθεί ότι στο Μεξικό το 50% των πολιτιστικών εγκαταστάσεων (δηλαδή θέατρα, μουσεία, συναυλιακοί χώροι και γκαλερί) βρίσκονται στην Delegación Cuauhtémoc (Garcia Canclini, 1998b: 45). Αντίστοιχα, το ίδιο ισχύει και στην Αθήνα με τη συγκέντρωση στο κέντρο χώρων όπως μουσεία, εικαστικοί χώροι και θέατρα (Μαλούτας, 2002: 76-77). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι στο κέντρο της Αθήνας η ανάμειξη διαφορετικών κατηγοριών εστιατορίων, καθώς και ο αυξημένος αριθμός τους ρίχνουν τις τιμές (Μαλούτας, 2002: 79).

Σε σχέση με το κέντρο, στο Μεξικό επίσης τονίζεται από τα υποκείμενα της έρευνας και η ετερογένεια και σε κάποιες περιπτώσεις και η ανασφάλεια. Βέβαια, το ιστορικό κέντρο του Μεξικού μπορεί να αποτελεί τη συνοικία με τα μεγαλύτερα ποσοστά εγκληματικότητας, αλλά για την Diana, η οποία μένει στα ανατολικά της πόλης, το κέντρο αντιπροσωπεύει μια περιοχή με λιγότερη ένταση ως προς τη βία

(όπως και αντίστοιχα τα νότια προάστια χαρακτηρίζονται από ακόμα λιγότερες εντάσεις). Στην Αθήνα, αντίστοιχα, η Δανάη αντιπαραθέτει το "ζεστό" και "μαζεμένο" κέντρο της Αθήνας με τα απρόσωπα, αχανή προάστια στα βόρεια και νότια.

Ένα τελευταίο στοιχείο που θα ήθελα να αναφέρω σε σχέση με τις δύο πόλεις και το οποίο διαφοροποιεί την καθημερινότητα είναι κάποιοι διαφορετικοί κώδικες σε θέματα χρόνου (όπως ακρίβεια χρόνου, καθυστερήσεις κ.ά.). Αυτό το χαρακτηριστικό βασίζεται κυρίως σε προσωπική εμπειρία. Για παράδειγμα, η συνηθισμένη φράση *"nos vemos al rato"* ("τα λέμε σε λίγο") για μη Μεξικάνους και Μεξικάνες είναι εξαιρετικά δύσκολα εξηγήσιμη, καθώς το "σε λίγο" μπορεί να σημαίνει "λίγο αργότερα", "μετά από ώρες", "αύριο" ή και "ποτέ", ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εκφέρεται. Κάτοικοι της πόλης του Μεξικού που προέρχονται από διαφορετικές (μη μεξικανικές) πολιτισμικές παραδόσεις, σε σχέση με το χρόνο, αντιμετωπίζουν προβλήματα προσαρμογής και κατανόησης των κωδίκων που υπάρχουν. Προσωπικά, και παρά τη μακροχρόνια παραμονή μου στη χώρα, θεωρώ ότι το μόνο που έχω καταφέρει είναι να αποδεχτώ την αδυναμία μου να τους κατανοήσω.

Ο R. Levine στο *A geography of time* (1997) μελετά το ρυθμό (pace) της ζωής σε διάφορες χώρες και δημιουργεί μια κλίμακα από το 1 μέχρι το 33. Η συγκεκριμένη έρευνα στηρίζεται σε τρεις παραμέτρους: ταχύτητα περπατήματος πεζών στο κέντρο πόλεων για απόσταση 60 ποδιών, ταχύτητα εργασίας υπαλλήλων ταχυδρομείου για διεκπεραίωση πώλησης γραμματοσήμων και ακρίβεια δημόσιων ρολογιών πόλεων. Σύμφωνα με τον Levine, η Ελλάδα βρίσκεται στην 21η θέση και το Μεξικό στην 31η, ενώ η Αγγλία στην 6η και οι ΗΠΑ στη 16η (σσ. 131-132). Η κλίμακα, προφανώς, ορίζει ως κανονικότητα μια συγκεκριμένη πολιτισμική παράδοση για το χρόνο (τη "δυτική") και μετράει αποκλίσεις, αλλά είναι ενδεικτική των διαφοροποιήσεων που καταγράφονται σε θέματα (μετρήσιμου) χρόνου στην καθημερινότητα στις δύο πόλεις. Προσωπικά, έχοντας βιώσει καθημερινότητες και στις δύο πόλεις, μπορώ να υποστηρίξω την ύπαρξη διαφορετικών ρυθμών: για παράδειγμα, το δικό μου (αθηναϊκό) περπάτημα στην πόλη του Μεξικού ήταν συνήθως ταχύτερο από των υπόλοιπων πεζών (αυτή, βέβαια, η συνήθεια ταυτόχρονα λειτουργούσε ως αποτρεπτική τακτική για τυχόν παρενοχλήσεις). Τέτοια χαρακτηριστικά, όπως είναι λογικό, δεν αναδεικνύονται καθόλου στις συνεντεύξεις των υποκειμένων, καθώς δεν καλούνται να συγκρίνουν δικούς τους κώδικες χρόνου με άλλους. Οι κώδικες σε

θέματα χρόνου στην καθημερινότητα αποτελούν ένα ιδιαίτερα σύνθετο ζήτημα και χρειάζεται μια άλλου είδους έρευνα, πιθανότατα ιστορική και ανθρωπολογική, για να μελετηθούν.

3.2. Χώροι "ελεύθερου" χρόνου στην πόλη

Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η χρήση της πόλης στη διάρκεια μη εργασιακών (ή "ελεύθερων") χρόνων συνδέεται με δημόσιους χώρους (πάρκα, πλατείες) και ημιδημόσιους χώρους κατανάλωσης. Πρέπει να τονιστεί μια διαφορά ως προς τους δημόσιους χώρους στις δύο πόλεις: στο Μεξικό, τα πάρκα και οι πλατείες αφορούν αναλογικά μεγαλύτερο μέρος της έκτασης της πόλης σε σχέση με την Αθήνα[45]. Σε σχέση με τους ημιδημόσιους χώρους, ακολουθώντας τον R. Nieto (1998), μπορούμε να κάνουμε ένα διαχωρισμό ως προς αυτούς που συνδέονται με δραστηριότητες που προϋποθέτουν σύνθετες γνώσεις για την κατανόησή τους (όπως θέατρο ή όπερα), αυτούς που συνδέονται με δραστηριότητες που δεν προϋποθέτουν σύνθετες γνώσεις (για παράδειγμα, κινηματογράφος, ποδόσφαιρο) και σε χώρους όπου τα άτομα έχουν ενεργητική συμμετοχή στις δραστηριότητες (όπως κλαμπ και μπαρ). Στους τελευταίους εντάσσονται και οι χώροι απόλαυσης με τους οποίους ασχολείται η παρούσα διατριβή, όπως αυτοί ορίστηκαν στο πρώτο κεφάλαιο. Η χρήση της πόλης σε σχέση με τον "ελεύθερο χρόνο" έχει γίνει αντικείμενο αρκετών μελετών στην περίπτωση του Μεξικού. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, οι "ελεύθεροι" χρόνοι γενικά συνδέονται με οικιακές δραστηριότητες και η επίσκεψη χώρων απόλαυσης αφορά ένα μικρό μέρος του πληθυσμού.

Σε ποσοτική έρευνα στην πόλη του Μεξικού για τη χρήση του "ελεύθερου χρόνου" και την πολιτιστική κατανάλωση[46] (García Canclini, Piccini, 1993), μόνο το 15% δηλώνει ότι τις καθημερινές κάνει κάποια δραστηριότητα εκτός της οικιακής σφαίρας, δηλαδή σχετίζεται με τα αστικά δίκτυα κοινωνικότητας και δημόσιας αναψυχής. Οι πιο δημοφιλείς πρακτικές είναι ο αθλητισμός και η έξοδος με φίλους. Η

[45] Στο Μεξικό, για το 1998 η αναλογία "πράσινων περιοχών" ανά κάτοικο διαμορφώνεται στα 5,3 m^2 ανά κάτοικο, ενώ το 1999 φαίνεται να φτάνει τα 7 m^2 (Fideicomiso, 2000: 179). Στην Αθήνα, η αναλογία από 3 m^2 ανά κάτοικο πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες έχει μειωθεί μετά το 2004 σε μόλις 2,5 m^2 (κατά άλλες εκτιμήσεις 2,8 m^2), ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά της Ευρώπης, όπως αναφέρει και δημοσίευμα της *Ελευθεροτυπίας* (Καρατζίου, 2007, βλ. και Γιαννίρης, 2007).

[46] Ο ελεύθερος χρόνος ορίζεται ως ο χρόνος μετά την ολοκλήρωση της εργασίας ή του διαβάσματος. Η έρευνα εστιάζει σε: ανάγνωση περιοδικών, εφημερίδων, βιβλίων, ακρόαση ραδιοφώνου και μουσικής, επισκέψεις σε κινηματογράφους, θέατρα, άλλα θεάματα και μουσεία, χρήση και προτιμήσεις τηλεόρασης και βίντεο, παρακολούθηση πολιτιστικών εκδηλώσεων στη γειτονιά κατοικίας, καταμέτρηση οικιακών συσκευών/αντικειμένων που σχετίζονται με την κουλτούρα (σσ. 81-84).

έξοδος για δημόσιες δραστηριότητες είναι συνηθέστερη στους νέους, στους "ελεύθερους" (μη παντρεμένους) και στους πιο μορφωμένους, που ταυτόχρονα έχουν εργασίες οι οποίες απαιτούν εντατικούς ρυθμούς και αυξημένα ωράρια "εγκλεισμού" στη δουλειά. Η χρήση του σπιτιού στον ελεύθερο χρόνο συνδέεται με την παρακολούθηση τηλεόρασης, με ξεκούραση και ύπνο και με οικιακές εργασίες. Το ποσοστό της χρήσης της πόλης στον ελεύθερο χρόνο αυξάνεται το Σαββατοκύριακο στο 45%[47], ενώ ένα μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων επιλέγει να φύγει τελείως από την πόλη. Οι πιο δημοφιλείς δραστηριότητες είναι: "βγαίνω βόλτα", επισκέψεις σε συγγενείς και συμβίωση με φίλους. Ως συμπέρασμα της έρευνας αναδεικνύεται μια γενική τάση "οι καθημερινές δραστηριότητες στον λεγόμενο 'ελεύθερο χρόνο' να συγκεντρώνονται σε ένα σημαντικό ποσοστό στους χώρους της ιδιωτικής ζωής" (σ. 60). Αυτή η τάση συνδέεται με τις οικονομικές συνθήκες διαβίωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού, αλλά και με την ασυμμετρία μεταξύ αστικής ανάπτυξης και δομής και κατανομής των ειδικευμένων πολιτιστικών εγκαταστάσεων. Η αυξημένη ιδιωτική κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών σχετίζεται και με την εξάπλωση των ηλεκτρονικών μέσων (τηλεόραση, ραδιόφωνο, βίντεο κ.λπ.), αλλά και με μια πόλη που αντιμετωπίζεται ως εχθρική και δύσκολη για τους ερωτώμενους. Όπως σημειώνουν οι ερευνητές García Canclini και Piccini: "Τις εργάσιμες ημέρες κανείς δεν μπορεί να αποφύγει τις αποστάσεις, την ανασφάλεια, τη βία ή τη ρύπανση, αλλά ο ελεύθερος χρόνος μοιάζει να είναι [ελεύθερος], κυρίως γιατί επιτρέπει την απελευθέρωση από τους καταναγκασμούς (coacción) της πόλης, από τις εντάσεις της δημόσιας ζωής" (σ. 52). [μετάφραση δική μου]

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον αυτό που υποστηρίζει, σε μελέτη για το χώρο και την καθημερινότητα σε δύο λαϊκές γειτονιές στην πόλη του Μεξικού, η C. E. Salazar Cruz (1999), ότι, δηλαδή, ο ελεύθερος χρόνος συνδέεται κυρίως με τον οικιακό χώρο ή με σπίτια συγγενών και σε μικρότερο ποσοστό με πάρκα αναψυχής ή αθλητικές εγκαταστάσεις, κυρίως τα Σαββατοκύριακα. Η χρήση κλειστών δημόσιων χώρων της πόλης σχεδόν απουσιάζει. Σε αντίθεση με την προηγούμενη έρευνα, εδώ

[47] Σε άλλο άρθρο του García Canclini, τα ποσοστά χρήσης της πόλης εμφανίζονται διαφορετικά: 6% τις εργάσιμες ημέρες και 30% το Σαββατοκύριακο (1998a: 31). Η αλλαγή αυτή μάλλον οφείλεται στις δραστηριότητες που ορίζονται κάθε φορά ως χρήση ή μη χρήση της πόλης. Στη δεύτερη περίπτωση (1998a), η χρήση της πόλης συνδέεται με δραστηριότητες όπως επισκέψεις σε φίλους, ψώνια, κινηματογράφο, θέατρο, γιορτές, χορούς και φαγητό εκτός σπιτιού, ενώ στην πρώτη (García Canclini, Piccini, 1993) συμπεριλαμβάνονται αθλητικές δραστηριότητες, καθώς και οικογενειακή συμβίωση, δηλαδή δραστηριότητες που μπορεί να πραγματοποιούνται εκτός και εντός σπιτιού (επίσκεψη σε γυμναστήριο ή βόλτα στην πόλη, αντίστοιχα).

δεν συμπεριλαμβάνονται στον ελεύθερο χρόνο οι οικιακές εργασίες και η ικανοποίηση βιολογικών αναγκών όπως ο ύπνος. Ειδικά για τις γυναίκες συζύγους και μητέρες, η έρευνα δείχνει ότι απουσιάζει η χρήση του αστικού χώρου στον ελεύθερό τους χρόνο: η χρήση των χώρων εκτός σπιτιού εμπεριέχει τη διαμεσολάβηση των οικιακών εργασιών. Για παράδειγμα, δεν αναφέρονται δραστηριότητες όπως το να πάνε να πιουν έναν καφέ ή να συναντήσουν μια φίλη στο πάρκο για να μιλήσουν, χωρίς την παρουσία παιδιών. Απ' την άλλη, για τους άνδρες, ο αστικός χώρος αντιπροσωπεύει μια ρουτίνα μεταξύ του σπιτιού και των ανώνυμων χώρων της πόλης. Πάντως, και μια τρίτη έρευνα, που αφορά την περιφέρεια της πόλης και περιλαμβάνει τους χώρους που με ενδιαφέρουν ξεχωριστά (μπαρ και cantinas), σχετίζει την επισκεψιμότητα με γειτονιές μεσαίας ή ανώτερης τάξης (Nieto, 1998).

Από τα παραπάνω είναι προφανές ότι στην πόλη του Μεξικού η επίσκεψη ημιδημόσιων χώρων "απόλαυσης" αφορά μάλλον μικρό μέρος του πληθυσμού. Για την Αθήνα δεν υπάρχουν πολλές αντίστοιχες έρευνες[48]. Μπορούμε να υποθέσουμε, λόγω (συγκριτικά) αυξημένων εισοδημάτων και κυρίως λόγω ποσότητας καταστημάτων, ότι η αναλογία των κατοίκων που "βγαίνουν έξω" είναι μεγαλύτερη. Σίγουρα, πάντως, οι κοινωνικές και χωρικές συνθήκες είναι διαφορετικές. Βέβαια, ο Α. Δέφνερ τονίζει τη μεγάλη συγκέντρωση στο κέντρο (Α΄ Δημοτικό Διαμέρισμα) των χώρων αναψυχής και των πολιτιστικών χώρων (1992), ενώ η Φ. Παπαγεωργίου σημειώνει ότι οι κάτοικοι υποβαθμισμένων περιοχών τείνουν να περιορίζουν τις κοινωνικές και πολιτιστικές τους δραστηριότητες στα όρια της περιοχής τους (Papageorgiou, 1989: 48). Θα μπορούσαμε, πάντως, να θεωρήσουμε ενδεικτική μελέτη των Δέφνερ και Σιρακούλη που αφορά τη Λάρισα, στην οποία, αν και εμφανίζονται ίδια συμπεράσματα με αυτά του Μεξικού, δηλαδή ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελεύθερου χρόνου αφορά δραστηριότητες που έχουν ως βάση τον οικιακό χώρο, τα ποσοστά σε δραστηριότητες όπως "φαγητό σε ταβέρνα ή ουζερί", "ποτό σε μπαρ" και "καφές σε μαγαζί στην πλατεία" είναι αυξημένα για το σύνολο του πληθυσμού, με 42%, 27% και 19% αντίστοιχα (Deffner, Sirakoulis, 2004).

Όπως υποστηρίζουν προνομιακοί πληροφορητές, η ομάδα του εργαζόμενου πληθυσμού που περισσότερο "βγαίνει έξω" τις καθημερινές και στις δύο πόλεις

[48] Τη δεκαετία του '70, η Φ. Παπαγεωργίου διενήργησε έρευνα στο Περιστέρι για τον ελεύθερο χρόνο. Επίσης, υπάρχουν έρευνες για νέους (βλ. ΕΚΚΕ, 1999, Sirakoulis, Deffner, 2006), οι οποίοι, ωστόσο, εμφανίζουν πιθανότατα διαφορετικές πρακτικές από τους/τις εργαζόμενους/ες που ενδιαφέρουν την παρούσα διατριβή.

αφορά κυρίως άτομα χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις και τα οποία εργάζονται με ελαστικό ωράριο, για παράδειγμα ελεύθερους επαγγελματίες, δημοσιογράφους, εργαζόμενους/ες στο χώρο των τεχνών ή της διασκέδασης κ.λπ. Πάντως, στα υποκείμενα της έρευνας υπήρχαν και αρκετοί μισθωτοί με συγκεκριμένα ωράρια εργασίας. Οι περιοχές εξόδου στην πόλη εμφανίζονται καθορισμένες απ' το χώρο κατοικίας, για παράδειγμα οι κάτοικοι του βορρά στην πόλη του Μεξικού μπορεί να "βγαίνουν" στο βορρά, αλλά και στις δύο πόλεις μπορούμε να μιλάμε για συγκεκριμένες περιοχές όπου παρατηρείται αυξημένος αριθμός χώρων διασκέδασης και πολιτισμού. Όπως αναφέρθηκε, και στις δύο πόλεις παρατηρείται συγκέντρωση χώρων που αφορούν πολιτιστικές εγκαταστάσεις, όπως θέατρα και μουσεία, στο κέντρο. Στο Μεξικό, γενικότερα, παρατηρείται συγκέντρωση πολιτιστικών εγκαταστάσεων σε έναν κεντρικό άξονα που αφορά τα διαμερίσματα Cuauhtémoc, Benito Juárez, Coyoacán με μια μικρή επέκταση στα δυτικά (διαμέρισμα Miguel Hidalgo) (García Canclini 1998b: 45) (βλ. Χάρτη Γ). Αντίστοιχα, συγκεντρώσεις χώρων απόλαυσης αφορούν τις ίδιες περιοχές, και συγκεκριμένα τις συνοικίες: ιστορικό κέντρο, Roma - Condesa, Polanco, Coyoacán - San Ángel, Copilco - CU. Στην Αθήνα παρατηρείται η συγκέντρωση χώρων όπως μουσεία, εικαστικοί χώροι και θέατρα στο κέντρο και η διάχυση χώρων όπως κινηματογράφοι και στα προάστια (Μαλούτας, 2002: 76-77). Επίσης, ως προς τη γεωγραφική κατανομή εστιατορίων, φαίνεται ότι, ενώ χώροι όπως ταβέρνες και μεζεδοπωλεία εμφανίζουν σχετική ισοκατανομή, τα ακριβότερα εστιατόρια σύγχρονης διεθνούς κουζίνας και καθιερωμένων εθνικών κουζινών χωροθετούνται στις περιοχές που είτε συχνάζουν είτε κατοικούν τα υψηλότερα στρώματα, δηλαδή στα κέντρο και στα βορειοανατολικά και νότια προάστια (Μαλούτας, 2002: 79). Ως προς τις συγκεντρώσεις χώρων απόλαυσης στο κέντρο της Αθήνας, διακρίνονται οι περιοχές: Εξάρχεια - Κολωνάκι, ευρύτερη περιοχή Συντάγματος, Θησείο, Ψυρρή, Γκάζι - Μεταξουργείο.

Ως προς τις συνήθειες σε σχέση με τους χρόνους εξόδου, στο Μεξικό, λόγω των μεγαλύτερων αποστάσεων, των δυσκολιών κίνησης στην πόλη, αλλά και του αυξημένου ωραρίου εργασίας, τις καθημερινές τα υποκείμενα της έρευνας συνηθίζουν να βγαίνουν κατευθείαν μετά τη δουλειά τους, δηλαδή μετά τις 6-7 το απόγευμα. Στην Αθήνα, υπάρχουν εργαζόμενοι και εργαζόμενες που βγαίνουν κατευθείαν μετά την εργασία τους, αλλά γενικά είναι πιο συνηθισμένο να περνούν

πρώτα από το σπίτι τους και να βγαίνουν αργότερα, δηλαδή μετά τις 9-10 το βράδυ. Γενικότερα, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι στο Μεξικό, σε σχέση με την Αθήνα, τα ωράρια εξόδου είναι λιγότερο βραδινά. Είναι ενδεικτικό ότι δεν υπάρχουν πολλά μέρη που τις καθημερινές μένουν ανοιχτά μετά τη 1 το βράδυ. Αυτό αποτελεί μια σαφή κοινωνική, πολιτισμική και θεσμική διαφορά σε σχέση με τους χρονοχώρους απόλαυσης στις δύο πόλεις.

Μια άλλη σαφής διαφορά που φάνηκε από τις συνεντεύξεις τόσο υποκειμένων όσο και προνομιακών πληροφορητών (καθώς και από προσωπική εμπειρία) είναι η χρήση των σπιτιών ως εναλλακτικών χώρων απόλαυσης. Στο Μεξικό, είναι πιο συνηθισμένες οι επισκέψεις σε σπίτια φίλων, λόγω υψηλών τιμών του αλκοόλ (σε σχέση πάντα με τους μισθούς) και ωραρίου των μαγαζιών. Στην Αθήνα, τα υποκείμενα της έρευνας, αλλά πιθανότατα και άλλες ομοειδείς ομάδες, προτιμούν έναν δημόσιο χώρο απόλαυσης από το χώρο ενός κλειστού σπιτιού.

Και στις δύο πόλεις, τα Σαββατοκύριακα αυξάνονται οι έξοδοι στην πόλη. Στο Μεξικό, φαίνεται να υπάρχει μια κατηγοριοποίηση σε σχέση με τις ημέρες, δηλαδή η Παρασκευή (και ενίοτε η Πέμπτη) αφιερώνονται στους φίλους και φίλες, το Σάββατο είναι κατεξοχήν ημέρα εξόδου με τον ή τη σύντροφο (ενίοτε και σε συνδυασμό με φίλους/ες) και την Κυριακή το πρόγραμμα συμπεριλαμβάνει φαγητό με την οικογένεια (ενίοτε και με τον ή τη σύντροφο). Αρκετά από τα υποκείμενα ακολουθούν αυτό το "πρόγραμμα" το Σαββατοκύριακο, ενώ στην Αθήνα αναφέρθηκε μόνο αύξηση εξόδων και λιγότερη συσχέτιση με συγκεκριμένη "παρέα". Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι και στην Αθήνα υπάρχει, ως ένα βαθμό, ταύτιση του Σαββάτου με την ημέρα εξόδου του ζευγαριού.

3.3. Χώροι απόλαυσης στην Αθήνα και στην πόλη του Μεξικού

Δεν θα μπορούσε καμία να υποστηρίξει ότι οι χώροι απόλαυσης στην πόλη του Μεξικού και στην Αθήνα είναι παρόμοιοι. Παρά την παγκοσμιοποίηση, οι διαφορετικές πολιτισμικές διαδρομές των δύο χωρών (και των δύο πόλεων) έχουν δημιουργήσει διαφορετικές μορφές και χώρους διασκέδασης/απόλαυσης[49].

[49] Για παράδειγμα, μία βασική διαφορά μεταξύ Αθήνας και πόλης του Μεξικού είναι οι χώροι "για χορό". Στο Μεξικό υπάρχουν τόσο μεγάλες αίθουσες όσο και μικρότεροι χώροι όπου ένα συγκρότημα παίζει μουσική (son, cumbia, salsa κ.λπ.) και το κοινό χορεύει. Τις περισσότερες φορές υπάρχει κάποιο αντίτιμο εισόδου. Κάποια μέρη προσφέρουν και φαγητό. Παλιότερα υπήρχαν salones de baile (αίθουσες χορού) χωρίς κατανάλωση αλκοόλ, αλλά αυτή τη στιγμή στην πόλη υπάρχουν μόνο δύο

Παράλληλα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι διάφορες τυπολογίες και κατηγοριοποιήσεις χώρων απόλαυσης μπορεί να συνδέονται με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες χρηστών και χρηστριών. Όπως έχει υποστηρίξει ο P. Bourdieu (2002), οι διαφορές στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο δημιουργούν διαφορετικά "γούστα", στοιχείο που οπωσδήποτε επηρεάζει τις επιλογές των χώρων απόλαυσης. Στόχος αυτής της ενότητας δεν είναι μια γενική παρουσίαση των χώρων απόλαυσης στις δύο πόλεις, αλλά η παρουσίαση κάποιων στοιχείων για την καλύτερη κατανόηση των χώρων στους οποίους συνάντησα τα υποκείμενα και οι οποίοι αναλύονται στην έρευνα πεδίου. Με άλλα λόγια, αυτή η ενότητα αφορά μια πρώτη προσέγγιση χώρων με χαρακτηριστικά "συνάντησης-συζήτησης", όπως cantinas και καφέ-μπαρ, όπως αυτοί εγγράφονται στη γενικότερη κατηγορία των χώρων διασκέδασης ή απόλαυσης στην πόλη. Καταρχήν, θα παρουσιαστεί το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας αυτών των χώρων, καθώς και οι κατηγοριοποιήσεις που χρησιμοποιούνται από τους οδηγούς χώρων διασκέδασης. Στη συνέχεια, με βάση πληροφορίες από δευτερογενή βιβλιογραφία, από συνεντεύξεις πληροφορητών και πληροφορητριών και από προσωπική παρατήρηση, θα εξεταστούν κάποια ειδικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά χώρων απόλαυσης "συνάντησης-συζήτησης".

Ως προς το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας και τις κατηγορίες των αδειών, παρατηρούμε τις εξής τυπικές ρυθμίσεις: Στο Μεξικό παρατηρείται μια γεωγραφική-λειτουργική κατηγοριοποίηση, καθώς υπάρχουν δύο τύποι αδειών: η πρώτη (τύπου Α) αφορά εγκαταστάσεις με "επίδραση γειτονιάς" και η δεύτερη (τύπου Β) εγκαταστάσεις με "επίδραση ζώνης/περιοχής" (Asamblea Legislativa del Distrito Federal, 2002). Η πρώτη κατηγορία αναφέρεται σε αίθουσες που νοικιάζονται για γιορτές, σε εστιατόρια, σε εγκαταστάσεις φιλοξενίας (όπως ξενοδοχεία), σε κινηματογράφους, θέατρα και συναυλιακούς χώρους. Η δεύτερη κατηγορία αφορά μπιραρίες, pulquerías (πουλκερίας, χώροι όπου σερβίρεται το παραδοσιακό ποτό pulque), μπαρ, cantinas, ντισκοτέκ, αίθουσες χορού, ιδιωτικά κλαμπ, κινηματογραφικές αίθουσες με πώληση αλκοολούχων ποτών και καμπαρέ. Για την πρώτη κατηγορία δεν υπάρχει ωράριο λειτουργίας, αλλά υπάρχει συγκεκριμένο ωράριο πώλησης αλκοόλ, ενώ για τη δεύτερη υπάρχει από το νόμο συγκεκριμένο

χώροι με αυτά τα χαρακτηριστικά (βλ. Sevilla, 1998). Ο χορός, πάντως, αποτελεί μια επιλογή διασκέδασης αρκετά διαδεδομένη, ανεξαρτήτως ηλικίας και οικονομικής κατάστασης.

ωράριο λειτουργίας (εξαιρούνται οι αίθουσες κινηματογράφου) και ωράριο πώλησης αλκοόλ. Για τη δεύτερη κατηγορία, τα ωράρια πώλησης αλκοόλ είναι μειωμένα κατά μισή ώρα από την ώρα κλεισίματος. Για παράδειγμα, οι μπιραρίες έχουν ωράριο λειτουργίας από τις 10 το πρωί έως τις 12 το βράδυ (και ωράριο πώλησης αλκοόλ μέχρι τις 11.30), τα μπαρ από τις 12 το μεσημέρι μέχρι τις 4 το πρωί (η πώληση αλκοόλ μέχρι τις 3.30) και οι cantinas από τις 12 το μεσημέρι μέχρι τη 1 το βράδυ (η πώληση αλκοόλ μέχρι τις 12.30). Τα παραπάνω ωράρια ισχύουν για Πέμπτη, Παρασκευή και Σάββατο, ενώ από Κυριακή έως Τετάρτη τα ωράρια λειτουργίας και πώλησης αλκοολούχων ποτών μειώνονται κατά μία ώρα. Βλέπουμε ότι υπάρχει, τουλάχιστον από το νόμο, αυξημένος έλεγχος στην πώληση και, άρα, κατανάλωση αλκοόλ. Ακόμα και οι κάβες απαγορεύεται να πουλούν αλκοόλ μετά τις 12 το βράδυ. Επίσης, πρέπει να τονιστεί ότι απαγορεύεται η κατανάλωση αλκοόλ σε υπαίθριους δημόσιους χώρους όπως πάρκα και δρόμους (χωρίς την ύπαρξη καταστήματος). Τα παραπάνω, βέβαια, αποτελούν απλώς το θεσμικό πλαίσιο και, όπως και στην περίπτωση της Αθήνας, δεν αντικατοπτρίζουν απαραίτητα αυτό που συμβαίνει. Για παράδειγμα, υπάρχουν "παράνομες" κάβες, όπου κάποιος/α μπορεί να αγοράσει αλκοόλ και μετά τις 12 το βράδυ.

Στην Αθήνα, οι αντίστοιχες ρυθμίσεις αφορούν άδειες "καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος", δηλαδή οποιαδήποτε επιχείρηση που διαχειρίζεται και πουλάει τρόφιμα ή ποτά, από καφενείο μέχρι υπεραγορά τροφίμων. Οι κατηγορίες αυτών των αδειών έχουν καθοριστεί από το υπουργείο Υγείας και χορηγούνται από τις τοπικές αρχές, δηλαδή τους δήμους. Σε σχέση με τους χώρους που με ενδιαφέρουν, διακρίνουμε δύο κατηγορίες (*Αγορανομική και Υγειονομική Επιθεώρησις*, 2004): α) "Καταστήματα προσφοράς ποτών, χωρίς φαγητό, σε καθισμένους πελάτες", όπου προσφέρονται "καφές και άλλα ροφήματα, ορισμένα είδη γλυκισμάτων, […] αναψυκτικά ποτά και οινοπνευματώδη ποτά με συνοδεία ή μη πρόχειρου μεζέ, ο οποίος προσφέρεται όπως φέρεται στο εμπόριο χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία στο κατάστημα". Σε αυτή την κατηγορία υπάρχουν οι υποκατηγορίες: καφενείο (παραδοσιακό), καφετέρια, μπαρ, κυλικείο. β) "Καταστήματα στα οποία παρασκευάζονται ή και προσφέρονται σε καθισμένους πελάτες φαγητά με τη συνοδεία ή μη ποτών", όπου υπάρχουν οι υποκατηγορίες: εστιατόριο/ταβέρνα, ψαροταβέρνα, ψητοπωλείο, οβελιστήριο/ψησταριά, πιτσαρία και σνακ-μπαρ (όπου υπάγονται και οι μπιραρίες, τα ουζερί και τα φαστ φουντ). Η χρήση μεικτών αδειών που συνδυάζουν μία ή και περισσότερες υποκατηγορίες είναι συνηθισμένη και

αποφασίζεται σε σχέση με τα προσφερόμενα είδη, τα τετραγωνικά μέτρα του καταστήματος και την ύπαρξη ή όχι άδειας μουσικής. Πάντως, τουλάχιστον στην Αθήνα, είναι συνηθισμένο οι άδειες να μην ανταποκρίνονται στο είδος του καταστήματος. Από συνομιλίες με ιδιοκτήτες και ιδιοκτήτριες καταστημάτων κατάλαβα ότι το νομικό πλαίσιο είναι όχι μόνο περίπλοκο, αλλά έχει και πολλά κενά (κυρίως λόγω παλαιότητας νόμων), τα οποία καλύπτονται με "παρανομίες" και "παραβλέψεις" που αποτελούν κοινό τόπο για όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές. Ενδεικτικά αναφέρω ότι, με την εξαίρεση των κέντρων διασκέδασης, η άδεια μουσικής (η οποία αφορά: "χρήση ραδιοκασετοφώνου, cd μικρής ισχύος, χωρίς μεγαφωνικές εγκαταστάσεις") επιτρέπει τη μουσική μόνο μέχρι τις 10 ή 11 το βράδυ (χειμερινή και θερινή περίοδος, αντίστοιχα), γεγονός που σημαίνει ότι τα περισσότερα καφέ-μπαρ, ουζερί ή μπαρ παρανομούν.

Οι κατηγοριοποιήσεις των περιοδικών-οδηγών πόλης για τους χώρους απόλαυσης είναι ενδιαφέρουσες, γιατί δείχνουν γενικότερες τάσεις και συνήθειες εξόδου στην πόλη, αλλά και τη ρευστότητα στην κατηγοριοποίηση των χώρων. Σε σύγκριση μεταξύ περιοδικών-οδηγών, για την πόλη του Μεξικού (*El tiempo libre*, *Dónde*, *Chilango* - *Time out*) φαίνεται ότι υπάρχουν δύο βασικές κατηγορίες: εστιατόρια ή αλλιώς "τρώγοντας και πίνοντας" και "νύχτα" ή αλλιώς "antros[50] και μπαρ". Με έκπληξη διαπίστωσα ότι τα καφέ αποτελούν υποκατηγορία των εστιατορίων. Στους αντίστοιχους οδηγούς για την Αθήνα, τα καφέ-μπαρ υπάγονται στην κατηγορία "νύχτα". Βέβαια, στους οδηγούς στο Μεξικό μπορεί μία *cantina* να εμφανίζεται στην κατηγορία των εστιατορίων, όπως και ένα εστιατόριο-μπαρ στην κατηγορία της "νύχτας", γεγονός που σημαίνει ότι η ταξινόμηση δεν είναι τόσο απόλυτη. Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να πούμε ότι ο διαχωρισμός σε εστιατόρια και

[50] Ο προσδιορισμός της λέξης "antro", από το ελληνικό "άντρον", ήταν από τους πιο δύσκολους. Ο όρος παραπέμπει σε ένα χώρο με κακή φήμη και, σύμφωνα με τον J. Legorreta, εμφανίστηκε γύρω στο 1995 για να χαρακτηρίσει τους καινούργιους χώρους, κυρίως στο κέντρο, όπου σύχναζαν νέοι/ες και όπου υπήρχε μουσική (όχι ζωντανή), αλκοόλ και μια μπάρα – χώρος, δηλαδή, που για τα ελληνικά δεδομένα θα αποτελούσε ένα κλαμπ ή μπαρ. Ο όρος πλέον χρησιμοποιείται για πληθώρα μαγαζιών και, σύμφωνα με τον Legorreta, αναφέρεται σε μέρη όπου υπάρχει μουσική, αλκοόλ, χορός και φαγητό – με τη μορφή, συνήθως, μεζέδων. Κατά τον F. León, ένα antro είναι *"αυτό που πριν ήταν η ντισκοτέκ, αλλά επίσης τα μπαρ της Condesa είναι antros, πρακτικά όλα είναι antros"*. Στην ουσία, ο παραπάνω πληροφορητής συνδέει το antro με τη δυνατή μουσική και υποστηρίζει ότι μέχρι και ένα εστιατόριο μπορεί να μεταβληθεί σε antro εάν βάλουν δυνατή μουσική (χωρίς αναγκαστικά να υπάρχει χορός) και καταλήγει: *"Όλα είναι antros, μεταβλήθηκαν όλα σε antros, εκτός από τις cantinas, αλλά υπάρχουν cantinas που είναι ανυπόφορες […] μουσική όλη την ώρα, δεν είναι δυνατό να συζητήσεις"*. Για τον J. Caballeros, νεότερο σε ηλικία από τους δύο προηγούμενους πληροφορητές, ένα antro είναι *"ένα μέρος σκοτεινό με μουσική για χορό όπου πωλούνται μπίρες"*.

"νύχτα" γίνεται και με βάση το ωράριο λειτουργίας, δηλαδή υπάρχει μια τάση για περισσότερο εκτεταμένο νυχτερινό ωράριο στη δεύτερη κατηγορία.

Αντίστοιχα, σε οδηγούς στην Αθήνα (*Athens Voice, Lifo, Exodos, Αθηνόραμα*) υπάρχει επίσης ο διαχωρισμός σε "γεύση", όπου παρουσιάζονται τα εστιατόρια, και "νύχτα" ή "διασκέδαση", όπου εμφανίζονται από μεγάλα κλαμπ μέχρι μικρά καφέ-μπαρ. Οι υποκατηγορίες σε αυτή τη δεύτερη κατηγορία αλλάζουν αρκετά ανάλογα με τον οδηγό, και συνήθως περιλαμβάνουν και τα ρεμπετάδικα ή τις ταβέρνες με πρόγραμμα. Εδώ, δηλαδή, βρίσκουμε έναν πιο σαφή διαχωρισμό μεταξύ χώρων που το κυρίαρχο είναι το προσφερόμενο φαγητό και χώρων όπου η μουσική έχει το δικό της βάρος. Αυτή η δεύτερη κατηγορία μπορεί και να χωρίζεται σε "nightlife" ή "πίστες" και "clubbing" ή "clubs and bars" (*Exodos, Αθηνόραμα*).

Στο Μεξικό, ένας σημαντικός χώρος απόλαυσης με χαρακτηριστικά συνάντησης-συζήτησης που διακρίνεται από πολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι η *cantina*. Σύμφωνα με το *Diccionario del español usual en México* (1996), η *cantina* είναι: "εμπορική εγκατάσταση στην οποία σερβίρονται αλκοολούχα ποτά και κάποιες τροφές, η πελατεία της συνηθίζει να διασκεδάζει παίζοντας ντόμινο, ζάρια κ.λπ. ή ακούγοντας μουσική" [μετάφραση δική μου]. Η *cantina*[51] εμφανίζεται την εποχή της Επανάστασης (1910) και αποτέλεσε αποκλειστικά ανδρικό χώρο συνάντησης και διασκέδασης. Στις cantinas ήταν διαδεδομένο και το παιχνίδι του ντόμινο. Η cantina δεν ήταν σε καμία περίπτωση ένας οικογενειακός χώρος, καθώς η πρόσβαση γυναικών και παιδιών ήταν απαγορευμένη από το νόμο. Οι cantinas, ακόμα και σήμερα, είναι πάντα κλειστές προς το δρόμο: αυτό το στοιχείο συνδέεται τόσο με την κατανάλωση αλκοόλ που, όπως αναφέρθηκε, απαγορεύεται σε υπαίθριους δημόσιους χώρους (πάρκα, δρόμους κ.λπ.) όσο και με τη διασφάλιση του ανδρικού αυτού χώρου. Με διάταγμα, το 1978 επετράπη η είσοδος γυναικών στις cantinas, ωστόσο, σύμφωνα με τον J. Legorreta, υπάρχουν δύο cantinas στην πόλη όπου η είσοδος γυναικών απαγορεύεται[52]. Στις cantinas ακόμα απαγορεύεται (νομικά) η είσοδος σε

[51] Δεν πρέπει να συγχέεται η cantina με άλλους χώρους όπως τα bar de ficheras, όπου γινόταν κονσομασιόν. Ανθρωπολογική έρευνα του 1967 φαίνεται ότι τα συνδέει (Stross, 1991), ωστόσο, σύμφωνα με τον Legorreta, πρόκειται για διαφορετικό είδος χώρων.

[52] Αυτή η απαγόρευση δεν αφορά θεσμικό, αλλά κοινωνικό αποκλεισμό. Όπως χαρακτηριστικά είπε ο πληροφορητής: *"Κανένας δεν θα σε εμποδίσει να μπεις, κανείς, αλλά θα σου πούνε, 'δεσποινίς, δεν μπορείτε να μπείτε'. Κι εσύ επιμένεις και 'με συγχωρείτε' και 'η διάταξη'* [που επιτρέπει την είσοδο στις γυναίκες], *αλλά όλος ο κόσμος θα αρχίσει να σου κάνει θόρυβο με τα ποτήρια, που δεν είναι άνετο, καθυστερούν να σε σερβίρουν, δεν ξέρω τι σου σερβίρουν,* [τελικά] *φεύγεις"*.

παιδιά, ανεξάρτητα αν συνοδεύονται ή όχι. Να σημειωθεί ότι κάποιες cantinas συνεχίζουν το παραδοσιακό ωράριο Δευτέρα με Σάββατο απόγευμα, δηλαδή κλείνουν το Σάββατο το βράδυ και την Κυριακή, χρονική περίοδος που παραδοσιακά ταυτίζεται με την οικογενειακή ζωή και την εκκλησία. Οι περισσότερες cantinas παραμένουν κλειστές τις Κυριακές. Επίσης, κάποιες cantinas τα μεσημέρια προσφέρουν δωρεάν φαγητό με την κατανάλωση κάποιας ποσότητας αλκοόλ. Ως προς τη μουσική, στις cantinas είναι συνηθισμένο να εμφανίζονται πλανόδια μουσικά σχήματα, που μπορούν να παίξουν και συγκεκριμένες παραγγελίες τραγουδιών επί πληρωμή, ή μπορεί να υπάρχει τζουκ μποξ.

Στις cantinas πλέον συναντάει κανείς αρκετές γυναίκες, αλλά η παρουσία των ανδρών είναι πάντα μεγαλύτερη. Αντίθετα, στα καφέ της πόλης, που έχουν τη σημειολογία ενός χώρου λιγότερο ανδροκρατούμενου και περισσότερο ασφαλούς, η παρουσία των γυναικών είναι έντονη. Τα τελευταία δέκα χρόνια έχει παρατηρηθεί αύξηση των καφέ στην πόλη του Μεξικού. Σύμφωνα με τους ιδιοκτήτες του καφέ Naranja, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του ’70 έκλεισαν οι μεγάλες παραδοσιακές καφετέριες που υπήρχαν στην πόλη, από τα τέλη της δεκαετίας του ’90 η μόδα των καφέ έχει ξανάρθει, αλλά ως κάτι *“nice”* (δηλαδή, ως συνήθεια της καλής κοινωνίας). Στην αναζωογόνηση των καφέ συνέβαλαν, κατά την άποψή τους, και συγκεκριμένες σειρές της τηλεόρασης, όπως η βορειοαμερικανική “Friends”, καθώς και μια κολομβιανή σαπουνόπερα με τίτλο “Άρωμα καφέ”.

Στην Ελλάδα, θα μπορούσαμε να βρούμε κάποιες αντιστοιχίες της cantinas με το παραδοσιακό καφενείο. Το καφενείο, σύμφωνα με το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη (1998), είναι “το κατάστημα στο οποίο σερβίρουν κυρίως καφέ αλλά και αναψυκτικά, ποτά, γλυκά και όπου συχνά μπορεί κανείς να παίξει χαρτιά, τάβλι και γενικά να περάσει την ώρα του”. Στη γνωστή μελέτη του, ο Ε. Παπαταξιάρχης τοποθετεί καταστήματα όπως ρακάδικα, ουζερί και ταβέρνες στην κατηγορία “καφενείο”, με την έννοια του “συστηματικού και κυρίως ανδρικού συμποσιασμού” (1998: 243, υποσ. 1). Στην Αθήνα, αυτή τη στιγμή υπάρχουν ακόμα παραδοσιακά καφενεία, τα οποία στηρίζονται μάλλον σε μια δυναμική γειτονιάς και αφορούν κυρίως άνδρες μεγαλύτερων ηλικιών. Παράλληλα, όμως, βρίσκουμε και πολλά τύπου-καφενεία σε διάφορες παραλλαγές (καφέ-ουζερί συνήθως), που απευθύνονται σε τελείως διαφορετικό κοινό, και των δύο φύλων και ηλικιακά νεότερο. Στη μετάβαση αυτών των χώρων από αποκλειστικά ανδρικούς σε μεικτούς

σίγουρα έπαιξαν ρόλο οι καφετέριες τη δεκαετία του ’80, στις οποίες άρχισαν να συχνάζουν και γυναίκες, όπως αναφέρει η Cowan (1990). Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι καφετέριες αποτέλεσαν ένα συνδυασμό μεταξύ μπαρ και ζαχαροπλαστείου – χώρο όπου ήδη πήγαιναν γυναίκες– κυρίως ως προς την “ευρωπαϊκή” ατμόσφαιρα, τα προσφερόμενα προϊόντα και την απομόνωση από το δρόμο (σσ. 83-84). Θα μπορούσαμε, επίσης, να υποστηρίξουμε ότι οι καφετέριες αποτέλεσαν και μία ανάμειξη μεταξύ καφενείου και ζαχαροπλαστείου (Constantinopoulos, Young, 2006: 112).

Σήμερα υπάρχουν διάφορες παραλλαγές του καφενείου, από παραδοσιακά καφενεία, καφέ, καφέ-ουζερί, μέχρι ουζερί που έχουν εξελιχθεί σχεδόν σε ταβέρνες (με την έννοια του κανονικού φαγητού και όχι μόνο των μεζέδων, αν και η διάκριση πολλές φορές δεν είναι ξεκάθαρη). Τα τελευταία διακρίνονται συνήθως (αλλά όχι πάντα) από διαφορετικό ωράριο λειτουργίας (κυρίως βραδινό). Τα ρακάδικα και τα καφέ-ουζερί θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως καφενεία νέου τύπου, όπως μου είπε ο ιδιοκτήτης του Κίτρινου, όχι τόσο ως προς τα προσφερόμενα αγαθά, αλλά ως προς την πελατεία. Αυτά τα νέου τύπου καφενεία συνήθως διακρίνονται και ως προς τις στιλιστικές επιλογές από τις πιο παραδοσιακές εκφράσεις του είδους.

Ειδικά για την κουλτούρα του καφέ στην Ελλάδα, πρέπει να τονιστεί ότι αποτελεί ένα σύνθετο πολιτισμικό φαινόμενο (βλ. και Παπαταξιάρχης, 1998). Η έκφραση “πάμε για έναν καφέ” αφορά συνήθως χρονικό διάστημα περίπου δύο ωρών. Σε έρευνα της αλυσίδας Flocafe, ο μέσος χρόνος παραμονής για έναν καφέ ή αναψυκτικό είναι γύρω στη μιάμιση ώρα (αναφέρεται στο Constantinopoulos, Young, 2006: 61). Είναι ενδεικτικό ότι διαφήμιση πολυεθνικής μάρκας καφέ για “φραπέ” έχει χρησιμοποιήσει τη φράση: “Δεν είναι καφές, είναι χρόνος για τον εαυτό σου”. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι η έκφραση “πάμε για έναν καφέ” πολλές φορές σημασιοδοτεί όχι ακριβώς την κατανάλωση καφέ, αλλά κυρίως την ώρα της ημέρας κατά την οποία θα πραγματοποιηθεί η συνάντηση (πρωινή, μεσημεριανή ή απογευματινή, αλλά όχι βραδινή). Για άλλες κοινωνικοπολιτισμικές παραδόσεις η παραμονή δύο ή τριών ωρών με τη συνοδεία ενός καφέ φαίνεται συχνά αδιανόητη, κυρίως όταν υπολογίζεται το κόστος για το κατάστημα[53]. Ένας από τους λόγους της αυξημένης τιμής του καφέ στην Ελλάδα είναι και η αυξημένη διάρκεια παραμονής

[53] Οι Constantinopoulos και Young (2006: 67) αναφέρουν ότι ο Ιταλός με 70 λεπτά του ευρώ για έναν εσπρέσο στη Ρώμη πληρώνει 35 λεπτά το λεπτό για το χώρο που καταλαμβάνει όρθιος, ενώ ο Έλληνας με 3 ευρώ για ένα φραπέ στη Θεσσαλονίκη αναλογικά πληρώνει 3 λεπτά το λεπτό για έναν μεγαλύτερο και πιο άνετο χώρο που καταλαμβάνει για περίπου μιάμιση ώρα.

των πελατών (άλλοι λόγοι είναι τα αυξημένα δημοτικά τέλη, καθώς και το "ενοίκιο" για την κατάληψη πεζοδρομίου –κοινόχρηστων χώρων– για τοποθέτηση τραπεζοκαθισμάτων).

Η πλειονότητα των υποκειμένων της έρευνας στην Αθήνα δεν αναφέρει εξόδους για καφέ, ιδίως τις καθημερινές, κυρίως λόγω ωραρίων εργασίας. Η συνήθεια της "καφετέριας" εμφανίζεται πιο έντονη σε κατηγορίες πληθυσμού όπως οι φοιτητές και οι φοιτήτριες, που συνδυάζουν μειωμένες υποχρεώσεις (άρα αυξημένο ελεύθερο χρόνο) και χαμηλή οικονομική δυνατότητα. Σε έρευνα σε φοιτητές και φοιτήτριες στη Λάρισα και την Αθήνα, ο "καφές σε πάρκο", δηλαδή σε κατάστημα με τραπεζοκαθίσματα σε πάρκο, εμφανίζει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά των εξωοικιακών δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου (Sirakoulis, Deffner 2006: 8)[54]. Είναι ενδεικτικό ότι ο Μπαμπινιώτης ορίζει την καφετέρια ως "το κατάστημα στο οποίο σερβίρουν καφέ, αλλά και αναψυκτικά, γλυκά ή φαγώσιμα είδη (*και που απευθύνεται κυρίως στη νεολαία*)" [έμφαση δική μου]. Συγκεκριμένες περιοχές της Αθήνας, όπως το Θησείο και το Παγκράτι όπου υπάρχουν σειρές καφετεριών, έχουν γίνει στέκια συγκεκριμένων ηλικιών. Σε έρευνα για τη Λάρισα, η πρακτική του "καφέ [σε κατάστημα με τραπεζοκαθίσματα] σε πάρκο", εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά σε ηλικίες κάτω των 30 ετών (Deffner, Syrakoulis, 2004: 9).

Σε σχέση με την κατηγορία του μπαρ στις δύο πόλεις, πρέπει να σημειωθούν τα εξής: Κατά το *Diccionario del español usual en México* (1996), το μπαρ είναι: "εμπορική εγκατάσταση όπου σερβίρονται κυρίως αλκοολούχα ποτά. Γενικά περιλαμβάνει μια μπάρα, τραπέζια και καθίσματα. Είναι πιο πολυτελές από την cantina" [μετάφραση δική μου]. Στο Μεξικό, το μπαρ γεννήθηκε τη δεκαετία του '40 (κατά τον Legorreta) και η χρήση του όρου με τη στενή του έννοια παραπέμπει στα μπαρ των ξενοδοχείων. Το μπαρ σε αυτή την περίπτωση προϋποθέτει την κατανάλωση αλκοόλ με συνοδεία μουσικής υπόκρουσης, αλλά χωρίς χορό (για παράδειγμα πιάνο-μπαρ). Κάποιες φορές, όμως, η λέξη χρησιμοποιείται και για τα καινούργια μπαρ που έχουν ανοίξει, για παράδειγμα στην περιοχή Condesa, τα οποία συνήθως έχουν μίνιμαλ διακόσμηση, είναι εμφανώς επηρεασμένα από αμερικανικά ή

[54] Επίσης, σε παλαιότερη έρευνα για την Αθήνα του ΕΚΚΕ (αρχές της δεκαετίας του '80) σε νέους και νέες (15-25 ετών) για τον ελεύθερο χρόνο αναφέρεται η ιδιαίτερα συχνή (κάθε μέρα ή μερικές φορές την εβδομάδα) επίσκεψη ζαχαροπλαστείων και καφετεριών (52% για τα αγόρια και 39% για τα κορίτσια) (ΕΚΚΕ, 1999: 33).

ευρωπαϊκά πρότυπα και απευθύνονται κυρίως σε νεανικό κοινό ανώτερων εισοδημάτων.

Στην Αθήνα, τα μπαρ και οι παμπ αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα μετά τη δικτατορία (βλ. και Σουλιώτης, 2005β: 52). Κατά το *Λεξικό* του Μπαμπινιώτη, το μπαρ είναι: "μαγαζί, ιδίως νυχτερινό κέντρο, στο οποίο παίζεται δυνατή συνήθως μουσική, σερβίρονται οινοπνευματώδη ποτά και διαθέτει μεγάλο μακρόστενο πάγκο (μπάρα), στο οποίο μπορεί κανείς να πιει το ποτό του είτε όρθιος είτε σε τραπέζι είτε καθισμένος στα ψηλά σκαμπό δίπλα στον πάγκο". Τα μπαρ θα μπορούσαμε να πούμε ότι διακρίνονται από το βραδινό ωράριο λειτουργίας. Οι πληροφορητές/ήτριες συμφωνούν ότι από τη δεκαετία του '90 έχει κυριαρχήσει το καφέ-μπαρ, δηλαδή μαγαζιά που συνδυάζουν τη λειτουργία μιας καφετέριας και ενός μπαρ και είναι ανοιχτά καθόλη τη διάρκεια της ημέρας. Οι ιδιοκτήτες προτιμούν για οικονομικούς λόγους να ανοίγουν από το πρωί (εξαιρούνται οι περιπτώσεις που η περιοχή χωροθέτησης είναι απαγορευτική, δηλαδή δεν έχει περαστικό κόσμο στη διάρκεια της μέρας, οπότε αναγκαστικά ανοίγουν μόνο το βράδυ). Τα καφέ-μπαρ συνήθως έχουν κάποιο άτομο που βάζει μουσική (dj) το βράδυ, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις (Σάββατα, Κυριακές ή περιόδους αυξημένης κίνησης) μπορεί να υπάρχει και μεσημεριανή ή απογευματινή βάρδια dj.

Και στις δύο πόλεις, οι άνδρες μάλλον κυριαρχούν ως χρήστες των παραπάνω χώρων, αν και υπάρχουν και μαγαζιά περισσότερο ισομοιρασμένα ως προς τα φύλα. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με το Μεξικό, όπου γενικά η κίνηση σε χώρους απόλαυσης παρουσιάζει ομοιομορφία στη διάρκεια του χρόνου, στην Αθήνα εμφανίζει σημαντικές διακυμάνσεις, ιδίως στα μαγαζιά του κέντρου. Εργαζόμενοι και ιδιοκτήτες συμφωνούν ότι στην Αθήνα υπάρχει μια σαφής αύξηση της κίνησης την άνοιξη και προς το τέλος του καλοκαιριού. Οι "καλύτεροι" μήνες είναι ο Απρίλιος/Μάιος και ο Σεπτέμβριος: τον Απρίλιο/Μάιο, γιατί ανοίγει ο καιρός και διακρίνεται μια τάση αύξησης των εξόδων από το σπίτι, και το Σεπτέμβριο, γιατί η επιστροφή από τις (όποιες) διακοπές σηματοδοτεί ενεργοποίηση των επαφών με φίλους και φίλες και εν μέρει μια συνέχιση των αυξημένων εξόδων που χαρακτηρίζουν τις καλοκαιρινές διακοπές ή την καλοκαιρινή περίοδο γενικά. Αντίστοιχα, ο Ιούλιος και ο Αύγουστος είναι "πεσμένοι" μήνες για το κέντρο της Αθήνας και πολλά καταστήματα κλείνουν, τουλάχιστον τον Αύγουστο, για κάποιο διάστημα. Κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των δύο πόλεων είναι ότι το Πάσχα

παρουσιάζεται μείωση του πληθυσμού, γεγονός που επηρεάζει την κίνηση στους χώρους απόλαυσης, κατάσταση που εν μέρει επαναλαμβάνεται το καλοκαίρι στην Αθήνα και τα Χριστούγεννα στο Μεξικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Κατηγορίες της καθημερινότητας και οικειοποίηση στην πόλη: έρευνα πεδίου στην Αθήνα και την πόλη του Μεξικού

4.1. Ζητήματα μεθοδολογίας

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά της μεθοδολογίας της έρευνας πεδίου, και ειδικότερα των συνεντεύξεων των υποκειμένων. Πιο συγκεκριμένα, αναλύονται η διάρθρωση του οδηγού συνέντευξης, η επιλογή των χώρων εύρεσης των υποκειμένων, η ίδια η εμπειρία των συνεντεύξεων, καθώς και τα προβλήματα που ανέκυψαν στην ανάλυση του υλικού. Πολλά απ' αυτά που ακολουθούν αποτελούν συνήθη γνωρίσματα των ποιοτικών ερευνών (βλ. και Κυριαζή, 1999, Λυδάκη, 2001), όμως, όπως κάθε έρευνα, έτσι και η παρούσα εμφανίζει ιδιαιτερότητες, οι οποίες καθορίζουν τόσο το υλικό όσο και την επεξεργασία του. Γι' αυτό το λόγο, η παρουσίαση της "διαδρομής" της έρευνας πεδίου, καθώς και οι μεθοδολογικές στην ουσία επιλογές της επεξεργασίας και παρουσίασης του υλικού αποτελούν ουσιαστικό κομμάτι της διατριβής.

4.1.1. Διαμόρφωση οδηγού συνέντευξης

Οι θεματικές του οδηγού συνέντευξης διαμορφώθηκαν με στόχο να αναδειχτούν τα βιώματα και οι πρακτικές των υποκειμένων για την καθημερινότητά τους στην πόλη γενικά, και ειδικότερα σε σχέση με συγκεκριμένους χρονοχώρους. Ο οδηγός περιλάμβανε τρεις ενότητες, οι οποίες αφορούσαν: α) τον συγκεκριμένο χρονοχώρο απόλαυσης, β) τη διαμόρφωση της καθημερινότητας και γ) τη γενικότερη χρήση χώρων της πόλης. Οι χρονοχώροι της καθημερινότητας προσεγγίστηκαν σχεσιακά και όχι σαν ανεξάρτητες ενότητες οι οποίες, προστιθέμενες, συγκροτούν μια μέρα.

Κατά την περίοδο επεξεργασίας του οδηγού είχα το φόβο ότι θα επηρεάσω τα υποκείμενα και γι' αυτό προσπάθησα να αποφύγω οποιοδήποτε όρο ή λέξη που αντιπροσώπευε συγκεκριμένες κατηγορίες της καθημερινότητας. Ύστερα από μια συζήτηση με την Αλ. Μπακαλάκη εκείνη την περίοδο, κατάλαβα ότι δεν πρέπει να υπερεκτιμώ τη δική μου επίδραση στους ανθρώπους από τους οποίους θα έπαιρνα συνέντευξη. Ως εκ τούτου, δεν χρησιμοποιήθηκε ο όρος "χρονοχώροι απόλαυσης" στη συνέντευξη, γιατί ήταν ένα κατασκεύασμα δικό μου, αλλά πολλές φορές, όταν

εξηγούσα για ποιο θέμα κάνω τη έρευνα, ανέφερα τους χώρους του "ελεύθερου" χρόνου στην πόλη. Τελικά, ενσωμάτωσα στον οδηγό μια ερώτηση για την έννοια του "ελεύθερου" χρόνου. Αυτή ήταν και η κυριότερη αλλαγή που προέκυψε από τις πιλοτικές συνεντεύξεις, οι οποίες διενεργήθηκαν με σκοπό να εντοπιστούν ελλείψεις και προβληματικά σημεία στον οδηγό συνέντευξης.

Αναλυτικότερα, ο οδηγός δομήθηκε σε τρεις ενότητες:

α) *Ζητήματα που αφορούσαν τις πρακτικές και τα βιώματα για τον συγκεκριμένο χρονοχώρο απόλαυσης*: "Μια μέρα που ήρθες εδώ…". Εστίαση στα εξής σημεία: Πώς κανονίζουν να πάνε στο συγκεκριμένο μέρος, αν πηγαίνουν μόνες/οι ή με παρέα, με ποιες διαδρομές συνδυάζεται, χρήσεις μέσων μεταφοράς. Πόση ώρα συνήθως παραμένουν στο χώρο και από τι εξαρτάται. Πώς κάνουν τη συγκεκριμένη επιλογή μέρους. Γιατί πηγαίνουν, τι τους αρέσει, τι απολαμβάνουν περισσότερο. Τι είδους συζητήσεις κάνουν και με ποιους/ες. Πώς χαρακτηρίζουν τον συγκεκριμένο χώρο, λέξεις ή επίθετα που χρησιμοποιούν στις περιγραφές του χώρου, αίσθηση που του/της δίνει ο χώρος. Με ποιο τρόπο έμαθαν για το συγκεκριμένο μέρος και η σημασία της γειτονιάς όπου βρίσκεται ο χώρος.

β) *Αναλυτική περιγραφή μιας ημέρας που επισκέφθηκαν τον συγκεκριμένο χώρο, κατά προτίμηση καθημερινής, και άλλες δραστηριότητες μέσα στην εβδομάδα*, με εστίαση στα εξής: Πώς περιγράφεται η καθημερινότητα, πώς χαρακτηρίζονται οι διαφορετικοί χρονοχώροι στη διάρκεια της ημέρας, πώς βιώνονται και τι τους διακρίνει μεταξύ τους. Ποιες άλλες δραστηριότητες έχουν τα υποκείμενα μέσα στην εβδομάδα. Ποιες πρακτικές διαμορφώνονται ως προς τις εξόδους από το σπίτι (κυρίως ως προς τα ωράρια των εξόδων και τους χώρους επίσκεψης). Μεταφορικά μέσα που χρησιμοποιούνται και αιτιολόγηση προτίμησης.

γ) *Ζητήματα που αφορούν την πόλη*: "Γενικά, πού αλλού πηγαίνεις στην πόλη;". Εστίαση σε: άλλους χώρους επίσκεψης στην πόλη, συχνότητα επισκέψεων, αλλαγές συχνότητας στη διάρκεια του χρόνου. Πώς χαρακτηρίζονται άλλοι χώροι απόλαυσης της πόλης που συνηθίζουν να πηγαίνουν και ποιες διαφορές και ομοιότητες παρουσιάζουν με τους συγκεκριμένους χώρους έρευνας. Από τι εξαρτάται η επιλογή, πώς μαθαίνουν γι' αυτούς τους χώρους. Ποιες πρακτικές και βιώματα διαμορφώνονται ως προς τη χρήση πλατειών και πάρκων και ως προς τις βόλτες στην πόλη. Προτιμήσεις ως προς εξωτερικούς ή εσωτερικούς χώρους. Να σημειωθεί ότι, ήδη από τις πιλοτικές συνεντεύξεις, φάνηκε ότι οι πληροφορίες σε σχέση με τις αλλαγές της συχνότητας στην επίσκεψη χώρων απόλαυσης στη διάρκεια του χρόνου

και την προτίμηση σε εξωτερικούς ή εσωτερικούς χώρους δεν προσέφεραν ενδιαφέροντα συμπεράσματα[55].

Όταν είχαν καλυφθεί τα παραπάνω, άνοιγα συζήτηση για τον ελεύθερο χρόνο, με βάση την ερώτηση: "Τι είναι 'ελεύθερος χρόνος' για σένα; Τον συνδυάζεις με συγκεκριμένους χώρους;". Σημαντική αναδείχθηκε η διευκρίνιση αν οι "οικιακές εργασίες" εντάσσονται ή όχι στον "ελεύθερο" χρόνο του υποκειμένου, καθώς αποτελεί μια κατηγορία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από πλευράς σημασιοδότησης (πρβλ. και Pahl, 1984). Τα παραπάνω ζητήματα διαρθρώθηκαν ως οδηγός για τις ημιδομημένες συνεντεύξεις, δηλαδή, ανάλογα με τη διάθεση και την ομιλητικότητα του υποκειμένου διαμορφώνονταν και οι ερωτήσεις βάσει των αξόνων που είχαν τεθεί (βλ. παρακάτω: 4.1.3).

Τέλος, ρωτούσα τα υποκείμενα κάποια γενικά στοιχεία (κάποια από τα οποία είχαν ήδη αναφερθεί στη διάρκεια της συνέντευξης): ηλικία, απασχόληση (είδος, τόπος, ωράριο), εισόδημα, εκπαίδευση, τόπος και είδος κατοίκησης, ιδιωτικά μέσα μεταφοράς, επάγγελμα μητέρας και πατέρα, χρόνος παραμονής στην αντίστοιχη πόλη. Με αυτά τα στοιχεία, καταρχήν, επαλήθευα τα χαρακτηριστικά επιλογής των υποκειμένων, αλλά και διερευνούσα τυχόν άλλα κοινά στοιχεία που πιθανόν να επηρέαζαν τις πρακτικές και τα βιώματά τους (πρβλ. και Bourdieu, 2002).

Όπως αναφέρθηκε, η ερώτηση για τον ελεύθερο χρόνο προστέθηκε μετά τη δεύτερη πιλοτική συνέντευξη, όταν άρχισε να διαφαίνεται η απουσία αναφοράς σε διακριτές κατηγορίες χρονοχώρων. Με τη σκέψη ότι πιθανότατα δεν έκανα τη σωστή ερώτηση για να πάρω απαντήσεις σε σχέση με τις πιθανές κατηγορίες που χρησιμοποιούσαν τα υποκείμενα, αποφάσισα να προσθέσω στο τέλος της συνέντευξης και μια ερώτηση για μια κοινώς χρησιμοποιούμενη, όπως νόμιζα, κατηγορία της καθημερινότητας, αυτή του "ελεύθερου" χρόνου. Καθώς η έρευνα εστιάζει σε δραστηριότητες της καθημερινότητας που συνδέονται με αυτό που ονομάζεται "ελεύθερος χρόνος", επιλέχθηκε αυτή η έννοια ως η πιο σχετική με τους χρονοχώρους υπό διερεύνηση. Από ένα σύνολο όρων που υπάρχουν στα ελληνικά και τα ισπανικά για να περιγράψουν τη "σχόλη", ο "ελεύθερος χρόνος", παρά τα προβλήματα που παρουσιάζει στη σημασιοδότησή του (βλ. και Munné, 1980,

[55] Αυτό οφείλεται, βασικά, στην έλλειψη εξωτερικών χώρων στα μαγαζιά στην πόλη του Μεξικού, καθώς και στη συνήθεια στην Αθήνα να προτιμούνται εξωτερικοί χώροι απόλαυσης το καλοκαίρι. Η πιο ενδιαφέρουσα παρατήρηση σε σχέση με αυτό το ζήτημα αφορούσε το ότι στο Μεξικό προτιμούνται πιο κλειστοί χώροι για πιο ιδιωτικά ραντεβού. Ως προς τη συχνότητα επίσκεψης χώρων απόλαυσης της πόλης στη διάρκεια του χρόνου, δεν αναφέρθηκαν από τα συγκεκριμένα υποκείμενα διακυμάνσεις σε καμία από τις δύο πόλεις.

Δέφνερ, 1992), χρησιμοποιείται με παρόμοιο τρόπο στη γλώσσα των δύο χωρών (βλ. και McPhail Fanger, 1999). Πρόθεση δεν ήταν τόσο να διερευνηθεί η ίδια η κατηγορία του ελεύθερου χρόνου όσο να "οδηγηθούν" τα υποκείμενα στο να "αποκαλύψουν" τις τυχόν κατηγορίες που χρησιμοποιούσαν. Οι απαντήσεις δεν βοήθησαν τελικά στη διάκριση κατηγοριών, αλλά η ετερογένειά τους αποδείχθηκε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.

Για λόγους προστασίας των πηγών μου, τόσο οι χώροι όσο και τα άτομα εμφανίζονται με ψευδώνυμα. Σε σχέση με τους χώρους, καθότι η ίδια είχα αναπτύξει κάποια οικειότητα, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να τους "ξαναβαφτίσω". Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι ένα από τα χαρακτηριστικά κάθε χώρου είναι και το όνομά του. Αντίστοιχα, κάθε όνομα προκαλεί και μια πρώτη εντύπωση για το χώρο. Τελικά, επέλεξα ονομασίες χρωμάτων για να "ξαναβαφτίσω" τους χώρους, ώστε να είναι τουλάχιστον οι λέξεις (και εν μέρει οι αναφορές) ισοβαρείς. Τα χρώματα που επιλέχθηκαν δεν έχουν απαραίτητα σχέση με τον φυσικό χώρο. Σε σχέση με τα υποκείμενα, επιλέχθηκαν ως ψευδώνυμα ονόματα που δεν εμφανίζονται στη συνολική λίστα των συνεντεύξεων σε κάθε πόλη. Καθώς κάποιοι και κάποιες από τους ανθρώπους που πήρα συνέντευξη μου έχουν ήδη ζητήσει να διαβάσουν τη διατριβή, θεώρησα σωστό να αποφύγω την πιθανότητα οποιασδήποτε παρεξήγησης λόγω λανθασμένης ταυτοποίησης ανθρώπων και ψευδωνύμων.

4.1.2. Οι χώροι στην Αθήνα και στο Μεξικό

Η επιλογή των χώρων βασίστηκε αρχικά στην εμπειρία από τη μακρόχρονη παραμονή μου στην Αθήνα αλλά και στο Μεξικό, καθώς και σε προσωπική παρατήρηση συγκεκριμένων χώρων. Ειδικά στο Μεξικό, προσπάθησα να αποφύγω την επιλογή χώρων που δεν γνώριζα, καθώς ο περιορισμένος διαθέσιμος χρόνος για την έρευνα δεν θα επέτρεπε την εξοικείωση με τα μέρη και τους ανθρώπους τους, την απόκτηση γνώσης για το είδος του κόσμου και τις πρακτικές που αναπτύσσονταν. Ένας δεύτερος αποτρεπτικός παράγοντας ήταν η αύξηση της δυσκολίας εύρεσης υποκειμένων σε εντελώς καινούργια περιβάλλοντα. Στην Αθήνα επέλεξα τρία καφέ-μπαρ και ένα καφέ-ουζερί και στο Μεξικό ένα καφέ και δύο cantinas. Θα έλεγα ότι σε όλους τους χώρους υπήρξα σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό θαμώνας, πριν ή/και

κατά τη διάρκεια της έρευνας. Η προηγούμενη γνώση των χώρων, έστω και στοιχειώδης, βοήθησε ιδιαίτερα στην έρευνα.

Στο Μεξικό, οδηγήθηκα στην απόφαση να συμπεριλάβω το καφέ γιατί ήταν ένας χώρος που ανταποκρινόταν στα κριτήρια που είχα βάλει και τον οποίο μπορούσα άνετα να επισκέπτομαι ως μη συνοδευόμενη γυναίκα. Στις δύο cantinas συνήθως πήγαινα με συνοδεία κάποιου φίλου ή φίλης. Απ' αυτή την άποψη, η επιλογή των χώρων στο Μεξικό περιορίστηκε λόγω του φύλου και της φυλής μου, δηλαδή λόγω των (πιθανών) εντάσεων που αντιμετώπιζα από το γεγονός ότι είμαι γυναίκα, και μάλιστα λευκή. Κατά γενική ομολογία, μια γυναίκα είναι δύσκολο να πάει μόνη της σε μπαρ στο Μεξικό, όχι γιατί θα συμβεί κάτι "σοβαρό" (δηλαδή, θα απειληθεί η σωματική της ακεραιότητα), αλλά γιατί θα αισθάνεται άβολα, καθώς θα την κοιτάνε και θα της "την πέσουνε" (σε διάφορες εκδοχές). Η Diana, θαμώνας του Blanco (cantina), εξηγεί γιατί αποφεύγει να πηγαίνει μόνη της σ' αυτό το χώρο: "[είναι] *ένα μέρος όπου πίνεις μπίρα και* [να πας] *μόνη είναι πιο περίπλοκο από το να πας σε ένα καφέ μόνη, έτσι; γιατί υπάρχουν περισσότεροι άντρες, γιατί επιπλέον έχουν την ιδέα ότι μια γυναίκα μόνη σ' ένα τέτοιο μέρος είναι σαν να πηγαίνει για καμάκι, έτσι; οπότε είναι πιο περίπλοκο και για να αποφύγω να στείλω κάποιον στο διάολο* [δεν πηγαίνω μόνη μου]... *[γέλιο]"*. Στο Blanco έχω καθίσει μόνη μου, όταν πήρα συνέντευξη από τον υπεύθυνο σερβιτόρο, αλλά και περιμένοντας ραντεβού για συνεντεύξεις. Η τακτική που ακολούθησα ήταν να παραμένω προσηλωμένη σε μια εφημερίδα ή σε κάτι που έγραφα για να αποφύγω τα περίεργα βλέμματα (και είναι αλήθεια ότι υπήρχαν). Η δηλωμένη σχέση που είχα με τον βασικό σερβιτόρο (ερχόταν κατά τακτά χρονικά διαστήματα στο τραπέζι) πιθανότατα με προστάτευσε από τυχόν παρενοχλήσεις. Πάντως, ακόμα και ο ίδιος ο σερβιτόρος, όταν με είδε να εμφανίζομαι μόνη μου για τη συνέντευξη, το πρώτο πράγμα που με ρώτησε ήταν αν περιμένω παρέα και όταν πήρε αρνητική απάντηση φάνηκε ιδιαίτερα αμήχανος.

Κάποια στιγμή με προβλημάτισε το γεγονός ότι οι χώροι στο Μεξικό λειτουργούσαν περισσότερα χρόνια από κάποιους από τους χώρους της Αθήνας, στοιχείο που γενικά μπορεί να επηρεάσει την αίσθηση των υποκειμένων γι' αυτούς. Έπειτα, όμως, από κάποιες επισκέψεις και έρευνα σε νέους χώρους συνάντησης-συζήτησης (από ένα έως τρία χρόνια λειτουργίας) που έχουν ανοίξει στην πόλη του Μεξικού, συνειδητοποίησα ότι οι ηλικίες των ανθρώπων που σύχναζαν σ' αυτούς ήταν υπερβολικά μικρές σε σχέση με τις προϋποθέσεις που είχα θέσει για την έρευνα, κι έτσι αποφάσισα να ακολουθήσω την αρχική επιλογή των χώρων. Επιπλέον,

σύμφωνα με τις συνεντεύξεις ιδιοκτητών και υπεύθυνων σερβιτόρων, ακόμα και οι χώροι με μεγαλύτερη διάρκεια λειτουργίας, όπως το Negro και το Blanco, έχουν διαμορφώσει τα σημερινά χαρακτηριστικά της πελατείας τους τα τρία και τα δέκα τελευταία χρόνια αντίστοιχα, στοιχείο που δεν απέχει από τα δεδομένα των χώρων στην Αθήνα.

Ένα κοινό στοιχείο των επτά χώρων επιλογής που δεν είχα ορίσει από την αρχή, τουλάχιστον ρητά, και μου "αποκάλυψαν" τα υποκείμενα είναι ότι δεν χαρακτηρίζονται ως "μαγαζιά δήθεν" ή "στιλιζαρισμένα", με άλλα λόγια ο κόσμος δεν επισκέπτεται τα συγκεκριμένα μέρη για να "επιδειχθεί" (βλ. και 4.3.2). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην ουσία η επιλογή των χώρων αποτελεί και επιλογή κοινωνικής ομάδας (πρβλ. Bourdieu, 2002). Αυτό το στοιχείο συνδέεται και με τις τιμές των προσφερόμενων προϊόντων, αλλά πιθανότατα και με άλλα χαρακτηριστικά του χώρου, όπως η αισθητική. Η έρευνα, βέβαια, δεν εστίασε σε τέτοια στοιχεία και δεν μπορεί να τα υποστηρίξει, αλλά νομίζω ότι η συσχέτιση είναι ενδεικτική της σημασίας της καθημερινότητας στην ανάδειξη ποικίλων και σύνθετων κοινωνικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών.

Στη συνέχεια, αναφέρονται τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των χώρων επιλογής με βάση, κυρίως, τα στοιχεία των συνεντεύξεων με ιδιοκτήτες/ριες ή και βασικούς σερβιτόρους.

Μεξικό

Το Negro βρίσκεται στην περιοχή Roma Norte (βλ. Χάρτη Β) και στην επίσημη ονομασία του αναφέρεται ως "restaurant-bar", καθώς, εκτός από την cantina, διαθέτει σε ανεξάρτητο όροφο εστιατόριο, το οποίο, όμως, λειτουργεί με διαφορετικό ωράριο. Σερβίρεται αλκοόλ, καθώς και συγκεκριμένα πιάτα φαγητού και το ωράριο είναι Δευτέρα με Παρασκευή από τη 1 το μεσημέρι μέχρι τις 2 το πρωί – "*για να μπει κάποιος*", όπως χαρακτηριστικά δήλωσε η διαχειρίστρια (και μία εκ των ιδιοκτητών). Ο χώρος είναι ιδιαίτερα ευρύχωρος και διαθέτει και δεύτερη αίθουσα, που δίνεται για συναντήσεις. Ο σημερινός χαρακτήρας του Negro, με ετερόκλητο ηλικιακά κόσμο, έχει διαμορφωθεί τα τελευταία τρία χρόνια. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία ανδρών –ακόμα και μεγάλης ηλικίας– που παίζουν ντόμινο, τυπική δραστηριότητα μιας παραδοσιακής cantina στο Μεξικό. Σύμφωνα με τη διαχειρίστρια, υπάρχουν σταθεροί θαμώνες που μπορεί να έρθουν και για φαγητό το μεσημέρι (τις μεσημεριανές ώρες υπάρχει ένα μενού με συγκεκριμένη τιμή) και για ποτό το βράδυ, αλλά γενικά η πελατεία αλλάζει προς το βράδυ, με μεγαλύτερη προσέλευση πιο νεαρού κόσμου. Στο χώρο υπάρχουν μικρές τηλεοράσεις που παίζουν χωρίς ήχο. Το προσωπικό είναι αποκλειστικά άνδρες.

Το Blanco βρίσκεται στο ιστορικό κέντρο κοντά στο Zócalo (βλ. Χάρτη Β) και, σύμφωνα με την επίσημη ονομασία του, είναι "salón familiar" (οικογενειακή αίθουσα), τονίζοντας με αυτό τον τρόπο ότι επιτρέπεται η είσοδος σε όλη την οικογένεια, και σε παιδιά. Στην ουσία, το Blanco είναι μπιραρία, όπως μου είπε ο Yuri, ένας από τους βασικούς σερβιτόρους, όμως στη συνέντευξη, όταν ο ίδιος μιλούσε για τις cantinas, περιλάμβανε και το Blanco. Το μαγαζί προσφέρει βαρελίσια και εμφιαλωμένη μπίρα, καθώς και tacos (πίτες, συνήθως από καλαμπόκι, με τυρί ή/και κρέας ή/και λαχανικά) και tortas (σάντουιτς). Έχει ωράριο 10 το πρωί με 12 το βράδυ, αν και υπάρχει περίπτωση να κλείσει πολύ αργότερα, αν έχει κόσμο και οι σερβιτόροι, όλοι άνδρες, αποφασίσουν να καθίσουν παραπάνω[56]. Οι τωρινοί ιδιοκτήτες έχουν την επιχείρηση από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και τα χαρακτηριστικά της σημερινής πελατείας, δηλαδή ετερόκλητης ηλικιακά, εδραιώθηκαν τη δεκαετία του '90. Σύμφωνα με τον Yuri, αλλά και από προσωπική παρατήρηση, η πλειοψηφία των πελατών είναι άνδρες. Υπάρχουν δύο, θα λέγαμε, βάρδιες πελατών: κόσμος που πηγαίνει στο Blanco για το μεσημεριανό του διάλειμμα και κόσμος που πηγαίνει μετά τη δουλειά, το απόγευμα ή το βράδυ. Ο χώρος έχει δύο οθόνες τηλεόρασης χωρίς ήχο (εκτός από ιδιαίτερες περιπτώσεις, όπως ποδοσφαιρικούς αγώνες). Όπως στις περισσότερες cantinas της περιοχής, κάποιες φορές πλανόδια μουσικά σχήματα περνούν απ' το μαγαζί.

[56] Ο μισθός των σερβιτόρων στο Μεξικό βασίζεται στα φιλοδωρήματα.

fiestas de mayo
HUMANITAS
Corona
Extra

Το Naranja χαρακτηρίζεται ως "café", βρίσκεται στην περιοχή Roma (βλ. Χάρτη Β) και άνοιξε το 1994. Μετά από τρία χρόνια, οι ιδιοκτήτες πήραν άδεια για αλκοόλ (μπίρα), αλλά μόνο μαζί με κατανάλωση φαγητού. Βέβαια, όπως είχα παρατηρήσει, αλλά και όπως μου αποκάλυψε ένας από τους θαμώνες, ο Jorge, σε γνωστούς πελάτες δίνεται μπίρα χωρίς απαραίτητα να παραγγείλουν φαγητό. Επίσης, είναι συνηθισμένο στο Μεξικό μια παρέα να παραγγείλει ως φαγητό κάτι ελάχιστο, για παράδειγμα ένα πιατάκι ελιές, και να κάτσει ώρα πίνοντας μπίρα ή κρασί. Το Naranja διαθέτει και κάποια πιάτα και, εκτός από καφέδες, ροφήματα και μπίρα, σερβίρει και κρασί. Ο χώρος έχει μουσική (η υπεύθυνη σερβιτόρα συνήθως κάνει τις επιλογές) και το ωράριο είναι 7 το πρωί με 12 το βράδυ Δευτέρα με Παρασκευή, 8 το πρωί με 12 το βράδυ το Σάββατο και 3 το απόγευμα με 11 το βράδυ την Κυριακή. Το Naranja έχει μεγάλα παράθυρα που βλέπουν στο δρόμο και ένα μικρό πατάρι. Το πρωί, η πελατεία έχει περισσότερο τοπικό χαρακτήρα (κάτοικοι της γειτονιάς και φοιτητές και φοιτήτριες από τα παρακείμενα κολέγια), ενώ το απόγευμα-βράδυ υπάρχει περισσότερη ποικιλία ως προς τον κόσμο. Επίσης, φιλοξενεί εκθέσεις ζωγραφικής και μικρές συναυλίες και οργανώνει μια βραδιά τάνγκο και μια βραδιά παραμυθιών την εβδομάδα.

Οι ιδιοκτήτες έκαναν κάποια ενδιαφέροντα σχόλια ως προς την προσέλευση γυναικών. Σύμφωνα με τους ιδιοκτήτες, λοιπόν, στατιστικά έρχονται περισσότερες γυναίκες από άνδρες και οι πιο πιστές τους πελάτισσες είναι γυναίκες. Η παρουσία των γυναικών εξηγείται από την ιδιοκτήτρια με τον ακόλουθο τρόπο: "*αισθάνονται άνετα να έρθουν μόνες τους να πιουν μια μπίρα, ότι δεν θα τους ενοχλήσει κανείς*", και συμπληρώνει, "*και λόγω της* [καλής] *συμπεριφοράς των σερβιτόρων*". Κατά τη γνώμη της, λόγω κουλτούρας και παιδείας υπάρχει γυναικείος ανταγωνισμός, με αποτέλεσμα οι σερβιτόρες κάποιες φορές να μην είναι ευγενικές με τις πελάτισσες. Το προσωπικό στο καφέ είναι μεικτό.

cafe

Αθήνα

Το Κίτρινο βρίσκεται στην περιοχή του Μεταξουργείου (βλ. Χάρτη Α) και άνοιξε το 2003. Θεωρείται παραδοσιακό καφενείο, αλλά στην ουσία, όπως λέει ο ιδιοκτήτης, είναι ρακάδικο. Διαθέτει καφέδες και ροφήματα, αλλά και μικρούς μεζέδες μαζί με τη ρακή, το κρασί ή την μπίρα και ένα-δυο πιάτα την ημέρα. Ο χώρος είναι αρκετά μικρός και κατά τους καλοκαιρινούς μήνες τοποθετούνται κάποια τραπέζια έξω (στο πεζοδρόμιο). Έχει μουσική (οι εργαζόμενοι/ες κάνουν τις επιλογές, που περιλαμβάνουν μια ιδιαίτερα ευρεία γκάμα) και το ωράριο είναι 12 το μεσημέρι με 3 το βράδυ από τέλη Νοεμβρίου μέχρι Απρίλιο και μέχρι τη 1 το βράδυ το υπόλοιπο διάστημα. Η αλλαγή του ωραρίου ανάλογα την εποχή οφείλεται στην αποφυγή προβλημάτων με τη γειτονιά (λόγω φασαρίας από τις φωνές των πελατών που κάθονται στα εξωτερικά τραπέζια). Οι τιμές είναι αρκετά χαμηλές. Κατά τον ιδιοκτήτη, υπάρχουν θαμώνες που προτιμούν να πηγαίνουν το μεσημέρι που είναι πιο ήρεμα και έχει φως και άλλοι που προτιμούν τη βραδινή ατμόσφαιρα του μαγαζιού. Επίσης, κατά τον ιδιοκτήτη, ενώ στην αρχή το μαγαζί είχε περισσότερες γυναίκες, τώρα έχει περισσότερους άνδρες. Το προσωπικό είναι μεικτό.

Το Κόκκινο είναι καφέ-μπαρ, βρίσκεται στο Κολωνάκι (βλ. Χάρτη Α) και άνοιξε πριν από περίπου δέκα χρόνια. Σύμφωνα με έναν από τους ιδιοκτήτες, εκείνη την εποχή έλειπαν από την Ελλάδα μαγαζιά που άνοιγαν από το πρωί, είδος που είχε γνωρίσει στο εξωτερικό. Το Κόκκινο, εκτός από καφέδες, ροφήματα και ποτά, προσφέρει και ελαφρύ φαγητό. Έχει πατάρι και τους καλοκαιρινούς μήνες τοποθετούνται κάποια τραπέζια στο πεζοδρόμιο έξω από το μαγαζί. Ανοίγει το πρωί στις 10 (12 τις Κυριακές) και το βράδυ κλείνει περίπου στις 3.30. Ο χώρος έχει μουσική και υπάρχει dj μετά τις 10 το βράδυ (με επιλογές από funk, soul, r'n'b, jazz, latin). Η πελατεία διαφέρει από πρωί σε βράδυ, με τους εργαζόμενους της περιοχής και τους περαστικούς να κυριαρχούν στην πρώτη "βάρδια". Σύμφωνα με έναν από τους ιδιοκτήτες, οι τακτικοί θαμώνες είναι μειοψηφία την Παρασκευή και το Σάββατο. Ο ίδιος πιστεύει ότι η αναλογία ανδρών - γυναικών πελατών αλλάζει ανάλογα την εποχή, αλλά γενικά είναι ισομοιρασμένη. Το προσωπικό είναι μεικτό.

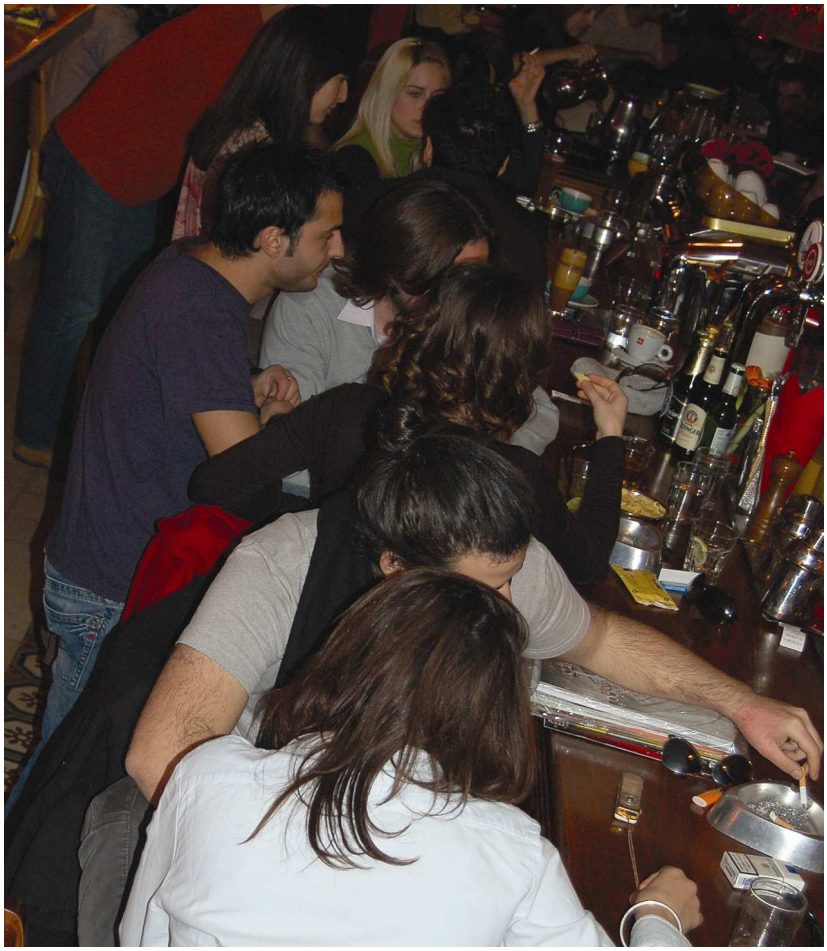

Το Γαλάζιο βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή του Συντάγματος (βλ. Χάρτη Α) και άνοιξε το 2005. Είναι καφέ-μπαρ, αλλά ταυτόχρονα και πολυχώρος, όπως εξηγεί ένας από τους ιδιοκτήτες: *"μπορείς να πιεις καφέ, να τσιμπήσεις κάτι ελαφρύ, να πιεις ένα ποτό, να δεις μια έκθεση, να παρακολουθήσεις μια* [μικρή] *συναυλία"*. Λειτουργεί από τις 8 το πρωί (εκτός Κυριακής που ανοίγει στις 12) μέχρι τις 3 το βράδυ τις καθημερινές και τις 5 την Παρασκευή και το Σάββατο. Ο χώρος έχει μουσική και υπάρχει dj μετά τις 10 το βράδυ (με επιλογές κυρίως από funk, soul, r'n'b, latin). Εκτός από καφέδες, ροφήματα και ποτά, διαθέτει κρύα πιάτα, σάντουιτς και ένα φαγητό ημέρας. Ο χώρος είναι αρκετά μεγάλος, περιλαμβάνει και κάποια τραπέζια σε αίθριο, ενώ σε ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα φιλοξενούνται εκθέσεις ζωγραφικής, γλυπτικής και φωτογραφίας. Σύμφωνα με έναν από τους ιδιοκτήτες, το πρωί και το απόγευμα η πελατεία είναι μεγαλύτερη ηλικιακά και περιλαμβάνει εργαζόμενους και εργαζόμενες στην περιοχή, καθώς και περισσότερο "περαστικό" κόσμο, δηλαδή ανθρώπους που επισκέπτονται το κέντρο για ψώνια ή άλλες δουλειές. Ο ίδιος δηλώνει ότι περισσότερες γυναίκες απ' ό,τι άνδρες πηγαίνουν στο Γαλάζιο. Το προσωπικό είναι μεικτό.

Το Πράσινο είναι καφέ-μπαρ και βρίσκεται στα Εξάρχεια (βλ. Χάρτη Α). Ο χώρος υπήρχε από τη δεκαετία του ’80, αλλά με τη σημερινή διεύθυνση λειτουργεί από το 2001. Η ιδιοκτήτρια όταν άνοιξε το μαγαζί το φανταζόταν πιο απρόσωπο, αλλά στη διάρκεια των χρόνων κατέληξε να γίνει *“παρεΐστικο”* και *“χώρος συνάντησης πολύ ζεστός”*, όπως δηλώνει. Το Πράσινο ανοίγει στις 12 το μεσημέρι και συνήθως καθημερινές κλείνει στις 4, ενώ Παρασκευή και Σάββατο γύρω στις 6. Ο χώρος έχει μουσική και υπάρχει dj από τις 11 το βράδυ (με ευρεία γκάμα επιλογών, από hard rock μέχρι έντεχνο ελληνικό). Το πρωί, η πελατεία έχει περισσότερο τοπικό χαρακτήρα, δηλαδή φοιτητές και φοιτήτριες από τις παρακείμενες σχολές, εργαζόμενοι και εργαζόμενες στην περιοχή και κάτοικοι, ενώ το βράδυ ο χαρακτήρας της πελατείας είναι υπερτοπικός. Σύμφωνα με την ιδιοκτήτρια, οι θαμώνες μπορεί να περάσουν και τις μισές μέρες της εβδομάδας. Ο κόσμος είναι ισομοιρασμένος σε σχέση με τα φύλα. Το προσωπικό είναι μεικτό.

4.1.3 Η εμπειρία της επαφής με το πεδίο: εύρεση υποκειμένων και η διαδικασία των συνεντεύξεων

Η αναζήτηση των υποκειμένων που θα μου έδιναν συνέντευξη αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολη και χρονοβόρα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η αρχική αναζήτηση έγινε μέσω γνωριμιών που είχα στα συγκεκριμένα μέρη. Στη συνέχεια, ρωτούσα τα άτομα από τα οποία έπαιρνα συνέντευξη αν είχαν κάποιο γνωστό ή κάποια γνωστή που ανταποκρινόταν στις προϋποθέσεις που είχα θέσει και που θα ήθελε να μου παραχωρήσει μια συνέντευξη (μέθοδος χιονοστιβάδας). Ειδικά για το Naranja, το Κίτρινο, το Γαλάζιο και το Κόκκινο, ιδιαίτερη ήταν η βοήθεια στην εύρεση υποκειμένων από τους/τις ιδιοκτήτες/ριες και τους εργαζόμενους και εργαζόμενες. Με άλλα λόγια, η εύρεση ανθρώπων για συνέντευξη γινόταν είτε μέσω άλλου/ης υποκειμένου, είτε μέσω εργαζομένων και ιδιοκτητών, οπότε συνήθως η πρώτη επαφή δεν γινόταν απευθείας, αλλά μέσω τρίτου. Αυτή η μέθοδος είχε το πλεονέκτημα της βολιδοσκόπησης διαθέσεων, αλλά και της εξακρίβωσης των ειδικών (κοινωνικών) χαρακτηριστικών που αναζητούσα. Παρ' όλα αυτά, σε δύο περιπτώσεις συνειδητοποίησα ότι τα άτομα με τα οποία είχα ραντεβού δεν διέθεταν τα χαρακτηριστικά που με ενδιέφεραν (εργαζόμενοι, ηλικίες 25-45 κ.λπ.): στο Μεξικό είχα ήδη πάρει τη συνέντευξη, και μάλιστα σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες θορύβου, ενώ στην Αθήνα ευτυχώς δεν είχα αρχίσει την "επίσημη" συνέντευξη, δηλαδή το κομμάτι που μαγνητοφωνούσα. Καθώς συνήθως η προσέγγιση γινόταν μέσω τρίτου προσώπου, δεν αντιμετώπισα καμία περίπτωση άμεσης αρνητικής απάντησης, αν και υπήρξαν δύο φορές στο Μεξικό που τα άτομα με τα οποία είχα ραντεβού δεν εμφανίστηκαν και, από την πλευρά μου, δεν πίεσα για επόμενη συνάντηση. Και στις δύο χώρες ήταν πιο εύκολη η εύρεση ανδρών παρά γυναικών, καθώς, όπως αναφέρθηκε, οι άνδρες τείνουν γενικά να υπερτερούν στους χώρους απόλαυσης. Συχνές ήταν και στις δύο χώρες οι αναβολές των προγραμματισμένων συναντήσεων για συνέντευξη. Επίσης, στο Μεξικό, σε τρεις περιπτώσεις αντιμετώπισα μεγάλη καθυστέρηση στο χρόνο του ραντεβού, δηλαδή με "έστησαν" γύρω στη μία ώρα.

Οι συνεντεύξεις γίνονταν κατόπιν ραντεβού. Εξαίρεση αποτέλεσαν κάποιες συνεντεύξεις από το Naranja για τον εξής λόγο: Στο Μεξικό, όπου η έρευνα πεδίου έπρεπε να γίνει σε καθορισμένες χρονικές περιόδους, για να διευκολύνω την εύρεση υποκειμένων πήγαινα για αρκετό διάστημα στο Naranja συγκεκριμένες μέρες, που

μου είχε υποδείξει η υπεύθυνη σερβιτόρα, μεταξύ 7 και 10 το βράδυ. Η ίδια με βοήθησε ιδιαίτερα να προσεγγίσω ανθρώπους πρόθυμους να συμμετάσχουν στην έρευνα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι συνεντεύξεις μερικές φορές να πραγματοποιούνται επί τόπου, συνθήκη που είχε το μειονέκτημα ότι ενίοτε υπήρχε πίεση χρόνου. Γενικότερα, οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στους ίδιους τους χώρους έρευνας, σε αντίστοιχους χώρους, όπως καφέ και εστιατόρια, και κάποιες σε σπίτια (όταν οι ίδιες/οι μού το πρότειναν). Δεν μπόρεσα να αποφύγω περιπτώσεις όπου οι συνεντεύξεις έγιναν σε συνθήκες αυξημένου θορύβου (λόγω ώρας και χώρου), γεγονός που έκανε την απομαγνητοφώνηση πιο χρονοβόρα και δύσκολη, αλλά δεν οδήγησε σε καμία περίπτωση σε απώλεια πληροφοριών.

Ως προς τα άτομα από τα οποία θα έπαιρνα συνέντευξη, προσπάθησα –και νομίζω το κατάφερα– να μην τα αντιμετωπίσω ως αντικείμενα (της έρευνας) τα οποία προσπαθούσα να "ανακαλύψω", αλλά ως υποκείμενα με τα οποία αναπτύσσω μια σχέση που ενέχει το στοιχείο της εξουσίας (πρβλ. και Haraway, 1991). Στη διάρκεια, λοιπόν, της επαφής με τα υποκείμενα, προσπαθούσα με κάθε τρόπο να απαλύνω τα χαρακτηριστικά τής (αναγκαστικής) σχέσης εξουσίας (εγώ θέτω τα ζητήματα/ερωτήματα και ο άλλος ή η άλλη οφείλει να ανταποκριθεί σε αυτά). Δεν πίεσα –άμεσα ή έμμεσα– κανέναν και καμία να δώσει συνέντευξη[57], απαντούσα σε όλες τις ερωτήσεις που μου έθεταν, έδινα εξηγήσεις όταν διέκρινα δισταγμούς ή "παγωμένα" βλέμματα. Προσπαθούσα, με άλλα λόγια, να κάνω τους ανθρώπους από τους οποίους έπαιρνα συνέντευξη να αισθανθούν άνετα. Αυτή η τακτική προσέγγισης και επαφής έχει το "μειονέκτημα" ότι είναι αρκετά χρονοβόρα και κουραστική. Από την άλλη, αποτελεί πεποίθησή μου ότι τα υποκείμενα μου έκαναν μια χάρη και δεν όφειλαν να θυσιάζουν το χρόνο(χώρο) τους για την επιστήμη. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, κατά την επεξεργασία του υλικού ακολούθησα την ίδια αντιμετώπιση των αφηγήσεων ως πραγματικότητες υποκειμένων και όχι ως "ατελείς" αφηγήσεις σε σχέση με κάποιο άλλο μοντέλο.

Όταν έκλεινα το ραντεβού για τη συνέντευξη, εξηγούσα ότι η έρευνα αφορούσε την καθημερινότητα στην πόλη και το συγκεκριμένο μαγαζί. Επίσης, τους/τις διαβεβαίωνα ότι οι συνεντεύξεις θα παραμείνουν ανώνυμες και ότι θα

[57] Για παράδειγμα, σε μία περίπτωση στο Μεξικό, ένας άνδρας προσφέρθηκε να μου δώσει συνέντευξη ως έκφραση αλληλεγγύης σε άλλη εργαζόμενη, γιατί νόμισε ότι πληρωνόμουν με το κομμάτι. Παρ' όλο που η προθυμία του με "βόλευε", του εξήγησα ακριβώς την κατάσταση.

χρησιμοποιήσω ψευδώνυμα τόσο για το μαγαζί όσο και για τους ίδιους και τις ίδιες. Αυτό το στοιχείο σε κάποιους/ες δημιουργούσε δυσπιστία, οπότε και εξηγούσα ότι οι λόγοι της χρήσης ψευδωνύμων δεν συνδέονται με το περιεχόμενο της συνέντευξης, δηλαδή ότι δεν αφορούσαν προσωπικά δεδομένα. Στη συνέχεια, βέβαια, κατάλαβα ότι η καθημερινότητα κάποιου ανθρώπου αφορά *και* προσωπικά δεδομένα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, έγινα κοινωνός προσωπικών πληροφοριών, στις οποίες δεν θα είχα πρόσβαση σε κανονικές συνθήκες (παρά μόνο πιθανότατα μετά από χρόνια φιλίας). Αναφέρομαι σε στοιχεία όπως ότι κάποια τσακώθηκε το προηγούμενο βράδυ με το σύντροφό της, σεξουαλικές επιλογές (κάποιος ανέφερε ότι ήταν ομοφυλόφιλος όταν συζητούσαμε για τους άλλους χώρους που πηγαίνει στην πόλη) ή ότι κάποια θεωρεί την προηγούμενή της δωδεκάχρονη σχέση χάσιμο χρόνου. Τα παραπάνω αφορούν ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα και για λόγους προφύλαξης τέτοιων προσωπικών στοιχείων, μεταξύ άλλων, παρουσιάζεται μόνο μία συνέντευξη ολόκληρη (και αυτή από το Μεξικό) (βλ. Παράρτημα ΙΙΙ).

Η αίσθηση που είχα για τους και τις περισσότερες που πήρα συνέντευξη ήταν ότι η όλη διαδικασία τούς προκαλούσε μια ελαφριά νευρικότητα. Η χρήση μαγνητοφώνου πιθανώς ενέτεινε αυτή τη νευρικότητα. Αναγκαστικά στη διάρκεια της συνέντευξης δημιουργόταν μια άνιση σχέση εξουσίας, στην οποία εγώ έθετα τους άξονες και τα θέματα και ο άλλος ή η άλλη απαντούσε σε αυτά. Γενικά, προσπαθούσα πριν να ξεκινήσω την "επίσημη" (μαγνητοφωνημένη) συνέντευξη να μιλήσω αρκετά με τα υποκείμενα, για να μειωθεί λίγο η ένταση που αισθανόμουν ότι υπήρχε.

Οι ίδιες οι συνεντεύξεις εμφάνισαν χαρακτηριστικά που δεν είχα προβλέψει. Υπήρχαν περιπτώσεις που κάποιος ή κάποια έδινε πολύ σύντομες απαντήσεις ή δεν μιλούσε πολύ, στοιχείο που οδηγούσε σε περισσότερες ερωτήσεις από την πλευρά μου. Άλλες φορές πάλι, οι συνεντεύξεις είχαν το χαρακτήρα συζήτησης ή οι απαντήσεις ήταν σαν χείμαρρος, οπότε προσπαθούσα να τους/τις επαναφέρω στα ζητήματα που με ενδιέφεραν από φόβο ότι θα κουραστούν πριν την ολοκλήρωση της συνέντευξης. Να σημειώσω εδώ ότι δεν εμφανίστηκε καμία συνάφεια μεταξύ του βαθμού οικειότητας/γνωριμίας μαζί μου και της ομιλητικότητας ή της "ανοικτότητας" των υποκειμένων. Περισσότερες γυναίκες απ' ό,τι άνδρες ήταν περιγραφικές και ομιλητικές στις συνεντεύξεις. Οι άνδρες συχνά έδιναν σύντομες απαντήσεις και σπάνια παρασύρονταν από την κουβέντα. Δεν είναι τυχαίο ότι τα περισσότερα

αποσπάσματα που παρουσιάζονται είναι από γυναίκες. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο ανοιχτές και λιγότερο συγκρατημένες από τους άνδρες, ή να σχετίζεται με μια μεγαλύτερη άνεση των γυναικών απέναντι σε μια άλλη γυναίκα, αλλά δεν είναι στόχος αυτής της έρευνας να εμβαθύνει σε τέτοια ζητήματα.

Γενικά, στις συνεντεύξεις δεν αντιμετώπισα περιπτώσεις άρνησης απάντησης στα ζητήματα που έθετα. Μία φορά μόνο στο Μεξικό μια γυναίκα δεν θέλησε να μου αποκαλύψει την περιοχή στην οποία εργαζόταν. Επίσης, υπήρχαν περιπτώσεις που σε θέματα όπως "τι σου αρέσει στο να κάνεις βόλτες" οι απαντήσεις ήταν *"δεν ξέρω"*. Αυτό το στοιχείο εμφανιζόταν με μεγαλύτερη συχνότητα σε μικρότερες ηλικίες. Οι "απαντήσεις" υποκειμένων μεγαλύτερων ηλικιών (άρα και αυξημένης εμπειρίας σε σχέση με την καθημερινότητα) φαίνονταν πιο ακριβείς και "κατασταλαγμένες". Γενικά, τα θέματα στα οποία αντιμετώπισα κάποιο δισταγμό δεν αφορούσαν την ίδια τη συνέντευξη, αλλά τα γενικά στοιχεία που ρωτούσα στο τέλος: στην Αθήνα υπήρχε σε ορισμένες περιπτώσεις δισταγμός ως προς το εισόδημα, ενώ στο Μεξικό ως προς το επάγγελμα μητέρας και πατέρα. Ο δισταγμός στην Αθήνα ως προς το εισόδημα αφορούσε τόσο χαμηλά όσο και πιο υψηλά εισοδήματα. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, εξηγούσα το λόγο που έκανα την ερώτηση (γιατί αναζητούσα υποκείμενα μεσαίων εισοδημάτων) και ζητούσα να τοποθετηθούν σε κλίμακα (για παράδειγμα μέχρι 1.000 ευρώ, μέχρι 2.000, πάνω από 2.000). Στο Μεξικό, ο δισταγμός ως προς τα επαγγέλματα των γονέων εμφανίστηκε όταν είτε δεν υπήρχε πατέρας είτε η μητέρα είχε ως επάγγελμα τα οικιακά είτε οι γονείς είχαν απασχόληση με χαμηλότερη κοινωνική αποδοχή από το παιδί.

Μερικές φορές η απλότητα των ζητημάτων που έθετα νομίζω πως σε κάποιους και κάποιες κινούσε υποψίες ότι υπήρχαν παγίδες. Στο τέλος της συνέντευξης κάποιες/οι εξέφρασαν ανακούφιση: *"α, αυτό ήταν!"*, λες και περίμεναν να τους ρωτήσω κάτι "δύσκολο" ή κάτι εκτός από αυτά που τους είχα δηλώσει στην αρχή. Κάποια υποκείμενα μου είπαν ότι τους φάνηκε πολύ ενδιαφέρουσα η κουβέντα και τους/τις έκανε να συλλογιστούν ζητήματα που δεν είχαν σκεφτεί. Μετά το τέλος της επίσημης (μαγνητοφωνημένης) συνέντευξης, όταν υπήρχε χρόνος από την πλευρά των υποκειμένων, συνήθως συνέχιζα τη συζήτηση (σε θέματα που είχαμε θίξει ή σε άλλα). Αυτή ήταν και μία από τις τακτικές μου, για να αποφύγω την αίσθηση χρησιμοποίησης που μπορεί να προκαλούσε η απότομη αναχώρηση της ερευνήτριας. Μερικές φορές τα υποκείμενα μου έδιναν ενδιαφέρουσες πληροφορίες σε αυτό το διάστημα. Ήταν ένας χρόνος πολύ πιο χαλαρός, και από την πλευρά τους (είχε

τελειώσει η συνέντευξη), αλλά και από την πλευρά μου (είχα τις βασικές πληροφορίες που χρειαζόμουν).

Οφείλω να ομολογήσω ότι δεν περίμενα η διαδικασία των συνεντεύξεων να είναι τόσο κουραστική, ειδικά σε περιπτώσεις που το άτομο δεν ήταν ιδιαίτερα ομιλητικό. Χωρίς να χάνω τη ροή των θεμάτων της συνέντευξης, έπρεπε να ακούω προσεκτικά για πιθανές διευκρινίσεις σ' αυτά που μου έλεγαν, ενώ ταυτόχρονα να προσέχω την ισορροπία μεταξύ μας (για παράδειγμα, αύξηση νευρικότητας). Ύστερα από τη δέκατη συνέντευξη, και στις δύο πόλεις διέκρινα αρκετά στοιχεία που άρχιζαν να επαναλαμβάνονται. Γύρω στη 15η υπήρξαν στιγμές κορεσμού και φόβου, ότι οι υπόλοιπες συνεντεύξεις δεν θα προσέθεταν τίποτα καινούργιο, ότι είχα ακούσει όλες τις πληροφορίες που μπορούσα να χρησιμοποιήσω. Και μπορεί όντως να υπήρχαν αρκετές επαναλήψεις, αλλά κάθε συνέντευξη προσέφερε στοιχεία ενδιαφέροντα και "καινούργια" για την έρευνα. Δεδομένου ότι κάθε υποκείμενο έχει μια διαφορετική καθημερινότητα, άρα και κάθε συνέντευξη θα ήταν διαφορετική, θεώρησα ως σημείο (σχετικού πάντα) κορεσμού τις 20 συνεντεύξεις σε κάθε πόλη.

Ο συνολικός αριθμός των συνεντεύξεων υποκειμένων που πραγματοποίησα είναι 41 (21 στο Μεξικό και 20 στην Αθήνα), από τις οποίες χρησιμοποίησα τις 40. Η τελευταία συνέντευξη στο Μεξικό, μετά από αρκετές αναβολές, ακυρώθηκε και αναγκάστηκα να την κάνω μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Στο Μεξικό, οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 2005 και Μάρτιο και Απρίλιο του 2006, ενώ στην Αθήνα οι πιλοτικές το 2005 και οι υπόλοιπες την περίοδο Ιούλιος 2006-Ιανουάριος 2007. Η αναλογία ανδρών και γυναικών είναι 11 άνδρες - 9 γυναίκες και στις δύο πόλεις Ο χρόνος της "επίσημης" συνέντευξης κυμάνθηκε από 20 λεπτά μέχρι μιάμιση ώρα, ενώ ένας μέσος όρος ήταν 40 λεπτά. Ο συνολικός χρόνος ενός ραντεβού ήταν από 40 λεπτά μέχρι 3,5 ώρες.

Όλες οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν. Ο χρόνος απομαγνητοφώνησης ήταν περίπου δεκαπλάσιος του χρόνου της ηχογραφημένης συνέντευξης. Συνήθως η απομαγνητοφώνηση γινόταν σε τρεις φάσεις: α) πρώτη απομαγνητοφώνηση με κενά, β) δεύτερη ακρόαση της συνέντευξης με προσεκτικότερη απομαγνητοφώνηση και επισήμανση παύσεων, γέλιων, έμφασης και γ) τελική ακρόαση και διόρθωση λεπτομερειών. Στην Αθήνα, λόγω πίεσης χρόνου, ένα μέρος της πρώτης (α) φάσης των απομαγνητοφωνήσεων ανατέθηκε σε άλλη/ους. Ο συνολικός όγκος των συνεντεύξεων ξεπερνά τις 400 σελίδες. Στην απομαγνητοφώνηση κράτησα ακριβώς

το ύφος[58], τις επαναλήψεις και τα λάθη του προφορικού λόγου και, ως προς τις μεταφράσεις των ισπανικών αποσπασμάτων, επέλεξα να διατηρήσω αρκετές (ισπανόφωνες) ιδιομορφίες στο λόγο. Κάποιες φορές οι παραπάνω επιλογές ύφους μπορεί να γίνονται κουραστικές στον γραπτό λόγο, αλλά το θεωρώ αναγκαίο για να κατανοούμε κάθε στιγμή τις διαφορές μεταξύ αφήγησης ενός βιώματος και αποτύπωσής του.

4.1.4. Από τις αναπαραστάσεις στα βιώματα και πάλι πίσω

Τελειώνοντας την έρευνα στο Μεξικό, βρέθηκα αντιμέτωπη με έναν μεγάλο όγκο υλικού. Σε μια αρχική φάση επεξεργασίας, πραγματοποιήθηκε μια γενική ταξινόμηση των αποσπασμάτων σε τρεις ενότητες και αρκετές υποενότητες, σύμφωνα με τους βασικούς θεματικούς άξονες της έρευνας, δηλαδή καθημερινότητα, συγκεκριμένοι χρονοχώροι απόλαυσης και πόλη. Αρχικά, δηλαδή, ακολουθήθηκε η δομή του οδηγού συνέντευξης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα αποσπάσματα επιλέχθηκαν από τα αντίστοιχα κομμάτια των συνεντεύξεων. Η ίδια μεθοδολογία ακολουθήθηκε και με την έρευνα πεδίου στην Αθήνα. Η προσέγγιση της καθημερινότητας σχεσιακά δημιούργησε αρκετά προβλήματα στη συστηματοποίηση του υλικού. Παράλληλα, οι αφηγήσεις αφορούσαν σύνολα καθημερινότητας, βιώματα και πρακτικές, που ήταν δύσκολο να ταξινομηθούν στις δικές μου επιστημονικές κατηγορίες και άρα να συστηματοποιηθούν: οι “απαντήσεις” στους άξονες των θεμάτων που είχα θέσει παρουσίαζαν εξαιρετική ποικιλότητα και ετερογένεια.

Η διαδικασία της επιλογής των αποσπασμάτων και, ουσιαστικά, της αποκοπής τους από την ενότητα μιας συνέντευξης αποτελεί μέρος της δικής μου διαμεσολάβησης ως προς την αφηγημένη πραγματικότητα των υποκειμένων. Αν τα ζητήματα που έθετε ο οδηγός συνέντευξης αποτέλεσαν ένα πρώτο επίπεδο διαμεσολάβησης και φιλτραρίσματος, ένα δεύτερο επίπεδο ήταν η επιλογή αποσπασμάτων όχι μόνο από μία μεγαλύτερη προφορική αφήγηση, αλλά και αποκομμένη από μια συγκεκριμένη ιστορία ζωής, από μία διαδρομή, κατά την ορολογία της Massey (2005). Με άλλα λόγια, από μια αφηγημένη πραγματικότητα

[58] Στις απομαγνητοφωνήσεις επιλέχθηκε η χρήση κομμάτων για να αποδοθεί ο χαρακτήρας της ροής του προφορικού λόγου. Οι τελείες αφορούν παύσεις στο λόγο, ενώ τα αποσιωπητικά αφορούν παύσεις στις οποίες συνήθως ο συλλογισμός δεν ολοκληρώνεται φραστικά, αλλά εννοείται η κατάληξή του. Η αναγνώστρια μπορεί να ενοχληθεί από την επιλογή χρήσης ερωτηματικών που δεν ακολουθούνται από αρχή καινούργιας φράσης (κεφαλαίο γράμμα), όμως αυτή η πρακτική ακολουθείται στα ισπανικά και συνάδει περισσότερο με το ύφος του προφορικού λόγου.

(διαμεσολάβηση/φιλτράρισμα των υποκειμένων) έπρεπε να αποσπάσω τα κομμάτια που απαντούσαν σε δικά μου ερωτήματα (φιλτράρισμα ερευνήτριας). Η διαδικασία επιλογής και αποκοπής των αποσπασμάτων από μια γενικότερη αφήγηση αποτέλεσε σχεδόν μια βίαιη κίνηση, αλλά η επιστημονική μεθοδολογία απαιτεί μια έστω και βασική συστηματοποίηση.

Ένα από τα ερωτήματα της έρευνας ήταν να βρεθούν οι κατηγορίες που τα ίδια τα υποκείμενα χρησιμοποιούν για να περιγράψουν την καθημερινότητά τους. Ήδη από την περίοδο των πιλοτικών συνεντεύξεων είχα αναρωτηθεί για το τι είδους κατηγορίες περίμενα να βρω. Έννοιες όπως "ιδιωτικό" και "δημόσιο" ή "ελεύθερος" και "μη" χρόνος δεν εμφανίζονταν στο λόγο των υποκειμένων. Η εισαγωγή της ερώτησης για τον ελεύθερο χρόνο δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, δεν βοήθησε, δηλαδή, στη διάκριση κατηγοριών χρονοχώρων, αφού οι απαντήσεις εμφάνιζαν εξαιρετική ανομοιογένεια και ποικιλία. Όσο προχωρούσαν οι συνεντεύξεις, φαινόταν καθαρά ότι οι αφηγήσεις της καθημερινότητας παρουσιάζονταν ως ένα αλληλοσυσχετισμένο συνεχές.

Εκτός από το χρονοχώρο που αφορούσε τους χώρους απόλαυσης, η πιο κοινή και σχετικά διαφοροποιημένη κατηγορία ήταν αυτή της εργασίας, δηλαδή της "δουλειάς". Επίσης, εμφανίζονταν κάποιες κατηγορίες χρονοχωρικές που δημιουργούσαν σύνολα βιωμάτων και πρακτικών, όπως το "(βγήκα) έξω" ή το "σπίτι". Όμως, ακόμα κι αυτές οι κατηγορίες, η "δουλειά", το "σπίτι", το "έξω", εμφάνιζαν ποικιλία σημασιοδοτήσεων, βιωμάτων και πρακτικών, ακόμα και για τον ίδιο άνθρωπο. Παράλληλα, οι χρονοχώροι διαπλέκονται μεταξύ τους στην καθημερινή ζωή, οπότε κάποιες φορές ήταν δύσκολη η διαφοροποίησή τους. Να σημειώσω ότι η καθημερινότητα των υποκειμένων περιλάμβανε και άλλες δραστηριότητες (εκπαιδευτικές, αθλητικές, καλλιτεχνικές, πολιτικές), τις οποίες όμως αποφάσισα να μη συμπεριλάβω στην ανάλυση, καθώς εμφάνιζαν ακόμα μεγαλύτερη ετερογένεια μεταξύ των υποκειμένων.

Η χρονοχωρική προσέγγιση της καθημερινότητας αποδείχθηκε λειτουργική, όμως κάποια από τα ερωτήματα που είχα θέσει (ή μάλλον οι αναμενόμενες "απαντήσεις") προϋπέθεταν ένα είδος καθαρής ή διακριτής (αφηρημένης;) κατηγορίας χρονοχώρων που δεν εμφανιζόταν στο λόγο των υποκειμένων: η διαφοροποίηση των χρονοχώρων ήταν πάντα σχετική. Το παραπάνω φάνηκε καθαρά στα προβλήματα που προέκυψαν στην ταξινόμηση του υλικού: αν ήταν δύσκολο να

ταξινομήσω, δηλαδή να συστηματοποιήσω, να βρω διακριτές κατηγορίες, τότε πιθανότατα το είδος των κατηγοριών που έψαχνα να ήταν λάθος. Η ίδια η προσπάθεια να ομοιογενοποιήσω σύνολα βάσει κατηγοριών όπως "σπίτι" ή "έξω" οδηγούσε ως ένα βαθμό στην απόκρυψη των ρευστών χαρακτηριστικών ενός βιώματος ή μιας πρακτικής. Με το χρόνο που πέρασε σε διαδοχικές προσεγγίσεις του υλικού αντιλήφθηκα ότι, τελικά, η αναπαράσταση των χρονοχώρων που ακολουθούσα βασιζόταν στην κυρίαρχη αφηρημένη αναπαράσταση χρονοχώρων, δηλαδή του χώρου-επιφάνεια και του μετρήσιμου χρόνου, ενώ τα βιώματα και οι περιγραφές των υποκειμένων ξεπερνούσαν τα στενά όρια αυτής της αναπαράστασης.

Όπως θα δούμε, οι χρονοχωρικές "κατηγορίες" των υποκειμένων είναι ανοιχτές, ανομοιογενείς, ρευστές και σε συνεχή αλληλεπίδραση. Παράλληλα, εξαρτώνται τόσο πολύ από το πλαίσιο, δηλαδή τα χωρικά, κοινωνικά και προσωπικά συμφραζόμενα, ή αλλιώς από τις χωρικές, κοινωνικές, προσωπικές διαδρομές, που πολλές φορές γίνονται κατανοητές μόνο σε σχέση μ' αυτά. Δεν γνωρίζω αν η ίδια η φύση αυτών των κατηγοριών, δηλαδή η αλληλεσύνδεση και η ρευστότητά τους, μπορεί να τις κατατάξει στις κατηγορίες με την έννοια του συνόλου ομοιογενών πραγμάτων, αλλά δεν είναι θέμα αυτού του διδακτορικού να ασχοληθεί με ζητήματα οντολογίας. Επίσης, δεν γνωρίζω αν μπορούμε να χειριστούμε αυτές τις ανοιχτές κατηγορίες ως αναπαραστάσεις, με την έννοια που χρησιμοποιούνται από την επιστημονική κοινότητα. Παρ' όλα αυτά, η ανάδειξη ακριβώς αυτής της ρευστότητας μας βοηθάει να κατανοήσουμε την ιδιαίτερη βαρύτητα των βιωμάτων και πρακτικών και τη δική τους διαδικασία παραγωγής σημασιών.

Η επεξεργασία των χρονοχώρων της καθημερινότητας ως μη διακριτές αλλά αλληλοσυσχετισμένες κατηγορίες αποδείχθηκε δύσκολη και χρονοβόρα. Κατά μία έννοια, αντιμετώπισα ένα πρόβλημα "μετάφρασης" ή "μεταφοράς". Στόχος ήταν να αναδείξω τις πρακτικές, τα βιώματα και τις αναπαραστάσεις των υποκειμένων χωρίς να επιβάλω (προεπιλεγμένες) δικές μου (επιστημονικές) κατηγορίες και ταξινομήσεις (στην ουσία, αναπαραστάσεις) στην αφήγηση. Από τη μία είχα την αφηγημένη πραγματικότητα των υποκειμένων βάσει ερωτήσεων δικών μου, από την άλλη τον (επιστημονικό) γεωγραφικό λόγο. Στη μέση βρισκόμουν εγώ, η ερευνήτρια. Μπορεί τα αρχικά ερωτήματα να καθορίστηκαν από εμένα, αλλά πώς θα μπορούσα να "μεταφράσω", να μεταφέρω τα λόγια των υποκειμένων, τα βιώματά τους και τις πρακτικές τους στον δικό μου αποσπασματικό, συστηματοποιημένο λόγο; Μία από τις διακρίσεις που τονίζει και ο Lefebvre μεταξύ (κυρίαρχων επιστημονικών)

αναπαραστάσεων και βιωμάτων/πρακτικών των υποκειμένων είναι η διανοητική επεξεργασία και άρα η συνέπεια των πρώτων και η συνήθως μη λεκτική έκφραση και μη συνέπεια των δεύτερων (βλ. κεφ. 2.1). Η ανάλυση της έρευνας πεδίου που ακολουθεί αποτελεί μια προσπάθεια να εκφραστεί ο λόγος των υποκειμένων με όρους επιστημονικούς, να συμβιβαστούν δύο πραγματικότητες που στην καθημερινότητα συνήθως δεν συνδιαλέγονται και πιθανότητα να μην είναι ταυτόσημες. Αυτοί οι δύο λόγοι κατασκευάζουν διαφορετικούς χρονοχώρους, την καθημερινότητα και την επιστημονική κοινότητα. Ο κάθε χρονοχώρος είναι νόμιμος για τους/τις "κατοίκους" του, η διαφορά είναι ότι ο μεν πρώτος, η καθημερινότητα, εκφράζεται μέσα από πρακτικές και βιώματα, ενώ ο δεύτερος βασίζεται σε έναν συστηματοποιημένο λόγο (discourse) που εκφράζεται μέσω αφηρημένων αναπαραστατικών κατηγοριών. Μήπως η συστηματοποίηση των διηγήσεων, αν και απαραίτητη, οδηγούσε τελικά σε μια πλήρη μετατόπιση από το βίωμα στην επιστημονική αναπαράσταση;

Δεν αποτέλεσε στόχο της διατριβής η σύγκριση των κατηγοριών των υποκειμένων με αναπαραστατικές επιστημονικές κατηγορίες, αλλά, αντίθετα, η προσέγγιση βασιζόταν στο σεβασμό της αυτονομίας των πρώτων. Με άλλα λόγια, έγινε προσπάθεια, όσο αυτό ήταν δυνατό, να διατηρηθεί μια κάποια απόσταση μεταξύ βιωμάτων/πρακτικών και επιστημονικών αναπαραστάσεων, να αναδειχθεί η πολυμορφία των χρονοχώρων που περιγράφονταν και όχι να εξηγηθούν οι αναπαραστάσεις των υποκειμένων βάσει της "απόκλισής" τους από κάποιες επιστημονικές κατηγορίες. Αυτό σημαίνει ότι δεν αξιολογήθηκαν οι όποιες κατηγορίες των υποκειμένων ως προς τις επιστημονικές "αναφορές" τους – και γι' αυτό, εξάλλου, δεν έχουν χρησιμοποιηθεί έννοιες όπως "αλλοτρίωση" ή "συνειδητοποίηση"[59].

Αξίζει να γίνουν και κάποιες παρατηρήσεις ως προς το ζήτημα του λόγου, και κυρίως της διαφορετικότητας του προφορικού λόγου των υποκειμένων σε σχέση με τον γραπτό (της διατριβής). Ο προφορικός λόγος είναι πιο ρευστός, μπορεί να κρύβει κρυφά νοήματα, σίγουρα μπορεί να έχει διαφορετικές σημασίες ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται, αλλά και εκφέρεται. Επίσης, στη συγκεκριμένη

[59] Η χρήση των όρων "συνείδηση" ή "συνειδητοποίηση" από το μαρξισμό, το φεμινισμό και άλλα ρεύματα σκέψης εμπεριέχει μια αξιολογική κλίματα, στην οποία, με βάση ένα μονοδιάστατο υποκείμενο (συνήθως δυτικό), η διαφορετικότητα μπορεί να μετατρέπεται σε έλλειψη (βλ. και Guha, 1997, Alarcón, 1990).

έρευνα αντιμετωπίστηκε και το πρόσθετο πρόβλημα της μετάφρασης από τα ισπανικά στα ελληνικά αυτού του ρευστού προφορικού λόγου των υποκειμένων. Γενικά, στην απομαγνητοφώνηση, όπως αναφέρθηκε, έγινε προσπάθεια να αναπαραχθούν οι εμφάσεις, τα γέλια ή και τα χαμόγελα. Παρ' όλα αυτά, η απόδοση του προφορικού στον γραπτό λόγο υπολείπεται σε ζωντάνια και σε χρωματισμούς και πολλές φορές μπορεί να κουράζει λόγω επαναλήψεων.

Για να καταστεί δυνατή η έκφραση βιωμάτων και πρακτικών, όπως θα φανεί και παρακάτω, προχώρησα σε κάποιους "συμβιβασμούς" σε σχέση με τον αναπαραστατικό γεωγραφικό λόγο. Επίσης, κατέληξα να χρησιμοποιήσω κατηγορίες ή έννοιες που συνδυάζουν χαρακτηριστικά "επίσημα" και "ανεπίσημα", δηλαδή του επιστημονικού λόγου και του προφορικού λόγου των υποκειμένων. Ο Cr. Topalof (2007), εξάλλου, υποστηρίζει, στο πλαίσιο έρευνας σε εξέλιξη, ότι ο επιστημονικός γεωγραφικός λόγος προβάλλει το πώς πρέπει να μιλάμε για την πόλη, ενώ οφείλουμε να εξετάσουμε και το πώς μιλούν οι άνθρωποι στην καθημερινή γλώσσα για την πόλη και να μελετήσουμε την υλική υπόσταση των λέξεων που χρησιμοποιούν. Ο προφορικός καθημερινός λόγος εμφανίζεται υπεράνω σημαντικών διαφοροποιήσεων που έχει δημιουργήσει ο επιστημονικός λόγος για να διακρίνει κατηγορίες και έννοιες (προφανώς, σε άλλες περιπτώσεις συμβαίνει το αντίστροφο). Επίσης, εμπεριέχει περισσότερη ρευστότητα στη χρήση των λέξεων, οι οποίες συνήθως ορίζονται σε σχέση με το πλαίσιο αναφοράς τους. Ο επιστημονικός λόγος οφείλει να διαχωρίζει και να διακρίνει, να είναι περισσότερο σαφής, οπότε οι λέξεις και οι όροι επιτελούν έναν διαφορετικό ρόλο. Σε κάποιες, λοιπόν, περιπτώσεις επιλέχτηκε η χρησιμοποίηση των "αδιαφοροποίητων" όρων του προφορικού λόγου. Για παράδειγμα, στις συνεντεύξεις σπάνια γίνεται λόγος για "εργασία", οπότε χρησιμοποιούνται οι λέξεις "εργασία" και "δουλειά" ως συνώνυμα – και στα ισπανικά δεν ισχύει αυτή η διάκριση.

Όπως έχει ήδη φανεί, χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα οι λέξεις "χώρος", "τόπος", "μέρος". Ο διαχωρισμός που υπάρχει στη γεωγραφία και που έχει αναπτυχθεί κυρίως στην αγγλόφωνη και γαλλόφωνη βιβλιογραφία μεταξύ "χώρου" (space) και "τόπου" (place) (βλ. Thrift, 2003, Χατζημιχάλης, 2005) δεν εμφανίζεται καθόλου στον προφορικό λόγο. Στα ελληνικά, χρησιμοποιούνται κυρίως οι λέξεις "μέρος" και "χώρος", ενώ ο "τόπος" εμφανίζεται σπάνια. Στα ισπανικά, αντίστοιχα, βρίσκουμε τους όρους "lugar" και "espacio", οι οποίοι στον προφορικό λόγο χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα. Ο πρώτος αναφέρεται στον τόπο ή το μέρος και ο

δεύτερος στο χώρο. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι μια βασική επιστημονική γεωγραφική διαφοροποίηση δεν συμπίπτει με τα ελληνικά ή τα ισπανικά των υποκειμένων και την καθομιλούμενη γλώσσα των δύο χωρών (ούτε, άλλωστε, και με τον προφορικό αγγλικό ή γαλλικό λόγο).

Τα αποτελέσματα της επεξεργασίας της έρευνας πεδίου που αφορούν τις συνεντεύξεις των υποκειμένων παρουσιάζονται σε δύο ενότητες. Η πρώτη (4.2) αφορά την προσέγγιση χρονοχώρων της καθημερινότητας. Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζεται η ρευστότητα και ο αλληλοσυσχετισμός των χρονοχώρων της δουλειάς, του "έξω" και των διαδρομών, δηλαδή κάποιων κοινών χρονοχώρων των υποκειμένων, καθώς και οι απαντήσεις σε σχέση με το τι θεωρούν ελεύθερο χρόνο. Οι ανοιχτές κατηγορίες χρονοχώρων των υποκειμένων μπορεί να διαπλέκονται με κάποιες "κυρίαρχες" κατηγοριοποιήσεις, αλλά εκφράζουν και βιώματα που μπορεί να έρχονται σε αντίθεση με αυτές. Αυτή η ενότητα στην ουσία αφορά την κατάρριψη κλειστών κατηγοριών χρονοχώρων, της κυρίαρχης, δηλαδή, αναπαράστασης χρονοχώρων, και την ανάδειξη της ρευστότητας των βιωματικών, πρακτικών και αναπαραστατικών χρονοχώρων των υποκειμένων. Η ρευστότητα επιβεβαιώνει ότι η καθημερινότητα είναι σε μια διαρκή διαδικασία συγκρότησης.

Στη δεύτερη ενότητα (4.3) εξετάζονται χρήσεις της πόλης σε μη εργασιακούς χρόνους και, κυρίως, η συγκρότηση των χρονοχώρων έρευνας ως (χρονο)χώρων του "δημόσιου οικείου". Το βασικό συμπέρασμα όσον αφορά τους χρονοχώρους συνάντησης-συζήτησης σε σχέση με άλλους μη εργασιακούς χρονοχώρους στην πόλη είναι ότι εμφανίζονται ως οι περισσότερο οικειοποιημένοι χώροι (στην ουσία, χωροχρόνοι). Με άλλα λόγια, φαίνεται να συγκροτείται η οικειότητα περισσότερο σε αυτούς τους χρονοχώρους παρά σε χρονοχώρους βόλτας, πάρκων/πλατειών ή άλλων μαγαζιών. Είναι ενδιαφέρον ότι, παρά τις διαφορετικές διαδρομές των υποκειμένων, εμφανίζονται αυτοί οι χρονοχώροι ως κοινή αναπαράσταση. Στην ουσία, αυτή η ενότητα αφορά μια προσπάθεια εννοιολόγησης συγκεκριμένων χρονοχώρων με αφετηρία τις πρακτικές και τα βιώματα των υποκειμένων.

Η έννοια της οικειοποίησης και βασικά του *οικείου* αναδείχτηκε από τις συνεντεύξεις. Η λέξη "οικείο" επανερχόταν στο λόγο των υποκειμένων όταν τους/τις ζητούσα να μιλήσουν για την αίσθηση που είχαν για τους συγκεκριμένους χώρους (και ως διαφοροποιητικό χαρακτηριστικό σε σχέση με άλλους χώρους απόλαυσης

που επισκέπτονταν). Ο αρχικός όρος χρονοχώροι "συνάντησης-συζήτησης" ήταν εξ ολοκλήρου περιγραφικός μιας δραστηριότητας και συνδεόταν περισσότερο με τις πρακτικές παρά με τα βιώματα των υποκειμένων για αυτούς. Ο όρος χρονοχώροι "απόλαυσης" δεν αφορούσε μόνο αυτούς τους χώρους, αλλά μπορεί να χαρακτηρίζει και πολλούς άλλους χώρους της πόλης. Το ίδιο συμβαίνει και με μια άλλη έννοια που προέκυψε από τις αφηγήσεις των υποκειμένων, τους χρονοχώρους "χαλάρωσης", οι οποίοι αφορούν και άλλους δημόσιους ή "ιδιωτικούς" χώρους. Ο όρος του *δημόσιου οικείου* αποτελεί μια δική μου πρόταση, μια κατασκευή που προσπαθεί να μεταφέρει στον επιστημονικό λόγο ένα βίωμα των υποκειμένων, χωρίς να "εξουδετερώσει" τα βιωματικά/πρακτικά χαρακτηριστικά αυτών των χρονοχώρων. Με την "κατασκευή" του δημόσιου οικείου, δηλαδή, προσπαθώ να συστηματοποιήσω, όσο αυτό είναι δυνατό, τις βιωματικές/πρακτικές όψεις αυτών των χώρων από την πλευρά των ανθρώπων που τους επισκέπτονται. Άρα, η συγκρότηση του δημόσιου οικείου (ή ημιδημόσιου οικείου) αποτελεί ένα πείραμα δημιουργίας μιας "κατηγορίας" ρευστής, που προσπαθεί να εκφράσει τα βιώματα και τις πρακτικές των συγκεκριμένων υποκειμένων με έναν περισσότερο συστηματικό τρόπο, ώστε τελικά να προσεγγίσει μια πιθανή αναπαράστασή τους.

4.2. Καθημερινότητα και χρονοχώροι απόλαυσης στην πόλη

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το υλικό αφορά *διηγήσεις* για την καθημερινότητα, με άλλα λόγια αφορά στοιχεία που οι ίδιοι οι άνθρωποι επέλεξαν να μοιραστούν μαζί μου. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια της Αντιγόνης που, ενώ περιέγραφε ένα *"συνηθισμένο πρόγραμμα πρωινού"*, συμπλήρωσε ότι *"όμως, δεν είμαι τελείως σίγουρη αν είναι όντως το [έμφαση] συνηθισμένο ή αν είναι αυτό που εγώ θέλω να κάνω, οπότε το έχω ανάγει και σε πιο συνηθισμένο [χαμόγελο]"*. Επίσης, οι διηγήσεις, ή η εικόνα της καθημερινότητας που προβάλλεται, ή ακόμα και αυτή η ίδια η καθημερινότητα επηρεάζονται από τη συγκεκριμένη διάθεση της στιγμής ή της περιόδου στην οποία βρίσκονται οι άνθρωποι, ενώ, ταυτόχρονα, είναι προϊόν της συνολικής (πολυ-ταυτοτικής) τους διαδρομής. Παράλληλα, οι συνεντεύξεις αποτελούν ένα πάγωμα της πραγματικότητας, αποτελούν μια εξιστόρηση της καθημερινότητας στο εδώ και τώρα. Θα λέγαμε ότι αποτυπώνουν μια καθημερινότητα συγκεκριμένη για τον κάθε άνθρωπο, η οποία διαμορφώνεται σε συνάρτηση με διάφορους παράγοντες όπως συνθήκες εργασίας (ωράριο, τόπος, είδος

εργασίας), προσωπικές (ύπαρξη ή ανυπαρξία ερωτικού συντρόφου, σεξουαλικότητα, κύκλος φίλων, οικογένεια), χωρικές (τόπος κατοικίας, διαδρομές, είδος μετακινήσεων, μεταφορικά μέσα), συνθήκες, δηλαδή, που μπορούν να τροποποιηθούν ανά πάσα στιγμή. Η καθημερινότητα, λοιπόν, δεν είναι στατική, αλλά βρίσκεται σε διαρκή παραγωγή. Όπως μου είπε η Lucía, *"μπορώ να σου περιγράψω μια μέρα σημερινή, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έτσι ήταν όλες οι προηγούμενες"*. Οι εμπειρίες και τα βιώματα ακόμα και χρονοχώρων που εμφανίζουν κάποια επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά δεν μπορούν να επαναλαμβάνονται ακριβώς. Τα υποκείμενα βιώνουν μια καθημερινότητα δυναμική και όχι στατική, αν και κάποιες φορές ταυτίζουν τη λέξη ("καθημερινότητα") με το επαναλαμβανόμενο, συνήθως με αρνητική σημασία.

Τα υποκείμενα της έρευνας εμφανίζουν συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν τους χρονοχώρους της καθημερινότητάς τους. Είναι όλοι εργαζόμενες και εργαζόμενοι, κυρίως ιδιωτικοί υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες, και διαθέτουν εισόδημα ικανό για να επισκέπτονται τους συγκεκριμένους χώρους απόλαυσης. Μέσος όρος εισοδημάτων είναι τα 1.000 ευρώ για την Αθήνα και τα 10.000 pesos[60] για το Μεξικό. Συνήθως, το χαμηλό εισόδημα (για παράδειγμα, 700 ευρώ για την Αθήνα και 3.000 pesos για το Μεξικό) συνδέεται με κατοίκηση με γονείς. Γύρω στους μισούς/ές διαθέτουν αυτοκίνητο (αν και, όπως θα δούμε στην Αθήνα, κάποιοι/ες δεν το χρησιμοποιούν) και κάποιοι διαθέτουν μηχανή (μόνο στην περίπτωση της Αθήνας) ή ποδήλατο. Οι περιοχές κατοικίας των υποκειμένων σε σχέση με τους χώρους απόλαυσης αφορούν τις ίδιες συνοικίες, μεσαίες αποστάσεις (ευρύτερα ιστορικά κέντρα), αλλά και περιοχές πιο μακρινές, όπως Μαρούσι (Αθήνα) ή αεροδρόμιο (Μεξικό). Ο διακανονισμός κατοίκησης περιλάμβανε περιπτώσεις ατομικής κατοίκησης, συγκατοίκησης με φίλους/ες, ως ζευγάρι ή σε συνδυασμό (ζευγάρι και φίλοι/ες) και κατοίκησης με γονείς ή γονέα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η κατοίκηση με γονείς ή γονέα αποτελεί διηλικιακό φαινόμενο, με περισσότερες περιπτώσεις ανδρών για τις ομάδες των 20 ανθρώπων ανά πόλη. Επίσης, η κατοίκηση με τους γονείς δεν συσχετίζεται πάντα με το εισόδημα, δηλαδή κάποιοι θα μπορούσαν να νοικιάσουν ατομικά, αλλά για άλλους λόγους επιλέγουν αυτό το διακανονισμό. Κανένα από τα υποκείμενα δεν έχει σημαντικές οικογενειακές υποχρεώσεις, μόνο ένας είναι πατέρας (αλλά το παιδί

[60] Τα στοιχεία αφορούν το 2005-06, όταν η αναλογία ήταν περίπου 10,5 pesos = 1 δολάριο, όπου 1 δολάριο = 0,80 ευρώ.

διαμένει σε άλλη χώρα) και μόνο σε δύο περιπτώσεις υπάρχει γάμος (και οι δύο αφορούν γυναίκες στο Μεξικό). Οι ηλικίες κυμαίνονται από 24 μέχρι 48 και η πλειονότητα έχει κάποια χρόνια ανώτερης εκπαίδευσης. (βλ. και Παράρτημα Ι.α).

Οι διηγήσεις (όπως και η καθημερινότητα) διαμορφώνονται από χωρικούς, κοινωνικούς και προσωπικούς παράγοντες –στη συσχέτισή τους και όχι ως αυτόνομες σφαίρες–, παράγοντες που επηρεάζουν/συνθέτουν και τις πολλαπλές ταυτότητες των υποκειμένων. Αυτοί οι παράγοντες στην ουσία επηρεάζουν και καθορίζουν τα βιώματα και τις πρακτικές των υποκειμένων. Δεν θα ασχοληθώ ιδιαίτερα με τους προσωπικούς παράγοντες, αλλά θέλω να τονίσω ότι επηρεάζουν τις διηγήσεις και είναι σημαντικότατοι στην κατανόηση της καθημερινότητας. Συγκεκριμένες προσωπικές καταστάσεις, σε συνδυασμό με την ηλικία και τη συνολική διαδρομή ζωής, μπορεί να ορίσουν πρακτικές και βιώματα χρονοχώρων. Αυτές οι συνθήκες δεν αποτελούν στην ουσία προσωπικούς παράγοντες γιατί διαμορφώνονται κοινωνικά, με άλλα λόγια, στοιχεία που θεωρούνται "προσωπικά", στην καθημερινότητα πάντα σχετίζονται με πολιτιστικές και κοινωνικές πρακτικές και αναπαραστάσεις (πρβλ. και Rosaldo, 1991).

Η ύπαρξη ή όχι σταθερής σχέσης αποτελεί, για παράδειγμα, σημαντικότατο παράγοντα καθορισμού πρακτικών για το Μεξικό. Για τη Lucía (40 ετών), η ύπαρξη σχέσης καθορίζει το αν θα βγει να πιει έξω τον πρωινό της καφέ (μόνη) ή αν θα πάρει πρωινό στο σπίτι (με το σύντροφό της). Ο Mauricio (31 ετών), αντίστοιχα, μπορεί κάποια Σαββατοκύριακα να επιλέξει να μη βγει "έξω" και να τα περάσει στο σπίτι της κοπέλας του σε "*χαλαρούς ρυθμούς*". Γενικότερα, η ύπαρξη ή όχι συντρόφου και η γενικότερη κατάσταση σε σχέση με ερωτικά/συντροφικά θέματα, μπορούν να επηρεάσουν τη συχνότητα των εξόδων και τη χρήση της πόλης στην καθημερινότητα. Αντίστοιχα, άλλες "προσωπικές" καταστάσεις, παροδικές ή μη, διαμορφώνουν καθημερινές πρακτικές, όπως ο θάνατος της μητέρας της Δέσποινας, που αύξησε τη συχνότητα των επισκέψεων στο σπίτι του πατέρα της, αλλά και δημιούργησε ένα φόρτο γραφειοκρατικών εργασιών για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οι διηγήσεις των υποκειμένων για την καθημερινότητά τους και για τους διαφορετικούς χρόνους και χώρους που αλλάζουν στη διάρκεια της ημέρας ποικίλλουν τόσο στη δομή της ημέρας που περιγράφουν όσο και στις λεπτομέρειες που αναφέρουν. Λόγω ανομοιομορφίας βιωμάτων και πρακτικών, επέλεξα να

εστιάσω στα κοινά σημεία. Όπως έχει αναφερθεί, υπάρχουν και χρονοχώροι που σχετίζονται με άλλες δραστηριότητες (εκπαιδευτικές, αθλητικές, καλλιτεχνικές, πολιτικές), που δεν εξετάζονται παρά μόνο όταν αναφέρονται ως παραδείγματα του ελεύθερου χρόνου. Κοινούς χρονοχώρους μιας συγκεκριμένης ημέρας στους ανθρώπους που πήρα συνέντευξη αποτελούν η "δουλειά", το "μαγαζί" που πηγαίνουν, το σπίτι και οι διαδρομές μεταξύ αυτών των χώρων. Οι διαδρομές είναι ένας χρονοχώρος που συχνά εννοείται στις περιγραφές (*"μετά πήγα σπίτι"*), ιδιαίτερα στην περίπτωση της Αθήνας, όπου τα προβλήματα μετακίνησης είναι λιγότερα. Στη συνέχεια, θα προσπαθήσω να περιγράψω τους παραπάνω χρονοχώρους τονίζοντας τη ρευστότητά τους, την ανομοιομορφία τους, αλλά και τον αλληλοσυσχετισμό τους. Ειδικότερα, θα εξεταστούν η εργασία, οι χρονοχώροι χαλάρωσης (το "έξω"), οι διαδρομές και οι αναπαραστάσεις του "ελεύθερου χρόνου".

Ο χρονοχώρος του σπιτιού δεν θα εξεταστεί ξεχωριστά, καθώς εμφανίζεται τόσο στους εργασιακούς χρονοχώρους όσο και στους χρονοχώρους χαλάρωσης. Ο χρονοχώρος του σπιτιού, όπως έχουν δείξει μελέτες για ζητήματα φύλου (για παράδειγμα, Löfgren, 2003, McPhail, 2004, Λυκογιάννη, 2005), μπορεί να αποτελέσει χώρο με διαφορετικές λειτουργίες, ανάλογα με το υποκείμενο. Πάντως, ο διακανονισμός κατοίκησης επηρεάζει καθοριστικά την καθημερινότητα, καθώς μπορεί να αλλάξει τη σημασία του σπιτιού ως καθημερινού χρονοχώρου, αλλά και τις πρακτικές που σχετίζονται με το σπίτι. Όταν, για παράδειγμα, υπάρχει συγκατοίκηση, δημιουργούνται χρονοχώροι κοινωνικότητας μη προγραμματισμένοι που δεν υπάρχουν σε περιπτώσεις ατομικής κατοίκησης. Η κατοίκηση με γονείς μπορεί να σημαίνει απουσία χρονοχώρων καθαριότητας του σπιτιού ή σούπερ μάρκετ ή, ακόμα, και δημιουργία περισσότερων χρονοχώρων έξω από το σπίτι για αποφυγή της επαφής με τους γονείς. Χαρακτηριστικά, ο Αλέκος, που διαμένει τα τελευταία χρόνια με τους γονείς του, θα δηλώσει ότι αισθάνεται ως προσωπικούς χώρους την τουαλέτα και το αυτοκίνητο.

Το σπίτι μπορεί να χρησιμεύει ως "επέκταση" των χώρων εξόδου, δηλαδή ως χώρος χαλάρωσης, αλλά και ως χώρος εργασίας, για άτομα που εργάζονται και στο σπίτι. Φαίνεται ότι υπάρχει μια καθαρή ιδέα του διαφορετικού χαρακτήρα που μπορεί να πάρει ο ίδιος χώρος ανάλογα με το χρόνο και τη δραστηριότητα. Για τον Mauricio, που ζει με τέσσερις συγκατοίκους και ως ερευνητής/καθηγητής μέρος της εργασίας του το πραγματοποιεί στο σπίτι, ο ίδιος χώρος, ανάλογα με την ώρα της ημέρας, αποτελεί χώρο εργασίας, χώρο ξεκούρασης και χώρο κοινωνικότητας:

"Το σπίτι μου είναι ένας χώρος έντονου άγχους, ναι, ε, είναι ένας χώρος ξεκούρασης, είναι ένας χώρος όπου, ζω σε ένα δωμάτιο όπου βρίσκεται το κρεβάτι και το κομπιούτερ, έτσι; οπότε [είναι] *ένας χώρος ξεκούρασης και δουλειάς και απ' αυτή την άποψη όταν μένω εκεί δουλεύω, σε αντίθεση με όταν βγαίνω στο δρόμο που δεν δουλεύω απαραίτητα, δηλαδή ίσως να φτάσω στο αρχείο, ίσως να μη φτάσω, στην περίπτωση του σπιτιού πρέπει να δουλέψω κι εκεί είναι που κάνω το πιο επίσημο διάβασμα, κάνω αποδελτίωση, κρατάω σημειώσεις και τα λοιπά… αυτό τα απογεύματα, και τα βράδια είναι ένας χώρος πολύ έντονης κοινωνικότητας, μιλάω με τον κόσμο, ψιλοκουβεντούλα και τα λοιπά".*

Γενικά, η καθημερινότητα για τα υποκείμενα βιώνεται ως συνεχές στο οποίο διακρίνονται χρονοχώροι χαλάρωσης και χρονοχώροι έντασης. Όπως θα δούμε, οι χρονοχώροι χαλάρωσης συνήθως συνδέονται με το συγκεκριμένο μαγαζί, με διαδρομές, με άλλους χώρους στην πόλη και οι χρονοχώροι έντασης με την εργασία, με άλλες υποχρεώσεις ή, επίσης, με διαδρομές. Το παραπάνω, βέβαια, δεν αποτελεί παρά μια σχηματική απεικόνιση, καθώς οι χρονοχώροι χαλάρωσης εμφανίζονται και στο χωροχρόνο εργασίας, όπως και οι χρονοχώροι έντασης σε χρονοχώρους μη εργασίας.

Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια της Ζωής (πωλήτρια, 38 ετών) για το πώς βιώνει τους διαφορετικούς χρονοχώρους της καθημερινότητας, όπου βλέπουμε αυτή τη συνέχεια στα βιώματα:

"Ε, αναλόγως πού βρίσκομαι, τέλος πάντων, όταν φεύγω απ' το σπίτι, επειδή πάω στη δουλειά, μάλλον ξυπνάω καλά, με καλή διάθεση, μου αρχίζει και μου κόβεται σιγά σιγά, υπάρχει ένα μαύρο την ώρα που βρίσκομαι στη δουλειά συνήθως, ε, και μετά, φεύγοντας αρχίζει και στρώνει αυτό το πράγμα και αλλάζει το χρώμα του. Ναι, όταν φύγει αυτό το πράγμα της [δουλειάς], *δηλαδή και νιώσω ελεύθερη ότι έχω τον υπόλοιπο χρόνο δικό μου ν' ασχοληθώ με, είτε με τη διασκέδασή μου, είτε με ασχολίες άλλες που μπορεί να έχω".*

Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις διηγήσεων καθημερινότητας όπου παρατηρείται μια περισσότερο ή λιγότερο έντονη *τομή* στη διάρκεια της ημέρας, η οποία σχετίζεται είτε με το τέλος της εργασίας είτε με την αρχή της χαλάρωσης. Οι τομές συνδέονται κάποιες φορές με συγκεκριμένους χώρους απόλαυσης. Η Diana, 34 ετών, ιδιωτική υπάλληλος σε εταιρεία που οργανώνει σεμινάρια κατάρτισης όπου και εργάζεται στις δημόσιες σχέσεις, δηλώνει ότι η δουλειά την κουράζει γιατί έχει να συνεννοηθεί με κόσμο:

"…οπότε καταλήγω εξαντλημένη και πάντα είναι πολύτιμο (rico) μετά από όλη αυτή την πίεση να βγαίνω από την πόρτα της δουλειάς μου και να λέω χέστηκα (me vale madres) με ό,τι συνέβη πριν από λίγο εδώ, και χέστηκα αν αυτή τη στιγμή πέσει η επιχείρηση ή χρεοκοπήσει ή συμβεί οτιδήποτε, εγώ πια δεν βρίσκομαι εκεί, δεν είναι δικιά μου επιχείρηση, αυτό δεν είναι το δικό μου, δηλαδή αυτό είναι μόνο ένα κομμάτι

της ζωής μου κι εγώ έχω όλη, δηλαδή έχω ολόκληρη ζωή μπροστά μου για να ζήσω αφού κλείσω την πόρτα, έτσι; οπότε εστιάζω τη σκέψη μου στο να πάω να διασκεδάσω, να γνωρίσω κόσμο, να πιω κάνα ποτό, ν' απολαύσω μια μπίρα που την αξίζω, έτσι; και θα μου κάνω ευχάριστη τη ζωή, και πηγαίνω στο Blanco".

Οι περιπτώσεις τομής στην ημέρα στο τέλος του χρονοχώρου εργασίας συνήθως σχετίζονται με καθορισμένα ωράρια εργασίας, αλλά δεν ισχύει απαραίτητα και το αντίστροφο. Με άλλα λόγια, ένας καθορισμένος χρονοχώρος εργασίας δεν δημιουργεί αναγκαστικά μια τομή στη μέρα σε σχέση με αυτόν. Ο Άλκης (συντηρητής, 32 ετών), για παράδειγμα, αν και "σχολάει" γύρω στις 5 το απόγευμα, αισθάνεται μια τομή στη μέρα το βράδυ σε σχέση με την είσοδό του στον χώρο απόλαυσης.

"[…] στην Αθήνα δηλαδή, στην καθημερινότητα αυτό μου βγαίνει έτσι πολύ, παρ' όλο που 'ναι στάνταρ πράγματα, νιώθω ότι πιέζομαι χρονικά ας πούμε και, δηλαδή ότι τα κάνω όλα αγχωμένα, ότι δεν μπορώ να συντονιστώ με το χρόνο ας πούμε, ότι δεν μπορώ να το χειριστώ αυτό το πράγμα, νιώθω ότι πάω παντού αργοπορημένος και πηγαίνω αργοπορημένος, σε όλα [γέλιο], και με την αίσθηση ότι πρέπει συνέχεια να τρέξω, οπότε λίγο στο, στο κλείσιμο, ας πούμε, της μέρας βγαίνει κι η χαλάρωση εκεί με το, όταν και τα λοιπά. […] Εκεί [στο Πράσινο] *πια που νιώθω ότι χαλαρώνω ας πούμε απ' τη μέρα και, εκεί πια όντως χαλαρώνεις, έχεις άλλη αίσθηση του χρόνου σε σχέση με πριν, ε και προς το σχόλασμα κι από κει, πάλι φεύγεις μ' ενοχές και άγχος ας πούμε, λες 'πω πω, πάλι άργησα, πώς θα ξυπνήσω το πρωί;' και τέτοια, δηλαδή [γέλιο]".*

Προφανώς, η ύπαρξη μιας τομής σε σχέση με την ημέρα εξαρτάται από τη διαμόρφωση της καθημερινότητας σε σχέση με το είδος της εργασίας, αλλά αυτό, όπως είδαμε, δεν σημαίνει ότι όλα τα υποκείμενα με εργασίες με καθορισμένα ωράρια βιώνουν αυτή την τομή (καθώς μπορεί να υπάρχουν άλλες υποχρεώσεις μετά το πέρας της εργασίας) ή ότι κανένα από τα υποκείμενα με μη συγκεκριμένα ωράρια δεν βιώνει την τομή. Ακόμα και η Adriana, που δουλεύει ως συντάκτρια ύλης περιοδικού στο σπίτι, δηλαδή δεν έχει αυστηρό ωράριο, αισθάνεται ότι υπάρχει μια στιγμή "κοψίματος" της ημέρας, όπου αισθάνεται την ανάγκη να βγει από το σπίτι και να συμβιώσει.

4.2.1. Χρονοχώροι εργασίας

Η εργασία, όπως είναι λογικό, αναδεικνύεται σε καθοριστικό παράγοντα αναφορικά με τα βιώματα και τις πρακτικές της καθημερινότητας. Τα επαγγέλματα των υποκειμένων συνδέονται με υψηλές-μεσαίες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, μεσαίες κατηγορίες (υπάλληλοι γραφείου) και χαμηλές θέσεις στον

τριτογενή τομέα (για παράδειγμα, πωλήτρια) (για τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, βλ. Μαλούτας, 2002: 47). Ενδεικτικά, στο Μεξικό υπάρχουν από λέκτορας πανεπιστημίου μέχρι δημόσιος υπάλληλος στην τοπική αυτοδιοίκηση και πωλητής βιβλίων σε "δημόσια οδό" (σε σταθερό πόστο), ενώ στην Αθήνα από τυπογράφος και εποχικός υπάλληλος ξενοδοχείου μέχρι συμβολαιογράφος. Και στις δύο πόλεις την πλειονότητα αποτελούν ελεύθεροι επαγγελματίες και ιδιωτικοί υπάλληλοι, δηλαδή περιπτώσεις όπου η ατυποποίηση των συνθηκών εργασίας (για παράδειγμα, ευέλικτα ωράρια) τείνει να κυριαρχεί. Είναι προφανές ότι αυτές οι κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, καθώς και οι συνθήκες εργασίας των ατόμων συνδέονται με την επιλογή συγκεκριμένων χώρων εύρεσης υποκειμένων.

Οι πρακτικές και τα βιώματα του εργασιακού χρονοχώρου καθορίζονται, προφανώς, σε μεγάλο βαθμό από το είδος, το χώρο και το ωράριο εργασίας. Οι εργασιακές καθημερινότητες εμφανίζουν ποικιλία πρακτικών. Υπάρχουν υποκείμενα που κάνουν περισσότερες από μία εργασίες, όπως ο Pedro, 27 ετών, που είναι σύμβουλος (ψυχοθεραπευτής) σε ένα κέντρο βοήθειας γυναικών, γραμματέας σε ένα πολιτιστικό κέντρο και δύο φορές την εβδομάδα μπάρμαν. Εκτός από τις περιπτώσεις σταθερού καθημερινού ωραρίου εργασίας (συνήθως μισθωτοί/ές, δημόσιοι ή ιδιωτικοί υπάλληλοι), όπως η Δανάη (33 ετών), που δουλεύει σε χρηματιστηριακή εταιρεία, υπάρχουν άτομα με εναλλασσόμενο σταθερό ωράριο, όπως ο Jesús (35 ετών), που είναι δημοσιογράφος, και άτομα που δουλεύουν με μη προκαθορισμένο ωράριο που μπορεί να περιλαμβάνει ακόμα και Σαββατοκύριακα, όπως η Βαρβάρα (30 ετών), που είναι ελεύθερη επαγγελματίας - γραφίστρια. Σε σχέση με τον τόπο εργασίας, υπάρχουν περιπτώσεις που το είδος της εργασίας ενέχει δραστηριότητες εκτός "γραφείου", ενώ εμφανίζονται και περιπτώσεις ατόμων που εργάζονται (και) στο σπίτι, αποκλειστικά ή εν μέρει. Για παράδειγμα, η Elena (43 ετών) προσφέρει υπηρεσίες πληροφορικής και εργάζεται στο σπίτι, αλλά έχει και εξωτερικά ραντεβού με πελάτες.

Οι διαφορετικές εργασιακές εμπειρίες συνδέονται με τα τυπικά ή άτυπα χαρακτηριστικά του χώρου και του ωραρίου εργασίας, καθώς και με κανονικότητες σε σχέση με πρακτικές που διαμορφώνονται. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για διακριτό ή μη χρονοχώρο εργασίας από πλευράς ορίων (σε χρόνο και τόπο). Οι μη διακριτοί χρονοχώροι εργασίας συνδέονται με ελαστικά ωράρια, με αλλαγές ωραρίων, με υπερωρίες, καθώς και με πολλαπλότητα ως προς τον τόπο εργασίας. Οι

μη διακριτοί χρονοχώροι εργασίας εντείνουν την αλληλοδιαπλοκή των χρονοχώρων της καθημερινότητας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε περιπτώσεις διακριτών χρονοχώρων δεν υπάρχει αλληλοδιαπλοκή.

Η ρευστότητα του βιώματος της "δουλειάς" εμφανίζεται τόσο μεταξύ ατόμων (άρα και διαφορετικών ειδών εργασίας) όσο και μεταξύ διαφορετικών ημερών του ίδιου υποκειμένου, αλλά ακόμα και στον ίδιο τον συγκεκριμένο χρονοχώρο της εργασίας (εσωτερικά, δηλαδή την ίδια μέρα). Αναλυτικότερα:

Το βίωμα της εργασίας, όπως είναι λογικό, εξαρτάται από το είδος της δουλειάς, το οποίο καθορίζει και τις πρακτικές που αναπτύσσονται στον συγκεκριμένο χρονοχώρο. Για παράδειγμα, η Diana, η οποία, όπως ανέφερα, είναι υπάλληλος σε ιδιωτική εταιρεία που οργανώνει μαθήματα κατάρτισης και η ίδια κάνει τις "διασυνδέσεις" (δηλαδή, ένα είδος δημόσιων σχέσεων), δηλώνει ότι γενικά η δουλειά της είναι *"στρεσαριστική"*: προσπαθεί να δημιουργεί ένα περιβάλλον ευχάριστο με τους/τις συνεργάτες της, να διατηρεί ισορροπίες, να μην τσακώνεται, να μη διαφωνεί έντονα, να προσέχει πώς συμπεριφέρεται με τις βοηθούς της, αλλά και να αντέχει την αφεντικίνα της, που συχνά είναι ανυπόφορη. Αν και μερικές φορές απελπίζεται και γίνεται νευρωτική, προσπαθεί να μην το παίρνει κατάκαρδα και να μην *"παντρεύεται με τον καβγά"*. Η Claudia (δημόσιος υπάλληλος, μεσαία θέση) βρίσκει ενδιαφέρουσα τη δουλειά της, αλλά δηλώνει ότι δεν την απολαμβάνει. Στη δουλειά, θα πει η Claudia, *"ζεις διαφορετικά τους χώρους, υπάρχει κάποια υποχρέωση ως προς το πώς ντύνεσαι, το πώς κανονίζεις τη γλώσσα σου"*. Αρκετές αναφέρουν την υποχρέωση να ακολουθούνται κάποιοι κανόνες στο χρονοχώρο δουλειάς. Η Ισμήνη δηλώνει ότι είναι χαλαρά στη δουλειά της, αλλά μέσα στα όρια της ευπρέπειας.

Γενικά, η εργασία, ανάλογα με το είδος, χαρακτηρίζεται διαφορετικά από τα υποκείμενα, αν και υπερέχουν οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί: περιγράφεται ως *"στρεσαριστική"*, *"ρουτίνα"*, *"μεγάλη ρουτίνα"*, *"κουραστική"*, *"βαρετή"*, *"όχι ευχάριστη και λίγο σαν αγγαρεία"*, αλλά και *"ενδιαφέρουσα"*, *"ευχάριστη"*, *"δημιουργική"*, *"χαλαρή"*. Η διαφορετικότητα αυτή δεν εκπλήσσει, μια που τα υποκείμενα έχουν διαφορετικά είδη εργασιών, όμως είναι ενδεικτικό ότι κάποιες φορές αυτοί οι χαρακτηρισμοί (αρνητικοί και θετικοί) συνυπάρχουν στην ίδια περιγραφή.

Αυτό συμβαίνει γιατί η δουλειά δεν είναι ίδια κάθε μέρα, καθώς, ανάλογα με το είδος αλλά και τις συγκεκριμένες συνθήκες που διαμορφώνονται, υπάρχουν

αυξομειώσεις εργασίας, ρυθμών και ενδιαφέροντος. Δηλαδή, το βίωμα του χρονοχώρου εργασίας των υποκειμένων που ρωτήθηκαν μπορεί να αλλάζει ανάλογα με την ημέρα. Για παράδειγμα, ο Emiliano (32 ετών), που είναι αρχιτέκτονας, δηλώνει ότι στη δουλειά υπάρχουν στιγμές ευχάριστες, αλλά και στιγμές ρουτίνας και ότι, λόγω επαγγέλματος, διαφέρει πολύ η ένταση των ημερών στο γραφείο. Ασχέτως, όμως, από το είδος της εργασίας, οι χρονοχώροι μπορεί να διαφέρουν από μέρα σε μέρα, ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες που διαμορφώνονται στον συγκεκριμένο χρονοχώρο. Ο Φώτης, 33 ετών, γραφίστας (υπάλληλος σε γραφείο), θα πει χαρακτηριστικά: *"Ε, στη δουλειά γενικά είμαι καλά, σε γενικές γραμμές είμαι καλά, εκτός από φορές, ας πούμε, που μου σπάνε, μου ζαλίζουν τον έρωτα, τέλος πάντων, και μπορεί να φύγω, στη δουλειά, παίζει αυτό το πράγμα, μπορεί να φύγω και με τα νεύρα τσατάλια, μπορεί να φύγω και μες στα χαμόγελα"*. Με άλλα λόγια, αν και η "δουλειά" αποτελεί μια κοινή κατηγορία χρονοχώρου στις αφηγήσεις, οι ίδιες οι περιγραφές φανερώνουν την ποικιλία, τη διαφορετικότητα και τη ρευστότητα αυτού του βιωμένου χρονοχώρου, ακόμα και για το ίδιο άτομο.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι τα υποκείμενα αναφέρουν χρονοχώρους χαλάρωσης διαφορετικού βαθμού στο χρονοχώρο εργασίας, που μπορεί να συνδέονται είτε με αυξομειώσεις της δουλειάς καθεαυτής είτε με παύση εργασιών. Αυτοί οι χρονοχώροι χαλάρωσης σχετίζονται με το είδος και τις συνθήκες εργασίας των υποκειμένων και συνδέονται με συγκεκριμένες πρακτικές. Αυτές οι πρακτικές μπορεί να είναι και επαναλαμβανόμενες σε καθημερινή βάση, δηλαδή να εμφανίζουν κάποιες κανονικότητες. Ο Χρήστος, ιδιωτικός υπάλληλος (ασχολείται με τη μηχανογράφηση), 31 ετών, θα πει: *"[…] εκεί στη δουλειά, παίζει καμιά, μία ώρα ας πούμε, χαλαρά, με τα mail, να δεις τι γίνεται, είναι με τον καφέ τον πρωινό, να φας και το κουλουράκι… ε, μετά τις δέκα, δέκα και μισή αρχίζει το τρέξιμο. Μετά τη μία, αρχίζει το πολύ τρέξιμο [γέλιο]… μετά δεν ξέρεις τι θα σου προκύψει, άγνωστο [γέλια]"*.

Αρκετοί αναφέρουν, όπως ο Χρήστος, χρόνους μη εργασίας μέσα στο εργασιακό ωράριο. Συνήθως αυτοί οι χρόνοι σχετίζονται με τη χρήση του Διαδικτύου, με αποστολή και λήψη ηλεκτρονικών μηνυμάτων και προσωπικά τηλέφωνα. Οι παύσεις αυτές έχουν περισσότερο ή λιγότερο "τυπικό" χαρακτήρα, δηλαδή προσδιορίζουν συνήθειες και πρακτικές στο χρονοχώρο εργασίας και, κατ' επέκταση, διαμορφώνουν ρυθμούς. Στην περίπτωση του Μεξικού, το μεσημεριανό

διάλειμμα αποτελεί μια θεσμικά κατοχυρωμένη παύση. Για την Eréndira, το διάλειμμα για φαγητό στη δουλειά είναι *"προσωπικός χώρος"*, όταν φέρνει φαγητό μαζί τής αρέσει να τρώει μόνη της, όταν τύχει να φάει με κάποιο συνάδελφο προσπαθεί να ξεχάσει τη δουλειά, είναι ένας χώρος ξεκούρασης. Η Diana κάποιες φορές τρώει με μια φίλη της, που μένει κοντά στη δουλειά της:

"[…] οπότε πάμε στην κλειστή αγορά, να αγοράσουμε πράγματα, να φάμε, συζητάμε και ε, εντάξει, μπορώ να την κοπανήσω περισσότερο χρόνο απ' τη δουλειά μου, περισσότερο από μια ώρα, που είναι ο χρόνος για το φαγητό, οπότε κάθομαι περισσότερο χρόνο και, ε, μιλάμε για τους φίλους μας, εκείνη για τον άντρα της, και για τα πράγματα που θέλουμε να κάνουμε, κριτικάρουμε κάποιον [γέλιο], γιατί έκανε κάτι που δεν μας φάνηκε [καλό] *και τέτοια, έτσι;"*

Να σημειωθεί ότι στην Αθήνα οι εργαζόμενες και εργαζόμενοι δεν κάνουν διάλειμμα για φαγητό και συνήθως τρώνε κάτι πρόχειρο *"πάνω στον υπολογιστή"*, δηλαδή παράλληλα με τη δουλειά.

Σε περιπτώσεις χρονοχώρων εργασίας καθορισμένων, δηλαδή με σταθερό ωράριο και συνήθως σταθερό τόπο, τα όρια εμφανίζονται πιο ξεκάθαρα. Η αυστηρότητα των ορίων του χρονοχώρου εργασίας, όπως αναφέρθηκε, μπορεί να εκφράζεται από τα υποκείμενα ως μια τομή στη μέρα τους. Αυτή η τομή συμβολίζει το τέλος της εργασίας και την αρχή της χαλάρωσης. Η τομή σε σχέση με το τέλος του χρονοχώρου εργασίας εμφανίζεται μόνο σε περιπτώσεις που υπάρχει η έννοια "σχόλασμα" μια συγκεκριμένη ώρα, δηλαδή είναι "κανονικό" και προγραμματισμένο. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις ελεύθερων επαγγελματιών, οι εργασιακές πρακτικές ορίζουν μη διακριτούς χρονοχώρους εργασίας. Η ρευστότητα του τόπου εργασίας μπορεί να σημαίνει, για παράδειγμα, ότι οι δουλειές του σπιτιού μπορούν να συνδυαστούν με την έμμισθη απασχόληση ή ένας χώρος απόλαυσης να αποτελέσει χώρο εργασίας. Η Βαρβάρα, που είναι γραφίστρια (ελεύθερη επαγγελματίας), θα πει:

"Κοίτα, γενικά ο δικός μου ο χρόνος είναι κάπως αδιαίρετος, δηλαδή μπορεί να χτυπήσει τώρα το τηλέφωνο [ενώ βρίσκεται σε χώρο απόλαυσης] *και να πρέπει να φύγω και να πάω για δουλειά, δεν είναι τόσο σαφές, σαφής ο διαχωρισμός μεταξύ των ωρών που δουλεύω και των υπολοίπων ωρών,* [επίσης] *επειδή η δουλειά γίνεται και μέσ' στο σπίτι, δηλαδή οι δουλειές του σπιτιού μπορεί να γίνονται στο ενδιάμεσο από πράγματα που κάνω στον υπολογιστή"*.

Αυτό σημαίνει ότι οι χρονοχώροι της καθημερινότητας αλληλοδιαπλέκονται ως προς τις πρακτικές και τα βιώματα. Η αλληλοδιαπλοκή ή επικάλυψη δεν συνδέεται μόνο με περιπτώσεις ρευστότητας τόπου και ωραρίου. Ως βίωμα και

πρακτική, ο χρονοχώρος εργασίας μπορεί να επικαλύπτει ή να επιδρά και σε άλλους χρονοχώρους. Η Δανάη, υπάλληλος σε χρηματιστηριακή εταιρεία, για παράδειγμα, αν έχει πάει καλά η δουλειά είναι χαρούμενη και στη συνέχεια της ημέρας. Ο βιωμένος χρονοχώρος εργασίας, δηλαδή, μπορεί να "επεκτείνεται" ή να "συρρικνώνεται" ακόμα και για μη ελεύθερους επαγγελματίες. Η Αντιγόνη, υπάλληλος σε κοινωνική οργάνωση, δηλώνει ότι ο χρόνος στη δουλειά περνάει πάρα πολύ γρήγορα, *"σαν κλάσματα δευτερολέπτου"*, γιατί συνήθως γίνεται *"χαμός"*: σε αυτή την περίπτωση, το βίωμα της εργασίας "μειώνει" το χρονοχώρο εργασίας. Το βίωμα της εργασίας μπορεί και να αυξήσει τον εργασιακό χρονοχώρο, με την έννοια ότι μπορεί να έχει τέτοια επιρροή στην καθημερινότητα που τείνει να επικαλύψει όλους τους υπόλοιπους χρονοχώρους. Για τον Χρήστο, υπάλληλο στη μηχανογράφηση σε ιδιωτική εταιρεία και αναγκασμένο να κάνει αρκετές υπερωρίες, ο βιωμένος χρονοχώρος της εργασίας επεκτείνεται στους υπόλοιπους χρονοχώρους της καθημερινότητας:

"Κοίτα, η δουλειά, ρε παιδί μου, κι αυτό δεν έχω καταφέρει εγώ ακόμα, παίζει σαν υπόστρωμα παντού, δηλαδή δεν μπορώ να την κλειδώσω εκτός, που μάλλον μπορεί και να γίνεται, δεν ξέρω, ή μπορεί και να μη γίνεται. Η δουλειά υπάρχει, είσαι κουρασμένος γιατί δουλεύεις, δηλαδή εγώ απ' τη μία [το βράδυ, βρισκόταν στο Γαλάζιο] *είχα αρχίσει και τραγούδαγα, ας πούμε, δηλαδή νύσταζα, σε σχέση με τη δουλειά πάλι έπρεπε να φύγω κάποια ώρα, αλλιώς μπορεί να καθόμουνα μέχρι τις τέσσερις-πέντε, […] αλλά γενικώς σε μένα παίζει στη διάθεσή μου αυτό το πράγμα, κατάλαβες; δηλαδή, όταν με ρωτήσει κάποιος τι κάνω, θα του πω χάλια, επειδή δουλεύω, κατάλαβες; 'ντάξει, μαλακία"*.

Γενικότερα, θα λέγαμε ότι οι αυξομειώσεις του βιωμένου χρονοχώρου εργασίας στις διηγήσεις δεν αφορούν μόνο το ωράριο ή τον τόπο, αλλά και τις επιπτώσεις ή την επιρροή του βιώματος σε άλλους χρονοχώρους της καθημερινότητας.

Τα εργασιακά βιώματα και πρακτικές, άρα, επιδρούν σε άλλους χρονοχώρους της καθημερινότητας, με αποτέλεσμα οι χρονοχώροι εργασίας ως βιωμένοι χρονοχώροι να ξεπερνούν τους καθορισμένους τοπικά και χρονικά χρονοχώρους εργασίας. Με άλλα λόγια, το βίωμα της εργασίας δεν ταυτίζεται με τους συγκεκριμένους χρόνους και χώρους εργασίας, αλλά μπορεί να καθορίζει βιώματα και πρακτικές και άλλων χρονοχώρων της καθημερινότητας. Με αυτό τον τρόπο, οι χρονοχώροι διαπλέκονται μεταξύ τους, ως προς τα βιώματα αλλά και τις πρακτικές, και η καθημερινότητα εμφανίζεται ως συνεχές. Παράλληλα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο χρονοχώρος εργασίας ως βίωμα για τα συγκεκριμένα

υποκείμενα της έρευνας είναι δύσκολο να αποτελέσει κατηγορία, με την έννοια ότι δεν εμφανίζεται ομοιογενής και τα όριά του συνήθως είναι δυσδιάκριτα.

4.2.2. Χρονοχώροι απόλαυσης, το "έξω" ως χαλαρότητα

Στην καθημερινότητα των υποκειμένων εμφανίζονται και χρονοχώροι χαλαροί. Αυτοί είναι συνήθως μη εργασιακοί και εμφανίζουν αντιθετικά χαρακτηριστικά με τους χρονοχώρους εργασίας. Για παράδειγμα, ο Παναγιώτης (48 ετών), συμβολαιογράφος, δηλώνει ότι, ενώ είναι *"τελείως Γερμανός"* στη δουλειά του, δηλαδή *"φουλ προγραμματισμός και οργάνωση"*, όταν βγαίνει από το γραφείο είναι *"χύμα μες στο κύμα"*, δηλαδή θέλει να είναι πολύ χαλαρός τα βράδια και δεν του αρέσει να προγραμματίζει μέρες πριν τι θα κάνει. Αντίστοιχα, ο Jesús, που είναι δημοσιογράφος, στη δουλειά είναι πολύ πειθαρχημένος, θέλει να τελειώνει αυτά που έχει να κάνει ακόμα και πριν την προθεσμία, όμως, *"όταν πια φεύγω από το περιοδικό, είναι τελείως το ανάποδο, είναι η απειθαρχία και η χαλάρωση, έτσι, το περισσότερο που γίνεται, αλλά είναι σαν μια δημιουργική σχόλη"*, ενώ ο Pablo, ιδιωτικός υπάλληλος στις πωλήσεις εταιρείας κινητής τηλεφωνίας, δηλώνει ότι το απόγευμα βγάζει *"τη μεταμφίεση του εργαζόμενου"*, και δεν αναφέρεται στο ντύσιμο, αλλά στη γενικότερη συμπεριφορά.

Οι καθημερινότητες των υποκειμένων εμφανίζουν ποικιλία ως προς τις πρακτικές των χρονοχώρων χαλάρωσης Οι χρονοχώροι χαλάρωσης περιλαμβάνουν διαφορετικούς χρόνους και τόπους. Το σπίτι ως χρονοχώρος χαλάρωσης συνδέεται με δραστηριότητες όπως διάβασμα, παρακολούθηση τηλεόρασης ή ταινιών dvd, παιχνίδια στον υπολογιστή, ακρόαση μουσικής, ακόμα και τραγούδι, ή απλώς χαλάρωση στον καναπέ. Όταν τα υποκείμενα "βγαίνουν έξω", εκτός από σπίτια φίλων, συνηθίζουν να πηγαίνουν στους συγκεκριμένους χώρους απόλαυσης της έρευνας, σε άλλους χώρους απόλαυσης στην πόλη, καθώς και σε κινηματογράφους, θέατρα και μουσεία (τα τελευταία αναφέρθηκαν μόνο στο Μεξικό). Επίσης, κάποιες φορές κάνουν βόλτες στην πόλη ή πηγαίνουν εκδρομές εκτός πόλης.

Ως προς τους χρονοχώρους απόλαυσης που ενδιαφέρουν την έρευνα, δεν αντιμετωπίζονται ως "σπατάλη χρόνου" από τα υποκείμενα, αλλά αντίθετα ως αξιοποίηση: *"εκεί δεν σου μπαίνει το πώς σπαταλάς το χρόνο σου"*, θα πει ο

Γιάννης[61]. Σε δύο μόνο περιπτώσεις, και οι δύο γυναικών, η αυξημένη συχνότητα εξόδων σε χώρους απόλαυσης κρίθηκε ως υπερβολική: στην Αθήνα, η ίδια η κοπέλα θεωρούσε ότι το παρακάνει καθώς βγαίνει κάθε μέρα, ενώ στο Μεξικό, ο πατέρας της κοπέλας, η οποία είχε πάει τρεις συνεχόμενες ημέρες στο Blanco, τη χαρακτήρισε *"για πλάκα"*, *"μπεκρού"*.

Το Σαββατοκύριακο αποτελεί για τις περισσότερες και τους περισσότερους περίοδο αύξησης των χρονοχώρων χαλάρωσης, καθώς και των "εξόδων" στην πόλη. Το Σαββατοκύριακο, θα πει η Δέσποινα (42 ετών, δημόσιος υπάλληλος), *"υποδύομαι ότι ζω τη ζωή που θα 'θελα"*. Επίσης, τα Σαββατοκύριακα συνήθως ο χρόνος εξόδου αυξάνεται, καθώς δεν υπάρχει *"περιθώριο επιστροφής"*, *"χρονικό όριο"* που πρέπει κάποιος ή κάποια να επιστρέψει στο σπίτι, θα πει η Βαρβάρα. Βέβαια, η ίδια θα τονίσει ότι κάποιες φορές τα Σαββατοκύριακα υπάρχει αύξηση του φόρτου εργασίας, καθώς μπορεί να πραγματοποιήσει περισσότερα επαγγελματικά ραντεβού. Τα Σαββατοκύριακα στο Μεξικό συνδέονται με γιορτές, οικογενειακές ή φιλικές, επισκέψεις σε antros (βλ. υποσημείωση αρ. 50), κυρίως τις Παρασκευές και τα Σάββατα το βράδυ, συνύπαρξη με τον ή τη σύντροφό τους. Στην Αθήνα, αντίστοιχα, η Παρασκευή και το Σάββατο συνδέονται με πιο "επίσημες" εξόδους, σε μέρη που συνήθως δεν πηγαίνουν τα υποκείμενα στη διάρκεια της εβδομάδας. Το Σάββατο κι εδώ αποτελεί για κάποιους/ες ημέρα εξόδου ζευγαριού, ενώ η αρχή της Κυριακής συνδέεται με καφέ και εφημερίδα.

Οι συγκεκριμένοι χώροι απόλαυσης που χρησιμοποίησε η έρευνα αποτελούν για τα υποκείμενα χρονοχώρους χαλάρωσης του "έξω". Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα τονιστούν τα χαρακτηριστικά που τους κατατάσσουν στους χρονοχώρους χαλάρωσης, ενώ τα ειδικά βιωματικά χαρακτηριστικά αυτών των χώρων θα εξεταστούν αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα (4.3.2). Στην Αθήνα, η συχνότητα επισκέψεων στους συγκεκριμένους χώρους μπορεί να κυμαίνεται από κάθε μέρα μέχρι μια φορά την εβδομάδα ή το 15ήμερο. Στο Μεξικό, η συχνότητα είναι πιο αραιή. Πάντως, η πλειονότητα των ατόμων από τα οποία πήρα συνέντευξη αναφέρει το συγκεκριμένο

[61] Αυτό πιθανότατα να αποτελεί χαρακτηριστικό διαφορετικότητας σε σχέση με άλλα πολιτισμικά πλαίσια, για παράδειγμα, ο Oldenburg αναφέρει: "Είναι αρκετοί από μας [κατοίκους των ΗΠΑ] που δίνουν αμέτρητες ώρες παθητικής προσοχής στην τηλεοπτική συσκευή […] και που, παρ' όλα αυτά, επιμένουν ότι ο χρόνος που ξοδεύεται σε μια ταβέρνα ή σε ένα καφέ αποτελεί σπατάλη" (1999: 75). [μετάφραση δική μου]

μέρος ως το χώρο που επισκέπτεται πιο συχνά όταν βγαίνει. Να σημειωθεί ότι στην Αθήνα υπάρχουν υποκείμενα που αποφεύγουν τα συγκεκριμένα μέρη τα Σαββατοκύριακα, γιατί έχουν περισσότερο κόσμο.

Ο χρόνος παραμονής στο χώρο απόλαυσης συνήθως εξαρτάται από την ημέρα, την κούραση, αλλά και τη διάθεση. Είναι ενδιαφέρον αυτό το στοιχείο, ότι δηλαδή ο χρόνος παραμονής για κάποιους/ες δεν εξαρτάται από τη δουλειά (και κατ' επέκταση από το αν είναι καθημερινή ή αργία), αλλά από τη διάθεση και την παρέα ή και το θέμα της συζήτησης. Η Eréndira θα πει ότι, αν το ραντεβού είναι με κάποιον που έχει καιρό να δει, ο χρόνος αυξάνεται. Ο Άλκης λέει ότι άλλες φορές μπορεί να κάνει απλώς ένα πέρασμα από το Πράσινο, για να πει ένα "γεια", άλλες φορές μπορεί να κάτσει δύο με τρεις ώρες. Αυτό εξαρτάται: *"και* [από] *τη διάθεση τη δική μου, αλλά και πώς θα δω τα πράγματα εκεί πέρα, τι κόσμος, ποιους γνωστούς, αν προκύψει έτσι κάτι, κανένα ενδιαφέρον θέμα για κουβέντα, που μπορεί να σε πάρει ώρες, αλλά δεν πάω με συγκεκριμένο πλάνο δηλαδή στο Πράσινο, ας πούμε, ότι θα πιω ξέρω 'γώ ένα ποτό και θα φύγω ή…"*. Ο χρόνος μερικές φορές "μετριέται" με ποτά, για παράδειγμα, η Claudia θα πει ότι όταν πηγαίνει στο Blanco θα πιει μίνιμουμ δύο μπίρες, το οποίο μεταφράζει σε δύο ώρες περίπου. Αυτή η "μέτρηση", βέβαια, είναι ιδιαίτερα σχετική, γιατί εξαρτάται από το πόσο γρήγορα ή αργά κάποιος/α πίνει το αντίστοιχο ποτό. Ο Κυριάκος στο Πράσινο παραμένει συνήθως για δυο-τρία ποτά, τα οποία μεταφράζει σε μία με μιάμιση ώρα.

Όπως είδαμε, σε κάποιες καθημερινότητες υποκειμένων εμφανίζεται μια τομή στη μέρα, που ορίζει είτε το τέλος του χρονοχώρου εργασίας είτε την αρχή του χρονοχώρου χαλάρωσης. Όμως, ακόμα κι όταν δεν εμφανίζεται αυτή η τομή, υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ των χρονοχώρων απόλαυσης και άλλων χρονοχώρων (εργασίας, υποχρεώσεων ή σπιτιού). Η Ιωάννα, για παράδειγμα, δηλώνει ότι αν δεν βγει δεν θα περάσει καλά, γιατί δεν της αρέσει να κάθεται σπίτι μόνη της. Βέβαια, πρέπει να τονιστεί ότι οι χρονοχώροι απόλαυσης μπορούν να συμπεριλάβουν δραστηριότητες εργασιακές ακόμα και για τα ίδια τα υποκείμενα. Η Eréndira, που είναι ψυχολόγος, έχει κάνει συνεδρίες στο καφέ, ενώ η Adriana θα πει για το Negro: *"αυτό είναι ένα δεύτερο γραφείο, βέβαια, πολλές φορές τα πράγματα που κάνουμε, για παράδειγμα πρότζεκτ τέχνης ή ποίησης, κλείνουνε εδώ"*, ενώ δηλώνει ότι προτιμούν από το να δώσουν ραντεβού σε ένα σπίτι να πάνε στο Negro γιατί *"είναι πολύ πιο χαλαρός ο χρόνος, ο χώρος"*, επίσης είναι ένα *"κέντρο που γεννάει ιδέες"*.

Ο χρονοχώρος απόλαυσης βιώνεται διαφορετικά από άλλους χρονοχώρους της καθημερινότητας και είναι συνήθεις οι αναφορές σε μια σχέση αντίθεσης με το χρονοχώρο της εργασίας ή άλλων χρονοχώρων έντασης της καθημερινότητας. Για τον Δημήτρη, ο χρόνος στο Κόκκινο είναι *"επιβεβαίωση της χαλάρωσης"*, ενώ για τον Αλέκο είναι *"η ξεγνοιασιά* και *η χαλαρότητα"*. Για την Κατερίνα αντιπροσωπεύει την *"ευτυχία"* μετά τη δουλειά και για την Αντιγόνη είναι *"αποσυμπίεση της ημέρας"*. Αντίστοιχα, για τη Nora είναι *"αποστρεσάρισμα"*, ενώ για την Elena *"ξεκούραση"*. Το απογευματινό πέρασμα από το Blanco για τον Mauricio ήταν μια *"διαφυγή από όλο αυτό τον ξέφρενο ρυθμό"*, *"ήταν ακριβώς για να σπάσω λίγο αυτό το ρυθμό, να μου δώσω λίγα λεπτά, μία ώρα, δύο ώρες για να πιω μια μπίρα, να σκεφτώ"*. Το Naranja βρίσκεται περίπου στα μισά του δρόμου μεταξύ εργασίας και σπιτιού για τον Emiliano, έτσι κάνει μια παράκαμψη *"10-20 τετραγώνων"*, για να βρεθεί σε ένα μέρος *"όπου μπορώ να είμαι ήρεμος αντί να παλεύω με την κίνηση, γιατί δεν έχω, θα λέγαμε, την επείγουσα ανάγκη να φτάσω στο σπίτι μου, να δω την οικογένειά μου"*.

Η Κατερίνα δηλώνει ότι, όταν πηγαίνει στο Πράσινο, ακόμα και κουρασμένη να είναι από τη δουλειά, της φτιάχνει η διάθεση: *"Ε, [...] στη δουλειά, είναι φρίκη, εντάξει, φρίκη της δουλειάς σε όλα τα σκορ. […] Ε, μετά εδώ είναι η ώρα του παιδιού, ρε παιδί μου, απλά delete, όλο το προηγούμενο κομμάτι, ε, παρεούλα, κουβεντούλα"*. Και η Adriana τονίζει την κοινωνικότητα του "έξω": *"για μένα το να βγω είναι σαν να επανασυνδέομαι με τον κόσμο μετά από ημέρα δουλειάς στο σπίτι, χρειάζεσαι τη συμβίωση με τους άλλους"*. *"Η δουλειά μου είναι τελείως αντίθετη απ' αυτό το μέρος, έτσι;* [στη δουλειά μου] *βρίσκομαι σε ένταση"*, θα πει ο Ramón, ενώ ο Pablo δηλώνει ότι στο Naranja αφήνει το στρες της δουλειάς *"έξω από την πόρτα"*, στο καφέ πάει για να περάσει *"λίγες στιγμές ευχάριστες (un rato ameno), έτσι όπως μ' αρέσει (un rato a gusto), και το στρες, από την πόρτα προς τα έξω, πια δεν θα ανησυχώ, περνώντας την πόρτα χαλαρώνω, ανοίγω το πουκάμισο, χαλαρώνω, σκέφτομαι λίγο τη δουλειά, τα ραντεβού, αυτά που πρέπει να κάνω…"*. Το χαλάρωμα, όπως φαίνεται, μπορεί να συνδέεται και με συγκεκριμένες πρακτικές αντιθετικές ως προς τη δουλειά. Για παράδειγμα, κυρίως γυναίκες αναφέρουν αλλαγή ρούχων για να επισκεφτούν το χώρο απόλαυσης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποιες άμεσες αναφορές των υποκειμένων στον βιωμένο χρόνο(χώρο). Ο Sergio, ερευνητής στο πανεπιστήμιο, αισθάνεται ότι στη δουλειά βρίσκεται σε μια κάψουλα, ενώ, όταν πάει στο Negro, ο χρόνος περνάει με

άλλο τρόπο, έχει περισσότερα χρώματα και χροιές. Για τον Άλκη, στο Πράσινο *"δεν σου μπαίνει ότι τι ώρα θα φύγω, βασικά δεν το κάνεις με άγχος ότι, πρέπει να πάω, δεν έχει, πας για να χαλαρώσεις, να ηρεμήσεις, και ούτε ο χρόνος σε νοιάζει, δηλαδή, συνήθως δεν βάζεις όρια, ρε παιδί μου, δε λες ότι πάμε και θα φύγουμε τότε, λες πάμε, πάμε και βλέπουμε"*.

Ο χρονοχώρος της εργασίας σχετίζεται με το χρονοχώρο απόλαυσης/χαλάρωσης όχι μόνο ως βίωμα, αλλά και ως πρακτική. Με αυτή την έννοια, η αύξηση της δουλειάς δεν έχει πάντα ως αποτέλεσμα τη μείωση των εξόδων, αλλά την αύξησή τους: ο Κυριάκος (δημοσιογράφος, 44 ετών) δύο φορές το μήνα δουλεύει μέχρι αργά το βράδυ την Παρασκευή και έχει δουλειά και το Σάββατο. Εκείνες τις Παρασκευές συνηθίζει να περνάει από το Πράσινο: *"πίνω τα ποτουδάκια μου, λέω και καμιά μαλακία να περνάει η ώρα και χαλαρώνουμε"*. Ο Θοδωρής (ελεύθερος επαγγελματίας, 32 ετών), αντίστοιχα, θα πει:

"Κοίταξε, είναι ότι στη δουλειά έχεις πίεση και εδώ κάνεις ακριβώς το αντίθετο, χαλαρώνεις, αυτό, νομίζω. Εντάξει, δεν είναι ότι εγώ κάνω μια δουλειά που γενικά, ξέρεις, έχω κάποιον από πάνω μου να τρέχω, ξέρεις, έτσι; αλλά όπως και να το κάνεις υπάρχει πίεση από ημερομηνίες, πράγματα, το ένα, το άλλο, εντάξει εδώ… εντάξει, είναι λίγο, ξέρεις, όταν ιδίως, ξέρεις, ότι έχεις κάνει δουλειά, δουλεύεις, έχεις κουραστεί, έχεις κάνει, το να πεις μετά έρχομαι εδώ και πίνω ένα ποτό είναι και σαν επιβράβευση για τη μέρα σου, δεν είναι μόνο το χαλάρωμά σου, ξέρεις, νιώθεις ότι κουλάρεις και το αξίζεις, νιώθω, όχι, νιώθεις, αυτό. Δηλαδή άμα, μια μέρα που μπορεί να κοπροσκυλιάζω όλη τη μέρα πιθανότατα δεν θα έρθω, να σου πω ούτως ή άλλως το 'χω συνδυάσει άμεσα με τη δουλειά".

Ο χρόνος τού "έξω" μπορεί να καθορίζεται από τα ωράρια εργασίας, αλλά κάποιες φορές οι χρονοχώροι απόλαυσης μπορεί να καθορίζουν εργασιακές ή καθημερινές επιλογές. Αυτό αποδεικνύει και τη σημασία που μπορεί να έχουν αυτοί οι χρονοχώροι στη διαμόρφωση της καθημερινότητας. Για παράδειγμα, ο Ramón (ιδιωτικός υπάλληλος, 33 ετών) δηλώνει ότι δεν κάνει υπερωρίες και άρα δεν μειώνει τους χρονοχώρους απόλαυσης, γιατί δουλεύει για να ζει και δεν ζει για να δουλεύει. Αντίστοιχα, ο Άρης (υπάλληλος σε ξενοδοχείο, 25 ετών) μείωσε τον χρόνο του ύπνου ώστε η καθημερινότητά του να μην ορίζεται αποκλειστικά από τη δουλειά και το σπίτι, αλλά να μπορεί να βγαίνει κι έξω. Η σημασία που αποδίδεται στους χρονοχώρους απόλαυσης σε σχέση με την εβδομαδιαία καθημερινότητα καταγράφεται πολύ καθαρά από τη Δανάη:

"Εμένα μ' αρέσει πολύ, δηλαδή τη Δευτέρα που πήγα ήταν… μπορεί να κουραστώ, να ξυπνήσω πιο κουρασμένη την άλλη μέρα, παρότι δεν έκανα ξενύχτι, 12 η ώρα σου λέω γύρισα, αλλά ταυτόχρονα είναι κι αυτή η αίσθηση, ρε παιδί μου, ότι είναι καθημερινή και βγήκα, ζω, ζω [έμφαση], δεν μ' έχει φάει αυτό το πράγμα, δουλειά σπίτι, δουλειά σπίτι, βγήκα, είδα μια φίλη μου, τα 'παμε, ήπιαμε δυο ποτά, κατάλαβες, ΖΩ! Δεν μου φεύγει έτσι ο χρόνος και το 'χασα, γιατί είναι αυτό, πιστεύω, εγώ το νιώθω πάντα, μπορεί να σε ρουφήξει, ρε παιδί μου, όλ' αυτό, η δουλειά, το άγχος, τα λεφτά, οι εκκρεμότητες, ξέρεις, να γυρνάς και να σε ρουφήξει τόσο που να πεις επ! μπάστα, ας πούμε, δεν μπορεί να περιμένω το Σαββατοκύριακο εγώ για να νιώσω άνθρωπος, εκεί νιώθεις πιο χαλαρός, ξέρεις, πιο ζωντανός".
Η Δανάη θεωρεί την έξοδό της στο Κόκκινο *"διέξοδο"*, *"είναι λυτρωτικό λίγο, έτσι, αυτό, να βγαίνεις να πιεις ένα ποτάκι"*, *"όταν βγεις και διασκεδάσεις λιγάκι και χαλαρώσεις, στο μπαρ και πεις μια βλακεία και δεις ότι, εντάξει, ρε παιδί μου, η ζωή είναι εδώ να τη χαιρόμαστε και λιγάκι, θα τα προλάβω όλα αλλά ν' απολαμβάνω κιόλας τίποτα"*.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και ως προς τους χρονοχώρους απόλαυσης δεν παρατηρείται ομοιογένεια σημασιοδοτήσεων, αλλά εμφανίζονται περιπτώσεις που το καθημερινό "έξω" περιγράφεται ως ρουτίνα, ως "επανάληψη", είτε λόγω βιώματος είτε λόγω πρακτικής, δηλαδή μερικές φορές η έξοδος βιώνεται ως κανονικότητα. Ο Αλέκος (42 ετών), που πηγαίνει σχεδόν κάθε μέρα στο Κόκκινο κάνοντας μια διαδρομή Μαρούσι (περιοχή κατοικίας) - Κολωνάκι - Μαρούσι, δηλώνει:

"[…] από ένα σημείο και μετά όταν πραγματικά βγαίνεις κάθε μέρα και είναι ένας τρόπος ζωής, κι αυτό είναι μια ρουτίνα, δηλαδή δεν μπορείς να πεις ότι πραγματικά διασκεδάζεις, γι' αυτό ένας παραδείγματος χάριν ο οποίος έχει οικογένεια και παντρεμένος πραγματικά όταν βγει, όταν, δεν βγαίνουν κάθε μέρα οι άνθρωποι, όταν βγαίνουν βλέπεις ότι πραγματικά διασκεδάζουνε, αυτό το έχω παρατηρήσει, για μας δηλαδή που βγαίνουμε είναι μια, είναι ένα flat επίπεδο πιστεύω, για κάποιον ο οποίος βγαίνει κάθε μέρα, εντάξει, άλλες φορές μπορεί να περάσω πολύ ωραία για κάποιους λόγους, ξέρω 'γώ, ή να ακούσω πάρα πολύ ωραία μουσική, όχι εδώ, αλλού, αλλά, και να περάσω πάρα πολύ ωραία και να κοιμηθώ αργά και να ξυπνήσω νωρίς για να πάω γραφείο και πραγματικά να είμαι ευχαριστημένος γιατί τη βραδιά μου τη γέμισα, κι άλλες φορές, εντάξει, λες 'πάλι τα ίδια', εντάξει".

Αντίστοιχα, το πέρασμα από το Κίτρινο για τον Θοδωρή δεν είναι έξοδος: *"[…] γιατί όταν πάω στο* Κίτρινο *δεν θεωρώ ότι βγαίνω [γέλιο], γιατί στάση κι αυτή της καθημερινότητας είναι εδώ, δεν τη θεωρώ έξοδο, έξοδο θεωρώ θα πάρω* [τηλέφωνο], *θα κανονίσω, θα κλείσω ένα ραντεβού, θα κάνουμε κάτι, θα κραιπαλιάσω, θα χαρώ… εδώ δεν θα κραιπαλιάσω συνήθως, είναι σπάνιο δηλαδή να κραιπαλιάσω"*.

4.2.3. Διαδρομές στην πόλη: μετακίνηση και βόλτα

Οι διαδρομές αποτελούν μια άλλη κοινή κατηγορία χρονοχώρων για τα υποκείμενα της έρευνας. Συνήθως αφορούν μετακινήσεις μεταξύ εργασίας, σπιτιού και χώρου εξόδου. Οι ενδιάμεσοι αυτοί χρονοχώροι, όπως είναι αναμενόμενο, καθορίζονται από ποικίλους παράγοντες –όπως, για παράδειγμα, ώρα και τόπος κατεύθυνσης, μέσο μεταφοράς, αν γίνεται μαζί με άλλους/ες–, με αποτέλεσμα τα βιώματα και οι πρακτικές να παρουσιάζουν εξαιρετική ανομοιογένεια. Έρευνα στην πόλη του Μεξικού για τις εμπειρίες μετακινήσεων των κατοίκων και τη σχέση που αναπτύσσουν με τον δημόσιο χώρο τονίζει τη διαφορετικότητα των βιωμάτων και συμπίπτει με το βασικό συμπέρασμα αυτού του υποκεφαλαίου (García Canclini, Rosas Mantecón, 1996[62]).

Κάποια υποκείμενα και στις δύο πόλεις δηλώνουν ότι περιορίζουν τις δραστηριότητές τους σε ένα κομμάτι της πόλης, που είναι συνήθως το ευρύτερο ιστορικό κέντρο. Πάντως, διαφαίνεται από τις περιγραφές ότι καθένας και καθεμία έχει συνήθως συγκεκριμένες περιοχές που επισκέπτεται, γεγονός που διαμορφώνει συγκεκριμένες πόλεις μέσα στην πόλη. Ο Ernesto δηλώνει ότι η *"πόλη του"* καθορίζεται από το σπίτι της μητέρας του στο βορρά και την εργασία και την κατοικία του στο νότο. Τα υποκείμενα συνήθως χρησιμοποιούν κομμάτια της πόλης ανάλογα με τις χωροθετήσεις της κατοικίας, της εργασίας τους και άλλων δραστηριοτήτων, μια παρατήρηση που ακολουθεί και τη σχετική εκτεταμένη βιβλιογραφία της αστικής γεωγραφίας (για παράδειγμα, Crang, 1998).

Στο Μεξικό, οι αποστάσεις που αφορούν τις διαδρομές εμφανίζονται μεγαλύτερες, λόγω μεγέθους της πόλης, αλλά και στην Αθήνα υπάρχουν υποκείμενα που διανύουν καθημερινά μεγάλες αποστάσεις (όπως, για παράδειγμα, η μετακίνηση του Αλέκου, που αναφέρθηκε προηγουμένως). Στο Μεξικό, περισσότερο από την Αθήνα, τα υποκείμενα περιγράφουν πρακτικές μετακίνησης και τακτικές[63]

---

[62] Η έρευνα των N. García Canclini και A. Rosas Mantecón υποστηρίζει την ύπαρξη πολλαπλών πόλεων των "ταξιδιωτών", των κατοίκων δηλαδή που μετακινούνται. Βασίστηκε σε σχολιασμό από "focus group" φωτογραφιών και αποσπασμάτων ταινιών (των δεκαετιών '40 και '50 και σύγχρονων) με θέμα τις μετακινήσεις στην πόλη του Μεξικού. Οι ομάδες αφορούσαν: διανομείς, πλανόδιους πωλητές/ήτριες, τροχονόμους, ταξιτζήδες, φοιτητές/ήτριες που κατοικούν μακριά από το πανεπιστήμιο, άτομα μεσαίας ηλικίας και μεσαίας-υψηλής τάξης που η εργασία τους απαιτεί συχνές μετακινήσεις στην πόλη με αυτοκίνητο, φωτογράφους και δημοσιογράφους, ξένους/ες και Μεξικανούς/ές ερευνητές/ήτριες του προγράμματος "Αστικής Κουλτούρας" του πανεπιστημίου UAM (Universidad Autónoma Metropolitana).

[63] Η χρήση του όρου εδώ δεν ακολουθεί την ανάλυση του De Certeau, ο οποίος έχει υποστηρίξει ότι οι "τακτικές" εξαρτώνται από το χρόνο σε αντιδιαστολή με τις "στρατηγικές", που προϋποθέτουν εξουσία και εξαρτώνται από το χώρο (1984: xix). Κατά το συγγραφέα, οι στρατηγικές παράγουν και

αντιμετώπισης της πόλης. Στην Αθήνα, αρκετοί/ές αναφέρουν ότι οι διαδρομές τους είναι σύντομες και σε πολλές περιπτώσεις στις διηγήσεις της καθημερινότητας οι διαδρομές εννοούνται και δεν αναφέρονται. Αντίθετα, στο Μεξικό, οι αναφορές για τις διαδρομές στην πόλη είναι πιο συχνές και ιδιαίτερα περιγραφικές, στοιχείο που μάλλον συνδέεται με τις δυσκολίες της ίδιας της πόλης, τις μεγάλες αποστάσεις, αλλά πιθανότατα και με τη διαμόρφωση μιας άλλης σχέσης με την ίδια την πόλη. Είναι ενδεικτικό το απόσπασμα στο Πλαίσιο 1 από τη συνέντευξη με την Elena, που μου διηγήθηκε με λεπτομέρειες το φοβερό μποτιλιάρισμα που αντιμετώπισε μετά από μία συνάντηση εργασίας στο San Jerónimo, στο νότο της πόλης του Μεξικού. Στην Αθήνα, τα προβλήματα συνδέονται συνήθως με καθυστερήσεις των μέσων μαζικής μεταφοράς, με παρκάρισμα και (ελαφρύ) εκνευρισμό λόγω κίνησης.

ΠΛΑΙΣΙΟ 1: Δύσκολη διαδρομή στο Μεξικό
"[…] ήταν 1 το απόγευμα όταν ξαφνικά μπλοκάραμε, μπήκαμε σε ένα μποτιλιάρισμα, όλη η λεωφόρος Patriotismo, βασικά θα παίρναμε τον Περιφερειακό αλλά είδαμε ότι υπήρχε πολλή κίνηση οπότε θα παίρναμε την Patriotismo, είδαμε ότι είχε πολλή κίνηση, μπήκαμε στα δρομάκια, αλλά όλη η κίνηση μας έσπρωξε πάλι προς τη λεωφόρο Patriotismo κι εκεί ήμασταν από τη 1.15 μέχρι τις 4 το απόγευμα, οδηγώντας σημειωτόν, χωρίς να έχουμε φάει, κάποια στιγμή ο συνεργάτης μου έβαλε το εργκοντίσιον και το αμάξι ζεστάθηκε, οπότε χρειάστηκε να βρούμε γρήγορα πού θα παρκάρουμε και το μοναδικό που ήταν διαθέσιμο ήταν ένα Kentucky Fried Chicken, οπότε μπήκαμε εκεί, στη γωνία Mixcoac και Patriotismo, οπότε μπήκαμε εκεί, φάγαμε κάτι, είδαμε ότι η κίνηση δεν μειωνότανε κι εγώ πήρα το μετρό, πήρα το μετρό στο Mixcoac για το σπίτι [μετρό Juanacatlán] *και έφτασα σε λίγα λεπτά, πια έφτασα στο σπίτι μου, αναγκάστηκα να αναβάλω το απογευματινό μου ραντεβού λόγω κίνησης οπότε έφτασα στο σπίτι ήρεμη έτσι, έφτασα στις 5, 5.30 σχεδόν".* *"Γενικά αποφεύγω τις ώρες της συμφόρησης, όπως 2 το απόγευμα, 8 το πρωί, προσπαθώ να τις αποφεύγω και πολύ σπάνια μπλέκω σε ένα τέτοιο μποτιλιάρισμα, αλλά εκείνη τη μέρα δεν γινότανε, οπότε χάνεις το χρόνο, δηλαδή αισθάνεσαι ανίκανος απέναντι στην πόλη, γιατί λες… επιπλέον εγώ ήμουνα πολύ φτιαγμένη γιατί πήγαινα σε μια συνάντηση εργασίας, η πρώτη συνάντηση, οπότε με τακούνια, οπότε λες, να περπατήσω, εντάξει, να πάρω το μετρό, και επιπλέον το πρωί για να βρούμε να παρκάρουμε χρειάστηκε να περπατήσουμε επίσης, δεν ξέρω, τέσσερα τετράγωνα και σε λιθόστρωτο και από μια γεφυρούλα και, δηλαδή, στην τελική, πολύ άσχημη εκδρομή με τακούνια, έτσι;"* [Elena]

Γενικότερα, τα μέσα μεταφοράς επηρεάζουν το βίωμα της διαδρομής, αλλά και τις πρακτικές που συνδέονται με αυτήν, δηλαδή παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση χρονοχώρων της καθημερινότητας. Καταρχήν, τα μέσα μεταφοράς

επιβάλλουν χώρους, ενώ οι τακτικές χρησιμοποιούν και μεταπλάθουν αυτούς τους χώρους (σσ. 29-30). Εδώ υποστηρίζεται ότι και οι "τακτικές" παράγουν χώρους/χρονοχώρους. Για πιο αναλυτική κριτική της άποψης του De Certeau, βλ. Massey (2005: 45-48).

καθορίζουν τις πρακτικές των διαδρομών. Ο Sergio υποστηρίζει ότι είναι θλιβερό που το αυτοκίνητο σκοτώνει ένα μέρος της ζωής στην πόλη γιατί σταματάει κανείς να κάνει βόλτες, ενώ ο Ernesto συνδέει την απουσία αυτοκινήτου με μείωση των βραδινών εξόδων του, καθώς η μετακίνηση γίνεται περισσότερο δαπανηρή, αλλά και λιγότερο ασφαλής. Η μειωμένη χρήση αυτοκινήτου από την Αντιγόνη (λόγω μικρής απόστασης μεταξύ σπιτιού και εργασίας και δυσκολίας παρκαρίσματος στην Κυψέλη, όπου κατοικεί) συνδέεται με μείωση των χώρων που μπορεί να επισκεφτεί σε μια βραδιά (λόγω χρήσης ταξί και άρα αύξησης του κόστους μετακίνησης). Είναι ενδιαφέρον ότι στην Αθήνα εμφανίζονται αρκετοί και αρκετές που διαθέτουν αυτοκίνητο αλλά το χρησιμοποιούν επιλεκτικά ή και σπάνια[64] (για παράδειγμα, για να επισκεφτούν τους γονείς τους), λόγω κοντινών αποστάσεων, δυσκολίας παρκαρίσματος ή λόγω κατανάλωσης αλκοόλ το βράδυ. Γενικότερα, και στις δύο πόλεις αναφέρθηκαν οι ακόλουθοι τρόποι μετακίνησης: μέσα μαζικής μεταφοράς, ιδιωτικό αυτοκίνητο, μηχανές (μόνο στην Αθήνα), ποδήλατο, με τα πόδια. Στην Αθήνα υπάρχουν διαδρομές που γίνονται εξ ολοκλήρου με τα πόδια, πράγμα εξαιρετικά σπάνιο στο Μεξικό, λόγω των μεγαλύτερων αποστάσεων. Η συχνή χρήση μηχανών εκφράζει μια ακόμα διαφορετικότητα στις δύο πόλεις. Κοινή είναι η χρήση μεταφορικών μέσων άλλων ανθρώπων, αν και στην περίπτωση του Μεξικού αφορά αποκλειστικά αυτοκίνητα, ενώ στην Αθήνα και μηχανάκια ή μηχανές. Στην Αθήνα, επίσης, αναφέρεται και η συστηματική χρήση ποδηλάτου, όπως επίσης αναφέρεται ιδιαίτερα η χρήση ταξί: *"γιατί συνήθως έχω αργήσει [γέλια], και γιατί βαριέμαι επίσης, πρέπει να περιμένω τουλάχιστον ένα τέταρτο να 'ρθει το τρόλεϊ"*, θα πει η Βαρβάρα.

Στο Μεξικό, για όσους και όσες μπορούν να επιλέξουν την ώρα που θα μετακινηθούν, οι δραστηριότητες μπορεί να εξαρτώνται και από μια εμπειρική γνώση των αυξομειώσεων της κίνησης στην πόλη. Η Elena υποστηρίζει ότι *"ο χρόνος της μετακίνησης είναι καθοριστικός για να ξέρεις αν θα κλείσεις ένα ραντεβού, αν δεν θα το κλείσεις, αν θα κάνεις κάποια δραστηριότητα ή όχι"*. Για παράδειγμα, αποφεύγει να μετακινηθεί Παρασκευή απόγευμα, που η κυκλοφοριακή συμφόρηση είναι έντονη, και, αν αποφασίσει να βγει έξω, θα μετακινηθεί κατά τις 10-11 το βράδυ: *"πιστεύω*

[64] Οι επιλογές των υποκειμένων της έρευνας φαίνεται να μην ακολουθούν τις γενικότερες τάσεις του πληθυσμού: σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, στην Ελλάδα παρατηρείται αυξημένη χρήση αυτοκινήτου με μέσο όρο επτά μετακινήσεις την εβδομάδα (έναντι, για παράδειγμα, τεσσάρων στην Ιταλία, τη Γαλλία και την Ισπανία). Επίσης, τονίζεται και η ιδιαίτερα αυξημένη χρήση αυτοκινήτου για μικρές αποστάσεις (μικρότερες του ενός χιλιομέτρου) (Παπαδάκος, 2007).

ότι ξέρω να κινηθώ στην πόλη και αποφεύγω ο τρόπος με τον οποίο εργάζομαι και τα πράγματα που αποφασίζω να κάνω να με βάζουν σε μια κατάσταση όπου πρέπει να χάσω υπερβολικό χρόνο για να μετακινηθώ". Στο Μεξικό, σε σχέση με την Αθήνα, εμφανίζεται στις διηγήσεις μια γνώση της πόλης σε σχέση κυρίως με την κίνηση, που φαίνεται να καθορίζει την καθημερινότητα. Επίσης, εμφανίζονται διάφορες τακτικές αντιμετώπισης των δυσκολιών που θα προκύψουν στις διαδρομές. Η Eréndira θα πει:

"Οι χρόνοι στην πόλη είναι αρκετά σχετικοί, έτσι; γιατί ίσως μια απόσταση που από δω διανύεις σούπερ γρήγορα το βράδυ, το πρωί με την κίνηση και Παρασκευή 15ήμερου καθυστερείς μισή ώρα, μία ώρα, σοβαρά, έτσι; μας έχει συμβεί, ε, οπότε είναι για γέλια, έτσι; γιατί ο καθένας έχει τα κόλπα του για να τη βγάζει καθαρή, έτσι; με άλλα λόγια, εμένα δεν μου πάει να κάνω όπως αυτές που πηγαίνουνε φωνάζοντας, όλο νεύρα, αν εσύ ξέρεις ότι έφυγες [απ' το σπίτι] *αργά, ε, την πάτησες και κάνεις ό,τι είναι δυνατό για να περάσεις ήρεμα, έτσι; οπότε για παράδειγμα στο αυτοκίνητο αν πέσω σε κίνηση αυτό που κάνω είναι να ανοίξω το στέρεο ή να έχω φέρει cd, και περνάω έτσι, τραγουδώντας και καπνίζοντας [γέλιο], τι να γίνει"*.

Επίσης, στο Μεξικό οι γυναίκες αναφέρουν προβλήματα παρενόχλησης στα μέσα μαζικής μεταφοράς, τα οποία, βέβαια, απουσιάζουν από τις αφηγήσεις των ανδρών. Ο Mauricio υποστηρίζει τις ευκολίες της μετακίνησης με μετρό και με λεωφορεία, ενώ, αντίθετα, η Diana δηλώνει ότι βιώνει τις διαδρομές με πολλή ένταση, ιδίως τις ώρες αιχμής, λόγω της παρενόχλησης: *"όταν βλέπω κάποιον με περίεργη συμπεριφορά πάντα λέω 'συγγνώμη να περάσω', ή 'συγγνώμη με ενοχλεί να είσαι τόσο κοντά μου', οπότε είμαι πολύ [γέλιο], πολύ ξεκάθαρη έτσι, κι αυτό με βοηθάει πολύ, αλλά πάντα είναι βίαιο το να βλέπεις κάποιον να προσπαθεί να την πέσει σε μια κοπέλα, δηλαδή το γεγονός ότι το βλέπω μου φαίνεται βίαιο, έτσι; με ενοχλεί και με θυμώνει"*. Η Diana προσπαθεί να μετακινείται σε ώρες που ξέρει ότι θα βρει θέση, ενώ κάποιες μέρες κατά τις πρωινές ώρες αιχμής που τα peseros (μικρά ιδιωτικά λεωφορεία) έχουν πολύ κόσμο προτιμά να περιμένει και να καθυστερήσει στη δουλειά της από το να πάει *"πατικωμένη"* με τον κίνδυνο να τη *"στριμώξουνε"*. Με άλλα λόγια, για την Diana το βίωμα του χρονοχώρου της διαδρομής αλλάζει την πρακτική της διαδρομής.

Όπως θα δούμε, μια διαδρομή αποτελεί συχνά κάτι πολύ παραπάνω από την απόσταση μεταξύ δύο σημείων, δηλαδή δεν εξαντλείται στον διεκπεραιωτικό της χαρακτήρα. Μια διαδρομή μπορεί να λειτουργήσει ως δραστηριότητα οικονομικού προγραμματισμού της καθημερινότητας και "δουλειών" μη εργασιακών, όπως φαίνεται στο Πλαίσιο 2. Μια διαδρομή προς χώρο διασκέδασης μπορεί να λειτουργεί

ως διαφορετικού τύπου χώρος απόλαυσης: ο Ramón όταν πηγαίνει κάπου με το σύντροφό του ή με φίλους μπορεί να ακούσει μουσική ή να κουβεντιάσει, είναι *"ένα μέρος που εκμεταλλεύεσαι ενώ μετακινείσαι"*. Για κάποιους, η διαδρομή μετά τη δουλειά αποτελεί ένα χρονοχώρο *"αποσυμπίεσης"*, μεταβατικό στάδιο μεταξύ δύο δραστηριοτήτων, ένα χρονοχώρο απαραίτητο για την ομαλή μετάβαση από ένα χρονοχώρο έντασης σε ένα χρονοχώρο χαλάρωσης. Μια διαδρομή, δηλαδή, μπορεί να αποκτήσει μια δική της αξία, η επιστροφή από τη δουλειά με τα πόδια μπορεί να μεταβληθεί σε βόλτα και σε "χάζεμα του κόσμου" και να χάσει ακόμα και αυτόν τον μεταβατικό της χαρακτήρα.

ΠΛΑΙΣΙΟ 2: Η διαδρομή ως συγκρότηση προγράμματος
"Προς τη δουλειά πάω με τα πόδια, στη δουλειά το πρωί πάω με τα πόδια, είναι ένα τέταρτο με τα πόδια, δεν είναι τίποτα, και το οποίο πάλι μου χρησιμεύει σαν συγκρότηση, δηλαδή πρόγραμμα, το χρησιμοποιώ για πρόγραμμα, για, σαν ένα είδος εσωτερικής τάξης, ιδιωτικού χρόνου τέλος πάντων, η μετακίνηση, είναι ένα είδος εσωτερικός χρόνος ιδιωτικός, που καμιά φορά έχω συλλάβει τον εαυτό μου να του μιλάω κιόλας κανονικά, σαν τις γριές, που λέω, 'λοιπόν, τώρα θα πάς από το ΚΕΠ, θα πάρεις αυτό το χαρτί, μετά θα κάνουμε αυτό, μετά θα κάνουμε αυτό, μετά', και πολλές φορές καταλήγω και τραγουδάω, πηγαίνω και κάνω δουλειές α-λα-λα, και το καταλαβαίνω όταν με κοιτάει κάποια διπλανή παράξενα, ω ρε, ακούγεται [λέω] *[γέλια]. Ναι είναι ιδιωτικός χρόνος η μοναξιά της διαδρομής και καμιά φορά όταν τυχαίνει να είμαι με κάποιον, ε, καλά μου αρέσει, αλλά δεν έχω προλάβει να κάνω το πρόγραμμα, γιατί επειδή είναι μέσα στην Αθήνα πρέπει να κάνεις πολλές δουλειές, να πάω πρώτα σε αυτή την τράπεζα, μετά σε αυτόν, μετά σ' αυτό, σ' αυτόν, και πρέπει να κάνεις τέλος πάντων την οικονομικότερη διαδρομή, αυτό το σκέφτομαι και λέω, 'πρώτα θα κάνω αυτό, μετά θα πάρω αυτό, αλλά να μην πάρω τα ψώνια και τα κουβαλάω και είναι βάρος και τα κόβω βόλτες, να τα αφήσω τελευταία', ξέρεις, κάνω τέτοια, κάνω ολόκληρο σχέδιο [γέλιο], κατάλαβες; το οποίο όμως είναι εσωτερικό, χάλια, ε;"* [Δέσποινα]

Ο <u>τόπος προορισμού</u> και οι αντίστοιχες διαδρομές που συνδέονται με χρονοχώρους εργασίας, σπιτιού ή χώρου απόλαυσης καθορίζουν τον βιωμένο αυτό χρονοχώρο. Για παράδειγμα, οι διαδρομές προς την εργασία συνήθως περιγράφονται ως *"δύσκολες"* ή αγχώδεις ή με ένταση. Για τον Χρήστο, που πηγαίνει στη δουλειά με μηχανή (Μεταξουργείο - Μάνδρα) και χωρίς να έχει πιει προηγουμένως καφέ, η διαδρομή χαρακτηρίζεται *"στην τσίτα"*. Η ένταση είναι εμφανής στο λόγο της Δανάης

για τη σύντομη διαδρομή που κάνει προς τη δουλειά (Κολωνάκι - Σταδίου), η οποία έγινε τη συγκεκριμένη μέρα με ταξί:

"Όταν φεύγω νωρίς είναι μια διαδρομή που μπορείς να την πεις μέχρι και ευχάριστη, είναι διαδρομή, είμαι κοντά, φτάνω. Γενικά όμως θα έλεγα ότι είναι αγωνίας, να φτάσω στην ώρα μου, παρότι είμαι κοντά, έτσι, σ' αυτό είμαι απαράδεκτη, γιατί μόνη μου το προκαλώ, δεν φταίει κανείς, δεν μπορώ να φεύγω ας πούμε και μισή σήμερα και να περιμένω να είμαι και μισή εκεί, ούτε ο ζούμπερμαν δεν τα έκανε αυτά, εντάξει, προσπαθώ όμως και κάνω προσπάθεια, εντάξει, so what και άργησες, τι έγινε; εντάξει, δεν πειράζει, δηλαδή… αλλά, ναι, το βιώνω πιο… με αγωνία θα σου 'λεγα… επειδή δεν οδηγώ κι εγώ και οδηγεί ο ταρίφας, μην κολλήσει σε κάνα λεωφορείο, μην κάνει… χαζοειδώς τώρα, σκέψου για 5 λεπτά, πού να κατέβαινα από κάνα προάστιο πάνω, θα 'χα δαγκώσει τον ταξιτζή στο σβέρκο και θα… 'προχώρα!' και θα 'σταζε αίμα, τέλος πάντων, είναι πάντως η αγωνία πιο πολύ να φτάσω στη δουλειά".

Βέβαια, αυτό δεν είναι απόλυτο, γιατί ανάλογα με τη μέρα μπορεί η ίδια διαδρομή, ακόμα και προς τη δουλειά, να είναι ευχάριστη. Επίσης, υπάρχουν υποκείμενα, όπως ο Θοδωρής, που απολαμβάνουν τις διαδρομές προς τη δουλειά:

"Ωραία διαδρομή, μ' αρέσει, ακούω τη μουσικούλα μου, βλέπω ωραίες φάτσες στο τρένο, συνήθως, εντάξει, γενικά επειδή τώρα είμαι κλεισμένος, ρε παιδί μου, εγώ στη δουλειά σόλο μέσα στο γραφείο, στο υπόγειο, ότι η διαδρομή και να πάω και να 'ρθω μου είναι ευχάριστη, ιδίως τώρα με συγκοινωνία, με τ' αμάξι, εντάξει, είναι λίγο πιο, ξέρεις αν τύχεις στην κίνηση και το 'να και τ' άλλο, αυτά".

Κάποιες φορές είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν η μετακίνηση ακόμα και προς τη δουλειά είναι δουλειά ή κάτι άλλο. Τα ίδια τα υποκείμενα δεν φαίνεται να έχουν ανάγκη να το προσδιορίσουν. Ο Jesús, για παράδειγμα, που είναι δημοσιογράφος, λέει ότι τρεις φορές την εβδομάδα που κλείνουν φύλλο στο περιοδικό οι μετακινήσεις προς τη δουλειά είναι εργασία, ενώ τις άλλες μέρες μπορεί να πάει με τα πόδια, να σταματήσει να πιει έναν καφέ στο δρόμο ή να μπει σε κάποιο μαγαζί, δηλαδή τις βιώνει ως χρονοχώρους χαλάρωσης.

Οι διαδρομές μετά τη δουλειά είναι πιο χαλαρές ή ακόμα κι ευχάριστες για τους περισσότερους και τις περισσότερες, γιατί δεν υπάρχει το άγχος να φτάσουν στην ώρα τους. Ο Emiliano, όταν φεύγει με το αυτοκίνητό του από τη δουλειά, προσπαθεί να ηρεμήσει όσο πιο πολύ γίνεται και δεν βιάζεται, *"ο χρόνος που θα μου πάρει θα είναι ο χρόνος που θα μου πάρει"*, ο Ramón είναι πιο ήρεμος, ακούει μουσική, *"δεν με νοιάζει πια αν θα πέσω σε κίνηση, στην τελική, έχω φύγει* [από το χώρο εργασίας]*"*, ενώ η Marta, αντίστοιχα, δηλώνει ότι στην επιστροφή από τη δουλειά *"μπορώ να μου προσφέρω την πολυτέλεια να περπατήσω* [και] *[…] περπατάω αργά, ναι"*. Και η Κατερίνα επιλέγει κάποιες φορές να περπατήσει στην επιστροφή

από τη δουλειά: *"'ντάξει, βλέπεις και λίγο κόσμο, ξέρω 'γώ, αλλά είσαι και μόνος σου, οπότε είσαι και ήρεμος, και κάπως φεύγει λίγο η δουλειά, σιγά σιγά, σιγά σιγά, και μπαίνεις στη φάση ότι ok, τώρα πάω για διασκέδαση, τέλεια"*. Αντίστοιχα, ο Άρης θα πει για τη διαδρομή από τη δουλειά του στο Σύνταγμα προς το Κίτρινο: *"πολύ ευχάριστη, κατέβαινα την Ερμού και και τα λοιπά, και δεν έδινα και σημασία και πόση ώρα θα κάνω και τα λοιπά, γιατί ήξερα ότι δεν πάω να κάνω, δεν έχω να κάνω κάτι, και το, κι απολάμβανα και τη διαδρομή"*.

Όπως βλέπουμε, στην επιστροφή από τη δουλειά μπορεί να επιλεγεί άλλος τρόπος μετακίνησης, στοιχείο που δείχνει ότι το βίωμα της μείωσης της έντασης και της χαλαρότητας μπορεί να καθορίσει και την πρακτική της διαδρομής. Η Ιωάννα πηγαίνει στη δουλειά με λεωφορείο (από Μεταξουργείο, Κολωνάκι) και επιστρέφει με τα πόδια, αλλάζοντας τις διαδρομές για να έχουν περισσότερο ενδιαφέρον: *"βαριέμαι την ίδια διαδρομή, πηγαίνω από Μοναστηράκι, πηγαίνω από Ψυρρή, από Ομόνοια πιο λίγο, ή περνάω από Ερμού, χαζεύω στα μαγαζιά, κάτι να κάνω, να έχει πιο ενδιαφέρον"*. Βέβαια, αυτό δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση κανόνα: όταν ο Χρήστος έχει υπερωρίες, στην επιστροφή δεν έχει διάθεση και αισθάνεται ράκος, δηλαδή το βίωμα του εργασιακού χρονοχώρου διαπλέκεται και επηρεάζει και το βίωμα της διαδρομής.

Τα μέσα και ο τρόπος μετακίνησης καθορίζουν σημαντικά το βίωμα της διαδρομής. Το αυτοκίνητο συνδέεται περισσότερο με σκέψεις και μη αλλαγή κατάστασης, ενώ τα λεωφορεία ή το περπάτημα με την αίσθηση της βόλτας. Το περπάτημα ή τα λεωφορεία συνδέονται με το "χάζεμα" της πόλης, ενώ το μετρό με την ταχύτητα. Με το περπάτημα, θα πει η Ισμήνη, η απόσταση βιώνεται καλύτερα: *"μου αρέσει κιόλας να περπατάω αντί να παίρνω κάποιο μέσο μαζικής μεταφοράς, δηλαδή βιώνω καλύτερα την απόσταση, η οποία δεν είναι μεγάλη, δεν μου είναι κουραστική, αλλά μου αρέσει να περπατάω, μεταβατικό στάδιο θα μπορούσες να το πεις, από την κατάσταση Α στην κατάσταση Β"*. Σε σχέση με τις μηχανές, τα υποκείμενα τονίζουν τις ιδιαιτερότητες του οχήματος: ο χρονοχώρος της διαδρομής μπορεί να αποτελέσει χρονοχώρο απόλαυσης για τον Φώτη και τον Άλκη μόνο βραδινές ώρες ή το καλοκαίρι (βλ. Πλαίσιο 3.1). Η Βούλα δηλώνει για το χρονοχώρο μετακίνησης με το αυτοκίνητο ότι δεν της αλλάζει τη διάθεση και σκέφτεται πολύ περισσότερο (βλ. Πλαίσιο 3.2). Ο Αλέκος (γραφίστας), που μένει στο Μαρούσι, το γραφείο του βρίσκεται στην Ηλιούπολη και επισκέπτεται πελάτες σε όλη την Αθήνα,

δηλώνει για τις μετακινήσεις με το αυτοκίνητο: *"Ε, δεν με ενοχλεί η κίνηση και η… ίσως επειδή κινούμαι μεσημέρια δεν έχει κίνηση η Αθήνα… […] ή την έχω μάθει και την αποφεύγω. Ε, έχω συμβιβαστεί ότι ζω σε πόλη, έχει κίνηση, ok, δηλαδή…"*. Για τον Αλέκο, το αυτοκίνητο είναι ένας χώρος προσωπικός, το να είναι μόνος του στο αυτοκίνητο του δίνει ηρεμία και νιώθει ευχάριστα (σ' αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι μένει με τους γονείς του) (βλ. Πλαίσιο 3.3).

Σε σχέση με τα μέσα μαζικής μεταφοράς, στο Μεξικό, εκτός από την παρενόχληση, τονίζεται και η συμβίωση που μπορεί να εμπεριέχει και αρνητικά για τα υποκείμενα χαρακτηριστικά (βλ. Πλαίσιο 3.4). Και στις δύο πόλεις τα μη υπόγεια μέσα μαζικής μεταφοράς συνδέονται με την παρατήρηση της πόλης. Ο Γιάννης προτιμάει να χρησιμοποιεί λεωφορεία ή τρόλεϊ (από μετρό), *"γιατί, ρε παιδί μου, εντάξει, βλέπεις αλλιώς την πόλη"*. Βέβαια, αν και το μετρό συνήθως συνδέεται με την ταχύτητα (και στο Μεξικό με την ασφάλεια), ο Juan Manuel δηλώνει: *"εγώ δεν μοιράζομαι αυτή την αίσθηση της βιασύνης, της ταχύτητας, που όλος ο κόσμος λέει, πραγματικά όχι, εμένα μου αρέσει να πηγαίνω στο μετρό βλέποντας τον κόσμο, μου αρέσει κάποιες φορές μέχρι και να ακούω τις συζητήσεις των άλλων ανθρώπων, έτσι;"*, και καταλήγει: *"εγώ απολαμβάνω πολύ να ταξιδεύω με το μετρό"*. Συγκεκριμένα για το μετρό στην Αθήνα, αναφέρεται η συντόμευση των διαδρομών σε σύγκριση με την προ-μετρό εποχή. Ο Δημήτρης και ο Άρης αισθάνονται ότι το μέσο έχει επιδράσει στο βίωμα της διαδρομής με την έννοια της επιτάχυνσης (βλ. Πλαίσιο 3.5).

Ο χρονοχώρος της διαδρομής με ταξί επίσης μπορεί να συνδέεται με την παρατήρηση της πόλης, όπως τονίζει η Ζωή: *"Ναι, αυτή η κίνηση, να βλέπω τον κόσμο γύρω γύρω, τ' αυτοκίνητα κι όλα αυτά, μ' αρέσει. […] Εάν έχει κίνηση και βιάζομαι κι είμαι και σ' ένα ταξί, ας πούμε, κι ακούω λαϊκά, μπορεί να, εντάξει, ψιλοφρικάρω.* [Ενώ άμα είσαι σε ταξί και δεν έχει κίνηση;] *Όχι, δεν με νοιάζει, μ' αρέσει, γενικώς μ' αρέσει να είμαι σ' ένα αυτοκίνητο και να με* [πηγαίνουνε], *μ' αρέσει αυτή η αυτοκινητάδα, τέλος πάντων, […] όταν θα γίνω πλούσια, θα πάρω ένα σοφέρ σίγουρα"*.

ΠΛΑΙΣΙΟ 3: Διαδρομές και μέσο/τρόπος μετακίνησης
3.1. Διαδρομές με μηχανή: *"[…] είναι κάτι μέσα στην καθημερινότητα, δεν είναι, δεν μου δημιουργούν καμιά ιδιαίτερη ευχαρίστηση, ας πούμε, μόνο βραδινές ώρες που μπορεί να είναι άδειοι οι δρόμοι και να μπορώ να είμαι λίγο πιο ελεύθερος, ας πούμε, να μην κοιτάξω, ξέρεις, επειδή είναι κι ένα χάος, ας πούμε, η Αθήνα, πρέπει να τους προσέχεις όλους, ας πούμε, πρέπει να σκέφτεσαι τι θα κάνει κι ο από δίπλα σου, ειδικά, ας πούμε, στη μηχανή. Αλλά, ναι, κυρίως αυτό. Τις βραδινές ώρες είναι καλύτερα*

σίγουρα ή τον Αύγουστο, ας πούμε [γέλια]…" [Φώτης] *"Το καλοκαίρι είναι ευχάριστες, όταν έχει καλό καιρό μάλλον, λόγω του, της ιδιαιτερότητας του οχήματος είναι ευχάριστες οι διαδρομές, το χειμώνα είναι, είναι λίγο ταλαιπωρία κι άντε να φτάσω, όσο πιο γρήγορα γίνεται, και αυτό, ναι, λόγω της ιδιαιτερότητας του οχήματος εξαρτάται απ' τον καιρό. Και από τη διάθεση αρκετές φορές, αν υπάρχει καλή προδιάθεση, ευχάριστα τις βλέπω τις διαδρομές με τη μηχανή, αλλιώς τελείως διεκπεραιωτικά. Η αλήθεια είναι ότι πια τις έχω κάνει τόσο πολλές φορές αυτές τις διαδρομές ας πούμε, τις ίδιες, που δεν έχουν ας πούμε την αίσθηση του ότι, χάνεις λίγο την αίσθηση ότι κάνω μια διαδρομή, βλέπω τι γίνεται στο δρόμο και τέτοια ας πούμε, είναι λίγο ρουτίνα οι διαδρομές, είναι οι ίδιοι δρόμοι και δεν επιλέγω κι εγώ να, λόγω της πίεσης ας πούμε, αυτής της αίσθησης πίεσης που ανέφερα πιο πριν, ας πούμε δεν επιλέγω να κάνω άλλες διαδρομές, ας πούμε, γι' αυτό το λόγο, για να σπάσει λίγο η ρουτίνα της διαδρομής, είναι συνέχεια οι ίδιες".* [Άλκης]
3.2. Διαδρομές με αυτοκίνητο για τη Βούλα: *"Ε, το να βρίσκομαι στο αυτοκίνητο για μένα είναι κάτι πολύ φυσικό, γιατί περνάω αρκετές ώρες, και με τη δουλειά μου, ευχάριστο μου είναι, συνήθως. […] στο αυτοκίνητο, όποια διάθεση έχω, μάλλον με συνοδεύει κι όση ώρα οδηγώ, είτε είναι καλή, είτε είναι κακή, όταν έρχομαι εδώ* [στο Γαλάζιο] *και γενικότερα όταν πηγαίνω σ' ένα μαγαζί, αυτή η διάθεση μπορεί και ν' ανατραπεί, ν' αλλάξει, με την επαφή που 'χεις με τον κόσμο και μ' αυτά που θα πεις και με όλο αυτό που δημιουργείται, στο αυτοκίνητο συνήθως ό,τι έχεις, κάπως έτσι είναι, έτσι μένει. […] σκέφτεσαι πολύ περισσότερο, δύσκολα θ' αλλάξει η διάθεση με την οποία μπαίνεις στ' αυτοκίνητο".*
3.3. Διαδρομές με αυτοκίνητο για τον Αλέκο: *"Ναι, και γενικά δεν τσαντίζομαι με την κίνηση, το απολαμβάνω…* [Σαν να κάνεις βόλτα;] *Ναι, μπράβο, είναι και, είναι σε χώρο προσωπικό είπαμε, δηλαδή η τουαλέτα και τ' αυτοκίνητο, αγαπημένοι χώροι, μόνο που η τουαλέτα δεν έχει μουσική, τ' αυτοκίνητο έχει μουσική, αυτή είναι η διαφορά τους, και δεν κατουράω στ' αυτοκίνητο [γέλιο]".*
3.4. Διαδρομές με pesero για την Eréndira: *"Στο pesero είναι διαφορετικά* [σε σχέση με το αυτοκίνητο] *γιατί είναι σαν να συμβιώνεις με περισσότερο κόσμο, έτσι; οπότε για αρχή ο* [οδηγός και ιδιοκτήτης] *του pesero έχει τη δική του μουσική που συνήθως είναι cumbia ή salsa ή ranchera ή banda ή πού να ξέρω 'γώ, έτσι; οπότε πρέπει να έχεις υπομονή […] να τα καταφέρνεις στο πήξιμο με τον κόσμο, να προσέχεις πολύ, γιατί η πόλη ακριβώς αυτό έχει, έτσι; αυτός που κάνει τη μαλακία να αφαιρείται, την έχει πατήσει, τελεία και παύλα, έτσι; […] από το γεγονός ότι δεν έκλεισες καλά την τσάντα σου και σου παίρνουν κάτι, μου έχει συμβεί, ή ότι η κυρία βλέπει μια θέση και σε σπρώχνει για να σου πάρει τη θέση, ή, δεν ξέρω, τέτοια πράγματα, ή ανεβαίνουν πιο γρήγορα από σένα και πια δεν χωράς, έτσι;"*
3.5. Διαδρομές με μετρό: *"[…] έχω πέσει ακόμα και στο τριπάκι 'πω πω, δέκα λεπτά από το σπίτι μου μέχρι το πανεπιστήμιο; είναι πολύ', εκεί που κάποτε ήξερα ότι έκανα ούτως ή άλλως τριάντα πέντε λεπτά για να πάω, ρε παιδί μου… μπαίνεις σ' αυτό το τριπάκι ότι […] θέλω πιο γρήγορα, ρε παιδί μου".* [Δημήτρης] *"Ε, κοίτα, παλιά το μετρό, όταν είχε πρωτοξεκινήσει και το έπαιρνα, νόμιζα ότι είμαι, σε μισό λεπτό, ας πούμε, έφτανα στην Αθήνα, όσο το έπαιρνα και το ξανάπαιρνα και το ξανάπαιρνα, άπλωνε όλο αυτό το πράγμα και νόμιζα, έλεγα 'άντε, πότε θα φτάσουμε, ακόμα δεν έχουμε φτάσει', ενώ εννιά λεπτά έκανε, εννιά λεπτά κάνει, ας πούμε, αυτό".* [Άρης]

Ο N. García Canclini υποστηρίζει ότι οι μετακινήσεις στην πόλη του Μεξικού, τα "ταξίδια" (viajes), αφενός διαχωρίζουν τους κατοίκους και αντικατοπτρίζουν την

κοινωνική ανισότητα, αφετέρου δημιουργούν περισσότερες εμπειρίες αλληλεπίδρασης από τις υπάρχουσες στις περιοχές κατοικίας (1996: 23). Το μέσο μετακίνησης καθορίζει σημαντικά, όπως είδαμε, το βαθμό αλληλεπίδρασης τόσο μεταξύ των κατοίκων όσο και με την ίδια την πόλη. Για παράδειγμα, στο αυτοκίνητο υπάρχει μεγαλύτερη απομόνωση (βλ. και Sennett, 1999: 30), ενώ στα μέσα μαζικής μεταφοράς είναι αναγκαία μια ελάχιστη συσχέτιση και συμβίωση με τους/τις συνεπιβάτες.

Όπως αναφέρθηκε, σε περιπτώσεις που οι συνθήκες το επιτρέπουν, το βίωμα της διαδρομής μπορεί να αλλάξει την πρακτική της διαδρομής. Διαφαίνεται μια τάση οι διαδρομές στις περιγραφές να εμφανίζουν λιγότερο διεκπεραιωτικό χαρακτήρα όσο περισσότερο τα άτομα έχουν τη δυνατότητα παρακολούθησης της πόλης. Γι' αυτό η απόλαυση ή ευχαρίστηση συνδέεται συνήθως με υπέργεια μέσα μαζικής μεταφοράς, ταξί και διαδρομές με τα πόδια. Με άλλα λόγια, όταν εμπλέκεται παρατήρηση της πόλης, συχνά η διαδρομή χαρακτηρίζεται, και άρα βιώνεται ως, "βόλτα". Τα χρονικά όρια που τίθονται κάθε φορά παίζουν κι αυτά το ρόλο τους. Για τη Δέσποινα, όταν οι μετακινήσεις δεν συνδέονται με τήρηση ωραρίου, είναι βόλτα. Ακόμα και η διαδρομή προς τη δουλειά μπορεί να χαρακτηριστεί "βόλτα" όταν υπάρχουν συγκεκριμένες συνθήκες: η Αντιγόνη χαρακτηρίζει τη διαδρομή προς τη δουλειά της (Κυψέλη - Εξάρχεια) *"ευχάριστη βόλτα"*, ενώ, αντίθετα, όταν δεν της βγαίνει το πρόγραμμα και έχει αργήσει, τρέχει ή παίρνει ταξί, *"που είναι τελείως τσάμπα, δηλαδή δεν υπάρχει κανένας λόγος να το κάνεις, και φτάνεις* [και] *με την ψυχή στο στόμα και με τα νεύρα τσακισμένα"*.

Το βίωμα, όπως αναφέρθηκε, μπορεί να αλλάξει την πρακτική μιας διαδρομής, ιδίως ως προς τον τρόπο μετακίνησης. Ο Δημήτρης σε κάποιες διαδρομές θα προτιμήσει να πάει με τα πόδια απ' το να πάρει λεωφορείο, *"για παράδειγμα, όταν θέλω να πάω Κυψέλη, η Κυψέλη είναι μια περιοχή που τη γουστάρω πολύ για περπάτημα, όλη την Αγίου Μελετίου μέχρι και την Πατησίων, μέχρι πλατεία Αμερικής και τα λοιπά, πάρα πολύ, δεν θα κατέβω Βικτώρια να πάρω λεωφορείο για να πάω στην Κυψέλη που είναι ο πιο σύντομος και ο πιο άκοπος, ρε παιδί μου, δρόμος, θ' ανέβω όλο ευθεία πάνω την Αγίου Μελετίου και θα περπατήσω, με τα πόδια, το επιλέγω δηλαδή, είναι επιλογή"*. Αντίστοιχα, ο Mauricio θα πει:

"Επειδή έχω λίγο ελεύθερο χρόνο, συνηθίζω να παίρνω, για παράδειγμα για να πάω στο κέντρο ένα λεωφορείο που φεύγει από το Πανεπιστήμιο [έχει αφετηρία εκεί], *οπότε βρίσκω θέση και ανοίγω ένα βιβλίο, αυτός είναι ένας χρόνος χαλάρωσης, έτσι; έτσι κάνω μία ώρα, θα μπορούσε να ήταν λιγότερο, 1 ώρα 15* [λεπτά], *θα μπορούσε να είναι*

μισή ώρα, 45 λεπτά λιγότερο, αλλά προτιμώ να κάνω όλο αυτό το χρόνο που δικαιολογώ ως μετακίνηση για να διαβάσω, έτσι; και να οργανωθώ και να χαλαρώσω, έτσι; Και είναι ένας χώρος συνύπαρξης, έτσι; αν και, αυτό συμβαίνει στην περίπτωση του λεωφορείου όχι του μετρό, στο λεωφορείο βλέπεις τον κόσμο, τον βλέπεις να μιλάει, να συζητάει, βλέπεις αυτό που διαβάζει, έτσι; στην περίπτωση του μετρό όλα είναι κάπως περισσότερο καταπιεστικά, έτσι; και περισσότερη βιασύνη, οπότε ο κόσμος δεν βλέπεται, βλέπεται λιγότερο και το μέσο μεταφοράς είναι πιο λειτουργικό, συνηθίζω να παίρνω λεωφορεία ακριβώς για να βλέπω το τοπίο, να χαλαρώνω… […] Να βλέπω την πόλη, ναι, να βλέπω τον κόσμο στο δρόμο, ναι".

Οι διαδρομές στην πόλη, όπως βλέπουμε, εμφανίζουν ιδιαίτερη ρευστότητα και ετερογένεια ανάλογα με διάφορες συνθήκες. Με άλλα λόγια, οι χρονοχώροι που δημιουργούνται στις μετακινήσεις δεν σημασιοδοτούνται με τον ίδιο τρόπο. Μία μετακίνηση μπορεί να είναι τόσο σύντομη που να μην αναφερθεί στην περιγραφή της καθημερινότητας, ενώ μια άλλη μπορεί να βιωθεί ως βόλτα και χρονοχώρος χαλάρωσης και απόλαυσης. Πάντως, από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι διαδρομές αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι μιας καθημερινότητας ως συνεχούς, καθώς τονίζουν τη συνέχεια μεταξύ χρονοχώρων χαλάρωσης και έντασης. Με άλλα λόγια, οι διαδρομές είναι κι αυτές ένας παράγοντας προσδιορισμού εναλλαγών έντασης και χαλάρωσης.

4.2.4. Ο "ελεύθερος χρόνος" ως αναπαράσταση

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος "ελεύθερος χρόνος" σπάνια αναφέρθηκε στις συνεντεύξεις. Τρία υποκείμενα στην Αθήνα και άλλα τρία στο Μεξικό ανέφεραν τον όρο μία ή δύο φορές πριν από τη σχετική ερώτηση. Και αυτό παρά το γεγονός ότι μπορεί να είχαν ακούσει την έκφραση στην αρχή της συνέντευξης, όταν τους εξηγούσα τις θεματικές στις οποίες εστίαζε η έρευνα.

Τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων που αφορούν αυτό το ζήτημα παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Καταρχήν, διαφαίνεται ότι υπάρχουν διαφορετικές απόψεις σε σχέση με το τι σημαίνει "ελεύθερος χρόνος", οι οποίες, όπως θα φανεί στη συνέχεια, είναι δύσκολο να συστηματοποιηθούν. Όπως, άλλωστε, αναφέρεται και στη βιβλιογραφία (για παράδειγμα, McPhail, 2004, Λυκογιάννη, 2005), η κατηγορία αυτή έχει διαφορετικές σημασιοδοτήσεις ανάλογα με το υποκείμενο και την κοινωνική ομάδα που ανήκει και δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός. Για τα υποκείμενα της έρευνας με τα συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά (τα οποία, δηλαδή, διαθέτουν λόγω συνθηκών ελεύθερο χρόνο), οι

απόψεις δεν συγκλίνουν. Κατά δεύτερον, σε αρκετές περιπτώσεις, όσο προχωρούσε η συζήτηση για το θέμα με επεξηγήσεις και λεπτομέρειες, τόσο οι απαντήσεις άρχιζαν να "αντιφάσκουν". Βέβαια, οι "αντιφάσεις" δεν αφορούσαν τη ζωή των ανθρώπων, με άλλα λόγια τα υποκείμενα δεν φάνηκε να βιώνουν καμιά αντίφαση στην καθημερινότητά τους. Οι "αντιφάσεις" εμφανίζονται σε σχέση με τη δική μου λογική και τις δικές μου (κυρίαρχες) κατηγορίες. Όπως μου είχε επισημάνει και ο Α. Παπαταξιάρχης σε σχετική συζήτηση, τα στοιχεία που εμφανίζονται ως αντιφάσεις (για μένα), μάλλον σημαίνουν εξειδικεύσεις για τα ίδια τα υποκείμενα, γεγονός που δείχνει την πολυπλοκότητα της καθημερινότητας, αλλά και των αναπαραστάσεων των υποκειμένων. Ο Lefebvre, επίσης, σημειώνει τη συνέπεια των διανοητικά επεξεργασμένων (κυρίαρχων) αναπαραστάσεων, ενώ εδώ παρατηρούμε τη "μη συνέπεια" των καθημερινών αναπαραστάσεων των υποκειμένων.

Οι απαντήσεις σχετικά με τον ελεύθερο χρόνο ενισχύουν την άποψη ότι πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικές στη χρησιμοποίηση όρων ή κατηγοριών οι οποίες, αν και θεωρούνται κοινώς αποδεκτές, μπορεί να έχουν πολλαπλές σημασιοδοτήσεις. Η πολλαπλότητα των ορισμών μιας κατηγορίας που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε κυρίαρχη, λόγω της γενικευμένης της χρήσης, εκπλήσσει. Αν για τη συγκρότηση του κυρίαρχου απαιτείται ομοιομορφία, τότε η μη ομοιομορφία μπορεί να ταυτίζεται με το κυρίαρχο;

Οι παύσεις στις ερωτήσεις "τι θεωρείς ελεύθερο χρόνο;" και "τον συνδέεις με συγκεκριμένα μέρη;" ήταν συχνές, όπως και διάφορες δηλώσεις του τύπου "*είναι πολύ διφορούμενος, ποικίλλει, μου κάνει πολύ μεταβλητός ο όρος του ελεύθερου χρόνου*", "*ο χρόνος αυτός δεν είναι τελείως ελεύθερος γιατί πάντα είναι χρόνος που απασχολούμαι με κάτι (tiempo ocupado)*" (Emiliano), "*δεν ξέρω τι είναι, κυριολεκτικά σου λέω*" (Δημήτρης) ή "*αυτό που συμβαίνει είναι ότι εγώ δεν καταλαβαίνω ελεύθερος χρόνος τι μπορεί να είναι*" (Leticia). Με άλλα λόγια, τα ίδια τα υποκείμενα κατά κάποιον τρόπο με "διόρθωναν" ή, καλύτερα, αμφισβητούσαν την ουσία της ερώτησής μου. Και είχαν δίκιο.

Βέβαια, πρέπει να τονιστεί εδώ ότι ο καθορισμός της αναπαράστασης του ελεύθερου χρόνου σχετίζεται άμεσα με τη συνολική διαδρομή του υποκειμένου και τις συγκεκριμένες συνθήκες που ορίζουν την καθημερινότητά του (όπως εργασία ή απουσία οικογενειακών υποχρεώσεων). Για παράδειγμα, η Ιωάννα (συμβασιούχος σε

αρχειοθέτηση, 25 ετών) μου εξήγησε ότι δεν ανέφερε τον όρο "ελεύθερος χρόνος" γιατί αυτή την περίοδο της ζωής της αισθάνεται ότι έχει τη λιγότερο απαιτητική εργασία που είχε ποτέ, η οποία δεν της *"τρώει χρόνο"*, είναι σχετικά ξεκούραστη και το ωράριο είναι σταθερό οκτάωρο. Υποστηρίζει ότι στην προηγούμενη δουλειά της (συμβασιούχος στη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων), όπου δούλευε γύρω στις 14 ώρες την ημέρα, μιλούσε συνέχεια για τον (έστω και ελάχιστο) ελεύθερο χρόνο που δεν διέθετε.

Στη συνέχεια, θα δούμε πώς προσδιορίζεται ο ελεύθερος χρόνος από τα υποκείμενα σε σχέση με την εργασία ή άλλες υποχρεώσεις, δηλαδή σε σχέση με χρονοχώρους που θεωρούν εκτός ελεύθερου χρόνου, αλλά και τις διαφορετικές εκδοχές και συγκλίσεις σε σχέση με τον ορισμό του ελεύθερου χρόνου, τι δηλαδή θεωρούν ελεύθερο χρόνο. Τέλος, θα παρουσιαστούν οι διαφορετικές σημασιοδοτήσεις για τις οικιακές εργασίες και την ένταξή τους ή όχι στην κατηγορία του ελεύθερου χρόνου. Οι δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται ως οικιακές εργασίες αποτελούν μια όψη της καθημερινότητας ιδιαίτερα σύνθετη στην κατηγοριοποίηση, άρα και στη σημασιοδότηση.

Τα όρια του "ελεύθερου χρόνου" και των χρονοχώρων εργασίας/υποχρεώσεων

Ο ελεύθερος χρόνος συχνά ορίζεται αντιθετικά σε σχέση με την εργασία και άλλες υποχρεώσεις. Το βίωμα της δουλειάς επηρεάζει τον ορισμό του ελεύθερου χρόνου, αλλά τα όρια που θέτουν τα υποκείμενα δεν είναι δεδομένα, καθώς εμφανίζονται, όπως θα δούμε, χρονοχώροι ελεύθερου χρόνου ακόμα και μέσα στον εργασιακό χρονοχώρο.

α) Η εργασία και άλλες υποχρεώσεις σε σχέση με τον ελεύθερο χρόνο

Τα υποκείμενα συνήθως εκφράζουν μια έντονη διαφοροποίηση του ελεύθερου χρόνου σε σχέση με την εργασία, η οποία μπορεί να ταυτίζεται με την *"επιβίωση"* ή το κέρδος. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα ορίζουν τον ελεύθερο χρόνο ως τον μη εργασιακό χρόνο, ταυτίζοντας την εργασία με την έμμισθη απασχόληση. Το πώς, όμως, οριοθετεί ο καθένας και η καθεμία αυτό το δίπολο –εργασία και ελεύθερος χρόνος– δεν είναι δεδομένο. Για παράδειγμα, η Claudia (36 ετών, δημόσιος υπάλληλος), ενώ δηλώνει ότι *"ο ελεύθερος χρόνος για μένα είναι ο χρόνος στον οποίο δεν δουλεύω επίσημα, ο χρόνος που έχω μετά τη δουλειά μου, έτσι; αυτός είναι ο*

ελεύθερός μου χρόνος", στη συνέχεια εξηγεί: *"η δουλειά μου τώρα δεν είναι ελεύθερος χρόνος, γιατί επιπλέον πρέπει να ακολουθείς (cumplir) ένα ωράριο που είναι σούπερ δεδομένο, έτσι; αν εγώ για παράδειγμα ήμουνα freelans, ίσως να θεωρούσα τη δουλειά μου ως μέρος του ελεύθερού μου χρόνου"*. Αντίστοιχα, ο Juan Manuel (29 ετών, υπάλληλος στην τοπική αυτοδιοίκηση) θα πει: *"Για μένα ο ελεύθερος χρόνος είναι να κάνω αυτό που μου αρέσει, αυτό είναι για μένα ελεύθερος χρόνος, δηλαδή μπορεί να είναι ακόμα και να κάνω μια δραστηριότητα στην οποία με πληρώνουν, έτσι; αλλά αν είναι κάτι που μου αρέσει εμένα, είναι σαν ελεύθερος χρόνος, έτσι;"*. Άρα, για κάποιους ανθρώπους ο ελεύθερος χρόνος μπορεί να μη συνδέεται αναγκαστικά με τη μη (έμμισθη) εργασία, αλλά με την ύπαρξη δεσμευτικού ωραρίου ή με το αν τους αρέσει ή όχι.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο "ελεύθερος" χρόνος για κάποιους/ες εμφανίζεται και μέσα στον εργασιακό χρονοχώρο. Ο Γιάννης, 33 ετών, εξηγεί ότι ο ελεύθερος χρόνος του είναι ο χρόνος μετά τη δουλειά *"συν κάτι λούφες"* και εξηγεί:

"[…] επειδή μου 'χει κάτσει, ρε παιδί μου, να 'μαι τυπογράφος και να κάνω εξωτερικές δουλειές με φορτηγάκι […] ε, άμα με στείλεις, ρε φίλε, Άγιο Στέφανο, θα πιω κάπου καφέ, μπορεί να το ξέρει κι αυτός δηλαδή, να το έχει καταλάβει, αλλά θα κάτσω ένα 40λεπτο, ρε παιδί μου, να πιω ένα καφεδάκι, δηλαδή δεν μου μπαίνει τώρα ζήτημα, αυτοί δεν ξέρω αν είναι οι ελεύθεροι χρόνοι ή όχι, αν πιάνονται στη δουλειά... Νομίζω ότι ναι, για μένα είναι ελεύθερος χρόνος με την έννοια ότι, δεν θα πάω κάπου τυχαία κιόλας, δηλαδή ορίζω ότι με βάση εκεί που με στέλνει θα πάω να δω αυτόν […] πάω εκεί ώστε να δω κάποιον, το συνδυάζω κάπως, κάποιο καιρό ίσως το συνδυάζω ότι να παίρνω διάφορους εξωτερικούς στο τηλέφωνο ότι 'πού είσαι; πού πίνεις καφέ; έρχομαι' κι αυτό παίζει".

Η Δανάη, πάλι, δηλώνει ότι, καθώς ο ελεύθερος χρόνος *είναι "ο χρόνος που δίνω εγώ στον εαυτό μου να είναι ελεύθερος"*, μπορεί να είναι πέντε λεπτά εν ώρα εργασίας που θα χαλαρώσει, ενώ και η Δέσποινα λέει ότι μπορεί να βρίσκεται στο γραφείο και να έχει *"εσωτερικό"* ελεύθερο χρόνο.

Υπάρχει μία τάση η οποία, εκτός από την (έμμισθη) εργασία, αφαιρεί από τον ελεύθερο χρόνο και άλλες υποχρεώσεις. Το τι θεωρεί, όμως, ο καθένας ή η καθεμία "υποχρέωση", πάλι δεν είναι δεδομένο. Οι οικιακές εργασίες, όπως θα δούμε στο τέλος του υποκεφαλαίου, εμφανίζονται εντός αλλά και εκτός ελεύθερου χρόνου. Ως προς άλλες "υποχρεώσεις", ο Emiliano, για παράδειγμα, βάζει στον μη ελεύθερο χρόνο εκτός από τις εργασιακές και τις οικογενειακές υποχρεώσεις, ενώ ο Ernesto θα πει *"εγώ βγαίνω συχνά να τα πιω με την οικογένειά μου και, αν και το απολαμβάνω*

πολύ, το ξέρω ότι είναι σαν μια υποχρέωση". Φαίνεται εδώ ότι η απόλαυση δεν είναι προνόμιο των ελεύθερων χρονοχώρων. Αντίστοιχα, για τη Δανάη είναι δουλειά το μάθημα γιόγκα ή η ψυχοθεραπεία. Η Δέσποινα θεωρεί υποχρέωση οποιαδήποτε δραστηριότητα για την οποία πρέπει να τηρήσει κάποιο ωράριο, όπως τα μαθήματα χορού που κάνει: η διαδικασία να φτάσει, *"αυτό που σου τρώει η πόλη"*, δεν είναι ελεύθερος χρόνος, όταν όμως φτάσει στο μάθημα, το θεωρεί πια ελεύθερο χρόνο.

β) Αναζητώντας τα όρια που τα υποκείμενα δεν θέτουν

Ο Pedro, από τους ελάχιστους που ανέφερε τον όρο, δηλώνει ότι δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου, γιατί οποιαδήποτε στιγμή (εκτός Κυριακών) μπορεί να του τηλεφωνήσουν (εργάζεται σε τρεις δουλειές). Παράλληλα, υπάρχουν άνθρωποι που, λόγω επαγγέλματος, υποστηρίζουν ότι είτε δουλεύουν 24 ώρες, αλλά σε πράγματα που τους αρέσουν, είτε ο χρόνος τους είναι τελείως ελεύθερος. Ο Óscar (45 ετών), για παράδειγμα, πωλητής βιβλίων σε "δημόσια οδό" με σταθερό πόστο, θα πει ότι ο χρόνος του είναι τελείως ελεύθερος, γιατί είναι αφεντικό του εαυτού του και γιατί κάνει αυτό που του αρέσει.

Η Adriana, 33 ετών, που δουλεύει στο σπίτι ως συντάκτρια, δηλώνει ότι *"στην πραγματικότητα ελεύθερο χρόνο έχω καθημερινά, έτσι;"*, και εξηγεί:

"[…] το διάβασμα είναι μια δραστηριότητα που συνήθως ο κόσμος συνδέει με τον ελεύθερο χρόνο που έχεις για να διαβάσεις, στην περίπτωσή μου το διάβασμα είναι κάτι καθημερινό [και] *δεν ξέρω αν θα μπορούσε να υπάρξει μια συσχέτιση με τον ελεύθερο χρόνο που θα μπορείς να την εφαρμόσεις στους άλλους, έτσι; ή για παράδειγμα μερικές φορές το να έρθω εδώ* [στο Negro] *να πιω μπορεί να είναι δουλειά […] αλλά επίσης για μένα είναι συσχετισμένο με τον ελεύθερο χρόνο, έτσι; με τη σχόλη, με στιγμές χαλάρωσης […] δεν ξέρω πότε ακριβώς υπάρχει αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ ελεύθερου χρόνου και κανονικού χρόνου, έτσι; δηλαδή, δεν ξέρω αν εγώ αναρωτιέμαι, α, σήμερα είναι η ελεύθερή μου μέρα, καθώς στην πραγματικότητα όλες οι μέρες είναι ελεύθερες μέρες, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αν και πρέπει να κάνω πράγματα, δεν αναρωτιέμαι τόσο, έτσι;"*

Η Adriana δεν συνδέει τον ελεύθερο χρόνο με συγκεκριμένους χώρους, γιατί και στο γραφείο της στο σπίτι μπορεί να περνάει ελεύθερο χρόνο (για παράδειγμα, στο Διαδίκτυο). Στη συνέχεια, υποστηρίζει ότι δεν έχει ούτε ελεύθερο χρόνο ούτε διακοπές γιατί δεν αλλάζει η καθημερινότητά της, για παράδειγμα, αν είναι Πάσχα, και καταλήγει: *"Δεν πιστεύω ότι στην περίπτωσή μου έχω αυτό τον τόσο συνειδητό διαχωρισμό τού πότε περνάω από το χρόνο εργασίας στον ελεύθερο χρόνο, γιατί είναι σαν πολύ μαζί, έτσι; όλες μου τις ημέρες"*. Στα λόγια της Adriana βλέπουμε τον τρόπο με τον οποίο κοινώς αποδεκτές αναπαραστάσεις (για παράδειγμα, το διάβασμα που

"ο κόσμος" συνδέει με τον ελεύθερο χρόνο ή ακόμα κι αυτός ο διαχωρισμός μεταξύ ελεύθερου και μη χρόνου) διαπλέκονται με τις πρακτικές και τα βιώματα των υποκειμένων και δημιουργούν άλλες, διαφοροποιημένες κατηγορίες και αναπαραστάσεις.

Η ασάφεια των ορίων μεταξύ (έμμισθης) εργασίας και ελεύθερου χρόνου είναι άμεσα συνδεδεμένη με το είδος της εργασίας[66] και εμφανίζεται ως χαρακτηριστικό των ελεύθερων επαγγελματιών. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι οι ελεύθεροι επαγγελματίες βιώνουν αυτή τη σύγχυση ορίων. Για παράδειγμα, ο Αλέκος, ο οποίος είναι γραφίστας, συνδέει τον ελεύθερο χρόνο με ελευθερία επιλογών και, ως ελεύθερος επαγγελματίας, αισθάνεται ότι έχει πολύ ελεύθερο χρόνο, γιατί καθορίζει αυτός πότε θα δουλέψει, πότε θα φάει και πότε θα διασκεδάσει.

Τι είναι, όμως, "ελεύθερος χρόνος";

Υπάρχουν κάποιοι γενικοί αλλά ενδεικτικοί ορισμοί στο τι θεωρούν τα υποκείμενα ελεύθερο χρόνο. Ο Ramón δηλώνει ότι *"ο ελεύθερος χρόνος μου είναι να μην έχω την πίεση του χρόνου"*, *"είναι έτσι για να τον απολαμβάνεις και να κάνεις αυτό που σου αρέσει"*. *"Να είναι ελεύθερος ο εαυτός μου μέσα στο χρόνο, να κάνεις κάτι που σ' ευχαριστεί"*, είναι ο ορισμός της Δέσποινας για τον ελεύθερο χρόνο. Πιο συγκεκριμένα, η Ιωάννα συνδυάζει τον ελεύθερο χρόνο με οτιδήποτε κάνει για τον εαυτό της και της προκαλεί ευχαρίστηση (εκτός δουλειάς και σπουδών) και τον συνδέει με το σπίτι και με μέρη εξόδου στην πόλη (για παράδειγμα, με το σινεμά). Για την Ισμήνη, είναι ο χρόνος που μπορεί να διαθέσει στον εαυτό της χωρίς συγκεκριμένο σκοπό και που τον διαθέτει στους φίλους της, ενώ ο Γιάννης δεν ορίζει τον ελεύθερο χρόνο με βάση το χώρο, αλλά με βάση το *"τώρα κάνω ό,τι θέλω"*. Για τον Φώτη, κάποιες φορές συνδέεται με συγκεκριμένους χώρους, αλλά συνήθως έχει σχέση με πράγματα που θέλει να κάνει, ενώ για τον Χρήστο σχετίζεται με έννοιες όπως "βόλτα", "εκδρομή", "μουσική", "παρέα". Ο Θοδωρής συνδέει τον ελεύθερο χρόνο με συγκεκριμένα μέρη, με το σπίτι και με χώρους που πάει με τους φίλους του, ενώ η Κατερίνα θα πει ότι ο ελεύθερος χρόνος είναι *"ένα πράγμα που πρέπει να το δημιουργήσω"*, *"είναι κάτι που πρέπει να βρω, οπωσδήποτε, κάθε μέρα, και μάλλον είναι κάτι που πρέπει να το βρω με φίλους, αλλιώς δεν, δεν μπορώ"*.

[66] Για παράδειγμα, έρευνες δείχνουν τη σύγχυση των ορίων μεταξύ εργασίας και μη εργασίας για τους/τις "knowledge workers" (προσφορά υπηρεσιών εξειδικευμένων γνώσεων), οι οποίοι/ες συνήθως έχουν ιδιαίτερα ευέλικτα και ελαστικά (μη σταθερά) ωράρια (και τόπους) εργασίας (Lewis, 2003).

Ο ελεύθερος χρόνος μπορεί να συνδέεται και με το αυθόρμητο, με το μη προγραμματισμό ή ακόμα και με την "ποσότητα" του χρόνου (τον μετρήσιμο χρόνο). Ο Sergio λέει ότι ο ελεύθερός του χρόνος είναι όταν κάνει πράγματα που απολαμβάνει, αλλά επίσης και όταν δεν υπάρχει τίποτα σχεδιασμένο, ενώ, αντίστοιχα, η Eréndira τον συνδέει με τον αυθορμητισμό και το τυχαίο, όπως *"να πεις 'πάμε να δούμε μια ταινία' που δεν ξέρεις ούτε καν σε τι αναφέρεται"*. Για την Αντιγόνη, η ποσότητα παίζει ρόλο στο αν είναι ένας χρόνος ελεύθερος ή όχι, για παράδειγμα, το μεσημεριανό φαγητό με κάποιο φίλο, αν και συνδυάζει μια πράξη που πρέπει να κάνει με κάποιου είδους συναναστροφή, δεν το θεωρεί ελεύθερο χρόνο, δηλαδή διασκέδαση, γιατί είναι στριμωγμένος ανάμεσα σε άλλες υποχρεώσεις.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο ελεύθερος χρόνος συνδέεται με δραστηριότητες και μέρη όπως οι συγκεκριμένοι χώροι απόλαυσης της έρευνας, άλλοι χώροι διασκέδασης στην πόλη, πολιτιστικές εκδηλώσεις, συναυλίες, κινηματογράφο, σπίτια φίλων και, βέβαια, με τα σπίτια των υποκειμένων. Το σπίτι ως χώρος του ελεύθερου χρόνου συνδέεται με διάβασμα, Διαδίκτυο, ταινίες και μουσική. Για την Elena, μάλιστα, που εργάζεται και στο σπίτι, ο ενιαίος χώρος γραφείου-καθιστικού διαχωρίζεται: το σαλόνι συνδέεται με τον ελεύθερο χρόνο και το γραφείο με την εργασία. Δεν αποτελεί, όμως, για όλα τα υποκείμενα της έρευνας το σπίτι χώρο ελεύθερου χρόνου: η Eréndira, 24 χρονών, που (δεν είναι τυχαίο ότι) είναι και η μία από τις δύο παντρεμένες γυναίκες της έρευνας, δεν συνδέει το σπίτι με τον ελεύθερο χρόνο, γιατί πάντα κάτι θα προκύψει: *"γιατί το σπίτι σου πάντα ενέχει ευθύνες, ανάγκες και τα λοιπά, […] για μένα το να μείνω στο σπίτι είναι σαν, βασικά να αισθάνομαι έτσι σαν παγιδευμένη"*. Να σημειωθεί ότι ο Παναγιώτης, ενώ συνδέει τον ελεύθερο χρόνο με το σπίτι του, δεν τον συνδέει με σπίτια φίλων, τα οποία και απεχθάνεται: *"Όταν πας στο σπίτι και είναι μια, εντάξει, έχεις διάφορες, είσαι υποχρεωμένος να σεβαστείς κάποια πράγματα, το χρόνο που θα μείνεις, δεν μπορεί να πας με κατεβασμένα μούτρα, τα γνωστά, εντάξει"*.

Η πλειονότητα των υποκειμένων συνδέει την κοινωνικότητα σε χρονοχώρους απόλαυσης με τον ελεύθερο χρόνο. Ο Παναγιώτης θα πει: *"τι σημαίνει 'ελεύθερος χρόνος'; να μπορώ να απομακρύνομαι από τα σκατά και τα προβλήματα της καθημερινότητας, της δουλειάς μου, και να μπορώ να είμαι χαλαρός και να*

ανταλλάσσω ωραίες μπούρδες και διάφορα πράγματα με κάποια φιλαράκια, με κάποιους φίλους δηλαδή, να έχω μια επικοινωνία, αυτό για μένα είναι ο ελεύθερος χρόνος". Εντύπωση προκαλούν οι περιπτώσεις που δεν βάζουν στον ελεύθερο χρόνο τους χρονοχώρους κοινωνικότητας που περνούν με τους φίλους και τις φίλες τους. Ο Mauricio, για παράδειγμα, συνδέει τον ελεύθερο χρόνο με χώρους που μπορεί να είναι μόνος με τον εαυτό του, ενώ θεωρεί τους χρονοχώρους κοινωνικότητας ως χώρους αλληλεγγύης και επαφής με την πραγματικότητα (βλ. Πλαίσιο 4). Αντίστοιχα, ελεύθερος χρόνος είναι για τον Pedro, *"ο χρόνος με εμένα, το να πας όπου σ' αρέσει κι όχι όπου αρέσει στους υπόλοιπους"* και αναφέρει ως παραδείγματα μια επίσκεψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο, ένα σινεμά, το σπίτι του ή το Naranja. Άρα, ο ελεύθερος χρόνος επίσης μπορεί να συνδέεται με αυστηρά προσωπικές επιλογές και τη μη εξάρτηση από τις επιλογές ή τις προτιμήσεις των άλλων.

ΠΛΑΙΣΙΟ 4: Η κοινωνικότητα εκτός ελεύθερου χρόνου
"Αυτή τη στιγμή ελεύθερος χρόνος σημαίνει να μην πρέπει να βρίσκομαι σε ένα συγκεκριμένο μέρος και να μην έχω κάποιο ραντεβού μετά. […] Ο κοινωνικός χώρος, για παράδειγμα να βρεθώ με κόσμο, σημαίνει να βάλω ωράριο, έτσι; και να πρέπει να βρίσκομαι σε κάποιο [συγκεκριμένο] *μέρος, κάποια* [συγκεκριμένη] *στιγμή και απ' αυτή την άποψη δεν είναι ελεύθερος, είναι ελεύθερος από δουλειά, αλλά δεν είναι ένας ελεύθερος χρόνος, δεν είναι ένας χρόνος δικός μου, είναι ένας χρόνος που δίνω σε άλλο κόσμο ή που συμβιώνω με άλλο κόσμο, έτσι; […] Το να σχετίζομαι με κόσμο, να βρίσκομαι με κόσμο, να δουλεύω, να ανταλλάσσω ιδέες και τα λοιπά είναι ένας χρόνος που δεν μου ανήκει, και απ' αυτή την άποψη δεν τον αντιλαμβάνομαι ως ελεύθερο".* Ο Mauricio συνεχίζει, εξηγώντας ότι αυτός ο χρόνος είναι *"ένας χώρος 'αποσυμπίεσης' (de desahogo), για να κάνω σχέδια, να συνδεθώ με την πραγματικότητα, να μάθω πού βρίσκονται ο κόσμος που αγαπώ, έτσι; είναι μια επαφή με την πραγματικότητα, το οποίο είναι […] πάντα σε κάποιο βαθμό οδυνηρό, έτσι; δηλαδή να μαθαίνεις τα βάσανα του κόσμου, αυτά που τον κάνουν να υποφέρει, το είδος της δουλειάς που πρέπει να κάνει, τα προβλήματα που έχουν, έτσι; είναι ένας χώρος αλληλεγγύης, έτσι; που θεωρώ αναγκαίο αλλά δεν μπορώ να τον κατατάξω ως ελεύθερο, έτσι; ο ελεύθερος χρόνος μου είναι αυτός όπου μπορώ να περπατήσω, να καθίσω σε ένα καφέ και να διαβάσω, έτσι; αυτό* [είναι] *που με ευχαριστεί, (lo que me plazca) έτσι;"*

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον το ότι δύο από τα υποκείμενα δεν ταυτίζουν τον ελεύθερο χρόνο με μια καθημερινή κανονικότητα. Η Marta (29 ετών, υπάλληλος σε Μ.Κ.Ο.), ορίζει ως ελεύθερο χρόνο της το διάστημα μεταξύ Παρασκευής και Δευτέρας και το συνδέει με το καφέ, τη γειτονιά, την περιοχή και με σπίτια φίλων και συγγενών, και εξηγεί:

"[…] είναι ο χρόνος που μπορώ να κάνω αυτό που πραγματικά θέλω να κάνω, που είναι να διαβάσω, να γράψω, να περπατήσω, να σκεφτώ, να μαγειρέψω μερικές φορές, να πάω στην αγορά, να πάω σινεμά, είναι ο χρόνος για να κάνω κάτι που 'δεν αξίζει', και είναι ο χρόνος για να κάνω αυτό που μου αρέσει περισσότερο, για να δω τον κόσμο που θέλω, για να είμαι μόνη, για να κοιμηθώ […] ο ελεύθερος χρόνος για μένα είναι ο χρόνος που περισσότερο αξίζει, έτσι; είναι ο μοναδικός χρόνος που έχω για να ζήσω τη ζωή μου".

Τις καθημερινές επισκέψεις στο καφέ δεν της βάζει μέσα σ' αυτό το χρόνο, γιατί αποτελούν χρόνο *"ξεκούρασης"* και γιατί δεν μπορεί να είναι δημιουργική ή παραγωγική: *"είναι περισσότερο για να ανακουφίζομαι"*, είναι ανάγκη *"για να βγω από τη δυναμική να σκέφτομαι τη δουλειά"*. Αντίστοιχα, ο Δημήτρης δηλώνει ότι ο ελεύθερος χρόνος δεν συνδέεται με την καθημερινότητα ή την εβδομαδιαία περιοδικότητα, αλλά με μια βόλτα στην Πάρνηθα ή με διακοπές.

Υπάρχει μια παρατήρηση, η οποία θα αναφερθεί με κάθε επιφύλαξη: Μόνο γυναίκες ταυτίζουν τον ελεύθερο χρόνο με κάτι εσωτερικό. Η Diana θα πει: *"μάλλον πιστεύω, ναι, πιστεύω ότι ο ελεύθερός μου χρόνος είναι κάτι εσωτερικό, δηλαδή είναι ένας χώρος δικός μου, έτσι; αυτό είναι, έτσι; σαν αυτό να είναι περισσότερο το νόημα και όχι ένα μέρος, όχι ο κόσμος, όχι, όχι, αλλά κάτι δικό μου"*. Η Δανάη, αντίστοιχα, ορίζει τον ελεύθερο χρόνο ως χρόνο *"χαλαρό"* και *"πολύ κατ' επιλογή"*, *"το χρόνο εγώ τον ορίζω τελικά και τον κάνω ελεύθερο, όταν αποφασίζω να ελευθερώσω το μυαλό μου, ας πούμε, και να απολαύσω αυτό που θέλω εκείνη τη στιγμή"*.

Γενικότερα, οι παραπάνω "ορισμοί" σε σχέση με τον ελεύθερο χώρο, αλλά και οι περιγραφές των χρονοχώρων χαλάρωσης (βλ. 4.2.2) απομακρύνονται από τις γεωγραφικές αναλύσεις που επικεντρώνονται σε δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, όπως επισκέψεις σε θεματικά πάρκα, θέατρα ή κινηματογράφους. Οι αφηγήσεις των συγκεκριμένων υποκειμένων τονίζουν τη σημασία των "τετριμμένων" χρονοχώρων της καθημερινότητας. Αντίστοιχα, στοιχεία σε σχέση με τον ελεύθερο χρόνο που υποβαθμίζονται από κάποιες στατιστικές χρήσεως χρόνου (όπως η κοινωνικότητα ή οι εξωοικιακές δραστηριότητες που δεν συνδέονται με πολιτιστικά αγαθά, αθλήματα ή χόμπι, βλ. 2.3) αναδεικνύονται σε καθοριστικούς παράγοντες σημασιοδότησης των συγκεκριμένων χρονοχώρων από τα υποκείμενα.

"Οικιακές εργασίες" και ελεύθερος χρόνος

Οι απαντήσεις σε σχέση με τις οικιακές εργασίες παρουσιάζουν επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο ως προς τις πρακτικές όσο και ως προς τη σημασιοδότηση. Πριν από την παρουσίαση των διαφορετικών απόψεων για το αν αποτελούν ελεύθερο ή μη χρόνο, θα σταθούμε στις πρακτικές που σχετίζονται με τις οικιακές εργασίες. Καταρχήν, τα υποκείμενα που ζουν με τους γονείς τους συνήθως (αλλά όχι απαραίτητα) δεν ασχολούνται σε εβδομαδιαία/μηνιαία βάση με οικιακές εργασίες. Επίσης, υπάρχουν περιπτώσεις υποκειμένων που έχουν βοήθεια στο σπίτι: *"Τις σιχαίνομαι τις δουλειές του σπιτιού, έχω μια γυναίκα κάθε δεκαπέντε μέρες [γέλιο]"*, θα πει η Βούλα. Βέβαια, ακόμα και τότε υπάρχουν εργασίες, όπως τα ψώνια στο σούπερ μάρκετ, που πραγματοποιούνται από τους/τις ίδιους/ες. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, δηλαδή σε νοικοκυριά που στηρίζονται για τη συντήρησή τους στα υποκείμενα, η ποσότητα και το είδος των οικιακών δραστηριοτήτων δεν είναι δεδομένα, αλλά ιδιαίτερα σχετικά. Επίσης, εμφανίζονται η επιλογή τής μη τέλεσης κάποιων εργασιών ή η "ατελής" πραγματοποίησή τους, καθώς και η έλλειψη περιοδικής κανονικότητας στην τέλεσή τους. Όπως έχει επισημάνει και ο R. Pahl (1984), το τι ορίζουμε ως οικιακή εργασία είναι ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένο και δεν υπάρχει τρόπος να καθοριστούν οι "αναγκαίες" οικιακές εργασίες, καθώς οι πρακτικές διαφοροποιούνται μεταξύ των νοικοκυριών. Στα συγκεκριμένα νοικοκυριά, καθώς δεν υπάρχουν υποχρεώσεις προς τρίτους, εμφανίζονται περισσότερες επιλογές ως προς τις πρακτικές, στοιχείο καθοριστικό στη διαμόρφωση της καθημερινότητας των υποκειμένων.

Ο Juan Manuel, για παράδειγμα, μπορεί να περάσει μια μέρα πλένοντας ρούχα γιατί έχει ένα μήνα να βάλει πλυντήριο. Επίσης, μπορεί να προτιμήσει να φάει έξω και όχι στο σπίτι γιατί του φαίνεται ευκολότερο, πιο άνετο και γιατί, αν και του αρέσει πολύ να μαγειρεύει, δεν του αρέσει να το κάνει κάθε μέρα (επίσης, γιατί του αρέσει να μαγειρεύει συγκεκριμένα φαγητά). Η Diana, που συγκατοικεί, ποτέ δεν φτιάχνει το κρεβάτι της τις καθημερινές γιατί βαριέται και δηλώνει ότι το σαλόνι μπορεί να είναι τακτοποιημένο, αλλά η κρεβατοκάμαρά της όχι. Επίσης, η Ιωάννα (που και αυτή συγκατοικεί) δηλώνει ότι μπορεί να αφήσει ακαθάριστο το δωμάτιό της και απλώς να σπρώχνει τα πράγματα πιο κει. Η Δέσποινα θα πει για το καθάρισμα του σπιτιού: *"Ε, εντάξει, όχι κάθε Σαββατοκύριακο [γέλια]. Ναι, και καθαριότητα στο σπίτι, οκτώ πλυντήρια ας πούμε, τέτοια, αλλά μπορεί να 'ναι ένα Σάββατο να τα κάνω όλα και μετά για τρία-πέντε Σάββατα να μην κάνω τίποτα, δεν είναι σταθερό…"*, ενώ ο

Κυριάκος δηλώνει ότι οι δικές του οικιακές εργασίες αφορούν *"τα πολύ χοντράδια"* και κανένα πλυντήριο. Αντίστοιχα, ο Mauricio και οι συγκάτοικοί του, που έχουν διαφορετικά ωράρια εργασίας, πηγαίνουν μία φορά το μήνα στο σούπερ μάρκετ και αγοράζουν μεγάλες ποσότητες τροφίμων, και αυτό έχει ως αποτέλεσμα την πρώτη βδομάδα να έχουν να φάνε λαχανικά και σαλάτες, ενώ τον υπόλοιπο μήνα η ποιότητα της διατροφής τους στο σπίτι να φθίνει.

Συχνά τα υποκείμενα εφευρίσκουν τρόπους για να κάνουν πιο ευχάριστη μια δουλειά, αλλάζοντας την πρακτική της ίδιας της εργασίας. Κατά μία έννοια, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι σε αυτές τις περιπτώσεις το βίωμα καθορίζει (και αλλάζει) την πρακτική. Η Diana δηλώνει ότι *"αυτό που με δυσαρεστεί περισσότερο είναι να πλένω τα πιάτα, γι' αυτό βάζω μουσική για να το βλέπω πιο ελκυστικό"*. Η Claudia συνήθως πηγαίνει στο σούπερ μάρκετ με μια φίλη της, είτε στην περιοχή που κατοικεί εκείνη είτε στο κέντρο που μένει η ίδια. Χρησιμοποιούν συγκοινωνία για να πάνε και πολλές φορές μοιράζονται τις μεγάλες συσκευασίες γιατί, όπως λέει, μένουν κι οι δύο μόνες τους και τα τρόφιμα χαλάνε. Για την Claudia, το σούπερ μάρκετ *"είναι ένας χώρος επίσης όπου συζητάμε, λέμε πράγματα"*, θα λέγαμε ότι το σούπερ μάρκετ σ' αυτή την περίπτωση είναι σαν να πηγαίνουν να πιουν έναν καφέ, είναι, δηλαδή, ένας χώρος συνάντησης-συζήτησης.

Υπάρχουν άτομα που τοποθετούν ευθύς εξαρχής οποιαδήποτε οικιακή εργασία στη σφαίρα <u>της δουλειάς ή της υποχρέωσης</u>. Η Βαρβάρα θα πει: *"Δουλειές σπιτιού; Τι εννοείς; Γυαλίζει το μάτι μου, το βλέπεις; [γέλιο]* [Δεν είναι ελεύθερος χρόνος;] *Όχι, όχι, όχι, με τίποτα"*, ενώ ο Κυριάκος θα εξηγήσει: *"Όχι, δεν είναι, δεν με ικανοποιεί δηλαδή να, ελεύθερος χρόνος είναι να κάνεις κάτι που σε ικανοποιεί, να κάθομαι να τακτοποιώ τις κάλτσες μου δεν μου είναι ευχάριστο, αλλά είναι υποχρεωτικό, όχι δεν, καθόλου"*. Η Δανάη θεωρεί τις οικιακές εργασίες δουλειά:

"Είναι εργασία, είναι εργασία κανονική, είναι εργασία, το να διατηρήσεις το χώρο σου καθαρό, εντάξει, είναι κάτι που το επιθυμείς γιατί πρέπει να γίνει και είναι εργασία, κανονική, εγώ τη σκούπα δεν τη θεωρώ καθόλου ελεύθερο χρόνο, ούτε με τη σφουγγαρίστρα έχω τέτοια σχέση, ελεύθερος χρόνος είναι να κάτσω να ξαπλώσω και να είμαι χαλαρή πραγματικά […] ή το να πας σούπερ μάρκετ να πάρεις να φας, δεν έχεις να βγάλεις τίποτα, αλλά είναι εργασία, δεν θα έρθει μόνο του να σε βρει το γιαούρτι εδώ".

Και καταλήγει: *"Είναι εργασία, σαφέστατα, είναι εργασίες αυτές… τις οποίες τις κάνεις για να διατηρήσεις ένα επίπεδο ζωής που θες, θέλω να φάω, να 'χω το γιαούρτι, θέλω να ζω σ' ένα περιβάλλον που να είναι καθαρό, εγώ το επιλέγω, δε λέω, για να ζω*

την ποιότητα ζωής που θέλω, αλλά όχι κι ότι το θεωρώ ελεύθερο χρόνο μου, μην τρελαθούμε".

Στο Μεξικό, βρίσκουμε αντίστοιχες απαντήσεις. Για παράδειγμα, οι οικιακές δουλειές για τον Jorge αποτελούν υποχρεώσεις και η προετοιμασία του φαγητού ανάγκη, δεν είναι ελεύθερος χρόνος. Ο Juan Manuel δηλώνει ότι *"είναι ελεύθερος χρόνος που χάνω γατί πρέπει να αφιερωθώ στο να πλύνω τα πιάτα ή, έτσι, να κάνω αυτού του τύπου τις εργασίες"*. Ο Pedro, που μένει με τους γονείς του, αλλά σκουπίζει καθημερινά και πηγαίνει για να αγοράσει νερό[67], θεωρεί αυτό το χρόνο *"μέρος των υποχρεώσεων που έχω να εκπληρώσω στο σπίτι"* και δεν τον τοποθετεί μέσα στον ελεύθερό του χρόνο, γιατί έχει ωράριο. Η Adriana έχει καθαρίστρια, αλλά θεωρεί όλα τα υπόλοιπα, όπως για παράδειγμα το σούπερ μάρκετ, *"υποχρέωση που τη βαριέμαι αφάνταστα αλλά που πρέπει να κάνω, δηλαδή να πας να πληρώσεις το φως, να πας να πληρώσεις το τηλέφωνο, να πας στο σούπερ μάρκετ, είναι πράγματα που είναι υποχρεώσεις, έτσι; γιατί αν ήταν στο χέρι μου δεν θα τις έκανα και δεν είναι με τίποτα ελεύθερος χρόνος, δηλαδή είναι πράγματα που πρέπει να κάνεις αναγκαστικά λίγο, έτσι;"*.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν αντίθετες απόψεις, όπως της Elena, η οποία δηλώνει: *"δεν έχω μια υποχρέωση να το κάνω, έτσι; και με γοητεύει το σπίτι μου, δηλαδή με γοητεύει να το γυαλίζω και να το τακτοποιώ, οπότε ναι, αποτελεί <u>μέρος του ελεύθερου χρόνου μου</u>"*, ή της Claudia, που λέει ότι *"και το να πλένω ρούχα, όλ' αυτά, επίσης αποτελούν μέρος του ελεύθερού μου χρόνου, γιατί το κάνω για να νιώσω καλά (consentirme), έτσι; μπορώ να μην το κάνω και μπορεί το σπίτι μου να είναι τελείως αποδιοργανωμένο και βρόμικο, ακόμα κι αυτό, αλλά όταν θέλω να το κάνω όμορφο για μένα, για άλλους, για να νιώσω καλά, κι όλα* [τα πράγματα] *που κάνω για να νιώσω όμορφα και να είμαι καλά, είναι ο ελεύθερός μου χρόνος"*. Αντίστοιχα, ο Θοδωρής δηλώνει ότι δεν θα αφιερώσει πάνω από μια ώρα την εβδομάδα στο καθάρισμα και αυτό το βάζει μέσα στον ελεύθερο χρόνο γιατί *"είναι ωραία"*. Επίσης, ο Πέτρος βάζει τις οικιακές εργασίες στον ελεύθερο χρόνο, γιατί δεν τις κάνει συχνά, οπότε δεν αισθάνεται ότι του παίρνει χρόνο από κάτι και το κάνει για να νιώθει άνετα. Παρομοίως, ο Γιάννης μπορεί να το συζητάει δυο βδομάδες, οπότε δεν το βλέπει ως βάρος ή εργασία, ενώ ο Χρήστος δηλώνει ότι:

[67] Το νερό της βρύσης στην πόλη του Μεξικού δεν πίνεται.

"Ναι, βέβαια, είναι, τον θεωρώ ελεύθερο χρόνο. Δεν θα 'πρεπε, αλλά τέλος πάντων, ναι. […] Κοίτα, ο ελεύθερος χρόνος έχει και την έννοια του να οργανωθείς, ρε παιδί μου, με μία έννοια, να κάνεις αυτά που θες, που θέλεις ας πούμε να ζήσεις σε ένα σπίτι που να μην είναι, ρε παιδί μου, αχούρι, ξέρω 'γώ, να μπορείς να, να φτιάξεις έναν καφέ και να μην τρομάζεις να μπεις στην κουζίνα. Ε, και δεν έχω και τις τραγικές δουλειές στο σπίτι, ας πούμε, έτσι ώστε να πω ότι πρέπει να κάτσω μια μέρα, εντάξει, ε, θα κάτσεις μια-δυο ώρες να το συμμαζέψεις, μερικές φορές μπορείς να το κάνεις και με, με τη φίλη σου, εν πάση περιπτώσει, και να έχετε και, να κάνετε και πλάκα, θα μπορούσε να, αλλά ναι, είναι στον ελεύθερο χρόνο, σου λέω, αυτή τη στιγμή είμαι σε μια φάση που οτιδήποτε δεν είναι δουλειά, είναι ελεύθερος χρόνος πια, ας πούμε".

Ενδιαφέρουσες είναι και οι απαντήσεις που αποκαλύπτουν τις <u>ενδιάμεσες καταστάσεις</u> που είναι δύσκολο να κατηγοριοποιηθούν. Η Leticia, για παράδειγμα, αρχικά λέει ότι το Σαββατοκύριακο όταν κάνει καθαριότητα στο σπίτι, *"χαλαρώνω [γέλιο], ναι, γιατί βλέπω, κάνω σαν απολογισμό, τι κατάφερα μέσα στη βδομάδα, ή, αυτό, τι μου λείπει να κάνω και όλα"*, όμως, αργότερα, θα εξηγήσει ότι βασικά όλες αυτές οι εργασίες βρίσκονται στο ενδιάμεσο μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου (βλ. Πλαίσιο 5). Αντίστοιχα, ο Φώτης θα πει: *"Όχι πάντα, κάποιες φορές είναι όμως* [ελεύθερος χρόνος], *κάποιες φορές είναι, γιατί, έχω και την αίσθηση γενικά ότι ένα σπίτι όταν είναι καθαρό, ας πούμε, και φαίνεται, είναι και πιο όμορφο, ας πούμε, και μ' αρέσει να είμαι σε καθαρό σπίτι, οπότε πολλές φορές, ξέ*[ρει]*ς, το κάνω και δεν το βλέπω σαν αγγαρεία, γιατί βλέπω το αποτέλεσμα αμέσως και δεν με νοιάζει"*.

ΠΛΑΙΣΙΟ 5: Οι οικιακές εργασίες στο ενδιάμεσο μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου
"[…] εγώ πιστεύω ότι βρίσκονται κάπου στο ενδιάμεσο, γιατί το να το κάνω ας πούμε κάθε Σάββατο μπουχτίζω και λες, 'ρε παιδί μου!', με άλλα λόγια είναι εντάξει να διαλογίζεσαι και να σκέφτεσαι πράγματα ενώ βάζεις ηλεκτρική κι όλα αυτά, έτσι; αλλά απ' την άλλη είναι [κάτι] *μεθοδικό, οπότε γίνεται αμετάβλητο, γιατί ποτέ δεν έχεις καθαρό το σπίτι, έτσι; ποτέ δεν είναι καθαρό τίποτα, έτσι; εκτός αν ούτε* [τρως, ούτε τίποτα], *δηλαδή όταν δεν τρώω είναι καθαρό, έτσι; […] αν δεν το χρησιμοποιώ συνεχώς είναι καθαρό, έτσι; οπότε είναι ένας χρόνος χαμένος στην πραγματικότητα [γέλια], μου φαίνεται ότι είναι χαμένος χρόνος γιατί δεν φαίνεται η δουλειά σου, με άλλα λόγια όταν κάνεις ένα μάθημα, τουλάχιστον πια στους τέσσερις μήνες, πια βλέπεις αποτελέσματα στα παιδιά, οπότε λες, 'α, άξιζε τον κόπο η δουλειά μου και η προσπάθεια' και όλα, έτσι; αλλά στις δουλειές του σπιτιού, είναι πραγματικά χαμένος χρόνος γιατί δεν φαίνεται, δηλαδή φαίνεται τη στιγμή που θα τελειώσεις κι είσαι και κουρασμένος και πια δεν θέλεις να ξέρεις τίποτα, ούτε να σηκώσεις ένα χαρτάκι, έτσι; αλλά […] είναι από τα απαραίτητα πράγματα για να είναι ευχάριστο το σπίτι σου, έτσι;"* [Leticia]

Το πρόβλημα κατηγοριοποίησης δεν βρίσκεται μόνο στην ενδιάμεση αυτή "γκρίζα" ζώνη. Αρκετοί και αρκετές διαχωρίζουν τις οικιακές εργασίες σε αυτές που απολαμβάνουν και εκείνες που δεν τους αρέσουν, άρα σημασιοδοτούν διαφορετικά διαφορετικές εργασίες. Αυτό εκφράζει την "εξειδίκευση" ή τη ρευστότητα των βιωμένων χρονοχώρων των υποκειμένων σε σχέση με γενικότερες κατηγοριοποιήσεις. Όπως είπε χαρακτηριστικά η Nora, το να διακοσμείς το σπίτι είναι ελεύθερος χρόνος, ενώ το να πλένεις ρούχα ή να σιδερώνεις δεν είναι. Για τον Άλκη, το μαγείρεμα είναι ελεύθερος χρόνος, ενώ όλα όσα έχουν να κάνουν με καθαριότητα είναι *"καταναγκαστικά έργα"*. Για την Αντιγόνη, το *"ψιλοσυγύρισμα"* και το *"χαζολόγημα"* μαζί με τους συγκατοίκους μπορεί να είναι στον ελεύθερο χρόνο, ενώ το σούπερ μάρκετ και το πλύσιμο των πιάτων δεν είναι. Αντίθετα, για την Ισμήνη, το σούπερ μάρκετ και η λαϊκή είναι στον ελεύθερο χρόνο, γιατί τα κάνει όποτε θέλει και δεν της παίρνει πολύ χρόνο, ενώ η καθαριότητα δεν είναι, γιατί δεν της αρέσει.

Εκτός από ένα διαχωρισμό ως προς το είδος της εργασίας, ο τρόπος, ο χώρος και ο χρόνος που κάποια ή κάποιος τελεί την ίδια εργασία μπορεί να σημαίνει και διαφορετική κατηγοριοποίηση ή, καλύτερα, διαφορετική σημασιοδότηση. Η Marta, για παράδειγμα, δεν πλένει τα πιάτα στη διάρκεια της εβδομάδας, *"γιατί θα σήμαινε ότι το κάνω για να είναι αύριο καθαρά, για να είναι καθαρό το ξενοδοχείο κι εγώ δεν είμαι εργαζόμενη του ξενοδοχείου, έτσι; αντίθετα το Σαββατοκύριακο, ναι, είναι* [ελεύθερος χρόνος], *γιατί αυτό είναι το σπίτι μου, γιατί θέλω να νιώθω όμορφα"*. Η ίδια επίσης θα πει ότι κάποιες φορές αποφασίζει να πλύνει κάποιο ρούχο στο χέρι στην ταράτσα, *"για να με δει ο ήλιος και να αισθανθώ ότι καθαρίζω την ψυχή μου"*. Αυτό το θεωρεί ελεύθερο χρόνο. Αντίθετα, όταν πηγαίνει τα ρούχα για πλύσιμο στο καθαριστήριο[68], είναι *"απλώς μια δουλειά που πρέπει να γίνει* (*un trámite*)*"* . Ο Jesús, απ' την άλλη, θεωρεί το σούπερ μάρκετ καταπιεστικό, αλλά την "αγορά"[69] διασκεδαστική και μέσα στον ελεύθερο χρόνο του. Η Βαρβάρα, αντίστοιχα, θα πει ότι η ενασχόληση με τα φυτά είναι ελεύθερος χρόνος, αλλά όχι το καθημερινό τους πότισμα.

[68] Πολλά σπίτια στο Μεξικό δεν έχουν πλυντήριο ρούχων και υπάρχουν σε κάθε γειτονιά "καθαριστήρια" (lavanderías) όπου μπορείς είτε να πλύνεις ο/η ίδιος/α τα ρούχα είτε να τα δώσεις για πλύσιμο.

[69] Υπάρχουν δύο ειδών αγορές: κλειστές, που λειτουργούν κάθε μέρα, και ανοιχτές (στο δρόμο), που ακολουθούν τη λογική της λαϊκής αγοράς και λειτουργούν συγκεκριμένες μέρες της βδομάδας.

Γενικότερο συμπέρασμα ως προς τις οικιακές εργασίες αποτελεί το ότι είναι εμφανής η κεντρικότητα εργασιών όπως το καθάρισμα και το πλύσιμο των ρούχων, ενώ δραστηριότητες (χρονοχώροι) όπως το σούπερ μάρκετ και, κυρίως, το μαγείρεμα υποαντιπροσωπεύονται. Ως προς το σούπερ μάρκετ, τα υποκείμενα που το αναφέρουν ως διασκεδαστικό ή απολαυστικό, το συνδέουν συνήθως όχι με αγορές ειδών "πρώτης ανάγκης", αλλά με επιλογή προϊόντων που τους αρέσουν, όπως κρασί και κεριά για το σπίτι. Γενικότερα, οι μειωμένες αναφορές στην προετοιμασία φαγητού συνδέονται με τη μειωμένη παραγωγή και κατανάλωση φαγητού στο σπίτι. Τα υποκείμενα αναφέρουν αυξημένη χρήση ντιλίβερι στην Αθήνα, ενώ στο Μεξικό αυξημένη κατανάλωση πρόχειρου φαγητού έξω. Ο Mauricio, μάλιστα, δηλώνει ότι: *"η διατροφή μου είναι του δρόμου, βασικά tacos απ' το δρόμο, έτσι; ξέρω πού βρίσκονται τα καλύτερα tacos της περιοχής, ή σάντουιτς στην περίπτωση του κέντρου"*. Όπως υποστηρίζει, μερικές φορές είναι πιο φθηνά να τρως έξω απ' ό,τι στο σπίτι, ειδικά αν φας μόνος σου. Επίσης, το να φας στο σπίτι *"σημαίνει μια προετοιμασία ή ένα ξόδεμα χρόνου, έτσι; που αυτή την εποχή δεν έχω"*. Στα παρακάτω λόγια του Άλκη εμφανίζεται πάλι ο τρόπος με τον οποίο το βίωμα αλλάζει την πρακτική σε σχέση με κάποιους χρονοχώρους φαγητού:

"Όχι το μαγείρεμα, τις υπόλοιπες δουλειές ναι, ό,τι έχει να κάνει με καθαριότητα και τα λοιπά είναι στα καταναγκαστικά έργα, αλλά το μαγείρεμα είναι στον ελεύθερο χρόνο, δηλαδή το βλέπω έτσι, μ' αρέσει σαν διαδικασία, οπότε με τέτοια ψυχολογία το βλέπω, μουσικούλα, κάνα ποτάκι, και μαγείρεμα, ναι, είναι στον ελεύθερο χρόνο το μαγείρεμα. Γι' αυτό κι όποτε δεν υπάρχει χρόνος, ελεύθερος χρόνος για μαγείρεμα, γίνεται το φαγητό μια διεκπεραιωτική διαδικασία, κάνα σουβλάκι στο χέρι και, σπάνια δηλαδή κάθομαι κάπου έξω για να φάω, ή έχω το χρόνο να μαγειρέψω, οπότε το φχαριστιέμαι κιόλας, ή κάτι στα γρήγορα, να συνεχίσουμε".

Αξίζει να σημειωθεί ένα στοιχείο που φάνηκε στις απαντήσεις: Οι γυναίκες συνήθως δίνουν περισσότερες λεπτομέρειες για τις οικιακές εργασίες απ' ό,τι οι άνδρες. Επίσης γυναίκες συνδέουν αυτές τις εργασίες με ψυχολογικές διεργασίες, όπως η Δέσποινα που θεωρεί ότι όταν τακτοποιεί καθαρίζει το μυαλό της, ή όταν πετάει πράγματα το συνδέει με άνοιγμα χώρου στο σπίτι. Αυτό ίσως δεν σχετίζεται με εξηγήσεις περί "αλλοτρίωσης", αλλά με μια τακτική ανασημασιοδότηση μιας βαρετής, κατά τ' άλλα, δραστηριότητας.

Οι διαφορετικές πρακτικές και βιώματα σε σχέση με τις οικιακές εργασίες τονίζουν, αφενός τη διαφορετικότητα μεταξύ κοινωνικών ομάδων ως προς τη διαμόρφωση χρονοχώρων, αφετέρου την αμφισβήτηση διπολικών κατηγοριοποιήσεων όπως εργασία - ελεύθερος χρόνος. Η ρευστότητα ακόμα και αυτής της (αναμενόμενης για μένα) ομοιόμορφης κατηγορίας, τόσο ως προς τις πρακτικές όσο και ως προς τα βιώματα, δείχνει, για άλλη μια φορά, ότι η κατηγοριοποίηση δραστηριοτήτων ή χρονοχώρων θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και τα βιώματα των εμπλεκομένων υποκειμένων σ' αυτές. Αν τα βιώματα είναι διαφορετικά, είναι διαφορετικές και οι σημασιοδοτήσεις/αναπαραστάσεις που συνδέονται με αυτούς τους χρονοχώρους.

4.2.5. Βιώματα και αφηρημένοι χρονοχώροι

Όπως είδαμε στις προηγούμενες ενότητες, δεν καθορίζουν μόνο οι πρακτικές τα βιώματα, αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα βιώματα καθορίζουν τις πρακτικές. Επίσης, τα βιώματα καθορίζουν κάποιες φορές τις κατηγοριοποιήσεις των υποκειμένων, για παράδειγμα, ποιες δραστηριότητες εντάσσονται στον "ελεύθερο" χρόνο, και άρα τις αναπαραστάσεις που δημιουργούν για τις πράξεις τους, πάντα σε μια διαδικασία διαπραγμάτευσης με τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις. Αυτά τα στοιχεία υπογραμμίζουν τη σημασία των βιωμάτων στη συγκρότηση της καθημερινότητας και καταδεικνύουν τη διαλεκτική σχέση μεταξύ πρακτικών, βιωμάτων και αναπαραστάσεων του λεφεβριανού σχήματος.

Οι χρονοχώροι της καθημερινότητας επηρεάζονται από τις προσωπικές, κοινωνικές και χωρικές διαδρομές των υποκειμένων. Τα βιώματα και οι πρακτικές των συγκεκριμένων χρονοχώρων που περιγράφηκαν αποτελούν στατικές αποτυπώσεις στιγμών μιας διαδικασίας διαρκούς συγκρότησης. Με αυτή την έννοια, κάθε χρονοχώρος στο εδώ και τώρα συγκροτείται και μέσω των συσχετισμένων παρελθοντικών χρονοχώρων.

Τα προβλήματα ταξινόμησης που αντιμετώπισα δείχνουν ότι οι βιωμένοι χρονοχώροι ξεφεύγουν, καταρχήν, από το πλαίσιο των χρονοχώρων ως αφηρημένες αναπαραστάσεις, δηλαδή ως χώρος-έκταση και ως χρόνος-μέτρηση. Τα υποκείμενα μπορεί να λειτουργούν βάσει της αφηρημένης αναπαράστασης χρονοχώρων, αλλά οι χρονοχώροι που διαμορφώνονται στην καθημερινότητά τους είναι βιωμένοι. Είναι ενδεικτικό το παρακάτω απόσπασμα από τον Άρη:

"[…] ο χρόνος στη δουλειά ήτανε συμπιεσμένος, τον έκανα εγώ να γίνεται συμπιεσμένος ας πούμε, τον συμπίεζα το χρόνο για να τελειώνει γρήγορα, αν και ήταν οχτώ ώρες, έλεγα, αυτό δεν είναι τίποτα, είναι σαν να είναι ένα μισάωρο. Ο χρόνος εδώ πέρα [στο Κίτρινο] *ήταν απλωμένος, τον άπλωνα για να τον περάσω καλύτερα. Κι ο χρόνος μου στην πρόβα* [θεατρικής παράστασης] *ήτανε δημιουργικός. Αυτά. Οι χώροι τώρα, ας πούμε, στη δουλειά, ο χώρος ήτανε απαίσιος, γλοιώδης, και ο χρόνος επίσης, ναι, γιατί ήτανε όλοι οι άνθρωποι, οι άνθρωποι είναι λίγο μπα!* [γνέψιμο απαξιωτικό], *αυτό, ο χώρος εδώ πέρα οικείος και στο σπίτι κοιμισμένος, και ο χρόνος επίσης".*

Η παραπάνω περιγραφή αποτελεί παράδειγμα του ότι ο αφηρημένος χρόνος και χώρος μπορεί να λειτουργούν ως υπόβαθρο στην καθημερινότητα, αλλά τα βιώματα δεν ακολουθούν αναγκαστικά αυτούς τους αφηρημένους (συμβατικούς) χρόνους και χώρους.

Κατά δεύτερον, η αλληλεπίδραση των χρονοχώρων στην καθημερινότητα δημιουργεί για τα υποκείμενα μη διακριτές και μη καθαρές κατηγορίες και άρα αμφισβητεί τόσο τις κατηγοριοποιήσεις των στατιστικών χρήσεως χρόνου όσο και τους διακριτούς χρόνους και χώρους της χρονο-γεωγραφίας (βλ. κεφ. 2). Τα βιώματα, δηλαδή, λόγω της ρευστότητάς τους, μοιάζουν να ξεφεύγουν από μονοδιάστατες εννοιολογήσεις κατηγοριών όπως εργασία, ελεύθερος χρόνος, υποχρεώσεις, μετακίνηση. Οι παραπάνω χρονοχωρικές κατηγορίες βασίζονται συνήθως σε ομοιογένεια πρακτικών και σημασιοδοτήσεων που δεν εμφανίζουν, όπως είδαμε, οι αφηγήσεις των υποκειμένων. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι παραπάνω κατηγορίες αποτελούν αναπαραστάσεις χρονοχωρικών πρακτικών ή δραστηριοτήτων, ενώ οι κατηγοριοποιήσεις/σημασιοδοτήσεις των υποκειμένων αφορούν (και) βιωματικές αναπαραστάσεις. Πώς μπορούμε, άρα, να προσεγγίσουμε τέτοιες βιωματικές αναπαραστάσεις, δηλαδή αναπαραστάσεις που να αναδεικνύουν και να μπορούν να περικλείουν τη ρευστότητα των βιωμάτων, να μην είναι στατικές; Στην επόμενη ενότητα γίνεται προσπάθεια προσέγγισης μιας τέτοιας βιωματικής αναπαράστασης.

4.3. Πόλη και οικειοποίηση

Στις συνεντεύξεις καταγράφονται βιώματα και πρακτικές ως προς τις χρήσεις δημόσιων και ημιδημόσιων χώρων της πόλης σε μη εργασιακούς χρόνους. Στόχος ήταν να προσεγγιστούν οι διαφορετικές εκφράσεις ανάπτυξης μιας σχέσης με την πόλη, οι διαφορετικές οικειοποιήσεις της πόλης μέσα από καθημερινές δραστηριότητες όπως βόλτες και επισκέψεις σε πάρκα και πλατείες (δημόσιοι χώροι), καθώς και σε διάφορους χώρους απόλαυσης (ημιδημόσιοι χώροι/χώροι

κατανάλωσης). Η έννοια της οικειοποίησης εδώ χρησιμοποιείται ως δυνατότητα όχι μόνο συνάντησης/συνύπαρξης διαδρομών, αλλά και ανάπτυξης σχέσεων, στο χώρο και με το χώρο. Οι χρήσεις της πόλης που εξετάζονται, καθώς αφορούν κυρίως μη εργασιακές δραστηριότητες, σχετίζονται με χρονοχώρους χαλάρωσης.

4.3.1. Βόλτες, πλατείες και πάρκα

Σ' αυτή την υποενότητα παρουσιάζονται κάποιες πρακτικές σε σχέση με τη χρήση της πόλης ως προς τις βόλτες, τα πάρκα και τις πλατείες. Στη Μεσόγειο, η βόλτα ήταν πάντα στοιχείο κοινωνικότητας και αστικότητας. Η πολιτιστική παράδοση, οι κοινωνικές σχέσεις, το κλίμα, οι πόλεις με τις ειδικές πολεοδομικές διαμορφώσεις, "κατασκευάζουν" τις βόλτες. Είναι ενδιαφέρον ότι η συνήθεια της βόλτας για τα υποκείμενα της έρευνας εμφανίζεται στο Μεξικό με πιο έντονο χαρακτήρα απ' ό,τι στην Αθήνα. Οι διαφορές που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στις δύο πόλεις αφορούν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, γενικότερα τη χρήση του δημόσιου χώρου: περισσότερα υποκείμενα στο Μεξικό συνηθίζουν να κάνουν βόλτες στην πόλη, αλλά και να επισκέπτονται πάρκα ή πλατείες. Ενώ, δηλαδή, στο Μεξικό η επίσκεψη πάρκων και πλατειών είναι συχνή, αυτή η πρακτική στην Αθήνα είναι εξαιρετικά σπάνια. Μπορεί η παραπάνω διαφορά να δικαιολογείται από την ίδια την ύπαρξη πάρκων στο Μεξικό ή την οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων σε πλατείες. Μπορεί, όμως, να συνδέεται και με μια διαφορετικότητα ως προς τη χρήση του δημόσιου χώρου και τη σχέση που αναπτύσσεται από τους κατοίκους με την πόλη, δηλαδή να είναι δηλωτική μιας πολιτισμικής διαφοράς ή, ακόμα, να συσχετίζεται και με την πιθανή ύπαρξη διαφορετικών ρυθμών στην καθημερινότητα των δύο πόλεων. Η υπόθεση σχετικά με την ανάπτυξη μιας άλλης σχέσης με την πόλη, στην περίπτωση του Μεξικού ενισχύεται και από την έντονη εμφάνιση των διαδρομών στις αφηγήσεις της καθημερινότητας (βλ. 4.2.3).

Βόλτες

Οι βόλτες και στις δύο πόλεις ταυτίζονται από τα υποκείμενα περισσότερο με το περπάτημα πάρα με τη βόλτα με κάποιο όχημα. Μία από τις εξαιρέσεις στο παραπάνω αποτελεί η Elena (43 ετών), η οποία μία φορά το μήνα πηγαίνει βόλτες με το αυτοκίνητο: "*ειδικά με τη μαμά μου και τη γιαγιά μου το κάνουμε πολύ, να χανόμαστε, να πηγαίνουμε να γνωρίσουμε το νότο* [της πόλης], *στο Tlalpan, ε, μόνο να*

βλέπουμε την πόλη, με αμάξι, με αυτές δεν περπατάω γιατί δεν μπορούν να το κάνουνε, αλλά με αμάξι, να πηγαίνουμε βλέποντας, τα είδη των σπιτιών, τα είδη των κήπων, όλ' αυτά". Γενικότερα, πάντως, η χρήση του αυτοκινήτου αναφέρεται ως παράγοντας που μειώνει τις βόλτες και στις δύο πόλεις.

Να σημειωθεί ότι το θέμα της ανασφάλειας στο Μεξικό αναφέρεται λιγότερο όταν τα υποκείμενα μιλάνε για τις βόλτες απ' όταν μιλάνε για τις μετακινήσεις στην πόλη. Η Eréndira (24 ετών) υποστηρίζει ότι παλαιότερα, όταν δεν εργαζόταν, έκανε περισσότερες βόλτες, τώρα αναγκαστικά έχει συγκεκριμένες διαδρομές, αλλά όταν δεν έχει το αυτοκίνητο απολαμβάνει να περπατάει στην Insurgentes (κεντρικός άξονας). Συγκεκριμένα απολαμβάνει:

"[…] τη διαδρομή, το γεγονός ότι πας και σκέφτεσαι εσύ μόνη σου τα ζητήματά σου ή πας βλέποντας, για παράδειγμα η Insurgentes με όλα και το metrobús είναι ένα μέρος όμορφο, έτσι; δηλαδή έχει κομμάτια πολύ όμορφα, έτσι; αλλά βέβαια πάντα υπάρχει κίνδυνος (riesgo), έτσι; ότι, προσοχή, γύρνα να δεις ποιος περπατάει πίσω σου γιατί, και περισσότερο ένας, ως γυναίκα, λέω, τελικά είναι επικίνδυνα και για τους άνδρες και για τις γυναίκες, έτσι; αλλά ένας αισθάνεται πιο ευάλωτος [ως γυναίκα], *έτσι;"*

Ένα κοινό στοιχείο μεταξύ των δύο πόλεων που τονίζεται από τα υποκείμενα της έρευνας, το οποίο είδαμε και στο υποκεφάλαιο 4.2.3, είναι οι περιπτώσεις που μια διαδρομή μετακίνησης εμφανίζει χαρακτηριστικά βόλτας, δηλαδή συνήθως επιλέγεται να γίνει με τα πόδια και μετατρέπεται σε βόλτα. Στην Αθήνα εμφανίζονται περισσότερες περιπτώσεις υποκειμένων που συνδυάζουν τη μετακίνηση με τη βόλτα. Η Αντιγόνη θα πει: *"Συνήθως συνδυάζονται με διαδρομές που κάνω στην πόλη, αλλά είναι φορές που τις κάνω με μια άνεση χρόνου ώστε να είναι και βόλτα"*. Υπάρχουν περιπτώσεις που τα υποκείμενα επιλέγουν να μετακινηθούν με τα πόδια ή και να αυξήσουν το χρόνο και την απόσταση της διαδρομής για να παρατηρήσουν την πόλη και να χαζέψουν τον κόσμο. Επίσης, πηγαίνοντας προς ένα χώρο απόλαυσης, μπορεί να κάνουν μια βόλτα στη γύρω περιοχή. Με άλλα λόγια, η (θετική) αύξηση του χρόνου μετακίνησης συνδέεται με το βίωμα της βόλτας. Εκτός από τον μετρήσιμο χρόνο, όμως, ο βιωμένος χρόνος στη βόλτα μπορεί να διαφοροποιείται: ο Sergio, αναφέρει ότι του αρέσει να κάνει βόλτες, γιατί ο χρόνος επεκτείνεται.

Υπάρχουν, βέβαια, υποκείμενα, κυρίως στην Αθήνα, που σπάνια κάνουν βόλτες. Ο Άλκης *"γιατί αισθάνομαι ότι δεν έχω χρόνο"*, ενώ ο Αλέκος *"λόγω δουλειάς"*. Μάλιστα, ο Αλέκος υποστηρίζει ότι θα του άρεσε:

"[…] γιατί μ' αρέσει το περπάτημα και… και έτσι βιώνεις και βλέπεις ορισμένα πράγματα από κοντά, περπατώντας, ακούγοντας, ενώ οδηγώντας δε, τα χάνεις όλα, και είναι ένα πράγμα που το κάνεις στο εξωτερικό και δεν το κάνεις στην πόλη σου. Εντάξει, δεν είναι και εύκολη η Αθήνα για βόλτες, ενώ στο εξωτερικό είναι πολύ πιο, είναι πιο εύκολο να περπατάς γενικά στο εξωτερικό, έχει μια δυσκολία η Αθήνα για βόλτες. […] Λόγω πεζοδρομίων, αυτοκινήτων και… είναι και λίγα τα μέρη, αν… ναι, και δεν είναι και τόσο ωραία αισθητικά, ίσως, ίσως για αυτό να μη κάνω [βόλτες]*".*

Ως προς τα υποκείμενα που δηλώνουν ότι κάνουν βόλτες στην πόλη, είναι ενδιαφέροντα τα λόγια του Mauricio για τη σημασιοδότηση του δρόμου: *"ο δρόμος σημαίνει χαλάρωση, έτσι; δηλαδή να περπατάς χωρίς συγκεκριμένη κατεύθυνση, για παράδειγμα, έτσι;", "να μην έχεις ένα καθαρό στόχο στο πού πηγαίνεις και τι ώρα θα φτάσεις, αυτές είναι οι δικές μου στιγμές απόλαυσης, ναι"* (βλ. και Πλαίσιο 6.1). Ο Mauricio κλείνεται στον εαυτό του και σκέφτεται όταν κάνει βόλτες:

"[…] δηλαδή πηγαίνω μόνος μου, έτσι; Ναι, οπότε αυτό, είναι ξένη [η πόλη], *δηλαδή ταυτόχρονα είναι και πολύ οικεία γιατί αισθάνεσαι 'ντυμένος', έτσι; γνωρίζεις τους χώρους λιγότερο ή περισσότερο, ξέρεις τις διαδρομές, αν και δοκιμάζεις κάποιες* [διαδρομές], *αλλά γενικά γνωρίζω τις διαδρομές που κάνω, έτσι; οι οποίες είναι πάρα πολλές γιατί έχω περπατήσει πολύ όλη μου τη ζωή… αλλά ναι, γενικά είναι μια πόλη ξένη, με γεγονότα που συμβαίνουν έξω* [από μένα], *έτσι; είναι στιγμές περισυλλογής".*

Στις βόλτες, τα υποκείμενα συχνά αναφέρουν ένα συνδυασμό μεταξύ περισυλλογής και παρατήρησης. Γενικότερα, οι βόλτες αφορούν στιγμές συγκέντρωσης στον εαυτό αλλά και επαφής με την πόλη, καθώς συχνά αναφέρεται η παρατήρηση του κόσμου, των παλιών κτιρίων, το "χάζεμα" (βλ. και Πλαίσιο 6.2). Η Ζωή, που πηγαίνει για βόλτες στα Εξάρχεια, στο ιστορικό κέντρο (στο *"κέντρο-κέντρο"*) και στο Μεταξουργείο, λέει: *"Στην πόλη κάνω βόλτες, ναι. Περπατάω έτσι χωρίς λόγο, δηλαδή μ' αρέσει, μ' αρέσει αρκετά συχνά να περπατάω, χαζεύοντας έτσι τα μαγαζιά, όχι βιτρίνες ακριβώς, έτσι τον κόσμο…"*. Ο Δημήτρης υποστηρίζει ότι σκέφτεται πιο ωραία όταν περπατάει και κάνει βόλτες όταν θέλει να είναι μόνος του και να σκεφτεί. Του Φώτη, πάλι, του αρέσει να περπατάει και να γυρίζει στους δρόμους όποτε μπορεί. Δεν έχει συγκεκριμένες διαδρομές: *"Μ' αρέσει να βλέπω, ναι, να παρατηρώ τον κόσμο γενικά που πηγαινοέρχεται και τα λοιπά, κυρίως αυτό, μ' αρέσει να περπατάω και να χαζεύω τον κόσμο, ας πούμε…"*. Η Marta δηλώνει ότι της αρέσει να περπατάει, *"γιατί μου αρέσει πολύ η περιοχή* [Roma] *και γιατί μου δίνει την ευκαιρία να σκεφτώ, έτσι; σαν το σπίτι να είναι για να σκέφτεσαι μέσα σου και το έξω είναι για να σκέφτεσαι προς τα έξω, έτσι; οπότε βγαίνω για να σκεφτώ προς τα έξω [γέλια], να μη σκέφτομαι υπερβολικά σε σχέση με μένα, έτσι; να παρατηρώ, ε; τι*

υπάρχει, αν υπάρχει κι άλλος κόσμος εκτός από μένα που ασχολείται με τα πράγματά του, έτσι; ναι, περπατάω πάρα πολύ". Ο Θοδωρής κάνει βόλτες στην πόλη, συνήθως από την κάτω πλευρά της Αθηνάς, που του αρέσει: *"Γενικά μ' αρέσει η πόλη, η πόλη μου, δηλαδή νιώθω οικειότητα με την πόλη μου, μ' αρέσει αυτό, ότι κάπου θα περπατήσω […] θα περπατήσω κι εγώ στην πόλη μου, μ' αρέσει, μ' αρέσει που αλλάζει, βρίσκεις καινούργια πράγματα συνέχεια, περνάς απ' τα ίδια σημεία, ξέρεις, φάτσες, κόσμος, δηλαδή νιώθω ότι έχει κίνηση, ότι κινείται"*.

ΠΛΑΙΣΙΟ 6: Βόλτες στην πόλη
6.1. *"Μερικές φορές για παράδειγμα πάω στο κέντρο και δεν φτάνω στο αρχείο, έτσι; δηλαδή πάω με σακίδιο και όλα* [τα πράγματα της δουλειάς], *αλλά βρίσκομαι στο κέντρο και λέω όχι, θα πάω να πιω έναν καφέ με γάλα, πίνω έναν καφέ με γάλα και μετά πια βαριέμαι* [να πάω στο αρχείο], *και περπατάω τριγύρω, μπαίνω σ' ένα βιβλιοπωλείο με παλιά βιβλία, έτσι; περνάω από το* Blanco, *έτσι; και τα λοιπά… ναι, είναι ακριβώς η απόλαυση του δρόμου, έτσι; οπότε αναβάλλω αυτό που πρέπει να κάνω και… εδώ και κάποιο καιρό συνειδητοποίησα ότι αυτό ήταν η μεγαλύτερη απόλαυση στη ζωή μου, έτσι; να μπορώ, να μπορώ να πάω σε ένα καφέ, έτσι; να παίρνω τη ζωή ανάλαφρα"*. [Mauricio]
6.2. Η Δέσποινα κάνει βόλτες στην πόλη με τα πόδια, της αρέσει, και πηγαίνει *"οπουδήποτε, οπουδήποτε, δηλαδή πιο πολύ μου αρέσει το κέντρο, το παλιό το εμπορικό, εκεί το Μοναστηράκι, Ερμού, τα στενά, αλλά εγώ εκεί πήγαινα από πολύ μικρή γιατί πήγαινα, έκανα ψώνια για το εργοστάσιο που δούλευαν οι γονείς μου, και κει, πριν ανοίξουν αυτά τα μαγαζιά, είχε βίδες, ρόδες, τέτοια πράγματα, και πήγαινα και ψώνιζα απ' αυτά και τα ξέρω τα μέρη, ή όταν πρωτοέγινε, ξέρω 'γώ, στην εφηβεία, έπαιρνα τον ηλεκτρικό και πήγαινα στο Μοναστηράκι και πήγαινα για ρούχα, ξέρεις αυτά, ινδικά και τέτοια, τότε που ήταν της μόδας και αυτά, τέλος πάντων, και αυτοί οι χώροι πάρα πολύ μ' αρέσανε, που είχανε και μια πρόσβαση στην Ακρόπολη, έβλεπες κάπως Ακρόπολη και τέτοια, και ήτανε μαγαζάκια μαγαζάκια μαγαζάκια που είχανε ένα σωρό πράγματα σε πολύ κοντινή απόσταση και που δεν ανεβοκατέβαινες, ξέρεις, τις σκάλες, ήσουνα, περπάταγες κι έβλεπες διαρκώς καινούργια πράγματα στις βιτρίνες και τέτοια, φτηνά, πάλι, κριτήριο, δηλαδή προσιτά τέλος πάντων, όλα αυτά εκεί… και πάω και σε άλλες γειτονιές, ας πούμε, και στο Κολωνάκι κάνω βόλτες, αλλά εκεί κάθομαι και κοιτάω πιο πολύ τις βιτρίνες γιατί, για καινούργιες εντυπώσεις που καμιά φορά, σε γκαλερί, ξέρω 'γώ, σε κάτι μαγαζιά με ρούχα που φέρνουνε πράγματα πολύ ιδιαίτερα, που κάθεσαι και το κοιτάς, έτσι σαν να είναι μουσείο, σαν να 'ναι μια έκθεση, σου δίνει μια πληροφορία, οπτική, που μπορεί να με γοητεύσει, γενικά η πόλη πάρα πολύ μ' αρέσει, οι άνθρωποι που περπατάνε, που, τι φοράνε, καμιά φορά που τους βλέπεις χαζολογισμένους, ξέρεις, και αυτά, καταλαβαίνεις, καμιά φορά, επειδή καμιά φορά είμαι και 'γώ, περπατάω και αυτά κι έτσι μιλάω και όταν βλέπω κάποιον που είναι* [στην ίδια κατάσταση], *λέω από μέσα μου: 'χάλια είσαι και συ' [γέλια], ναι, ναι, είναι πολύ η πόλη, αφού παλιά, ένα φεγγάρι, έλεγα μάλλον έπρεπε να γίνω ταχυδρόμος, ξέρεις που περπατάνε από σπίτι σε σπίτι και δίνουνε γράμματα, γιατί είναι ένα επάγγελμα που κόβεις βόλτες και σε πληρώνουν γι' αυτό [γέλια]"*.

Στο Μεξικό υπάρχουν περιγραφές για τις βόλτες στην πόλη σαν ένα είδος θεραπείας. Και για την Claudia, το περπάτημα στην πόλη αποτελεί μια πρακτική που την ηρεμεί. Όταν είναι θλιμμένη ή πολύ χαρούμενη και χρειάζεται να σκεφτεί, συνηθίζει να περπατάει στο κέντρο το βράδυ και είναι μια συνήθεια που τη διατηρεί από την εφηβεία. Ο Óscar δηλώνει ότι αγαπάει την πόλη, *"έχω περπατήσει πάρα πολύ στην πόλη, τη γνωρίζω όλη, και επιπλέον τη γνωρίζω πολύ καλά, την απολαμβάνω πολύ"*. Τι απολαμβάνει στην πόλη; *"Τα πάντα, τη ζωή, τον κόσμο, τα μέρη (lugares), τα αστικά τοπία…"*. Και συνεχίζει:

"[…] η πόλη δεν με ενοχλεί, θα σου διηγηθώ μία από τις θεραπείες μου, ανεβαίνω σε ένα, για παράδειγμα θα μπορούσε να είναι τώρα στην Insurgentes, στο metrobús, έτσι; να ανεβώ εκεί που ξεκινάει, να πάω μέχρι το τέρμα κοιμισμένος και να επιστρέψω, και αυτό με ξεκουράζει πολύ, δηλαδή να κάνω ένα ταξίδι έτσι, κάνοντας το γύρο της πόλης, για μένα είναι σαν να πηγαίνω σινεμά, ο κόσμος που ανεβαίνει, τα άτομα, τα μέρη και τα λοιπά, μου αρέσει".

Και καταλήγει: *"όταν είμαι σε άσχημη διάθεση, είμαι στους δρόμους, έτσι; ούτε στο σπίτι μου, αν είμαι άσχημα ξεκινάω να περπατάω και περπατάω και περπατάω, ό,τι ώρα και να 'ναι, και ξεσκάω (me desquito) στους δρόμους"*.

Πάρκα και πλατείες

Γενικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η σχέση που αναπτύσσεται με την πόλη στα πάρκα και τις πλατείες είναι πιο συλλογική απ' αυτή που αναπτύσσεται στις βόλτες, καθώς η χρήση πλατειών ή πάρκων συνδέεται πιο εύκολα με κάποια συλλογική δραστηριότητα.

Ο όρος "πλατεία" στα ισπανικά παρουσιάζει την ασάφεια ότι "plazas", δηλαδή "πλατείες", λέγονται και οι "plazas comerciales", δηλαδή τα εμπορικά κέντρα, με αποτέλεσμα κάποιες φορές να υπάρχει σύγχυση. Η χρήση του όρου "πλατείες" για τα εμπορικά κέντρα συνδέεται με τη σημασιοδότηση αυτών των χώρων ως "δημόσιων" και "κεντρικών" (τα πρώτα εμπορικά κέντρα οικοδομήθηκαν στην περιφέρεια της πόλης) (Monnet, 1996: 15). Απ' την άλλη, στην Αθήνα κάποιες φορές τα υποκείμενα ταύτιζαν τις πλατείες με τα μαγαζιά που βρίσκονται σε πλατείες, στοιχείο ενδεικτικό για τις πρακτικές των συγκεκριμένων ατόμων ως προς αυτούς τους χώρους της πόλης. Αντίθετα, στην πόλη του Μεξικού δεν είναι τόσο διαδεδομένο το φαινόμενο των μαγαζιών με τραπέζια πάνω σε πλατεία. Γενικότερα, η εικόνα που παρουσιάζουν τα πάρκα και οι πλατείες στην πόλη του Μεξικού είναι αρκετά διαφορετική απ' αυτή της Αθήνας: οι εκτάσεις είναι μεγαλύτερες, το πράσινο είναι αυξημένο και σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούνται (κυρίως οι πλατείες) ως

χώροι του εμπορίου σε δημόσια οδό (ως εκ τούτου, για παράδειγμα, η χρήση τους ως χώροι φαγητού είναι διαδεδομένη). Ο J. Monnet, εξετάζοντας τη σχέση εμπορίου και δημόσιου χώρου στο Μεξικό, το Λος Άντζελες και το Παρίσι, υποστηρίζει ότι το άτυπο εμπόριο στον δημόσιο χώρο αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική αστική έκφραση μεξικανικής κοινωνικότητας και χωρικότητας (1996: 17). Με αυτή την έννοια, ίσως θα έπρεπε να εξεταστεί πιο συνολικά και η συσχέτιση των πλατειών με τα μαγαζιά στις πλατείες που εμφανίζεται στην Αθήνα.

Στο Μεξικό, οι συνεντεύξεις έδειξαν ότι συνηθίζεται περισσότερο τα υποκείμενα να πηγαίνουν σε πάρκα, τα οποία εμφανίζουν, όπως είπαμε, μια εικόνα αρκετά διαφορετική –είναι μεγαλύτερα, παλαιότερα και με περισσότερη βλάστηση– από τα πάρκα της Αθήνας. Αυτοί και αυτές που πηγαίνουν σε πάρκα, το κάνουν συνήθως το Σαββατοκύριακο και το θεωρούν ευχάριστο. *"Είναι πάντα ευχάριστο να περνάς λίγο χρόνο σ' έναν κήπο"*, θα πει ο Óscar. Η Adriana πηγαίνει σε πάρκα για να κάνει βόλτα με το σύζυγό της ή με φίλους, αλλά συνήθως για να κάνουν ποδήλατο (υπάρχουν πάρκα όπου ενοικιάζονται ποδήλατα). Τις καθημερινές, κάποιες το χρησιμοποιούν και ως χώρο για τρέξιμο, ενώ άλλοι ως χώρο διαβάσματος. Η Nora θα μου πει: *"Ε, μερικές φορές πάω να περπατήσω ή μου αρέσει να διαβάζω επίσης, να βρίσκομαι εκεί για κάποιο χρόνο, ή απλά* [να μην κάνω] *τίποτ' άλλο από το να βλέπω τον κόσμο που περνάει με τα σκυλιά του ή που περνάει περπατώντας"*. Το περπάτημα, η βόλτα δηλαδή, αλλά και το χάζεμα του κόσμου αναφέρονται συχνά ως δραστηριότητες στα πάρκα.

Η Claudia, βέβαια, θα αναφέρει την παρενόχληση ως αιτία που προτιμά να επισκέπτεται τις καθημερινές (και όχι τα Σαββατοκύριακα) ένα πάρκο στο κέντρο της πόλης κοντά στο σπίτι της:

"[…] μου αρέσει η Alameda [πάρκο στο κέντρο], *να περπατάω, ειδικά τις καθημερινές γιατί τα Σαββατοκύριακα έχει πολύ κόσμο, επίσης τα Σαββατοκύριακα, εδώ στην πόλη έρχονται να δουλέψουνε ως οικιακές εργαζόμενες πολύς κόσμος από διαφορετικές πολιτείες, έτσι; οπότε η άδειά τους είναι την Κυριακή και η πλειοψηφία πάει στην Alameda, είναι η μέρα για να κάνουν καμάκι και για να κάνουν βόλτες, όπως στα χωριά, οπότε αν πάω την Κυριακή, θα μου συμβεί το ίδιο, δεν μου αρέσει να με παρενοχλούν, οπότε αποφεύγω να πηγαίνω αυτές τις μέρες"*.

Οι πλατείες στο Μεξικό συνήθως αποτελούν τόπους συναυλιών, πολιτιστικών εκδηλώσεων ή φαγητού. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πλατεία του Coyoacán (στο νότο της πόλης) αναφέρεται συχνά ως τόπος βόλτας το Σαββατοκύριακο. Εκείνες τις

ημέρες, η πλατεία καταλαμβάνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από το υπαίθριο παζάρι και είναι συνηθισμένο είτε να κάνουν βόλτα χαζεύοντας τους μικροπωλητές/ήτριες είτε να αγοράζουν καφέ σε πλαστικό και να κάθονται σε κάποιο παγκάκι. Η συγκεκριμένη πλατεία αποτελεί εξαίρεση για την πόλη, καθώς υπάρχουν και μαγαζιά που διαθέτουν τραπεζοκαθίσματα.

Υπάρχουν, βέβαια, υποκείμενα στο Μεξικό που δηλώνουν ότι δεν πηγαίνουν καθόλου σε πλατείες ή πάρκα. Είτε γιατί δεν πηγαίνουν οι φίλοι τους (Emiliano) είτε γιατί δεν έχουν χρόνο (Pedro) είτε… γιατί δεν έχουν σκύλο, όπως χαρακτηριστικά είπε ο Jorge. Ο Ernesto ανέφερε κι έναν άλλο λόγο: *"τα πάρκα έχουν τη φήμη ότι είναι επικίνδυνα εδώ"*, οπότε μερικές φορές του αρέσει να τα διασχίζει, αλλά δεν κάθεται.

Στην Αθήνα, η συντριπτική πλειοψηφία των απαντήσεων ήταν αρνητικές. Συχνά τα υποκείμενα που μιλούσαν για χρήση πλατειών ή πάρκων αναφέρονταν σε επίσκεψη μαγαζιών σε πλατείες ή πάρκα. Βέβαια, η επιλογή του μαγαζιού γινόταν ακριβώς λόγω χωροθέτησής του. Για παράδειγμα, η Δέσποινα πηγαίνει σε ένα ουζερί που βρίσκεται σε πλατεία γιατί της αρέσει η ησυχία και η άπλα. Μερικές φορές τα πάρκα ή οι πλατείες απλώς διασχίζονται, δηλαδή αποτελούν μέρος μιας διαδρομής, ή αποτελούν χώρο βόλτας του σκύλου. Ο Δημήτρης, από τους ελάχιστους που χρησιμοποιεί τέτοιους δημόσιους χώρους στην πόλη, πηγαίνει στο Λυκαβηττό, στο Στρέφη, στο Πεδίον του Άρεως ή στου Φιλοπάππου, αλλά κι αυτός όχι "στάνταρτ".

Είναι ενδιαφέρον ότι κάποιοι και κάποιες στην Αθήνα αναφέρουν την πλατεία Μαβίλη ως χώρο που συνήθιζαν (στο παρελθόν) να πηγαίνουν για να κάτσουν για ένα ποτό ή μια μπίρα "στο παγκάκι"[70]. Η Ιωάννα, συγκεκριμένα, μου είπε ότι πήγαινε γιατί πήγαιναν και οι φίλοι της και της άρεσε γιατί έβλεπε ουρανό και ταυτόχρονα παρατηρούσε τον κόσμο που καθόταν στην πλατεία (βλ. Πλαίσιο 7).

ΠΛΑΙΣΙΟ 7: Πλατεία Μαβίλη
"Πήγαινα στη συγκεκριμένη πλατεία επειδή πηγαίνανε οι φίλοι μου, δεν θα πήγαινα στα Εξάρχεια αν δεν μάζευε πρεζάκια και μάζευε κόσμο επειδή θα ήθελα να κάτσω στην πλατεία, μάλλον πάω εκεί που πάν' οι φίλοι μου. Και μ' άρεσε η πλατεία η τόσο

[70] Σε άρθρα της *Athens Voice* και της *Μονόπολης* (Διμηνιαίο Περιοδικό Ιδεών και Πολιτισμού) περιγράφεται η χρήση πλατειών με χαρακτηριστικά που δείχνουν την αλληλεξάρτηση θαμώνων εμπορικών καταστημάτων και κόσμου που "πίνει μπίρα στο παγκάκι". Επίσης, καταγράφεται η πλατεία Μαβίλη ως το βασικό ιστορικό παράδειγμα έκφρασης αυτών των χαρακτηριστικών (Νικολαΐδου, 2006, Πιτούρας, 2007).

ζωντανή, η συγκεκριμένη. Επειδή δεν το έχω ξαναδεί να συμβαίνει σε πλατεία, συνήθως στις πλατείες πάνε ή γέροι ή δεν πάει κανένας, ή μετανάστες, όχι ότι έχω πρόβλημα με τους μετανάστες, αλλά δημιουργεί… δηλαδή η Κουμουνδούρου που είναι πολύ ωραία πλατεία δεν πάει κανένας να κάτσει, ν' αράξει, να πει 'ωραία, θα βγω στην πλατεία', τη συγκεκριμένη, οπότε μάλλον μου κάνει εντύπωση που είναι όλος ο κόσμος στη συγκεκριμένη πλατεία, γιατί αντικειμενικά δεν είναι καθόλου ωραία πλατεία, είναι πάνω σε κεντρικούς δρόμους, οι καρέκλες που κάθεσαι είναι αισχρές, το σιντριβάνι τρέχει γύρω γύρω, δεν είναι ωραία ως πλατεία. […] Έχει ωραίο κλίμα, παρότι δεν πηγαίνω πια εκεί. Είχε ωραίο κλίμα ή εξακολουθεί να έχει, απλώς εγώ δεν πηγαίνω πια εκεί. Αλλά το συναίσθημα που μου βγάζει είναι ότι είναι ζωντανή". [Ιωάννα]

Υπάρχουν και κάποια υποκείμενα στην Αθήνα που δηλώνουν ότι παλιά πήγαιναν σε πλατείες, αλλά πλέον όχι. Ο Άλκης (32 χρονών) το θεωρεί ως δραστηριότητα νεαρότερων ηλικιών, ενώ ο Άρης (25 χρονών) το εξηγεί με τα ακόλουθα λόγια:

"Έτσι. Δεν, δεν νομίζω ότι υπάρχει συγκεκριμένος λόγος. Δεν μ' αρέσουν οι πλατείες μάλλον που έχουνε φτιάξει, γιατί τις έχουν αλλάξει, και δεν είναι, ρε παιδί μου, όπως παλιά που ήτανε φιλικές να κάτσεις, είχανε παγκάκια, τώρα δεν έχουνε παγκάκια, τα 'χουνε ξηλώσει όλα, δεν ξέρω για ποιο λόγο, μάλλον για να μην κάθονται οι άνθρωποι, αυτό".

Ενδιαφέρουσα εμφανίζεται η συσχέτιση στην Αθήνα μεταξύ της "κακής ποιότητας" των δημόσιων χώρων και της μη χρήσης τους από ομάδες οικείες στα υποκείμενα, χαρακτηριστικό που οδηγεί και στη μη χρήση τους από τους/τις ίδιους/ες. Η Ισμήνη, για παράδειγμα, δηλώνει ότι:

"Θα μου άρεσε, αλλά δεν συμβαίνει, δηλαδή δεν έχουμε πλατείες για να κάτσει κάποιος, πιστεύω. Αν υπήρχε μια πλατεία και υπήρχε και γρασίδι, πιστεύω ότι θα ήταν… στην Ισπανία, παραδείγματος χάριν, που κάθονται στις πλατείες, κάθονται πολλοί άνθρωποι στις πλατείες. Εδώ στις πλατείες, παραδείγματος χάριν στην Κλαυθμώνος απ' όπου περνάω, κοιμούνται άνθρωποι στα παγκάκια, κανείς δεν κάθεται. Ή στην πλατεία Εξαρχείων, δεν κάθεται ποτέ κανείς".

Υπάρχουν, βέβαια, και άλλοι ή άλλες που δηλώνουν ότι δεν έχουν χρησιμοποιήσει ποτέ τέτοιους δημόσιους χώρους, είτε γιατί το θεωρούν βαρετό είτε γιατί δεν "τους λέει κάτι" είτε γιατί θεωρούν ότι: *"μα η Αθήνα δεν έχει ούτε πάρκα ούτε πλατείες, όχι"* (Παναγιώτης). Οι αρνητικές απαντήσεις έχουν κι αυτές το ενδιαφέρον τους, κυρίως γιατί αναδεικνύουν την έλλειψη χρήσης αυτών των δημόσιων χώρων της πόλης. Σύμφωνα με έρευνες, οι βασικότεροι/ες χρήστες/ριες πλατειών και πάρκων στην Αθήνα είναι ηλικιωμένοι και μετανάστες/ριες[71] (για

[71] Σύμφωνα με παλαιότερη έρευνα, στο Περιστέρι στα τέλη της δεκαετίας του '70 για τον ελεύθερο χρόνο, οι επισκέψεις σε πάρκο αφορούσαν κυρίως την κατώτερη εργατική τάξη (ανειδίκευτους εργάτες) (Papageorgiou, 1989: 54).

παράδειγμα, ΕΜΠ, 2007). Τέλος, οι μειονεκτικές συγκρίσεις με το εξωτερικό εμφανίζονται μόνο στην περίπτωση της Αθήνας. Αν δεν σχετίζονται με το γεγονός ότι η ερευνήτρια ήταν "ξένη" στην περίπτωση του Μεξικού (άρα και μη ενδεδειγμένη για να ακούσει τέτοιες συγκρίσεις), ίσως συνδέονται με κάποιου είδους κόμπλεξ, δηλαδή με μια ετερότητα που προβάλλεται ως έλλειψη ή ανεπάρκεια (βλ. και Herzfeld, 1998).

4.3.2. Από τους χρονοχώρους "συνάντησης-συζήτησης"/"απόλαυσης" στο δημόσιο οικείο: "μ' αρέσει να βρίσκομαι εδώ" / "αισθάνομαι σαν στο σπίτι μου"

Τα υποκείμενα στη διάρκεια της εβδομάδας συνηθίζουν να πηγαίνουν, εκτός από τους χώρους της έρευνας, και σε διάφορους άλλους χώρους απόλαυσης στην πόλη. Γενικά, επιλέγουν τους χώρους απόλαυσης που θα επισκεφτούν σε σχέση με παράγοντες όπως η διάθεση, η παρέα, η απόσταση (χωροθέτηση), η μουσική, η αισθητική του χώρου, οι άνθρωποι που συχνάζουν σ' αυτόν. Ειδικό βάρος στο Μεξικό εμφανίζουν στοιχεία όπως το ωράριο του μαγαζιού, καθώς και η χωροθέτησή του σε συνδυασμό με την πιθανή κίνηση που θα συναντήσουν στη διαδρομή. Στην Αθήνα, για κάποια υποκείμενα υπάρχει ένα δίκτυο "μαγαζιών", δηλαδή χώρων απόλαυσης, που πηγαίνουν και συνήθως γνωρίζουν κάποιον από το προσωπικό ή τους ιδιοκτήτες, ή ξέρουν ότι θα συναντήσουν γνωστούς. Η Ισμήνη θα πει: *"συνήθως πάντα κάποιον ξέρω εκεί, δηλαδή και να πάω μόνη μου θα βρω κάποιον που γνωρίζω, είναι κάτι σαν δίκτυο μαγαζιών όπου μαζεύονται άνθρωποι που ξέρω"*.

Στο Μεξικό οι εντάσεις του χώρου, η ασφάλεια ή ανασφάλεια, δηλαδή, που αισθάνονται τα υποκείμενα, προβάλλονται ως στοιχείο επιλογής ή μη ενός χώρου απόλαυσης. Αυτό το στοιχείο αναφέρεται τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες, αν και οι δεύτερες το συσχετίζουν και με την παρενόχληση. Με αυτή την έννοια, η Claudia, εκτός από το Blanco, επιλέγει να πηγαίνει σε ένα μπαρ για γκέι άνδρες, γιατί εκεί δεν αισθάνεται τον κίνδυνο παρενόχλησης (βλ. Πλαίσιο 8). Ο Ernesto (λέκτορας, 32 ετών), αντίστοιχα, προτιμά χώρους όπου αισθάνεται ασφαλής, με την έννοια ότι δεν θα υπάρξουν εντάσεις ή περιπτώσεις καβγά, και συνδέει αυτό το στοιχείο με την ταξικότητα και τον χωρικό διαχωρισμό της μεξικανικής κοινωνίας:

"[…] πηγαίνω λόγω ενός ζητήματος ταξικού, της τάξης που μου αρέσει, μου αρέσει αυτό το είδος του μεσαίου στρώματος της μεξικανικής κοινωνίας που δεν είναι ούτε το

στρώμα […] το ψηλομύτικο, το υπεροπτικό, ούτε είναι το στρώμα το γαμημένο… που οι πλούσιοι λένε ότι το πιο σημαντικό δεν είναι το χρήμα, που οι φτωχοί ξέρουν ότι το μοναδικό σημαντικό είναι το χρήμα, δε γαμιούνται, ούτε κι αυτό, με το κομμάτι το γαμημένο (banda jodida), ε ναι, είναι πολύ ριψοκίνδυνο, με τη Λουζ [τη σύντροφό του] *για παράδειγμα δεν πάω σε τέτοια antros, ζόρικα, έτσι; πάω πια είτε σχεδόν μοναχούλης μου είτε με κολλητούς […] γιατί, ε ναι, πια μεγαλώνεις και φοβάσαι περισσότερο, είσαι πιο υπεύθυνος και βλέπεις πιο καθαρά ότι το κομμάτι που είναι γαμημένο σε αυτή τη χώρα, ναι είναι επικίνδυνο, μπορεί να πάρει φωτιά"*.

Ο Ernesto διαχωρίζει τους χώρους απόλαυσης ανάλογα με την *"κοινωνική τάξη"* και δηλώνει ότι πια αποφεύγει χώρους που συχνάζουν φοιτητές και στρατιώτες ("κατώτερη" τάξη) ή βρίσκονται στο Polanco ή στο San Ángel (περιοχές που συνδέονται με χώρους απόλαυσης ανώτερων στρωμάτων). Οι χώροι απόλαυσης κατώτερων στρωμάτων συνδέονται με την επικινδυνότητα, ενώ των ανώτερων με την "επίδειξη". Ο ίδιος θα μιλήσει για τη *"διεστραμμένη κοινωνική ζωή στο Μεξικό"* και για μέρη όπου ο κόσμος πηγαίνει *"για να επιδείξει τον πλούτο του ή να κάνει πασαρέλα"*, *"για να κοιταχτεί και να τον κοιτάξουν"*.

ΠΛΑΙΣΙΟ 8: Επιλογή χώρου απόλαυσης σε σχέση με παρενόχληση
"Το Όασις είναι ένα μέρος για γκέι, αλλά γκέι άντρες, οπότε είναι γαμώ, πάω συχνά τελευταία, σχεδόν όλη τη διάρκεια του χρόνου, γιατί τουλάχιστον δεν αισθάνομαι ότι με παρενοχλούν, ξέρω ότι αν σηκωθώ να πάω στην τουαλέτα, δεν θα με κοιτάνε, δεν θα πάνε να μου την πέσουνε κάθε φορά που σηκώνομαι, έτσι; Είναι φοβερό μέρος, [γιατί] *μπορώ να πάω, πηγαίνω με τους φίλους μου, καλά αυτοί κάνουν πολύ καμάκι [γέλια], κι εγώ αισθάνομαι πολύ χαλαρή, γιατί δεν έχω ούτε να αποφύγω παρενοχλήσεις, ούτε ματιές, έτσι; γιατί κάποιες φορές γυρνάς να κοιτάξεις ένα άλλο τραπέζι, μόνο και μόνο για να δεις ποιος κάθεται, και σου κλείνουν το μάτι, σου σηκώνουν το ποτήρι, σε κερνάνε…* [εκεί] *δεν αισθάνομαι ότι με παρενοχλούν, ούτε τίποτα, μπορώ να σηκωθώ να χορέψω μόνη μου ή με τους φίλους μου, πηγαίνω με τέσσερις-πέντε γκέι, έτσι; […] οπότε πάμε, χορεύουμε, χορεύω μόνη μου, ξανακάθομαι, παραγγέλνω άλλη μια μπίρα, χωρίς πρόβλημα, ξέρω ότι μπορώ να πιω όσο θέλω και να μην έχω τον κίνδυνο ότι κάποιος θα πάει να μου την πέσει, οπότε είναι ένας άλλος χώρος που μου αρέσει"*. [Claudia]

Αρκετά υποκείμενα και στις δύο πόλεις αναφέρουν το στοιχείο της προτίμησης χώρων απόλαυσης που δεν επιβάλλουν έναν τρόπο/πρότυπο συμπεριφοράς. Δηλώνουν ότι προτιμούν χώρους που δεν θεωρούν *"δήθεν"*, *"στημένους"* ή *"στιλιζαρισμένους"*, χωρίς να συνδέουν αυτό το στοιχείο, όπως ο Ernesto, με ταξικά χαρακτηριστικά. Ο Juan Manuel θα πει: *"η ομοιότητα στα antros στα οποία πηγαίνω συνήθως είναι ότι ο κόσμος που συχνάζει δεν είναι ψωνάρες, έτσι; δηλαδή, ε, ντύνονται κανονικά, μερικές φορές ούτε χτενίζεται κάποιος για να πάει […]*

παρ' όλ' αυτά μου φαίνονται πιο αυθεντικοί αυτοί οι άνθρωποι, μου φαίνεται σαν πιο ειλικρινές, έτσι; και μου αρέσει περισσότερο να βρίσκομαι σ' αυτό το χώρο". Το στοιχείο του "δήθεν", δηλαδή, συνήθως συνδέεται με συγκεκριμένα πρότυπα κόσμου που συχνάζει σε ένα χώρο, αλλά και με πρότυπα συμπεριφοράς που μπορεί να επιβάλει ο χώρος. Η Ζωή, για παράδειγμα, προτιμά χώρους απόλαυσης που δεν πρέπει να είναι *"κάπως στημένη, κάτι να παίζω τέλος πάντων σ' αυτά τα μέρη"*. Αντίστοιχα στο Μεξικό, η Diana θα πει: *"δεν μου αρέσουν τα μέρη που απευθύνονται σε συγκεκριμένα πρότυπα ανθρώπων, δηλαδή γενικά πάντα είναι μέρη όπου δεν δίνουν σημασία σε, που δεν βάζουν τους ανθρώπους σ' ένα καλούπι"*. Γενικά, τα υποκείμενα και στις δύο πόλεις νιώθουν πιο άνετα και δείχνουν να προτιμούν "ανοιχτούς" χώρους όπου πηγαίνει όλων των "ειδών" ο κόσμος. Ο Παναγιώτης θα μιλήσει για μέρη όπου *"αισθάνεσαι ελεύθερα, όπως και να πας"*, *"με ενδιαφέρει δηλαδή ο οποιοσδήποτε να μπορεί* [να πάει] *σ' ένα μέρος, όμορφος, άσχημος, φτωχός, πλούσιος, μαλάκας, έξυπνος και τα λοιπά"*.

Προφανώς, τα υποκείμενα ορίζουν (αρνητικά) την "επίδειξη", το "δήθεν", τα "πρότυπα" και (θετικά) την "ανοικτότητα" των χώρων απόλαυσης, σε σχέση με τη δική τους "θέση". Πάντως, ενδεικτικό του χαρακτήρα ενός μαγαζιού είναι ο κόσμος που συχνάζει, και τα υποκείμενα αναφέρουν μια γενικότερη ταύτιση με τον κόσμο που πηγαίνει στους προτιμώμενους χώρους απόλαυσης. Τα υποκείμενα φαίνεται να διαθέτουν κάποιους τρόπους, δύσκολα προσδιορίσιμους, αναγνώρισης κοινών κοινωνικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών. Στο Μεξικό, όπου υπάρχει εντονότερος κοινωνικός διαχωρισμός, αυτή η ταύτιση με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά κόσμου χώρων απόλαυσης εκφράζεται και αντιθετικά με άλλους χώρους απόλαυσης. Στην Αθήνα, όπου εμφανίζεται μεγαλύτερη ταξική ανάμειξη των καταναλωτών, όπως σημειώνει και η σχετική έρευνα του Ν. Σουλιώτη (2007), τα υποκείμενα εμμένουν περισσότερο στην πολιτισμική ταύτιση με τον κόσμο των συγκεκριμένων χώρων απόλαυσης. Τα λόγια της Βούλας για τους χώρους απόλαυσης που πηγαίνει είναι ενδεικτικά:

"[…] θέλω να μου πηγαίνει ο κόσμος. Πρέπει, λοιπόν, αισθητικά τουλάχιστον να μου πηγαίνει ο κόσμος που βρίσκεται μέσα σ' αυτό το χώρο. […] Σαν να 'χουμε μια κοινή αισθητική, χωρίς να είναι η ίδια, αλλά νομίζω ότι υπάρχει μια κοινή αισθητική, τώρα αυτό πολλές φορές σε παραπλανεί και νομίζεις ότι έχεις και, έτσι, κοινά πράγματα και κοινή αντίληψη μ' αυτούς τους ανθρώπους, χωρίς να είναι απαραίτητο, αλλά σου δίνεται αυτή η αίσθηση, ότι με πολλούς απ' αυτούς θα 'χες κάτι να πεις, αυτό, μπορεί να είναι και ψέμα, να μην έχεις τίποτε να πεις, αλλά υπάρχει αυτή η αίσθηση, ότι με πολλούς απ' αυτούς θα είχες κάτι να πεις αν χρειαζόταν να μιλήσεις. […] Και, τέλος

πάντων, υπάρχουν κοινά πράγματα μ' αυτ[ούς], *δηλαδή το ότι είμαστε εδώ, το ότι θέλουμε να είμαστε εδώ, το ότι μας αρέσουν οι μουσικές που είναι εδώ, το ότι μας αρέσει όλο αυτό το κλίμα που υπάρχει εδώ, το ότι δουλεύουμε κι οι δύο στο Γαλάζιο, εγώ κι όλοι αυτοί τέλος πάντων, από μόνο του δίνει κοινά πράγματα. Αρκετούς απ' αυτούς τους ανθρώπους, καλά όχι απαραίτητα, ναι, ναι, τέλος πάντων, αυτό… Μ' αρέσουν τα ντυσίματά τους, μ' αρέσουν τα μαλλιά τους…"*

Οι <u>επιλεγμένοι χώροι της έρευνας</u> αναδείχθηκαν και από τα υποκείμενα ως χρονοχώροι συνάντησης-συζήτησης, δηλαδή επαληθεύθηκε μια αφετηριακή υπόθεση της διατριβής: Η "συνάντηση" μπορεί να αναφέρεται τόσο στην παρέα με την οποία πάει κάποιος ή κάποια όσο και σε πιθανές τυχαίες συναντήσεις με άλλα άτομα. *"Γενικά τόσο εδώ* [στο Naranja] *όσο και στο άλλο μέρος* [σ' ένα μπαρ που συχνάζει] *έρχονται φίλοι, έρχονται φίλοι από, επιπλέον κόσμος που έχω χρόνια να δω, οπότε τους συναντάω εδώ κι αυτό μου δίνει πολλή χαρά, ε, πολλή χαρά, και γι' αυτό συνεχίζω να πηγαίνω σ' αυτά τα μέρη"*, θα πει ο Emiliano. Η Βαρβάρα βρίσκει μερικές φορές το Πράσινο κουραστικό και χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως χώρο, αλλά πηγαίνει εκεί γιατί συναντάει γνωστούς. Το ίδιο το χαρακτηριστικό του μέρους ως χρονοχώρου συνάντησης μπορεί ενίοτε να αποτελέσει και αποτρεπτικό παράγοντα επίσκεψης, καθώς τα υποκείμενα μπορεί να θέλουν να αποφύγουν συγκεκριμένα πρόσωπα.

Οι περισσότερες και οι περισσότεροι, επίσης, τονίζουν ότι τα συγκεκριμένα μέρη ενδείκνυνται για συζήτηση. Και στις δύο πόλεις υπάρχουν θετικές αναφορές στο θόρυβο που δημιουργούν οι συζητήσεις: *"υπάρχει έτσι φασαρία, φασαρία από συνομιλίες, ταυτόχρονα παντού, κι έτσι βγάζει μια ζωντάνια αυτό το πράγμα"*, θα πει ο Άλκης για το Πράσινο. Για το Negro και το Blanco τα υποκείμενα θα εκφράσουν ικανοποίηση για το γεγονός ότι δεν υπάρχει η δυνατή μουσική που κυριαρχεί σε πολλές cantinas και δυσκολεύει τη συζήτηση. Η Lucía θα τονίσει το πρόβλημα του θορύβου σε διάφορους χώρους απόλαυσης στο Μεξικό που συνηθίζουν να έχουν τηλεόραση ανοιχτή σε μεγάλη ένταση, στοιχείο που θεωρεί ιδιαίτερα ενοχλητικό.

Γενικότερα, θα λέγαμε ότι τα υποκείμενα επιλέγουν μέσα στην καθημερινότητά τους να επισκεφτούν τους χώρους της έρευνας για να χαλαρώσουν, να συναντήσουν φίλους και να συζητήσουν. Η χαλάρωση εμφανίζεται ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό αυτών των χρονοχώρων (βλ. και 4.2.2), παρ' όλο που για κάποιους και κάποιες μπορούν και να αποτελούν και χρονοχώρους εργασίας. Η Ισμήνη, ο Jorge, ο Pablo και η Βαρβάρα αναφέρουν ότι έχουν πραγματοποιήσει και επαγγελματικές συναντήσεις στους χώρους –μάλιστα, η τελευταία αναφέρει και χρήση λάπτοπ στο Πράσινο–, η Leticia καμιά φορά προετοιμάζει μαθήματα, ενώ η

Eréndira έχει χρησιμοποιήσει το Naranja και ως τόπο συνεδριών ψυχοθεραπείας. Κάποια από τα υποκείμενα θα τονίσουν τη χαλαρότητα του τόπου και του χρόνου ακόμα κι όταν συνδέεται με εργασιακές δραστηριότητες. Η χαλάρωση, λοιπόν, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν αυτούς τους χώρους από άλλους χρονοχώρους (έντασης) της καθημερινότητας, κυρίως από χρονοχώρους εργασίας, υποχρεώσεων ή, ακόμα, και διαδρομών στην πόλη. Η χαλαρότητα εντείνεται και από την αίσθηση άνεσης στο χώρο που, όπως θα δούμε, τους διαφοροποιεί από άλλους χρονοχώρους απόλαυσης.

Οι επιλεγμένοι χώροι συνάντησης-συζήτησης, όπως έδειξαν οι συνεντεύξεις, αποτελούσαν για την πλειονότητα των υποκειμένων τούς χώρους με την υψηλότερη επισκεψιμότητα σε σχέση με άλλους χώρους απόλαυσης. Η πλειονότητα των υποκειμένων, δηλαδή, αναφέρει το συγκεκριμένο μέρος ως το χώρο που επισκέπτεται πιο συχνά όταν “βγαίνει έξω”. Αυτό το χαρακτηριστικό, αν και δεν είχε αποτελέσει κριτήριο ως προς την επιλογή υποκειμένων, αναδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντικό στην πορεία της επεξεργασίας του υλικού. Όπως έχει αναφερθεί, στην Αθήνα, η συχνότητα επισκέψεων στους συγκεκριμένους χώρους μπορεί να κυμαινόταν από κάθε μέρα μέχρι μια φορά την εβδομάδα ή το 15ήμερο. Στο Μεξικό, η συχνότητα ήταν πιο αραιή: συχνή επισκεψιμότητα μπορεί να σήμαινε μια φορά την εβδομάδα. Βέβαια, η συχνότητα πρέπει να εξεταστεί πάντα σε σχέση με τις συνολικές εβδομαδιαίες εξόδους ενός ατόμου και όχι σε σχέση με τον απόλυτο αριθμό των επισκέψεων. Και στις δύο πόλεις, όταν ο συγκεκριμένος χώρος απόλαυσης βρισκόταν στην ίδια συνοικία με το χώρο εργασίας και κυρίως κατοικίας, η συχνότητα αυξανόταν. Είχε ενδιαφέρον ότι οι συγκεκριμένοι χώροι αποτελούσαν βασικά χώρους ενταγμένους στην (εργασιακή) καθημερινότητα. Με αυτή την έννοια, αρκετά υποκείμενα στη σαββατιάτικη έξοδό τους δεν επέλεγαν να επισκεφτούν τους χώρους έρευνας ή περνούσαν από κει για λίγο και συνέχιζαν μετά σε άλλο μαγαζί. Στην Αθήνα υπάρχουν υποκείμενα που αποφεύγουν τα συγκεκριμένα μέρη τα Σαββατοκύριακα γιατί έχουν πολύ κόσμο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό, εκτός από την επισκεψιμότητα, που διαχωρίζει τους συγκεκριμένους χώρους από άλλους χρονοχώρους απόλαυσης είναι ότι τα άλλα μέρη που πηγαίνουν τα υποκείμενα συνήθως χαρακτηρίζονται ως πιο απρόσωπα, πιο ξένα, είναι μέρη όπου αισθάνονται λιγότερο άνετα. Αυτό το στοιχείο, όπως θα φανεί

στη συνέχεια, είναι αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης πρακτικής και μιας ενεργητικής διαδικασίας οικειοποίησης του χώρου. Είναι ενδιαφέρον ότι το ίδιο μαγαζί μπορεί να χαρακτηριστεί ως απρόσωπο ή οικείο από διαφορετικούς ανθρώπους.

Τι είναι, λοιπόν, αυτοί οι χώροι; Ποια χαρακτηριστικά τούς διακρίνουν από άλλους "χώρους απόλαυσης"; Από κάποιους και κάποιες στην Αθήνα χαρακτηρίζονται ως *στέκια*. Ο Αλέκος θα πει, *"μ' αρέσει να 'χω στέκια, αυτό είναι ένα στέκι που το κάνουν κι άλλοι άνθρωποι που έρχονται εδώ, και συναντιούνται διάφοροι άνθρωποι χωρίς ραντεβού, τσουπ, αυτό το καλό έχει αυτό το μέρος, που το δίπλα δεν το έχει ας πούμε […] γενικά δεν το συναντάς σε πολλά μέρη και όταν το συναντάς και σ' αρέσει έρχεσαι συχνά"*. Στην Ελλάδα ονομάζουμε ένα χώρο "στέκι"[72] αν παρατηρήσουμε τη δημιουργία μιας χαλαρής κοινότητας τακτικών θαμώνων. Ο Ε. Παπαταξιάρχης (1998), μελετώντας το καφενείο, συνδέει την έννοια του στεκιού με την ανοικτότητα και τη ρευστότητα του χώρου: "οι άνδρες 'περνούν' από το καφενείο, δεν ανήκουν σ' αυτό" (σ. 214), αλλά σημειώνει, παράλληλα, ότι οι τακτικοί πελάτες αντιλαμβάνονται το χώρο σχεδόν ως ιδιωτικό (υποσ. 8). Ένα στέκι, σύμφωνα με τη Δ., πληροφορήτριά μου, χρόνια εργαζόμενη σε μπαρ και καφέ, χαρακτηρίζεται από τα εξής στοιχεία: αυξημένη συχνότητα επίσκεψης σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των εξόδων, δυνατότητα να πάει κάποιος ή κάποια μόνη της, πιθανή συνάντηση με γνωστούς ή φίλες χωρίς προηγούμενη επικοινωνία, γνωριμία με τους ιδιοκτήτες ή το προσωπικό. Στην Αθήνα, οι χώροι επιλογής ήταν στέκια για τα υποκείμενα, σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό. Προφανώς, υπάρχουν διαβαθμίσεις στα αναφερθέντα χαρακτηριστικά (για παράδειγμα, στη συχνότητα των επισκέψεων).

Στο Μεξικό οι ειδικοί πληροφορητές θεωρούν ότι δεν υπάρχουν στέκια σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό και, κυρίως, με την έννοια του συχνάζω/συναντώ γνωστούς. Υποστηρίζουν ότι μπορεί να υπάρχουν κάποιες προτιμήσεις, αλλά η συχνότητα επίσκεψης είναι σχετική και είναι δύσκολο κάποιος/α να συναντά τυχαία γνωστούς (J. Caballeros). Πάντως, τα άτομα από τα οποία πήρα συνέντευξη συχνά ανέφεραν ότι στους χώρους έρευνας βρίσκουν γνωστούς ή υπάρχουν γνωστές φάτσες. Στοιχεία όπως τέτοιες τυχαίες συναντήσεις, η γνωριμία με τους ιδιοκτήτες ή το προσωπικό και η δυνατότητα να πάει κανείς/μία μόνος του ή μόνη της εμφανίζονται και στις αφηγήσεις του Μεξικού. Βέβαια, η γνωριμία με τους ιδιοκτήτες ή το προσωπικό μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να είναι πιο τυπική, ή η συχνότητα των

[72] Σύμφωνα με το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, στέκι είναι "κάθε χώρος (κατάστημα, αίθουσα, κτήριο) στον οποίο συχνάζει κανείς" (Μπαμπινιώτης, 1998).

επισκέψεων σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των εξόδων να μην είναι τόσο αυξημένη όσο στην Αθήνα. Η βασική διαφορά βρίσκεται στο ότι στην Αθήνα η τυχαία συνάντηση με γνωστούς και η γνωριμία με το προσωπικό ή τους ιδιοκτήτες θεωρείται ότι επιτρέπουν να πάει κάποιος/α μόνος ή μόνη στο χώρο. Γενικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι κάποια από τα χαρακτηριστικά του "στεκιού" εμφανίζονται και στο Μεξικό, με διαφορετικές διαβαθμίσεις και σε διαφορετικό χωροκοινωνικό πλαίσιο από αυτό της Αθήνας. Παρ' όλα αυτά, δεν θα θεωρήσω τα μαγαζιά στο Μεξικό ως "στέκια", γιατί πιστεύω ότι υπάρχουν διαφορές ως προς τις πρακτικές που συνδέονται με αυτούς τους χώρους και, επίσης, δεν γνωρίζω κατά πόσο το φαινόμενο είναι ευρύτερα διαδεδομένο. Βέβαια, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, εμφανίζονται και σημαντικές ομοιότητες ως προς τα βιώματα των συγκεκριμένων χρονοχώρων.

Ως προς τη δυνατότητα να πάει κανείς μόνος ή μόνη[73], υπάρχει η εξής διευκρίνιση που πρέπει να γίνει: αν κάποια πάει μόνη για να παραμείνει μόνη ή αν κάποια πηγαίνει μόνη με τη σιγουριά ότι θα συναντήσει τυχαία γνωστούς/ές. Στην Αθήνα, ενώ τα υποκείμενα μπορεί να βγαίνουν μόνα τους (χωρίς παρέα), κανένας και καμία δεν συνηθίζει να πηγαίνει σε ένα χώρο απόλαυσης για να κάτσει μόνος του. Πηγαίνουν σε συγκεκριμένους χώρους γιατί ξέρουν ότι θα συναντήσουν γνωστούς ή φίλους, δηλαδή ακόμα κι αυτές που βγαίνουν μόνες τους το κάνουν για να ανταλλάξουν δυο κουβέντες, ακόμα κι αν αυτές οι δυο κουβέντες μπορεί να είναι με τον μπάρμαν ή το σερβιτόρο. Ο Κυριάκος θα πει χαρακτηριστικά: *"δεν πας να τα πιεις μόνος σου και να φύγεις, θα πας να πιεις και να πεις και καμιά κουβέντα"*. Στο Naranja, που είναι βέβαια καφέ, υπάρχουν υποκείμενα που πηγαίνουν μόνα τους για να κάτσουν μόνα τους – κάποιες φορές με πρόθεση να διαβάσουν ένα βιβλίο ή ακόμα και να κάνουν κάτι σχετικό με την εργασία τους. Στο Blanco, αν και τα υποκείμενα συνηθίζουν να πηγαίνουν με παρέα, υπάρχουν κάποιοι που πηγαίνουν και μόνοι τους, ξέροντας ότι κάποιο γνωστό θα συναντήσουν ή, έστω, θα μιλήσουν με το σερβιτόρο. Πρέπει να σημειωθεί ότι κανένα από τα υποκείμενα δεν πηγαίνει μόνο του στο Negro.

Υπάρχουν δύο παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν σε σχέση με τις διαφορετικές πρακτικές στις δύο πόλεις: Πρώτον, στο Μεξικό, ο διαφορετικός χαρακτήρας ενός καφέ και μιας cantina: η Marta, για παράδειγμα, θεωρεί το καφέ ως

[73] Πρέπει να σημειωθεί ότι η επίσκεψη κατά μόνας δεν έχει ως κυρίαρχο στόχο το φλερτάρισμα, το οποίο, αν και γενικότερα συμβαίνει σε αυτούς τους χώρους, δεν συγκαταλέγεται στους βασικούς λόγους επιλογής του χώρου από τα συγκεκριμένα υποκείμενα. Βλ. και υποσημείωση αρ. 77.

πιο *"προσωπική φάση"* όπου πηγαίνει είτε μόνη της είτε με άλλο ένα άτομο, ενώ συνδέει τις cantinas με συμβίωση περισσότερων ατόμων, ενώ, αντίστοιχα, ο Pedro προσδιορίζει το Naranja ως πιο ήρεμο χώρο από το Negro. Δεύτερον, στην Αθήνα πιθανότατα τα υποκείμενα πηγαίνουν μόνα τους σε ένα μέρος γιατί αισθάνονται περισσότερο τη σιγουριά ότι θα βρουν γνωστούς, με άλλα λόγια, οι δεσμοί που αναπτύσσονται ίσως έχουν μια πιο σταθερή βάση. Αυτή η σχέση μοναχικότητας - κοινωνικότητας δεν γνωρίζω αν είναι τυχαία ή αν έχει πολιτισμικό υπόβαθρο, δηλαδή δεν γνωρίζω αν αυτό το φαινόμενο είναι τυχαίο, των ανθρώπων από τους οποίους πήρα συνέντευξη, ή αν συνδέεται με πολιτιστικά και χωρικά στοιχεία. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο Μεξικό έχουν διαφορετική σημασία παράγοντες όπως οι χρονοβόρες μετακινήσεις στην πόλη ή η δυνατότητα για τις γυναίκες να επισκέπτονται μόνες τους ένα καφέ (και όχι μια cantina). Με άλλα λόγια, οι παραπάνω διαπιστώσεις θα μπορούσαν να είναι ενδεικτικές τόσο μιας διαφορετικής κοινωνικότητας μεταξύ των δύο χωρών όσο και των πρακτικών δυσκολιών μετακίνησης και συνάντησης για τις καθημερινότητες που διαμορφώνονται στην πόλη του Μεξικού.

Είναι, πάντως, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες οι διηγήσεις των γυναικών στην Αθήνα που βγαίνουν μόνες τους με την προοπτική, όπως ανέφερα, να ανταλλάξουν δυο κουβέντες ή και περισσότερες. Κάποιες το θεωρούν ιδιαίτερα σημαντικό ότι μπορούν να πηγαίνουν μόνες τους στους χώρους έρευνας και να αισθάνονται άνετα και διαχωρίζουν, με βάση αυτό το χαρακτηριστικό, το συγκεκριμένο μέρος ως προς άλλα, στα οποία και δεν ακολουθούν αυτή την πρακτική: *"δεν νιώθω σ' όλους τους χώρους άνετα να καθίσω μόνη μου, εδώ πέρα είναι άνετα"*, θα πει η Ζωή. Η Δανάη εξηγεί την πρακτική που έχει αναπτύξει σε σχέση με το Κόκκινο:

"Μου 'χει τύχει να είμαι εδώ [σπίτι], *να θέλω να βγω για ποτό, να μη βρίσκω κάποιον και δεν ήμουνα και στη διάθεση να πάρω σαράντα τηλέφωνα για να βρω σώνει και καλά κάποιον. Νισάφι πια, είμαι 33 χρονών γυναίκα, θέλω να πιω ένα ποτό, δεν χρειάζεται να κινηθεί το σύμπαν για να βρω το… δε γουστάρω κιόλας, μπορεί να βρω κάποιον και να μη γουστάρω αυτόν, την παρέα του, να μου λέει πράγματα τα οποία… και θέλω να πιω ένα ποτό, ωραία, κατεβαίνω Κόκκινο, ντύνομαι, φτιάχνομαι, έχω όρεξη και πάω να πιω ένα ποτό. Δεν έχω νιώσει να… εντάξει, έχει τύχει να με φλερτάρουν και τέτοια, εντάξει στο επίπεδο που θα μπορούσα να το* [ελέγξω]*… και να μην είναι κι εκεί ο Παύλος* [φίλος της, εργαζόμενος στο χώρο], *έτσι, μέρες που δεν είναι ο Παύλος, σου λέω, απ' την άλλη ήταν μεγάλη ανάγκη μου να βγω για ποτό, να δω κόσμο, να βγω εκτός σπιτιού, βρε παιδί μου […] μ' αρέσει να είμαι κι ανεξάρτητη κι αυτόνομη, δηλαδή, εντάξει, πώς θα γίνει τώρα, ωραίο να έχεις παρέα, αλλά τι να κάνουμε, άμα δεν μπορείς να βρεις εκείνη τη στιγμή, δεν θα πιω ένα ποτό; δεν θα βγω έξω; θα πάθω ήττα, ξέρεις, να νιώθεις τέτοιους δεσμούς, τέτοιους περιορισμούς"*.

Η πρακτική της Δανάης να βγει έξω μόνη της συνδέεται με ένα χώρο που τον χαρακτηρίζει ως οικείο και άνετο. Θα περιγράψει το Κόκκινο ως: *"Οικείο, φιλόξενο σχετικά, για μπαρ πάντα, γι' αυτό που είναι, ναι, ζεστό που σου είπα, γιατί τα παιδιά έχουνε χιούμορ, θα πούνε μια βλακεία, θα γελάσεις, θα κεράσουνε ένα σφηνάκι, θα αισθανθείς πιο… ότι ανήκεις κι εσύ κάπου εκεί"*. Τι αντιπροσωπεύουν, λοιπόν, αυτοί οι χρονοχώροι στην καθημερινότητα στην πόλη ώστε να μπορούν να επηρεάζουν τις πρακτικές των υποκειμένων; Τι προκαλεί αυτή την άνεση με το χώρο, στοιχείο που αναφέρεται και από άλλα υποκείμενα;

Είναι ενδεικτικό ότι λέξεις όπως *"ζεστό"*, *"φιλικό"*, *"προσιτό"*, *"άνετο"* και, κυρίως, *"οικείο"* επανέρχονταν στις αφηγήσεις των υποκειμένων και στις δύο πόλεις ως προς την αίσθηση που έχουν για τους (χρονο)χώρους έρευνας. Τα υποκείμενα αναγνώριζαν για τους χώρους προτίμησής τους μια αίσθηση οικειότητας που είχαν δημιουργήσει τόσο με το χώρο όσο και με τους ανθρώπους του. Τα στοιχεία που διαμορφώνουν αυτή την οικειότητα εμφανίζονται στην αλληλοσυσχέτισή τους και δεν υπάρχουν αυτόνομα. Το οικείο, δηλαδή, συνδέεται για άλλους περισσότερο με το ένα χαρακτηριστικό και για άλλες με το άλλο, για παράδειγμα, μπορεί να συσχετιστεί με τη γνωριμία με το χώρο και τις αναμνήσεις ή τη σιγουριά της συνάντησης με γνωστούς και γνωστές. Σίγουρα, πάντως, η οικειότητα συγκροτείται εμπειρικά και βιωματικά από ένα σύνολο χαρακτηριστικών που αλληλεξαρτώνται. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, για κάποιους ένα μαγαζί μπορεί να είναι απρόσωπο, ενώ για άλλες το ίδιο μαγαζί να είναι οικείο.

Αυτή η οικειότητα, λοιπόν, ξεκινά με μια πρώτη γνώση για το χώρο, τη χωροθέτησή του και την ενσωμάτωσή του στις καθημερινές διαδρομές των υποκειμένων. Η οικειότητα κατασκευάζεται σταδιακά με το χώρο και τους ανθρώπους του (θαμώνες, εργαζόμενους/ες, ιδιοκτήτες/ριες), με τις συζητήσεις, τις σχέσεις και τις δικτυώσεις που αναπτύσσονται. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι γνωστές φάτσες, ως αποτέλεσμα της συχνής επισκεψιμότητας και της δημιουργίας μιας σχέσης με το χώρο, αποτελούν σημάδι οικειότητας. Η διαδικασία παραγωγής αυτού που θα ονομάσω ***δημόσιο οικείο*** είναι περίπλοκη, εξαρτάται από διάφορους παράγοντες και οι ιστορίες (ή διαδρομές) της οικειότητας είναι δύσκολο να αποτυπωθούν εκ των υστέρων. Όπως χαρακτηριστικά θα πει η Ισμήνη: *"Αυτό δεν το έχω καταλάβει ποτέ, δηλαδή απλώς γίνεται συνήθεια, νομίζω, δηλαδή, κάποιος αρχίζει*

να πηγαίνει κάπου και μετά πηγαίνεις και συ και είναι ωραία και παραμένεις εκεί. Δεν έχω καταλάβει ποτέ πώς γίνεται και κάποια μέρη γίνονται στέκια ενώ κάποια άλλα όχι". Στην Αθήνα, για παράδειγμα, τονίζεται η ανάπτυξη σχέσεων ως αποτέλεσμα της συχνής επισκεψιμότητας: *"ξεκινάς να πας σ' ένα χώρο επειδή σ' αρέσει και σιγά σιγά γνωρίζεσαι, αποκτάς φιλίες, και ας μην είχες, αν σ' αρέσει πολύ ο χώρος και πας τακτικά αρχίζεις ν' αποκτάς φιλίες, κάτι επαναλαμβανόμενο γίνεται… σε γνωρίζουν και τους γνωρίζεις, αν θέλεις… θέλεις δε θέλεις"*, θα πει ο Αλέκος. Γενικά, στις συνεντεύξεις εστίασα κυρίως στο αποτέλεσμα, δηλαδή σε υπάρχουσες καταστάσεις δημόσιου οικείου που συνδυάζουν χαρακτηριστικά παρόμοια, αλλά διαφορετικής υφής, ιστορίας και έντασης, για το κάθε υποκείμενο. Σημαντική ιδιότητα αυτών των χαρακτηριστικών είναι η ρευστότητά τους, η συνεχής διαδικασία συγκρότησής τους.

Για να γίνει, βέβαια, ένα μέρος δημόσιο οικείο πρέπει να γίνει μέρος της διαδρομής του υποκειμένου. Είναι ενδιαφέρον ότι αυτούς τους χώρους σχεδόν πάντα τους μαθαίνουν από στόμα σε στόμα, δηλαδή μαθαίνουν για κάποιο χώρο από φίλους και φίλες, κάποιος θα τους τον αναφέρει ή κάποια τούς πάει[74]. Μόνο δύο άτομα σε κάθε πόλη ανέφεραν ότι το μέρος επιλογής το είδαν κάνοντας βόλτα ή περπατώντας στην περιοχή. *"Γενικά κάποιος στο λέει, έτσι; σου λέει, ή κάποιος το ανακαλύπτει και ο ένας το λέει στον άλλον, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τα του κέντρου, με την Casa Vecina* [πρόκειται για καινούργιο χώρο απόλαυσης], *κάποιος πάει και σου λέει, 'ε, πρέπει να πας στο τάδε μπαρ', έτσι; κανονίζεις με τον κόσμο που έχει μάθει αυτό το νέο, πας, το βλέπεις,* [το] *ανακαλύπτεις, σου αρέσει, και μετά αρχίζει να γίνεται μέρος της διαδρομής σου"*, θα πει η Elena.

Στο να γίνει ο χώρος *"μέρος της διαδρομής"* συμβάλλει, προφανώς, και η χωροθέτησή του, που για τους χώρους που μας ενδιαφέρουν αφορά το κέντρο της πόλης. Το κέντρο, υποστηρίζουν τα υποκείμενα, *"βολεύει"*. Ο Παναγιώτης εξηγεί: *"Εντάξει… τις περισσότερες φορές τα μέρη δεν τα επιλέγεις, σε επιλέγουν, δηλαδή και λόγω δουλειάς, εργασίας, όταν κινείσαι σε ένα χώρο μοιραία δεν μπορείς να πας, ξέρω 'γώ, εγώ δουλεύω και ζω στο κέντρο, δεν μπορώ να πάω, να τρέχω στη Γλυφάδα ή στην Κηφισιά ή ξέρω 'γώ, ή κάπου πιο μακριά, οπότε μοιραία προσπαθώ να επιλέξω ένα χώρο που ταιριάζει κατά κάποιο τρόπο και στην αισθητική μου και στην εε… και*

[74] Είναι ενδιαφέρον ότι τα υποκείμενα τόσο στην Αθήνα όσο και στο Μεξικό χρησιμοποιούν τα σχετικά περιοδικά που κυκλοφορούν (οδηγούς πόλεις) μόνο ως πηγή πληροφοριών για άλλου τύπου χώρους και δραστηριότητες, όπως εστιατόρια, συναυλίες και εκθέσεις.

πώς αντιλαμβάνομαι γενικά τα πράγματα, τον κόσμο που συχνάζει, όλ' αυτά". Με άλλα λόγια, η περιοχή που "κινείται" ο Παναγιώτης ορίζει και τους χώρους απόλαυσης σε σχέση, όπως είπαμε και στην αρχή, με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του κόσμου. Για την Ισμήνη, η θέση ενός μαγαζιού στο κέντρο σημαίνει ότι υπάρχουν αρκετά μαγαζιά σε κοντινές (περπατήσιμες) αποστάσεις, πράγμα που συμβάλλει στην ευκολότερη συνάντηση με φίλους. Στο Μεξικό, αντίστοιχα, ένας χώρος στο κέντρο φαίνεται ευκολότερα προσβάσιμος για ανθρώπους που μπορεί να μένουν σε διαφορετικές γειτονιές, αλλά ταυτόχρονα βρίσκεται στο μέσο διαδρομών προς άλλες δραστηριότητες και κατευθύνσεις. Η Adriana θα πει για το Negro ότι, λόγω θέσης, μπορεί να πάει κόσμος και από το βορρά και από το νότο της πόλης, και επιπλέον: *"βρίσκεται στη μέση όλων, στη μέση του δρόμου για το σπίτι σου, στη μέση του δρόμου για τα πάρτι"*.

Η Claudia συγκεντρώνει στο παρακάτω απόσπασμα αρκετά χαρακτηριστικά που επαναλαμβάνουν τα υποκείμενα για τα οικεία αυτά μέρη:

"[…] για μένα σημαίνει ένα μέρος... ένα μέρος που το 'χω μες στην καρδιά μου (un lugar bien entrañable), έτσι; βασικά εμένα μ' αρέσει πολύ η πόλη του Μεξικού, την αγαπάω, έτσι; οπότε αυτό για μένα είναι σαν ένα καταφύγιο, έτσι; σαν ένα μέρος όπου εγώ ξέρω ότι θα συναντήσω φίλους, και πια ο Yuri [βασικός σερβιτόρος] *είναι κάτι σαν φίλος, έτσι; είναι ένα μέρος που έχω στην καρδιά μου, δεν είναι το σπίτι μου, αλλά είναι σαν το σπίτι μου, έτσι; αλλά είναι ένα μέρος που θα μπορούσε να είναι το σπίτι μου [γέλια], αν είχε ένα κρεβάτι, είναι σαν παράρτημα, είναι σαν ένα μέρος πολύ οικείο (bien familiar) όπου μπορώ να συναντήσω φίλους, όπου αισθάνομαι ότι είμαι καλά (bien a gusto)*[75]*, δεν αισθάνομαι ότι πρέπει να βάλω μια μάσκα, αλλά ότι μπορώ να αφεθώ, να είμαι εγώ. Ναι, σε άλλα μέρη για παράδειγμα αισθάνομαι ότι πρέπει να είσαι πολύ στημένος (formal), μέχρι που περνάει κάνα μισάωρο και χαλαρώνεις κι εντάξει, έτσι; αλλά εδώ μπαίνω και πια νιώθω καλά, είναι ένα μέρος όπου είμαι εγώ, έτσι;"*

[75] Αντίστοιχη έκφραση που χρησιμοποιείται για τους χώρους εκτός από το "me siento a gusto" (αισθάνομαι/νιώθω καλά), είναι το "estoy a gusto", που σε ελεύθερη μετάφραση σημαίνει: είμαι καλά, βρίσκομαι σε αρεστή κατάσταση, μ' αρέσει εδώ. Στα ισπανικά υπάρχουν δύο ρήματα για το είμαι: το ένα –estar– συνδέεται με τον τόπο, το χώρο και με παροδικές καταστάσεις, ενώ το άλλο –ser– με μονιμότερα χαρακτηριστικά. Το πρώτο θα μπορούσε να μεταφραστεί και ως "βρίσκομαι" (σε μια κατάσταση, σε ένα χώρο), ενώ το δεύτερο ως "είμαι".

Βασικό στοιχείο της οικειότητας είναι η γνωριμία τόσο με το χώρο όσο και με τα άτομα που συνδέονται με τον συγκεκριμένο χρονοχώρο: ο Yuri ο σερβιτόρος, οι φίλοι και γνωστοί. Η γνωριμία με το χώρο συνδέεται με τη δημιουργία αναμνήσεων (βλ. Πλαίσιο 9), αλλά και με μια αίσθηση ότι εκεί υπάρχουν "γνωστές φάτσες". Προφανώς, η φιλική συμπεριφορά του προσωπικού, πιθανότατα η γνώση των προτιμήσεων των υποκειμένων, κάποια προνόμια που συνδέονται με τους "τακτικούς" θαμώνες, όπως η εύκολη εύρεση τραπεζιού στο Μεξικό ή εκπτώσεις στα ποτά και στις δύο πόλεις, οπωσδήποτε επηρεάζουν το βίωμα του (χρονο)χώρου. Στις περιπτώσεις που εξέτασα, πάντως, η σχέση με το προσωπικό ή τους ιδιοκτήτες συνήθως υπερβαίνει μια τυπική ευγενική συμπεριφορά. Τα υποκείμενα αισθάνονται ότι τους γνωρίζουν. Για παράδειγμα, το προσωπικό ή οι ιδιοκτήτες[76] πολλές φορές λειτουργούν ως ενδιάμεσοι για γνωστούς που περνάνε από το συγκεκριμένο μαγαζί και δεν συναντιούνται. Δηλαδή, μπορεί να μαθαίνουν μέσω του προσωπικού ο ένας για την άλλη πληροφορίες για τη ζωή τους εκτός και εντός του συγκεκριμένου (χρονο)χώρου (ποιος/α πέρασε, με ποιους/ες ήταν, ποιος/α παντρεύτηκε κ.λπ.). Είναι ενδεικτικό ότι ο Emiliano δηλώνει ότι δεν του αρέσουν τα καφέ αλυσίδων, γιατί, εκτός του ότι έχουν πολύ πλαστικό, είναι δύσκολο να αναπτύξεις μια φιλική σχέση με το προσωπικό, το οποίο και αλλάζει συνεχώς, και άρα ο χώρος δεν γίνεται ποτέ μέρος καθημερινής συνάντησης.

ΠΛΑΙΣΙΟ 9: Δημιουργία αναμνήσεων με το χώρο
Η δημιουργία αναμνήσεων συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας σχέσης με το ίδιο το μέρος. Ο Juan Manuel λέει ότι, αρχικά, *"[…] ε, δεν γνώριζα πολύ καλά το χώρο, οπότε μου ήταν λίγο ξένος, έτσι; τώρα είναι ένα μέρος που το έχω στην καρδιά μου, είναι ένα μέρος όπου έχω συμβιώσει πολλά πράγματα, μάλλον έχω βιώσει πολλά πράγματα και έχω συμβιώσει πολύ με φίλους, έτσι; ακόμα και* [με φίλους] *που τώρα δεν βρίσκονται εδώ, που δεν μένουν πια στο Μεξικό ή ακόμα που έχουν πεθάνει, οπότε είναι ένα μέρος που έχω αναμνήσεις, όχι απαραίτητα νοσταλγία, έτσι; αλλά είναι ένα μέρος που ναι, με κάνει να θυμάμαι, αχά, οπότε αυτή είναι η αίσθηση που μου προκαλεί εκεί, έτσι σαν οικειότητα"*.

Αποτέλεσμα της διαδικασίας οικειοποίησης είναι ο χώρος συχνά να χαρακτηρίζεται με φράσεις όπως *"δεύτερο σπίτι"*, *"αισθάνομαι σαν στο σπίτι μου"*, *"νιώθω σαν στο σπίτι μου"*. Είναι *"ένας χώρος στον οποίο εγώ αισθάνομαι καλά,*

[76] Στην Αθήνα παρατηρείται μια "σχετικά άτονη διάκριση διεύθυνσης/εργασίας" (Σουλιώτης, 2007), που οπωσδήποτε επηρεάζει τις σχέσεις που αναπτύσσονται και με τους θαμώνες ενός χώρου. Στο Μεξικό, το υποχρεωτικό φιλοδώρημα (δεν συμπεριλαμβάνεται στο λογαριασμό) επηρεάζει επίσης τις σχέσεις με το προσωπικό.

αισθάνομαι όπως στο σπίτι μου", θα πει ο Óscar για το Naranja, ενώ η Adriana θα εξηγήσει για το Negro: *"είναι πια σαν ένας χώρος, ένα είδος δεύτερου σπιτιού όπου ο κόσμος σε γνωρίζει, όπου ο σερβιτόρος σε χαιρετάει, όπου ο υπεύθυνος ήδη ξέρει ποιος είσαι, όπου αν δεν υπάρχει τραπέζι σού λέει 'περίμενέ με λιγουλάκι' και μέχρι που σχεδόν σπρώχνει κάποιον άλλο για να του πάρει το τραπέζι, οπότε αυτό μου κάνει πολύ περισσότερο ευχάριστη την παραμονή στο χώρο"*. Αντίστοιχα, η Κατερίνα θα παρομοιάσει το Πράσινο με το σαλόνι του σπιτιού της, ενώ ο Άρης θα πει για το Κίτρινο: *"Ο χώρος είναι πολύ οικείος, ε, μετά από τόσα χρόνια που έρχομαι εδώ, 'ντάξει, εκτός από οικείος, είναι, τον αισθάνομαι, ας πούμε, και σαν κάτι δικό μου, ας πούμε, σαν, πώς μπαίνω, ας πούμε, στο σπίτι μου, στο δωμάτιό μου, είναι ένα τέτοιο πράγμα, ξέρω πού είναι τι μέσα στο χώρο, τα πάντα, τα 'χω δει, τα 'χω ξαναδεί, τα 'χω…"*.

Το "σαν" δεν είναι τυχαίο. Ο καθημερινός χωροχρόνος του σπιτιού είναι χαλαρός, αλλά διαφορετικός από το χρονοχώρο του δημόσιου οικείου γιατί εμπεριέχει την κοινωνικότητα, θα μου πει, με διαφορετικά βέβαια λόγια, ο Κυριάκος. Το σπίτι, το "εντελώς" οικείο, εμπεριέχει και στοιχεία που αποκλείονται στους συγκεκριμένους χρονοχώρους. Η Δέσποινα, για παράδειγμα, λέει ότι, αντί να κάτσει σπίτι μόνη της να δει τηλεόραση, πηγαίνει στο Κίτρινο όπου ζει με δέκα άτομα σαν να είναι σπίτι της. Εκεί, ακόμα και μια "μοναχική" δραστηριότητα όπως το διάβασμα της εφημερίδας είναι πιο απολαυστική απ' ό,τι στο σπίτι. Το δημόσιο οικείο αποκλείει τη μοναξιά, αλλά με όρους οικειότητας, *"δηλαδή"*, θα μου πει ο Emiliano, *"ακόμα κι όταν είμαι εδώ με πολλά άτομα, αισθάνομαι περισσότερο την ατομικότητά μου, αλλά παρ' όλ' αυτά δεν αισθάνομαι μόνος μου, που στο σπίτι πολλές φορές καταλήγουμε να αισθανόμαστε μόνοι"*.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η οικειότητα αναφέρεται σε (χρονο)χώρους που για τα υποκείμενα είναι δημόσιοι (βλ. και Παπαταξιάρχης, 1998). Αυτή η σύνδεση δημόσιου και οικείου χαρακτηρίζει τα βιώματα και τις πρακτικές των υποκειμένων. Ο δημόσιος οικείος χαρακτήρας του (χρονο)χώρου εμφανίζεται και στη μείξη άγνωστου και γνωστού κόσμου. Ο Κυριάκος θεωρεί ότι ο ημιάγνωστος κόσμος του Πράσινου – δηλαδή, *"όχι εντελώς άγνωστος, που είναι εφιαλτικό"*– δημιουργεί μια οικειότητα που δεν είναι *"μπούχτισμα"*. Ο Άλκης θα πει:

"[…] εκεί καταρχήν είναι αυτό, ότι συνδυάζει αυτό, υπάρχει κόσμος που ξέρω και κόσμος που δεν ξέρω, δηλαδή έχει μια δυναμική ας πούμε το, κατά κάποιο τρόπο το πράγμα, και νιώθεις άνετα αλλά και νιώθεις ότι βγήκες έξω σε κάτι… είναι κάτι που εμπνέει ας πούμε, είναι κάτι σαν βόλτα ας πούμε, σου κάνει, δηλαδή σου δίνει την

αίσθηση του ελεύθερου χρόνου, όχι κάποιας υποχρέωσης για την οποία πας, αλλά φιλικό ας πούμε, έτσι προσιτό, καθώς είναι γνωστός ο κόσμος [δηλαδή οι εργαζόμενοι και οι θαμώνες]*"*.

Ένα από τα ειδικά χαρακτηριστικά αυτής της οικειότητας είναι ότι δεν είναι καταπιεστική. Ο Κυριάκος μιλάει για *"συγκρατημένη οικειότητα, έτσι λίγο, μην πιάσουμε και ψείρες απ' την πολλή οικειότητα"*, ενώ ο Παναγιώτης, συγκρίνοντας το Κόκκινο με σπίτια (φίλων), θα πει: *"Εεε, σπίτια, τα απεχθάνομαι να πηγαίνω διότι εγκλωβίζομαι και πλήττω θανάσιμα, εδώ πέρα έχω τη δυνατότητα αν ξαφνικά δεν μ' αρέσει, ή κάτι δεν πάει καλά, ή ξέρω 'γώ βαρεθώ, να σηκωθώ να φύγω, να πω παιδιά είμαι κουρασμένος, άντε γεια"*. Ειδικά για το Naranja, που εμφανίζει μεγαλύτερη συχνότητα ανθρώπων που πηγαίνουν μόνοι ή μόνες τους, τονίζεται ότι η σχέση με τους άλλους δεν παραβιάζει κάποια όρια. Ο Óscar θα πει: *"το πολύτιμο αυτού του χώρου για μένα είναι ότι μπορώ να είμαι με όλους εδώ για παράδειγμα, και, αν θέλω να απομονωθώ, κάθομαι σ' ένα τραπέζι* [για να διαβάσω και να γράψω] *κι εντάξει"*, ενώ η Marta θα τονίσει ότι, αν δεν έχει διάθεση, δεν αισθάνεται υποχρέωση πέραν του χαιρετισμού να μιλήσει με τους γνωστούς που θα συναντήσει.

Το δημόσιο οικείο φαίνεται να εντείνει κάποια (θετικά) χαρακτηριστικά που αναφέρουν τα υποκείμενα και για άλλους χώρους απόλαυσης που επιλέγουν να επισκέπτονται. Στο Μεξικό, για παράδειγμα, τονίζουν το αίσθημα ασφάλειας που αισθάνονται, χαρακτηριστικό που συμβάλλει στην αίσθηση άνεσης και χαλαρότητας. Ο Ernesto είναι βέβαιος ότι δεν θα γίνει καβγάς στο Blanco. Για τις γυναίκες ένα βασικό στοιχείο του χώρου είναι ότι αισθάνονται ότι δεν κινδυνεύουν από πιθανές παρενοχλήσεις. Αυτό, υποστηρίζουν, σχετίζεται τόσο με το είδος του κόσμου που συχνάζει όσο και με το ίδιο το μαγαζί και, όπως φαίνεται από τις περιγραφές, συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη μιας σχέσης με το χώρο. Η Adriana θα μιλήσει για ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης, *"ξέρεις ότι εδώ δεν θα σου συμβεί τίποτα, ούτε κανείς θα θελήσει να υπερβεί τα όρια* [στο πέσιμο]*"*, στο Negro αισθάνεται σαν να βρίσκεται σε *"ένα είδος μεγάλης οικογένειας"*. Αντίστοιχα, η Diana θα πει για το Blanco:

"[…] αισθάνομαι πολύ ευχαριστημένη να ξέρω ότι μπορώ να βρίσκομαι σ' ένα μέρος όπου είμαι ασφαλής, έτσι; όπου υπάρχει ασφάλεια, ότι ο κόσμος με τον οποίο βρίσκομαι είναι εντάξει κόσμος, ότι αν κάποιος πάει να μου την πέσει, θέλει να μου κάνει καμάκι, θα το κάνει ανοιχτά, έτσι; κι εγώ μπορώ να αποφασίσω αν ναι ή αν όχι, έτσι; και ότι δεν, ε, ότι εγώ δεν θα είμαι ευάλωτη απέναντι σε κανέναν σε μια τέτοια περίσταση και ότι… ε, είναι, δεν ξέρω, είναι το να μπορώ να είμαι κατά κάποιο τρόπο

ελεύθερη, δεν ξέρω αν τα ανθρώπινα όντα μπορούμε να είμαστε τόσο ελεύθεροι όσο θα θέλαμε [γέλιο], αλλά, λέω, εδώ μπορώ να είμαι πιο ελεύθερη από άλλα μέρη, έτσι;"

Τα υποκείμενα τονίζουν επίσης το γεγονός ότι σε αυτούς τους χώρους αισθάνονται ότι δεν τους επιβάλλεται ένας τρόπος συμπεριφοράς, ότι μπορούν να είναι ο εαυτός τους και ότι δεν πρέπει να βάλουν μια μάσκα, όπως αναφέρει και στο αρχικό απόσπασμα η Claudia. Οι χρονοχώροι έρευνας, δηλαδή, περιγράφονται ως μέρη όπου οι άνθρωποι συνυπάρχουν χωρίς ρόλους καθορισμένους από συμπεριφορές και εμφάνιση, γεγονός που προσφέρει χαλάρωση. Ο Άλκης θα πει για το Πράσινο: *"έχει και μια χαλαρότητα ας πούμε, που εμένα μ' αρέσει, ξέρεις, δεν, κανείς εκεί πέρα δεν δίνει την αίσθηση ότι μπαίνει σφιγμένος ας πούμε, πώς θα τον δουν οι άλλοι, ή το τι, κάπως πρέπει να κάνει κάτι"*, ενώ ο Παναγιώτης υποστηρίζει για το Κόκκινο ότι *"είναι ένα μέρος που μπορεί να μπεις και μπορεί να φοράς κουστούμι, μπορεί να είσαι κατά κάποιο τρόπο γυμνός και κανένας να μη σου δώσει σημασία"*. Αυτά τα στοιχεία συνδέονται με το χαρακτηριστικό του "μη δήθεν" (των προτιμώμενων χώρων απόλαυσης) που αναφέρθηκε στην αρχή του υποκεφαλαίου. Εδώ βλέπουμε να τονίζεται ιδιαίτερα από τα υποκείμενα: *"σε αυτό το μέρος αισθάνομαι καλά, δεν θα πάω να κάνω ανθρωπολογία ή δεν θα πάω γιατί πρέπει να πάω να δω κάποιον, εκεί πάω γιατί εκεί μου αρέσει να βρίσκομαι"*, θα πει ο Ernesto. Τα υποκείμενα, επειδή ακριβώς οι χώροι εμφανίζουν αυτά τα χαρακτηριστικά, αισθάνονται ότι *"τους χωράνε"*, όπως θα πει χαρακτηριστικά η Δέσποινα: *"αυτό ότι χωράς, σε χωράει και ότι δεν χρειάζεται να έχεις ένα είδος διαπιστευτηρίου, είναι πολύ κοντά στα μέτρα τα ανθρώπινα, δεν χρειάζεται να έχεις ούτε έναν κώδικα ντυσίματος, ούτε έναν κώδικα συμπεριφοράς και αυτά, ότι είναι ελεύθερος, αυτό"*. Αργότερα θα εξηγήσει:

"Ναι, ο χώρος είναι τεράστιο πράγμα, και στο χώρο στα πρακτικά, δηλαδή πόσα τετραγωνικά έχεις, και νομίζω ότι ταιριάζει και με το πόσα τετραγωνικά σου αφήνει ψυχικά και ο άλλος μέσα να υπάρξεις, ας πούμε, δηλαδή ο χώρος που σου αφήνουνε οι σχέσεις μερικών, μιας κατηγορίας ανθρώπων, και ο χώρος που δεν σου αφήνουν άλλες σχέσεις, εκεί νομίζω ότι έχω χώρο και ότι υπάρχει ένα μεγάλο όριο, τέλος πάντων, επιτρεπτό όριο ύπαρξης, ας πούμε μπορείς να είσαι με όποιο τρόπο θες, με όποιον τρόπο ντυμένος… ε, νομίζω ότι καταλαμβάνω αρκετό χώρο εκεί, ενώ σε άλλες περιπτώσεις αισθάνομαι ότι δεν, μου είναι λίγος ο χώρος, το οποίο βέβαια χωροταξικά μπορεί να είναι αστείο γιατί στο Κίτρινο είδες που είναι ο ένας πάνω στον άλλο, ας πούμε, δεν έχει ακριβώς σημασία".

Είναι ενδιαφέρον ότι στο παραπάνω απόσπασμα τονίζεται η διαφορά μεταξύ του μετρήσιμου (αφηρημένου) χώρου και του βιωμένου χώρου που συνδέεται με συγκεκριμένες συμπεριφορές.

Η Diana, αντίστοιχα, δηλώνει ότι στο Blanco δεν αισθάνεται καμία υποχρέωση να κάνει καλή εντύπωση, μπορεί να θυμώσει, να κοροϊδέψει, να λογομαχήσει. Επίσης:

"[…] μπορώ ελεύθερα να είμαι χαρούμενη, έτσι; και δεν παίζω κανένα ρόλο, δηλαδή απλά είμαι αυτό που είμαι, έτσι;", "μπορώ επίσης να κάνω κάτι, να φλερτάρω, έτσι; που είναι σούπερ διασκεδαστικό, με γοητεύει να φλερτάρω [γέλιο], οπότε γυρίζεις να δεις τον ωραίο, λέω, βέβαια, κοιτάω όταν φτάνουν οι φίλοι των φίλων μου, ποιος είναι στο τραπέζι, αν μου φαίνεται ελκυστικός ή όχι, ή αν μου κάθεται καλά", "πιστεύω ότι είναι ένας χώρος, με τον κόσμο έτσι, είναι ένας χώρος όπου μπορείς να κοροϊδέψεις και να γελάσεις με τις αντιφάσεις που έχουμε, κι αυτό δεν συμβαίνει σε άλλα περιβάλλοντα που είναι σαν πιο επίσημα σε όλα, σαν να έχεις ήδη ένα ρόλο και πρέπει να σεβαστείς 'το πρωτόκολλο του ρόλου' που σου έτυχε στην κοινωνία".

Ως προς τα "άλλα περιβάλλοντα" που αναφέρει η Diana, το πιο "επίσημο", με το οποίο κάποιες φορές συγκρίνουν τα υποκείμενα τους χρονοχώρους του δημόσιου οικείου, είναι αυτό της εργασίας. Η Δέσποινα θα πει ότι στη δουλειά η συμπεριφορά της είναι πιο στιλιζαρισμένη, ενώ στο Κίτρινο *"ξεκουράζομαι με αυτό που λέγαμε ότι δεν έχω την απειλή ότι η δική μου συμπεριφορά θα ερμηνευτεί κάπως ή ότι δεν αναμένεται μια άλφα συμπεριφορά…"*. Η Claudia αισθάνεται την ανάγκη να αλλάξει τα ρούχα της δουλειάς για να πάει στο Blanco: *"γιατί δεν μου αρέσει να έρχομαι με την τσάντα κι εκείνη τη μέρα φορούσα τακούνια, οπότε δεν ήθελα να έρθω με τα τακούνια και άλλαξα και παντελόνι, έβαλα ένα τζιν, έτσι;"*. Η Claudia εξηγεί ότι άλλαξε για να νιώθει καλά (a gusto), *"για να είμαι περισσότερο σε συμφωνία στο πώς είμαι εγώ"*.

Η βασική δραστηριότητα[77] αυτών των χώρων, δηλαδή η συζήτηση, τονίζει το χαρακτήρα του δημόσιου οικείου. Το δημόσιο οικείο, δηλαδή, καθώς και η ίδια η ρευστότητα του συγκεκριμένου χρονοχώρου φαίνεται και από το είδος των συζητήσεων. Στο Μεξικό, όπως και στην Αθήνα, η συζήτηση εξαρτάται από την παρέα, για παράδειγμα, τα προσωπικά ζητήματα αναλύονται όταν βρεθούν λίγα

[77] Μια άλλη δραστηριότητα αυτών των χώρων που αναφέρουν τα υποκείμενα είναι αυτό που λέμε "χάζεμα", είτε προς εξωτερικούς χώρους όταν υπάρχει παράθυρο προς το δρόμο είτε στο εσωτερικό του μαγαζιού. Μάλιστα, ο Jesús θα πει για το Negro: *"καθώς είναι ένα μέρος ευρύχωρο, σου δίνει την αίσθηση ότι βρίσκεται σε ένα μέρος ευρύχωρο, σαν να ήσουνα σ' ένα πάρκο και υπάρχει πανοραμική θέα, σε αυτή την περίπτωση δεν είναι τα δέντρα αλλά πρόσωπα, έτσι; αυτό μας αρέσει να χαζεύουμε, να βλέπουμε, να φανταζόμαστε τη ζωή του υπόλοιπου κόσμου κι εκεί μπορείς να το κάνεις γιατί υπάρχει κόσμος"*. Είναι ενδιαφέρουσα η απουσία (με μία εξαίρεση) αναφοράς στο φλερτάρισμα ως δραστηριότητα χαρακτηριστική αυτών των χώρων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν αναφέρεται γιατί είναι προφανές ή/και ότι, επειδή ο συγκεκριμένος χρονοχώρος αποτελεί ακριβώς ένα χώρο δημόσιο οικείο και ενταγμένο στην καθημερινότητα, ο χώρος δεν σημασιοδοτείται μέσα απ' αυτό.

άτομα: *"όταν κανονίζω να βρεθώ με κάποιον και είμαστε δυο-τρία άτομα, όταν είναι ένας κύκλος πιο μικρός, μιλάμε περισσότερο για τη ζωή μας, για το τι κάναμε, τι αισθανθήκαμε, για την οικογένεια"*, θα πει η Diana για το Blanco. Ο Pablo θα περιγράψει μια συνηθισμένη συζήτηση με τους στενούς φίλους του στο Naranja ως εξής: *"15 λεπτά για τη δουλειά, ποιον συνάντησε, πώς πήγε, και μετά χάνεται το θέμα, που είναι η συζήτηση για τη δουλειά και γυρίζουμε τη συζήτηση στο μπάσκετ ή στα ταξίδια που έχουμε κάνει, είναι ένα πηγαινέλα* [στα θέματα των συζητήσεων] *και αργότερα η συζήτηση γυρνάει στο πώς πάει με την κοπέλα, πώς πάει η σχέση μας"*. Η Ιωάννα στο Κίτρινο μιλάει για προσωπικά θέματα και για γενικότητες, *"δηλαδή να ξέρουν όλοι τι έκανα όταν δεν ήμουνα μαζί τους ώστε να κρατάνε μια… ροή"*. Γενικά, τα υποκείμενα σ' αυτούς τους χώρους μιλάνε *"επί παντός επιστητού"*, το οποίο σημαίνει από *"γκομενικά"* και *"κουτσομπολιό"*, που αφορά κυρίως φίλους και φίλες, μέχρι για θέματα που αφορούν τις τέχνες, την πολιτική, την επικαιρότητα, το ποδόσφαιρο ή τη φιλοσοφία, ανάλογα πάντα με τα ενδιαφέροντα και των άλλων ανθρώπων με τους οποίους κάθονται στο τραπέζι ή στην μπάρα. Η Δέσποινα τονίζει ως χαρακτηριστικό στοιχείο των συζητήσεων που κάνει στο Κίτρινο ότι δεν αισθάνεται να βρίσκεται σε *"εγρήγορση για άμυνα"*: *"γιατί είναι η κατηγορία αυτών των ανθρώπων, τέλος πάντων, ή και των συζητήσεων που δεν αισθάνεσαι ούτε ότι κρίνεσαι, ούτε ότι δίνεις εξετάσεις για να συμβεί κάτι, ούτε να καταξιωθείς, και αυτό, και δεν κινδυνεύεις για κάποιο λόγο, αισθάνεσαι ένα είδος ασφάλειας, τώρα δεν μπορώ να το εξηγήσω παραπάνω αυτό"*.

Αν εστιάσουμε στο βίωμα και το χαρακτήρα των συζητήσεων, βλέπουμε ότι ο χώρος αντιπροσωπεύει την ανοικτότητα, με την έννοια ότι εκεί, όπως μου είπε η Δανάη, συζητώντας, τα πράγματα γίνονται πιο ανάλαφρα, ακούς και άλλες ιστορίες, αναγκαστικά βγαίνεις από το μικρόκοσμό σου, *"κι εκεί αντιλαμβάνεσαι και το πόσο μικρός είναι ο δικός σου κόσμος, τελικά"*. Η Diana θα πει για το Blanco ότι είναι ένας χώρος που μαθαίνει για βιβλία που δεν έχει διαβάσει ή για μουσική και καλλιτέχνες που δεν γνωρίζει, καθώς επίσης εκεί ακούει διαφορετικές οπτικές και εμπειρίες. Τα υποκείμενα ανταλλάσσουν πληροφορίες και ιδέες σε αυτούς τους χρονοχώρους. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το κοινωνικό πείραμα, αλλά και η ώσμωση που περιγράφει η Κατερίνα (29 χρονών) στο Πράσινο (βλ. Πλαίσιο 10), όπου μια παρέα κοριτσιών επαληθεύει αναπαραστάσεις ή πρότυπα που υπάρχουν γύρω από συγκεκριμένα επαγγέλματα.

ΠΛΑΙΣΙΟ 10: Πειραματισμοί και ώσμωση
"Ε, τελευταία, ας πούμε, έχουμε μπει στη διαδικασία του πώς αντιδράμε, με τις κοπέλες του μέρους εδώ, το πώς αντιδράνε οι άσχετοι που μας γνωρίζουνε, όταν τους λέμε τι δουλειά κάνουμε. Κι είναι μια συγκεκριμένη κοπέλα τώρα, λίγο βγαίνω απ' το θέμα αλλά δεν πειράζει, η οποία είναι ζωγράφος και μου λέει, 'κάθε φορά που πάω και το λέω, κι ανοίγω το ρημάδι, αρχίζουμε και πιάνουμε την τέχνη απ' την αρχή του τέτοιου', και μου λέει, 'αποφάσισα ότι από δω και πέρα θα συστήνομαι σαν κομμώτρια'. Λοιπόν, κι έχουμε αρχίσει τώρα την κουβέντα αυτή κι εγώ θα είμαι υπάλληλος σε τέτοιο, γραφείο τελετών, κι εγώ θα κάνω σούπερ μάρκετ, κι εγώ αυτό. Και μετά από αρκετή ώρα, σκάνε καινούργιοι φίλοι φίλων κι η κοπέλα αποφασίζει ότι θα το κάνει και συστήνεται ως κομμώτρια. Κι ο τύπος τη γράφει, κανονικά. Στη διάρκεια της νύχτας, ρε παιδί μου, το αποκαλύπτει, και μάντεψε τι ήταν η κουβέντα μετά, η τέχνη απ' τις απαρχές του αιώνα, δηλαδή, εντάξει, έλεος! Κάνουμε και πειράματα, επίσης. Πολύ γέλιο, πολύ γέλιο. Εν τω μεταξύ, η φάση είναι ότι, φαντάσου, ρε παιδί μου, ότι εγώ τους περισσότερους από δω τους έχω γνωρίσει εδώ, δηλαδή δεν είναι, ρε παιδί μου, ότι ήτανε παρέα μου από κάπου, συν ότι έρχεται κι η παρέα μου, έρχεται, αλλά δεν είναι το καθημερινό. Και βλέπω, ρε παιδί μου, ότι ουσιαστικά πιο πολλή κουβέντα κάνω με ανθρώπους από δω, τελικά, για το άσχετο, το οτιδήποτε, ας πούμε, 'ντάξει, προφανώς τα υπεργκομενικά δεν τ' αναλύω, αλλά πάντως γενικά κουβέντες πιο πολύ κάνω εδώ, ας πούμε, παρά με φίλους κατ' ιδίαν, παράξενο, αλλά συμβαίνει, δεν, έχει δημιουργηθεί ψιλοπαρεάκι, ρε παιδί μου, τελείως άσχετοι τώρα όλοι μεταξύ, αλλά έχει πολύ πλάκα, δηλαδή μαθαίνεις πράγματα που δεν υπήρχε περίπτωση να σκεφτείς ποτέ, τι πρόβλημα, ας πούμε, έχει ένας σεφ στη δουλειά του, από πού να το ξέρεις αυτό, ας πούμε; αλλά, βοηθάει πάρα πολύ, νομίζω". [Κατερίνα]

Σε σχέση με την καθημερινότητα, μπορούμε να μιλήσουμε για ένα χρονοχώρο όπου συναντιούνται διαφορετικές διαδρομές υποκειμένων, ένα χρονοχώρο ανοίγματος από την προσωπική διαδρομή και επαφής με άλλες διαδρομές. Βέβαια, η ετερογένεια των διαδρομών είναι καθορισμένη και οι συναντήσεις της διαφορετικότητας έχουν συγκεκριμένα όρια. Η ετερότητα καθορίζεται από τον κόσμο που συχνάζει σ' αυτούς τους χώρους (που διαθέτει συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά) και περιλαμβάνει και τον κόσμο των ιδιοκτητών και εργαζομένων στις συναντήσεις-συζητήσεις που κάνουν με τα υποκείμενα. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, ακολουθώντας τη Massey (2005), ότι είναι ένας χώρος (χρονοχώρος) επαναδιαπραγμάτευσης. Ετερογενείς καθημερινότητες συναντιούνται σε έναν δημόσιο οικείο χώρο. Αυτές οι συναντήσεις με μια έννοια συγκροτούν ρευστές κοινότητες ή δικτυώσεις (πρβλ. και Simonsen, 1997). Είναι χαρακτηριστική η εξήγηση της Δέσποινας για την έννοια της κοινότητας που αισθάνεται στο Κίτρινο:

"Τι απολαμβάνω περισσότερο; εεε, αυτό… αυτό ότι είναι ένα είδος… κοινωνίας, μιας μικρής κοινωνίας, σαν να είναι ένα μικρό χωριό, τέλος πάντων, που όλοι έχουνε μια άτυπη σύμβαση, την οποία δεν την έχουμε όλοι ομολογήσει ενώ την ξέρουμε όλοι, ότι

πάμε εκεί για να πούμε διάφορα πράγματα, δηλαδή και δεν αισθάνεσαι μόνος σου και μαθαίνεις καινούργια πράγματα, πληροφορίες, ευκαιρίες, γίνεται αυτό εδώ, γίνεται αυτό εκεί, είναι σαν να έχω βγει στην αυλή να παίξω, ας πούμε, σαν να είμαι παιδάκι και πάμε, αφήνει, με αφήνω να βγω στην αυλή να παίξω [γέλιο], ας πούμε, γιατί ακριβώς κυκλοφορούνε πράγματα, ε, και ιδέες και πληροφορίες και άνθρωποι καινούργιοι και έχω μάθει πράγματα, τι γίνεται εδώ, τι γίνεται εκεί, στο χορό μια καινούργια παράσταση, ένα καινούργιο μάθημα με ανθρώπους που… αποδείχθηκε με τα χρόνια ότι οι επιλογές μας-μου, με αυτόν ταιριάζουνε και οι επιλογές μας είναι που μας πάνε εκεί και οι επιλογές μας είναι που μας ξανασυναντούν, μας ξανακάνουν να συναντηθούμε σε άλλους χώρους, γιατί πολλούς από αυτούς τους ανθρώπους τους ξαναβρίσκω τυχαία, σε άλλους χώρους που είναι πάλι από τις επιλογές και που τελικά είναι ο μόνος ασφαλής τρόπος για να βρεις μια παρέα, αν βρεις αυτό που θέλεις να κάνεις και πας εκεί, σίγουρα θα είναι και άλλοι άνθρωποι που θα έχουν κι αυτοί την ίδια επιθυμία και όταν έχεις την ίδια επιθυμία έχεις και ενός είδους συγγένεια με κάποιον, ας πούμε, ένας τρόπος".

Με άλλα λόγια, σε αυτό το περιβάλλον της οικειότητας η γνωριμία με κόσμο και οι συζητήσεις μοιάζουν να αφορούν σχεδόν την ύπαρξη μιας φαντασιακής κοινότητας που τα υποκείμενα αισθάνονται ότι βρίσκουν, αλλά είναι δύσκολα προσδιορίσιμη. Η Diana, αντίστοιχα, θα μιλήσει για έναν κόσμο στο Blanco, "*με παρόμοια γούστα*", που "*τον ενδιαφέρει η κουλτούρα*", που έχει "*πολλά πράγματα κοινά που είναι κάπως ο τρόπος που βλέπουμε τα πολιτικά θέματα, τα κοινωνικά θέματα*". Στην Αθήνα, η αίσθηση της ρευστής αυτής κοινότητας εμφανίζεται πιο έντονη στο λόγο των υποκειμένων και συνήθως επεκτείνεται και σε άλλα μαγαζιά/στέκια. Αρκετά υποκείμενα αναφέρουν ένα δίκτυο ημιδημόσιων χώρων που πηγαίνουν και ξέρουν τον "κόσμο", δηλαδή αποτελούν χώρους δημόσιους οικείους σε μικρότερο συνήθως βαθμό. Ο Δημήτρης, ο οποίος, αν και δεν κατοικεί στο κέντρο, εργάζεται και κυκλοφορεί στην ευρύτερη περιοχή, συναντά (χωρίς προηγούμενη επικοινωνία) φίλες και φίλους σε συγκεκριμένους χώρους απόλαυσης. Αλλά και στο Μεξικό, η Claudia θα μιλήσει για "*μέρη στα οποία συναντάς τα ίδια πρόσωπα*":

"*Νομίζω ότι είμαστε συνδεδεμένοι με κάποιον τρόπο και υπάρχουν κάποια μέρη στα οποία συναντάς τα ίδια πρόσωπα, έτσι; δηλαδή πηγαίνεις στο σινεμά και συναντάς ένα φίλο σου, έτσι; πας σε μια παρουσίαση ενός βιβλίου στο πανεπιστήμιο,* [πηγαίνεις] *στο Zócalo,* [πηγαίνεις] *εδώ στο Blanco και βρίσκεις έναν φίλο, ή μερικές φορές συζητάς για κάποιον και συμβαίνει αυτό το πρόσωπο να γνωρίζει κάποιον τρίτο που κι εσύ επίσης γνωρίζεις, με άλλα λόγια είναι ένας κύκλος πολύ κλειστός, έτσι; που προφανώς είναι μικρός, αλλά συνειδητοποιείς ότι δεν είναι τόσο μικρός όπως νόμιζες, έτσι;*"

Τέλος, πρέπει να τονιστεί η ίδια η κατασκευή του δημόσιου οικείου χώρου από τα υποκείμενα. Η διαδικασία εμφανίζεται ενεργητική για τα υποκείμενα. Ο Óscar θα πει: "*πιστεύω ότι σ' αυτή την πόλη έχουμε πολύ αυτό, να έχουμε ένα χώρο έξω από*

τα σπίτια αλλά να μοιάζει και λίγο, ναι, και πάντα ένα καφέ, […] ή είναι ένας χώρος ουδέτερος ή είναι ένας χώρος που εσύ έχεις κάνει για σένα, οπότε είναι ένα μέρος, για μένα μου είναι πιο εύκολο, πιο βολικό από όλες τις απόψεις να βρεθώ εδώ με τους φίλους παρά στο σπίτι μου, με άλλα λόγια μου αρέσει περισσότερο αυτός ο χώρος ως μέρος συνάντησης […] αν έχω να συζητήσω κάτι σημαντικό με κάποιον μπορεί να είναι εδώ". Η Κατερίνα λέει ότι στο Πράσινο, αν κάνει μέρες να εμφανιστεί, θα *"μου την πούνε"*, ενώ η Δέσποινα τονίζει ότι η οικειότητα με το χώρο καλλιεργείται:

"[…] αν όμως έχω νιώσει κάτι σε σχέση με το Κίτρινο, δηλαδή με αυτό το στέκι, είναι ότι… καμιά φορά που έχω κάνει πολλές μέρες να πάω για κάποιο λόγο, ε, θέλω να πάω αφενός μεν για να πάω, αφετέρου για να μη χαλαρώσει ο δεσμός μου του ότι ανήκω και σε αυτό, γιατί σαν να αισθάνομαι ότι μπορεί να, άμα δεν πάω πολύ καιρό, ότι θα χάσω το σύνδεσμο και ότι αυτό όπως καθετί, πρέπει να το ποτίζεις κιόλας με μια παρουσία, με τα, ξέρεις… και υπάρχουν φορές που πάω και δεν κάνω τίποτα ας πούμε, ούτε πίνω, ούτε κάνω, απλώς κάθομαι έτσι, σαν να είμαι παρούσα ας πούμε, ξέρεις ότι 'ε, παιδιά είμαι κι εγώ εδώ' [γέλιο], αυτό".

Η οικειότητα ως βίωμα, ανάλογα με την έντασή της, καθορίζει και πρακτικές. Η Adriana, που συνηθίζει να πηγαίνει στο Negro τις Τρίτες, κάποιες φορές πηγαίνει για φαγητό τις Κυριακές στο εστιατόριο που βρίσκεται πάνω από την cantina. Υποστηρίζει ότι, ακόμα κι αν ξέρει ότι δεν θα συναντήσει κάποιο γνωστό, αισθάνεται τη *"νοσταλγία της Τρίτης"*: *"έχεις αυτή την τρυφερότητα, τη νοσταλγία του χώρου στον οποίο πας πάντα μεσοβδόμαδα […] οπότε ξαναπάμε την Κυριακή"*. Η οικειότητα με το χώρο μπορεί να φτάσει μέχρι του σημείου που περιγράφει η Claudia:

"[…] ο κόσμος που έχει υπάρξει συναισθηματικά σημαντικός για μένα, τον έχω φέρει εδώ, έτσι, σαν έναν τρόπο να τους κάνω να με πλησιάσουν, τους έχω φέρει εδώ γιατί είναι το μέρος που εγώ αισθάνομαι άνετα και μ' αρέσει, έτσι; όταν γνωρίζω κάποιον για τον οποίο αισθάνομαι τρυφερότητα (afecto) ή νομίζω ότι μπορεί να γίνει ιδιαίτερος στη ζωή μου, τον φέρνω εδώ, και επιπλέον είναι σαν να περνάει ένα τεστ, έτσι; αν αυτό το πρόσωπο αισθάνεται καλά και όλα, τότε αισθάνομαι ότι μπορώ να συμβιώσω αρκετά καλά μαζί του, οπότε είναι επιπλέον ένας τρόπος να δείξω την αγάπη μου για το μέρος και για το πρόσωπο, έτσι;"

Αντίστοιχα η Δανάη (βλ. Πλαίσιο 11) περιγράφει πώς παρουσίασε το Κόκκινο στη μητέρα της και την αδελφή της ως κομμάτι του "δικού της κόσμου" και τον τρόπο που αντιλαμβάνεται μέσα από τις πρακτικές της το χώρο.

ΠΛΑΙΣΙΟ 11: Οικειότητα και πρακτικές σε σχέση με το χώρο
"Έχει τύχει να κάνουμε βόλτα, δεν ξέρω από πού γυρνάγαμε, και λέμε 'δεν πάμε να πιούμε κάτι;', και είχε έτσι πανικό στα άλλα και τους λέω 'καλά, ελάτε να σας πάω εγώ εκεί που νιώθω ωραία και είναι καλά' και πήγαμε και περάσαμε κι ωραία, πήραμε κι

ωραία και φάγαμε, σαλάτες και διάφορα που θέλανε, ήπιαμε και το ποτάκι μας, μου λέει η μαμά μου 'α, εδώ έρχεσαι', 'ναι' της λέω 'αυτό είναι το μπαράκι', και χάρηκε κι αυτή έτσι, δεν την είχα τελείως εκτός του κόσμου μου ας πούμε, 'αυτό είναι το μπαράκι που συνήθως έρχομαι, τα παιδιά είναι φίλοι, περνάω καλά', 'α' μου λέει 'ωραία', δηλαδή… 'ωραίο φαίνεται'. Και απ' την άλλη μού άρεσε, ναι, την έβαλα και σ' αυτό μια φορά και το είδε, 'να εδώ είναι που βγαίνω, αυτό είναι όλο κι όλο, εδώ περνάμε καλά, εντάξει'".
"Απλώς… το Κόκκινο έχει κι αυτό το καλό, δεν είναι ο απόλυτα νεανικός χώρος, μπορείς να πας και με έναν πιο μεγάλο […] ή και μ' έναν απ' τη δουλειά θα πήγαινα άνετα, και με πελάτη μου, δεν έχω πρόβλημα… απλώς το έχω στο μυαλό μου πιο πολύ σαν προσωπικό χώρο, γι' αυτό και δεν θα το προτείνω για ένα επαγγελματικό [ραντεβού]".
"[…] να σου πω και κάτι επειδή το θεωρώ και δικό μου χώρο το Κόκκινο μ' ένα τρόπο, γι' αυτό πάω και μόνο τους κολλητούς μου, σκέψου τον Αποστόλη δεν τον έχω πάει ακόμα [είναι μαζί τέσσερις μήνες], *ξέρει, έχει ακούσει, αλλά εντάξει, δεν είναι και υποχρεωτικό να πάει, θέλω κι εγώ να έχω το δικό μου χώρο, καταλαβαίνεις πώς το εννοώ; Δεν έχω πρόβλημα να πάμε και μαζί, δεν το επιδιώκω όμως κιόλας, να πάμε εκεί σώνει και καλά, έχω κι εγώ ένα δικό μου χώρο που πάω […] μα με την Άννα, μα θα δω τον Παύλο, μα και μόνη μου στο φινάλε […] σε πρώτη φάση και μετά μ' οποιονδήποτε άλλο άσχετο, άμα κάτσει και γουστάρει και ψαχνόμαστε 'πού να πάμε; πού να πάμε;' 'εκεί' θα του πω 'πάμε εκεί αν θες, εγώ πάω εκεί και περνάω καλά, που το νιώθω πιο κοντά μου', έτσι; έναν άνθρωπο που νιώθω κάπως πιο οικεία, αυτό".* [Δανάη]

Βλέπουμε τον τρόπο με τον οποίο το βίωμα της οικειότητας μπορεί να επηρεάσει τις καθημερινές πρακτικές των υποκειμένων. Η σχέση που αναπτύσσουν με αυτούς τους χώρους οπωσδήποτε επιδρά και στη σχέση με την πόλη, η οποία καθορίζεται (ή διαμεσολαβείται) και μέσω αυτών των χώρων. Για παράδειγμα, ο χαρακτηρισμός του κέντρου ως "ζεστού" από υποκείμενα και στις δύο πόλεις, πιθανότατα εντείνεται από την ανάπτυξη της οικειότητας στους χώρους απόλαυσης. Παράλληλα, ο βιωμένος χρονοχώρος, το δημόσιο οικείο, μπορεί να επηρεάσει και άλλους χρονοχώρους της καθημερινότητας, όπως συγκεκριμένες διαδρομές ή την ανάπτυξη μιας σχέσης με τη γειτονιά. Το δημόσιο οικείο είτε αναπτύσσει/δημιουργεί μια σχέση (οικειοποίησης) με τη γειτονιά είτε η προηγούμενη σχέση με τη γειτονιά εντείνεται από την οικειοποίηση του συγκεκριμένου χώρου. Ο Άρης, πριν αρχίσει να πηγαίνει στο Κίτρινο, δεν γνώριζε την περιοχή και η διαδικασία οικειοποίησης με το χώρο τα δύο τελευταία χρόνια τον έχει κάνει να "αλλάξει" γειτονιά, με την έννοια ότι τώρα αισθάνεται ως γειτονιά του την περιοχή γύρω από το Κίτρινο και όχι την περιοχή κατοικίας του:

"Η γειτονιά που βρίσκεται, εγώ δεν την ήξερα καθόλου πριν έρθω εδώ, αλλά έχει και σημασία κι η γειτονιά, γιατί μ' αρέσει πάρα πολύ σαν περιοχή, γενικά, και απ' όταν άρχισα να έρχομαι εδώ, άρχισα να γυρνάω γύρω γύρω τα δρομάκια και τα λοιπά, και τα λοιπά, και μ' αρέσουν όλα τα δρομάκια εδώ μέσα […] Ναι, κάπως σαν να, σαν να,

είναι, ρε παιδί μου, αισθάνομαι σαν να 'χει αλλάξει βασικά η γειτονιά μου, ενώ μέχρι είκοσι δύο-είκοσι τρία, είκοσι δύο [χρονών], *αισθανόμουν ότι η γειτονιά, τη δικιά μου, σαν την περιοχή μου και ήξερα όλους τους ανθρώπους εκεί πέρα κ.λπ. κ.λπ. και γυρνούσα μέσα στη, δηλαδή γυρνούσα στην περιοχή μου, μέσα στη γειτονιά μου, τώρα πλέον την αισθάνομαι αυτήν την περιοχή πολύ πιο οικεία, ας πούμε, από κει που μένω".*

Στο Μεξικό, όπου οι εντάσεις της πόλης επηρεάζουν σημαντικά τα καθημερινά βιώματα, οι χώροι χαρακτηρίζονται και ως καταφύγια, νησίδες στην πόλη. Ο Óscar θα πει: *"πάνω απ' όλα είναι η δυνατότητα να ξεκουραστείς, είναι σαν όαση (es como un remanso)", "είναι ένας χώρος ηρεμίας (de serenidad), κι αυτό είναι πολύτιμο, έτσι; όταν ξαφνικά σ' αυτή την πόλη την τόσο τεράστια, να έχεις αυτό το χώρο"*. Ο Pedro θα προσθέσει: *"μου χρησιμεύει για να ξεχνιέμαι το να έρχομαι εδώ"*, του δίνει μια αίσθηση ασφάλειας, αισθάνεται άνετα, *"είναι σαν καταφύγιο για μένα το να έρχομαι εδώ"*.

Πρέπει να σημειωθεί η ρευστότητα της οικειοποίησης των χώρων απόλαυσης, η ρευστότητα του ίδιου του δημόσιου οικείου. Αυτό αναδεικνύεται τόσο στα χαρακτηριστικά της ίδιας της οικειότητας, που είναι πάντα ρευστά και υπό κατασκευή, όσο και στις πρακτικές ή τις χρήσεις που συνδέονται με το δημόσιο οικείο και οι οποίες μπορούν να μεταβληθούν ανά πάσα στιγμή. Οι άνθρωποι, δηλαδή, μπορούν να αλλάξουν τα "στέκια" τους, όπως και οι ίδιοι οι χώροι μπορούν να οικειοποιηθούν από άλλους ανθρώπους. Χαρακτηριστικά, η Leticia θα πει: *"τα καφέ είναι όπως το σαλόνι σου, έτσι; άρα μπορείς ν' αλλάξεις σαλόνι, έτσι;"*

Η ρευστότητα των πρακτικών οφείλεται τόσο στα δίκτυα που δημιουργούνται στην πόλη όσο και σε αλλαγές που αφορούν είτε την πόλη είτε τα ίδια τα υποκείμενα. Αν οι φίλες και οι φίλοι δείχνουν προτίμηση σε ένα συγκεκριμένο μαγαζί, παρασύρουν και άλλους γνωστούς και φίλες. Αν ένα ζευγάρι τσακωθεί, μπορεί να αποφεύγουν να συχνάζουν στον ίδιο χώρο. Αν μια περιοχή αλλάξει χαρακτήρα, πιθανόν να δημιουργήσει ρεύμα "εξόδου" από τους χώρους απόλαυσης (για παράδειγμα, στην Αθήνα υπάρχει αρκετός κόσμος πια που αποφεύγει την περιοχή του Ψυρρή). Αυτή η ρευστότητα στην οικειοποίηση των χώρων, και άρα της πόλης, δημιουργεί εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες παρατήρησης του φαινομένου. Ακόμα και στη δική μου μικρή έρευνα, κάποιοι άνθρωποι δεν πάνε πλέον στα συγκεκριμένα μαγαζιά ή δεν πάνε τόσο συχνά, άρα θα λέγαμε ότι το δημόσιο οικείο βρίσκεται σε

μια συνεχή ανακατασκευή που εκφράζει και την καθημερινή ανακατασκευή της ίδιας της πόλης.

4.3.3. Κατασκευάζοντας το δημόσιο οικείο

Η καθημερινότητα στην πόλη των υποκειμένων της έρευνας, αν και παρουσιάζει, όπως είδαμε, αρκετή ανομοιογένεια ως προς πρακτικές και βιώματα χρονοχώρων, εμφανίζει κοινά στοιχεία στη συγκρότηση των συγκεκριμένων χρονοχώρων απόλαυσης, στη συγκρότηση, δηλαδή, του δημόσιου οικείου. Μιλάμε για συγκρότηση ή κατασκευή του δημόσιου οικείου, γιατί η οικειότητα, πρέπει να τονιστεί, λόγω της ρευστότητάς της, αναδεικνύεται ως διαδικασία και όχι ως στατική κατάσταση: το δημόσιο οικείο βρίσκεται πάντα υπό αμφισβήτηση και υπό κατασκευή. Τα υποκείμενα της έρευνας έχουν συμμετάσχει ενεργά στη δημιουργία αυτής της οικειότητας και δεν αποτελούν παθητικούς/ές αποδέκτες της.

Οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου διακρίνονται σε σχέση με άλλους καθημερινούς χρονοχώρους, όπως αυτόν της εργασίας ή διαφόρων υποχρεώσεων, και αποτελούν χρονοχώρους χαλάρωσης. Αφορούν χώρους όπου τα υποκείμενα αισθάνονται πιο ελεύθερα από την άποψη του “είμαι περισσότερο εγώ”, χωρίς πιθανούς καταναγκασμούς στη συμπεριφορά, στο ντύσιμο ή στο λεξιλόγιο που αντιστοιχούν στο επαγγελματικό περιβάλλον, χωρίς συνήθως τις έγνοιες της δουλειάς. Στην περίπτωση του Μεξικού, λειτουργούν και σαν καταφύγιο σε μια πόλη που κατά γενική ομολογία δημιουργεί ένταση. Όχι τόσο “κλειστοί” όσο το σπίτι, που μπορεί να σημαίνει απομόνωση, μοναξιά ή συγκεκριμένες υποχρεώσεις, και όχι τόσο δημόσιοι (ανοιχτοί) όσο ένα πάρκο, ένας δρόμος ή, ακόμα, και ένας άλλος χώρος “διασκέδασης”, πιο ουδέτερος ή απρόσωπος για τα υποκείμενα.

Ταυτόχρονα, όμως, οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου συγκροτούνται και αυτόνομα, ως χρονοχώροι που κατασκευάζονται μέσα από την πρακτική των υποκειμένων (με βάση, προφανώς, ένα συγκεκριμένο περιβάλλον που καθορίζεται από τις επιλογές των ιδιοκτητών, τη χωροθέτηση του μαγαζιού, την αισθητική κ.λπ.) και περιλαμβάνουν συγκεκριμένα βιωμένα χαρακτηριστικά. Σε αυτούς τους τόπους/χώρους αναπτύσσονται σχέσεις και, άρα, λειτουργούν και ως βάσεις/αναφορές μιας ρευστής κοινότητας: η οικειοποίηση του χώρου, οι “γνωστές φάτσες” ή οι πιθανοί γνωστοί με τους οποίους δεν θα μιλήσουν απαραίτητα αλλά θα χαιρετίσουν ή θα ξέρουν ότι είναι εκεί, η ανταλλαγή μερικών λέξεων με ιδιοκτήτες ή

σερβιτόρους, οι συζητήσεις με φίλους και φίλες ή άλλες θαμώνες, συγκροτούν υλικούς χώρους μεγάλης συμβολικής αξίας για την καθημερινότητα των υποκειμένων.

Το δημόσιο οικείο χρειάζεται όχι μόνο χρόνο για να συγκροτηθεί, αλλά είναι άμεσα συνδεδεμένο με χρονοχώρους χαλάρωσης (άρα, συγκεκριμένων ρυθμών) που επιτρέπουν την ανάπτυξη σχέσεων. Παράλληλα, το δημόσιο οικείο, καθώς αφορά τη σχέση συγκεκριμένων ανθρώπων με συγκεκριμένους χώρους, είναι χωρικά προσδιορισμένο, δεν μπορεί να αφορά αφηρημένους χώρους. Το δημόσιο οικείο, εξάλλου, συγκροτείται μόνο συλλογικά, καθώς αφορά συναντήσεις διαδρομών, είναι συλλογική κατασκευή. Άρα, το δημόσιο οικείο είναι χρονο-χωρικά και συλλογικά προσδιορισμένο.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η οικειότητα των χώρων του δημόσιου οικείου είναι διαφορετική από το προκαθορισμένο/προκατασκευασμένο (κυρίως αρχιτεκτονικά) περιβάλλον (τεχνητής) οικειότητας που προσπαθούν να προσομοιώσουν τα εμπορικά κέντρα. Επίσης, είναι διαφορετική από τα "περιβάλλοντα μη έκπληξης" (Ritzer, 1996), όπως, για παράδειγμα, το "γνωστό" περιβάλλον αλυσίδων φαστ φουντ. Το γεγονός ότι κάποιοι/ες τουρίστες/ριες επιλέγουν ακόμα και στο εξωτερικό τους ίδιους χώρους για το καθημερινό τους φαγητό (ή ακόμα και για τη διαμονή τους) βασίζεται σε άλλους τύπους οικειότητας, οι οποίοι κατασκευάζονται εκ των προτέρων, πωλούνται ως τέτοιοι και (θεωρητικά) δεν δέχονται παρεμβάσεις απ' τους χρήστες και τις χρήστριες.

Τα υποκείμενα αναπτύσσουν σε αυτούς τους χώρους σχέσεις, δηλαδή τους οικειοποιούνται, περισσότερο από άλλους δημόσιους χώρους της πόλης. Ο A. Vergara Figueroa υποστηρίζει για τους δημόσιους χώρους των πόλεων:

> "Οι πλατείες, τα πάρκα των χωριών και των γειτονιών, των μικρών πόλεων και των μεσαίων αστικών κέντρων και των 'μακροπόλεων', είναι διαφορετικές μεταξύ τους και επιτελούν διαφορετικές λειτουργίες: στα χωριά και στις γειτονιές και σε κάποιες μικρές πόλεις ανανεώνουν τους κοινοτικούς, ομαδικούς και ατομικούς δεσμούς και επιτρέπουν στους κατοίκους τους να κατασκευάζουν-επικυρώνουν καθημερινά τις αναφορές της κοινότητάς τους. Στις μεγάλες πόλεις, η λειτουργία τους αφορά περισσότερο το να παρουσιάζουν τη διαφορά, χωρίς ποτέ να φτάνουν να την αφομοιώνουν σε μια κοινωνική σχέση" (2005: 17). [μετάφραση δική μου]

Η οικειοποίηση των συγκεκριμένων ημιδημόσιων χώρων της έρευνας σίγουρα διαφέρει από την οικειοποίηση μιας πλατείας ή ενός πάρκου, όμως ίσως θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι, για συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού, το δημόσιο οικείο σε σχέση με άλλους δημόσιους χώρους της πόλης είναι περισσότερο σαν πλατεία χωριού ή γειτονιάς όπου μια (δυνητική) κοινότητα επιβεβαιώνεται και κατασκευάζεται καθημερινά. Οι (χρόνο)χώροι του "δημόσιου οικείου" αποτελούν χώρους αποκλεισμού για άλλες ομάδες, αλλά δεν παύουν να αποτελούν και τόπους συνάντησης ετερογενών, μέχρι ενός σημείου, διαδρομών (σε σχέση με έμφυλες, ηλικιακές, εργασιακές και άλλες ταυτότητες). Αναλυτικότερα:

Διαφορετικά βιώματα και πρακτικές, δηλαδή διαφορετικές καθημερινότητες, συναντιούνται σε οικείους χώρους, δηλαδή διαφορετικοί άνθρωποι διασταυρώνουν τις διαδρομές τους, κάποιες μέρες, σε σημεία που έχουν οικειοποιηθεί. Μέσα από διαφορετικές διαδρομές ζωής δημιουργούνται χαλαρές δικτυώσεις που υποστηρίζουν και διαμορφώνουν αυτούς τους τόπους. Στους χώρους του "δημόσιου οικείου" δημιουργούνται ρευστές κοινότητες που στηρίζονται σε μια επικοινωνία πρόσωπο-με-πρόσωπο. Αυτοί οι χρονοχώροι αποτελούν τόπους στους οποίους τα υποκείμενα συνυπάρχουν από επιλογή. Ο σκοπός που βρίσκονται σ' αυτούς τους χώρους είναι ακριβώς αυτός: να συνυπάρξουν ή, ακόμα, και να συναντήσουν ή να συναντηθούν. Επιλέγουν (έχοντας, βέβαια, τη δυνατότητα) να βγουν από το σπίτι τους για να συναντήσουν άλλες ιστορίες, άλλες διαδρομές. Το επίπεδο διαπραγμάτευσης αυτών των ετερογενών διαδρομών που συναντιούνται και συγκροτούν αυτούς τους χώρους (Massey, 2005) μπορεί να έχει πολλές διακυμάνσεις. Με αυτή την έννοια, η διαπραγμάτευση των ετερογενών διαδρομών μπορεί να μεταμορφώσει το δημόσιο οικείο σε έναν δυνητικό πολιτικό χώρο (με την ευρύτερη έννοια του πολιτικού) όπου η ίδια η καθημερινότητα αξιολογείται, σημασιοδοτείται και επαναδιαπραγματεύεται (Echeverría, 1996) εκεί, περισσότερο απ' ό,τι σε άλλους χώρους της καθημερινότητας των συγκεκριμένων υποκειμένων.

Η ανάπτυξη ιδιαίτερων σχέσεων με το χώρο και με τους ανθρώπους του, η γνώση του χώρου, οι χρονοχώροι συνύπαρξης με φίλους, φίλους φίλων, γνωστούς, αλλά και "γνωστές φάτσες", με άλλα λόγια το δημόσιο οικείο, δημιουργούν νησίδες στην πόλη και στις καθημερινές χρονοχωρικές διαδρομές των υποκειμένων. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε αυτούς τους χώρους δημιουργούνται συναντήσεις διαδρομών και σχέσεων με άλλους ανθρώπους, άλλους τόπους και άλλες πραγματικότητες. Σε αυτούς τους χρονοχώρους το οικείο και το ξένο συναντιούνται.

Σε αυτούς τους χρονοχώρους συνυπάρχει και συνδιαλέγεται μια συγκεκριμένη (και μέχρι ενός σημείου περιορισμένη) διαφορετικότητα, ικανή να επικοινωνήσει με παρόμοιους, αλλά όχι εντελώς κοινούς, κώδικες.

Οι χώροι/χρονοχώροι του δημόσιου οικείου εμφανίζονται ως οι περισσότερο οικειοποιημένοι (ως προς την ανάπτυξη σχέσεων) από τα υποκείμενα μη εργασιακοί χρονοχώροι χρήσης της πόλης. Στην Αθήνα και το Μεξικό, η οικειοποίηση της πόλης μέσα από το δημόσιο οικείο καθορίζεται και από βιώματα χρονοχώρων που αφορούν το σπίτι και τον δημόσιο χώρο. Στην Αθήνα, ο δημόσιος χώρος συνήθως ταυτίζεται με το απρόσωπο και τη μη χρήση, ενώ στο Μεξικό το δημόσιο οικείο συνδέεται και με τις εντάσεις της πόλης και προσφέρει ασφάλεια. Το δημόσιο οικείο, δηλαδή, περιλαμβάνει ταυτόχρονα το δημόσιο και το οικείο, όμως όχι ακριβώς σε μια σχέση αντίθεσης, αλλά αλληλοκαθορισμού.

Η συγκρότηση του δημόσιου οικείου μέσα στην καθημερινότητα τείνει σε άλλη κατεύθυνση από την ανάλυση του R. Sennett περί δημόσιου και ιδιωτικού (1999). Μπορεί η υποβάθμιση της αξίας της δημόσιας εμπειρίας και ευρύτερα του δημόσιου και η ιδιαίτερη σημασία που δίνεται στο άτομο να αποτελούν χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνίας, τα οποία και σημειώνει ο μελετητής, ωστόσο ο διαχωρισμός που κάνει μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού αμφισβητείται από τη συγκρότηση των δημόσιων οικείων αυτών χώρων. Η οικειότητα του δημόσιου οικείου δεν είναι “τυραννική”, γιατί πάντα καθορίζεται από την “ανοικτότητα” του δημόσιου χαρακτήρα του χώρου: δεν είναι σπίτι, δεν αφορά μια κάθε φορά όλο και πιο κλειστή κοινότητα και γι’ αυτό δεν οδηγεί στην “αδελφοκτονία”, όπως η οικειότητα που αναλύει ο Sennett (σ. 373). Το δημόσιο οικείο αποτελεί μια διαδικασία διαρκούς ανακατασκευής και χαρακτηρίζεται από τη ρευστότητα των ατόμων, των σχέσεων και των διαδρομών που το συγκροτούν. Η βασική, ωστόσο, διαφορά είναι ότι η οικειότητα του δημόσιου οικείου δεν ταυτίζεται με την ιδιωτικότητα και το προσωπικό ούτε αφορά μια αυτόνομη αξία, αλλά δημιουργείται ως αποτέλεσμα ανάπτυξης σχέσεων, δηλαδή δημιουργείται μέσα από την αλληλενέργεια και συγκροτείται μόνο συλλογικά. Με άλλα λόγια, η οικειότητα του δημόσιου οικείου, αντίθετα με την οικειότητα του Sennett, αυξάνει την κοινωνικότητα. Κι αυτό, γιατί εμπεριέχει τη δυναμική του δημόσιου, της συνάντησης και επαναδιαπραγμάτευσης διαδρομών. Κατά μία έννοια, θα λέγαμε ότι η βιωματική

αναπαράσταση του δημόσιου οικείου μέσα από καθημερινές πρακτικές φαίνεται να συνδέει χώρους τους οποίους οι (κυρίαρχες) αναπαραστάσεις έχουν χωρίσει, όπως δημόσιο και ιδιωτικό[78].

Το δημόσιο οικείο εμφανίζει κάποια κοινά χαρακτηριστικά με χώρους που ο R. Oldenburg (1999) ονομάζει "τρίτους τόπους" (third place) ή, αλλιώς, "the great good place". Ο ερευνητής, προσπαθώντας να προσεγγίσει το ζήτημα του "τόπου" στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (συγκεκριμένα, τα προβλήματα που έχει δημιουργήσει η ζωή στα προάστια και την ταύτιση του ελεύθερου χρόνου με τον καταναλωτισμό), τονίζει την έλλειψη αυτών των "τρίτων τόπων" που αντιπροσωπεύουν την "άτυπη δημόσια ζωή" και αποτελούν τη βάση της κοινότητας. Ο όρος αναφέρεται σε χώρους υψηλής επισκεψιμότητας τοπικού επιπέδου (σε περπατήσιμη απόσταση) και ορίζεται ως "τρίτος" σε σχέση με το σπίτι (πρώτος τόπος) και την εργασία (δεύτερος τόπος). "Τρίτους τόπους" θεωρεί ο συγγραφέας την ιταλική ταβέρνα, το γερμανικό bierstube, το αραβικό καφενείο, το γαλλικό καφέ, την αγγλική παμπ, αλλά και την αμερικανική ταβέρνα. Θεωρεί ότι έχουν τα εξής χαρακτηριστικά: είναι μέρη που εντάσσονται στην καθημερινή ρουτίνα και με αυτή την έννοια είναι μαγαζιά "απλά" όπου δεν πάει κάποιος για να "τον δουν", αποτελούν ουδέτερους χώρους όπου δεν χρειάζεται οι επισκέπτες να υποδυθούν το ρόλο του οικοδεσπότη και αισθάνονται άνετα "σαν στο σπίτι τους", η συζήτηση είναι η βασική δραστηριότητα, είναι χώροι ανοιχτοί (inclusive) με την έννοια του μη επιλεκτικού, κάποιος μπορεί να πάει μόνος του και να συναντήσει γνωστούς, οι τακτικοί πελάτες δίνουν τον τόνο στο χώρο, η διάθεση που κυριαρχεί είναι χαρούμενη. Η συμμετοχή είναι ενεργητική και βασίζεται στην κοινωνικότητα και υπάρχει ελευθερία από τις υποχρεώσεις των κοινωνικών ρόλων. Οι βασικές διαφορές του "δημόσιου οικείου" με τους "τρίτους τόπους" είναι ότι ο Oldenburg τους συνδέει με τακτικούς πελάτες του

[78] Θα πρόσθετα ότι ο Sennett περιορίζει την εννοιολόγηση του ιδιωτικού και δεν "βλέπει" τόσο τη δημιουργικότητά του όσο και τα δημόσια χαρακτηριστικά του. Για παράδειγμα, και το ιδιωτικό χαρακτηρίζεται από θεατρικότητα και ρόλους και, όπως έχουν σημειώσει και οι φεμινίστριες εδώ και δεκαετίες, αν το προσωπικό είναι και πολιτικό, τότε και το ιδιωτικό περιέχει το δημόσιο. Παράλληλα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι και το δημόσιο στην καθημερινή ζωή στην πόλη οφείλει να περιέχει κάποια οικειότητα, να μην είναι δηλαδή τελείως απρόσωπο, αλλιώς αφορά μόνο την απλή συνάντηση της ετερότητας και όχι την ανάπτυξη σχέσεων. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω κάποιους προβληματισμούς ως προς τις γενικεύσεις του διαχωρισμού που διενεργεί ο Sennett μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τον 18ο αιώνα, τόσο ως προς την ιστορικότητά τους όσο και ως προς την κοινωνική και γεωγραφική τους αντιπροσώπευση (καθώς, αν και πιθανότατα εκφράζουν κυρίαρχες αντιλήψεις, στην ουσία αφορούν μια μειοψηφία ανδρών μεσοαστών στα συγκεκριμένα γεωγραφικά πλαίσια που αναλύει). Για παράδειγμα, το δημόσιο στην Ελλάδα, όπως και στο Μεξικό, δεν ήταν ποτέ απρόσωπο, αλλά στηριζόταν σε ευρύτερα δίκτυα αμοιβαίων ("πελατειακών") σχέσεων.

ίδιου φύλου και με μια δυναμική γειτονιάς. Για τον τόπο που ερευνά, δηλαδή τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, αυτά τα χαρακτηριστικά αφορούν χώρους που έχουν σχεδόν εκλείψει και οπωσδήποτε χώρους που δεν δημιουργούνται εύκολα στο πλαίσιο που ορίζει η αστικοποίηση μιας μεγαλούπολης. Ως προς τους (χρονο)χώρους του "δημόσιου οικείου" που εξετάστηκαν στην Αθήνα και την πόλη του Μεξικού, δεν θεωρώ ότι μελετήθηκαν κάποια κατάλοιπα του παρελθόντος, γιατί παρόμοιοι χώροι (μικρομεσαίας ιδιοκτησίας) βρίσκονται σε ανάπτυξη και στις δύο πόλεις.

Επιστρέφοντας στο θέμα της πόλης και των χώρων του δημόσιου οικείου, θα λέγαμε ότι αποτελεί σημαντικό ζήτημα το ποιους άλλους ημιδημόσιους και δημόσιους χώρους της πόλης πιθανώς οικειοποιούνται διαφορετικές ομάδες πληθυσμού και, κατ' επέκταση, πώς διαμορφώνεται η πόλη από αυτές τις διαφορετικές οικειοποιήσεις. Οι οικειοποιήσεις, βέβαια, εξαρτώνται από τους χρονοχώρους της καθημερινότητας που διαμορφώνουν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (πάντα σε σχέση με τα μέσα που διαθέτουν). Για παράδειγμα, ίσως θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η οικειοποίηση δημόσιων χώρων της Αθήνας από τους μετανάστες και τις μετανάστριες εμφανίζει χαρακτηριστικά συγκρίσιμα με το "δημόσιο οικείο". Σύμφωνα με αδημοσίευτα στοιχεία από ερευνητικό πρόγραμμα που πραγματοποίησε το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, με επιστημονική υπεύθυνη την Ντ. Βαΐου και με τίτλο: "Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας"[79], παρατηρείται η οικειοποίηση δημόσιων χώρων όπως το Πεδίον του Άρεως και πλατείες και πάρκα της Κυψέλης από μετανάστριες. Χώροι, δηλαδή, που χρησιμοποιούνται για να "βγάζουν βόλτα" τα παιδιά τους ή τους/τις ηλικιωμένους/ες που φροντίζουν, μεταβάλλονται σε χώρους ανταλλαγής πληροφοριών και ανάπτυξης σχέσεων, που ενίοτε βοηθούν και στη διευθέτηση πρακτικών προβλημάτων της καθημερινότητας (για παράδειγμα, αμοιβαίο κράτημα παιδιών). Αυτοί οι χώροι είχαν εγκαταλειφθεί από τις/τους ντόπιες/ους κατοίκους, οι οποίοι/ες σήμερα έχουν αρχίσει

[79] Η έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ "Πυθαγόρας ΙΙ" (μέτρο 4.2.1) το διάστημα 2004-2007. Διερευνήθηκαν οι μεταβολές σε κεντρικές περιοχές της Αθήνας λόγω της μαζικής εγκατάστασης μεταναστριών και μεταναστών από τα μέσα της δεκαετίας του '90. Τα μέλη της ερευνητικής ομάδας ήταν (αλφαβητικά): Ε. Βαρουχάκη, Σ. Καλαντζή, Α. Καλαντίδης, Μ. Καραλή, Ρ. Κεφαλέα, Όλ. Λαφαζάνη, Ρ. Λυκογιάννη, Γ. Μαρνελάκης, Α. Μονεμβασίτου, Ντ. Μπαλαφούτα, Α. Μπαχαροπούλου, Ε. Παναγούλη, Α. Παπαϊωάννου, Κ. Παπασημάκη, Φ. Τούντα, Θ. Φωτίου, Σ. Χατζηβασιλείου.

πάλι να τους χρησιμοποιούν, και σε ορισμένες περιπτώσεις να αναπτύσσουν σχέσεις με μετανάστριες και μετανάστες.

Γενικότερα, πρέπει να δούμε τις πολύμορφες εκφράσεις και τα πιθανά ποικίλα όρια αυτών των οικειοποιήσεων. Η παρούσα έρευνα δεν επικεντρώθηκε σε αυτό που ονομάζεται εκφράσεις της παγκοσμιοποιημένης πόλης, όπως πολυκινηματογράφοι, εμπορικά κέντρα, αλυσίδες καφέ, μπαρ και εστιατορίων (για παράδειγμα, Hannigan, 1998). Τέτοιοι χώροι, για τον D. Mitchell (2000), αποτελούν "τοπία", με την έννοια ότι είναι σχεδιασμένοι για να υποδέχονται ανθρώπους μόνο ως καταναλωτές, ελέγχοντας και αποκρύπτοντας οποιαδήποτε κοινωνική ένταση (αντίστοιχα, από τον Auge, 1996, χαρακτηρίζονται ως "μη τόποι").

Βέβαια, όπως έχουν δείξει άλλες μελέτες, η οικειοποίηση –με άλλους, όμως, όρους και διεργασίες– είναι δυνατή και σε πιο "απρόσωπους" χώρους (ή "μη χώρους", κατά Auge, 1996 / χώρους "τοπία", κατά Mitchell, 2000). Η P. Ramírez Kuri (1995), σε έρευνα για τα εμπορικά κέντρα της πόλης του Μεξικού, υποστηρίζει ότι, αν και η επίσκεψη εμπορικών κέντρων μεταμορφώνει τους χρήστες σε δυνητικούς καταναλωτές, η χρήση των χώρων ως τόπων συνάντησης τους καθιστά εναλλακτικούς μιας πλατείας ή ενός πάρκου όπου ο κόσμος "πάει για να βρίσκεται και να κοιτάει" (ir a estar y a ver) με συγγενείς, φίλους ή μόνοι/ες. Οι Urteaga και Cornejo (1995), που διενήργησαν έρευνα για τη χρήση του εμπορικού κέντρου Plaza Universidad (πόλη του Μεξικού) από νέους και νέες, υποστηρίζουν ότι αυτές οι επισκέψεις χώρων κατανάλωσης αποτελούν τρόπους κατοίκησης (habitar) και οικειοποίησης της πόλης. Νέοι και νέες χρησιμοποιούν αυτό και άλλα εμπορικά κέντρα ως τόπους συνάντησης, μεταμορφώνοντας έναν ψυχρό χώρο ανταλλαγής εμπορευμάτων σε χώρο "στοργής", σε χώρο οικείο. Οι ερευνήτριες υποστηρίζουν τον μετασχηματισμό αυτών των χώρων από "δημόσιους" σε "ιδιωτικούς", οικείους και ζεστούς μέσω κοινών κανόνων και αξιών. Αντίστοιχα, στην Αθήνα, χώροι όπως εμπορικά κέντρα, φαστ φουντ ή καφέ αλυσίδων αποτελούν χώρους συνάντησης (και πιθανής οικειοποίησης;) από παρέες εφήβων, όπως φαίνεται και από σχετικά άρθρα στον περιοδικό Τύπο (Κουλουφάκου, 2007, Καβάζη, 2007, Μενέγος, 2007).

Από τα παραπάνω, φαίνεται ότι η οικειοποίηση –δηλαδή, φαινόμενα παρόμοια με το "δημόσιο οικείο"– είναι δυνατή τόσο σε δημόσιους όσο και σε ημιδημόσιους χώρους, ανάλογα με την κοινωνική ομάδα που τους χρησιμοποιεί και επιλέγει να τους οικειοποιηθεί. Αν, λοιπόν, η πόλη αποτελείται από δημόσιους και

ημιδημόσιους χώρους τους οποίους οικειοποιούνται (ή δεν οικειοποιούνται) διαφορετικές ομάδες πληθυσμού ανάλογα με τις δυνατότητές τους, οι διαφορετικές αυτές οικειοποιήσεις εξαρτώνται από τα εκάστοτε κοινωνικά, πολιτιστικά, εθνοτικά, έμφυλα κ.λπ. χαρακτηριστικά και φανερώνουν διαφορετικές καθημερινότητες και φαντασιώσεις για την πόλη, που κάποιες φορές συνδιαλέγονται και κάποιες άλλες παραμένουν απομονωμένες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα

Η καθημερινότητα, αλλά και οι συγκεκριμένες μεθοδολογικές και θεωρητικές επιλογές που ακολουθήθηκαν στη διατριβή προσφέρουν ενδιαφέροντες “δρόμους”, “εισόδους”, οπτικές για τη μελέτη της πόλης. Η ρευστότητα και η συνέχεια των βιωμένων χρονοχώρων της καθημερινότητας αναδεικνύονται σημαντικές όχι μόνο για τη γεωγραφική θεωρία, αλλά και για τον προγραμματισμό και τον σχεδιασμό των χώρων της πόλης, καθώς έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τα φονξιοναλιστικά πρότυπα της πολεοδομίας του μοντερνισμού.

Τα ερωτήματα της έρευνας συγκροτήθηκαν με αφετηρία ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο, αλλά έγινε προσπάθεια να μη βασιστούν σε προκαθορισμένες κατηγορίες, ώστε να γίνει δυνατή η ανάδειξη των βιωμάτων, των πρακτικών και των πιθανών αναπαραστάσεων των υποκειμένων. Κατά μία έννοια, έπρεπε να αντιμετωπιστεί το κλασικό πρόβλημα τέτοιου τύπου ερευνών, δηλαδή η διαχείριση της εξουσίας της ερευνήτριας και των θεωρητικών της σχημάτων και η σχέση με το αντικείμενο/υποκείμενα της έρευνας.

Η έρευνα ανέδειξε τη σημασία των βιωμάτων στην ανάγνωση της καθημερινότητας στην πόλη, ή αλλιώς το ρόλο των χρηστών και των χρηστριών του χώρου, κατά τον Lefebvre. Το λεφεβριανό σχήμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ πρακτικών, αναπαραστάσεων και βιωμάτων στη μεταφορά του στους χρονοχώρους της καθημερινότητας αποδείχθηκε ιδιαίτερα λειτουργικό και ενισχύθηκε/επεκτάθηκε από την έρευνα. Η προσπάθεια εννοιολόγησης των βιωμάτων συγκεκριμένων χρονοχώρων απόλαυσης, αυτό που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως μια βιωματική αναπαράσταση, το δημόσιο οικείο δηλαδή, έδειξε ότι τα βιώματα, αν και αφορούν υποκείμενα, δεν είναι εντελώς υποκειμενικά. Το γεγονός ότι μία βιωματική αναπαράσταση (το δημόσιο οικείο) είναι κοινή σε δύο πόλεις αρκετά διαφορετικές και σε υποκείμενα που έχουν διαφορετικές καθημερινότητες τονίζει, εκτός από τη σημασία των βιωμάτων, και τον τρόπο με τον οποίο είναι δυνατό να συγκροτούν χρονοχώρους της καθημερινότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ιδίως ως προς τα βιώματα των υποκειμένων, δεν φαίνεται να υπάρχει διάκριση μεταξύ χώρου και χρονοχώρου, τουλάχιστον όσον αφορά την καθημερινότητα. Ο βιωμένος χώρος δεν

μπορεί παρά να αποτελεί βιωμένο χρονοχώρο ή ανάμνηση βιωμένου χρονοχώρου. Από αυτή την άποψη, οι έννοιες "χώροι" και "χρονοχώροι του δημόσιου οικείου" ταυτίζονται για τα υποκείμενα. Ο χώρος (και όχι ο χρονοχώρος) του δημόσιου οικείου μπορεί να συλληφθεί μόνο ως αφηρημένη αναπαράσταση.

Τα βιώματα αναδεικνύονται ιδιαίτερα σημαντικά στη μελέτη της καθημερινότητας, γιατί επιδρούν στις πρακτικές και, άρα, στην ίδια την (υλική) κατασκευή της πόλης. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα, δηλαδή, είναι η επίδραση των βιωμάτων στις πρακτικές, στοιχείο που ενυπάρχει, βέβαια, στη διαλεκτική σχέση του λεφεβριανού σχήματος. Παράλληλα, τα βιώματα ξεφεύγουν, αποκλίνουν –και λόγω της ρευστότητας και ετερογένειάς τους– από τις αφηρημένες αναπαραστάσεις του χρόνου και του χώρου. Επίσης, τα βιώματα, και εν μέρει οι πρακτικές, ξεφεύγουν και από (κυρίαρχες) αναπαραστατικές κατηγορίες, όπως εργασία ή ελεύθερος χρόνος. Άρα, οι βιωμένοι χρονοχώροι δεν μπορούν να αντιστοιχούν σε έναν κατακερματισμό της καθημερινότητας, ανάλογα με τις δραστηριότητες και τον τόπο τέλεσής τους.

Αναλυτικότερα, ως προς τη σημασία των βιωμάτων:

α) Η διαλεκτική σχέση του λεφεβριανού σχήματος εμφανίζεται έντονα στην καθημερινότητα. Οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις καθορίζουν τις καθημερινές ρυθμίσεις της πόλης, οι οποίες με τη σειρά τους διαμορφώνουν καθημερινές πρακτικές. Οι πρακτικές με τη σειρά τους διαμορφώνουν βιώματα, αλλά και <u>τα ίδια τα βιώματα διαμορφώνουν πρακτικές και αναπαραστάσεις</u>. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αναδείχθηκε αυτή η αλληλεξάρτηση μεταξύ πρακτικών και βιωμάτων. Και μπορεί κάποια να θεωρήσει λογικό ότι οι πρακτικές καθορίζουν τα βιώματα, αλλά είναι σημαντικό να τονιστεί και το αντίστροφο, ότι, δηλαδή, και τα βιώματα επηρεάζουν ή και αλλάζουν πρακτικές. Για παράδειγμα, τα υποκείμενα μπορεί να επιλέξουν να περπατήσουν μετά τη δουλειά, μεταβάλλοντας μια μετακίνηση στην πόλη σε βόλτα και, άρα, διαφοροποιώντας αυτό το χρονοχώρο ως πρακτική και ως βίωμα σε σχέση με μια απλή διαδρομή. Αντίστοιχα, κάποιες οικιακές εργασίες όπως το μαγείρεμα μπορεί να δημιουργούν βιωμένους χρονοχώρους χαλάρωσης και να καθορίζουν τις συνολικότερες πρακτικές που συνδέονται με το φαγητό. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τα βιώματα καθορίζουν και αλλάζουν πρακτικές, ειδικά όταν αυτές αφορούν χρονοχώρους χαλάρωσης.

Τα βιώματα, επίσης, δημιουργούν αναπαραστάσεις (με την έννοια της ευρύτερης εννοιολόγησης βιωμάτων) οι οποίες συνδιαλέγονται με τις κυρίαρχες

αφηρημένες αναπαραστάσεις, συχνά σε σχέσεις "αντιφάσεων". Όπως φάνηκε στο υποκεφάλαιο για τον ελεύθερο χρόνο, οι αναπαραστάσεις των υποκειμένων, οι οποίες στηρίζονται σε συγκεκριμένα βιώματα και πρακτικές χρονοχώρων, διαπλέκονται σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό με κυρίαρχες αναπαραστάσεις, κατασκευάζοντας άλλες, δικές τους, πιο ρευστές σημασιοδοτήσεις/αναπαραστάσεις για τους χρονοχώρους που διαμορφώνουν. Γενικότερα, η ετερογένεια που συναντάμε στα βιώματα και τις πρακτικές δεν μπορεί παρά να επηρεάζει τις αναπαραστάσεις των υποκειμένων. Αν οι αναπαραστάσεις για να είναι κυρίαρχες οφείλουν έως ένα βαθμό να είναι ομοιόμορφες, τότε η ρευστότητα ως χαρακτηριστικό της καθημερινότητας δείχνει τα διαπερατά σημεία της κυριαρχίας. Η ρευστότητα αναδεικνύει το ρόλο των βιωμάτων και των πρακτικών στη διαμόρφωση της καθημερινότητας στην πόλη και ο αλληλοσυσχετισμός των αναπαραστάσεων, των βιωμάτων και των πρακτικών τονίζει τη συνθετότητα της παραγωγής αυτής της καθημερινότητας.

β) Κατά την επεξεργασία των ζητημάτων της διατριβής, προσπάθησα να βρίσκομαι σε διαρκή διάλογο μεταξύ της ανάγκης συστηματοποίησης που επιβάλλει η επιστημονική ανάλυση και αυτής ακριβώς της ρευστότητας που παρουσιάζει η καθημερινότητα των υποκειμένων μέσα από τα βιώματα και τις πρακτικές που ακολουθούν. Τα προβλήματα κατηγοριοποίησης που αντιμετώπισα στην ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων οφείλονταν εν μέρει στο γεγονός ότι ο επιστημονικός μου λόγος κινιόταν/κινείται με αφηρημένες, διακριτές, κατηγορίες χρονοχώρων. Τα υποκείμενα της έρευνας φαίνεται ότι κινούνται βάσει του αφηρημένου χρόνου και χώρου (χρόνος ως μέτρηση και χώρος ως επιφάνεια), δηλαδή ακολουθούν αυτή την κυρίαρχη αναπαράσταση, ωστόσο οι βιωμένοι τους χρονοχώροι συχνά ξεφεύγουν από αφηρημένες, διακριτές χρονοχωρικές κατηγορίες (τόσο ως προς τον μετρήσιμο χρόνο και χώρο όσο και ως προς γενικότερες αναπαραστάσεις χρονοχώρων). Η καθημερινότητα των υποκειμένων εμφανίζεται ως ένα συνεχές μεταξύ έντασης και χαλάρωσης. Άρα, οι βιωμένοι χρονοχώροι και οι συσχετισμένες πρακτικές των υποκειμένων συχνά δεν ταυτίζονται με διακριτά όρια κατηγοριοποιήσεων, όπως αυτά της εργασίας ή του ελεύθερου χρόνου. Παρόμοιες ομοιογενείς κατηγορίες, εκτός του ότι βασίζονται ως προς την οριοθέτηση σε αφηρημένους χρόνους και χώρους, εκφράζουν συγκεκριμένες αξιολογήσεις δραστηριοτήτων που επιβάλλουν συγκεκριμένες πρακτικές. Αναγνώσεις της καθημερινότητας, επομένως, που την τεμαχίζουν σύμφωνα με τις αναπαραστάσεις των "ειδικών" (όπως οι στατιστικές χρήσεων χρόνου και οι ζώνες χρήσεως γης των πολεοδόμων), αποκλίνουν από τους

βιωμένους χρονοχώρους, τις αναπαραστάσεις και τις πρακτικές των υποκειμένων. Τα βιώματα (και οι συσχετισμένες πρακτικές) μπορούν να δημιουργούν διαφορετικές κατηγορίες και να ανασημασιοδοτούν χρονοχώρους της καθημερινότητας.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι οι καθημερινές πρακτικές των υποκειμένων επηρεάζονται προφανώς από τους αφηρημένους χρόνους και χώρους, αλλά σε συγκεκριμένες συνθήκες μπορεί να καθοριστούν από τα βιώματα. Η καθημερινότητα ως συνεχές αφορά τα βιώματα και ως ένα βαθμό και τις πρακτικές και έρχεται σε αντίθεση με προσεγγίσεις που τεμαχίζουν την καθημερινότητα στην πόλη και προσπαθούν να ορίσουν καθαρές, διακριτές κατηγορίες χρονοχώρων. Όταν το βίωμα καθορίζει πρακτικές, τότε μπορεί αυτές οι πρακτικές να κινούνται ενάντια σε πιο "ορθολογικές διαχειρίσεις" του αφηρημένου χώρου και χρόνου. Για παράδειγμα, η επιλογή μέσου μεταφοράς μπορεί να συνδέεται με το βίωμα της διαδρομής και όχι με την ορθολογική σχέση (μετρήσιμου) χρόνου-απόστασης που πρέπει να καλυφθεί, άρα η διερεύνηση των βιωμάτων πιθανότατα θα μπορούσε να εξηγήσει κάποιες άλλες ("ανορθόδοξες"; "παράλογες";) επιλογές μέσων μετακίνησης στην πόλη.

Η ασυνέχεια μεταξύ αφηρημένων χρονοχώρων και βιωμένων χρονοχώρων μπορεί να συνδέεται και με διαφορετικές πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις χρόνων και χώρων. Αν, λοιπόν, αυτές οι αποκλίσεις είναι πολιτισμικά προσδιορισμένες, τότε η εστίαση σε αφηρημένες κατηγορίες χρονοχώρων μπορεί να αποκρύψει ουσιώδεις διαφοροποιήσεις. Με άλλα λόγια, αν η απόκλιση των βιωματικών αναπαραστάσεων σε σχέση με τις αφηρημένες αναπαραστάσεις έχει πολιτισμικό υπόβαθρο, η προσέγγιση και εξήγηση πρακτικών μόνο σε σχέση με αφηρημένες αναπαραστάσεις (ειδικά όταν αυτές έχουν αναπτυχθεί σε διαφορετικά χωροκοινωνικά πλαίσια) μπορεί να αποκρύψει την ίδια την πολιτισμική ετερογένεια. Αυτές οι ασυνέχειες πιθανότατα συνδέονται με χαρακτηριστικά διαφορετικότητας σε σχέση με "δυτικά πρότυπα" και τόπους, στους οποίους οι βιωμένοι χρονοχώροι ίσως να ταυτίζονται περισσότερο με τους αφηρημένους χρονοχώρους (για παράδειγμα, ακρίβεια στα ραντεβού ή μη δέσιμο με τον τόπο, ο χρόνος και ο χώρος ως αντικείμενα/πόροι). Αυτοί οι βιωμένοι χρονοχώροι, στη διάστασή τους με τους αφηρημένους χρονοχώρους, μήπως, τελικά, διαμορφώνοντας διαφοροποιημένες πρακτικές, δημιουργούν διαφορετικές πόλεις στο Βορρά και στο Νότο; Αν, για παράδειγμα, η συνέχεια του βιώματος της καθημερινότητας αποτελεί το ίδιο πολιτισμικό χαρακτηριστικό, τότε η προσέγγιση

της καθημερινότητας τεμαχισμένη σε αφηρημένους χρονοχώρους παρουσιάζει μια πλασματική ομοιογενή εικόνα.

Καθημερινότητα στην πόλη και οικειοποίηση

Στην καθημερινότητα εμφανίζεται η πολυπλοκότητα των λειτουργιών, χρήσεων και ανακατασκευών της πόλης. Οι κάτοικοι, κατασκευάζοντας την καθημερινή τους ζωή, δημιουργούν και χρησιμοποιούν μια πολυεπίπεδη γνώση που πολλές φορές αγνοούμε ή/και υποτιμάμε. Όπως επιμένει και ο A. Merrifield, "οι αληθινοί ισχυρισμοί για τις πόλεις πρέπει να συλλαμβάνονται από τα κάτω προς τα πάνω, πρέπει να τοποθετούνται και να θεμελιώνονται στο δρόμο, στον αστικό δημόσιο χώρο, στην καθημερινή ζωή" (2002: 14). Οι καθημερινότητες στην πόλη εμφανίζονται περίπλοκες, συσχετισμένες με παραμέτρους κοινωνικές, χωρικές, προσωπικές, η καθημερινότητα βρίσκεται σε μια διαρκή διαδικασία κατασκευής, η οποία (εν μέρει) ανασκευάζει την ίδια την πόλη.

Η έρευνα προσπάθησε να αναδείξει τη σημασία της καθημερινότητας, των βιωμάτων και των πρακτικών για την κατανόηση κάποιων λιγότερο εμφανών ίσως, αλλά σημαντικών λειτουργιών της πόλης, καθώς και τη σημασία που μπορεί να έχουν όψεις της καθημερινότητας "μη παραγωγικές", όψεις που συνδέονται με στοιχεία όπως η απόλαυση, η χαλάρωση, η συζήτηση. Ειδικότερα, η εστίαση στη μη εργασιακή σφαίρα εμφανίζεται ιδιαίτερα σημαντική για την ανάδειξη τόσο πιθανών χωρικών όσο και κοινωνικο-δημογραφικών αλλαγών που συνδέονται με χώρους "απόλαυσης" και συγκεκριμένες ομάδες κατοίκων. Ομάδες, δηλαδή, με ειδικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, άρα και με ειδικές πρακτικές "κίνησης" στην πόλη και διαμόρφωσης συγκεκριμένων χρονοχώρων, μπορούν να επιφέρουν αλλαγές στον αστικό χώρο, στην εικόνα και χρήση κεντρικών περιοχών (στη συγκεκριμένη περίπτωση, με αιχμή τομείς που συνδέονται με χώρους φαγητού, ποτού ή διασκέδασης). Σε αυτό το πεδίο νομίζω ότι ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μειωμένες διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών (παρενόχληση και επιπτώσεις ως προς τις επιλογές χώρων στο Μεξικό και διαφορετικές σημασιοδοτήσεις ως προς τις οικιακές εργασίες και στις δύο πόλεις), οι οποίες, βέβαια, αφορούν έναν πληθυσμό που, καθώς δεν έχει οικογενειακές υποχρεώσεις, δεν καλείται τόσο έντονα να ανταποκριθεί στους συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους που σχετίζονται με την οικογένεια.

Ένα από τα βασικά ζητούμενα της διατριβής ήταν η εύρεση των κατηγοριών χρονοχώρων που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα για να περιγράψουν την καθημερινότητά τους. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας ανάλυσης του υλικού των συνεντεύξεων, προέκυψε το πρόβλημα της "μετάφρασης" ή "μεταφοράς" μεταξύ των αφηγήσεων των υποκειμένων (για τα βιώματα και τις πρακτικές) και του δικού μου επιστημονικού λόγου. Το παραπάνω μεθοδολογικό ζήτημα αναδείχθηκε ως ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της ίδιας της καθημερινότητας στην πόλη. Αναφέρομαι τόσο σε έννοιες της καθημερινότητας όσο και στα κριτήρια ανάλυσης των περιγραφών της καθημερινότητας. Ως προς τις έννοιες, για παράδειγμα, η αδιαφοροποίητη χρήση στον καθημερινό λόγο των λέξεων "χώρος"/"espacio", "μέρος"("τόπος")/"lugar", όχι μόνο δεν συνάδει με την ιδιαίτερη χρησιμοποίηση αυτών των όρων στον κυρίαρχο (αγγλοαμερικανικό) γεωγραφικό λόγο, αλλά και δύσκολα "μεταφράζεται". Το εύλογο ερώτημα που προκύπτει, αν δηλαδή στην καθημερινότητα των υποκειμένων όλοι οι χώροι είναι τόποι με την έννοια του βιωμένου, μη αφηρημένου και εμπειρικού, ξεπερνά το πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Η αδιαφοροποίητη, όμως, χρήση των παραπάνω όρων καταδεικνύει ένα άλλο πεδίο, αυτό της καθημερινότητας και των βιωμάτων, και ίσως πρέπει να διερευνηθεί παραπέρα η συσχέτιση μεταξύ χώρου και τόπου, θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα τη σύγχρονη γεωγραφική σκέψη (βλ. Agnew, 2005, αλλά και Topalof, 2007).

Ως προς τα κριτήρια ανάλυσης της καθημερινότητας των υποκειμένων, οι δυσκολίες κατηγοριοποίησης που συνάντησα στις αφηγήσεις είναι ενδεικτικές της ρευστότητας και της ετερογένειας της ίδιας της καθημερινότητας. Η καθημερινότητα στις αφηγήσεις παρουσιάζεται ως συνεχές, όπου δύσκολα εμφανίζονται διακριτές κατηγορίες χρονοχώρων, καθώς, όπως έχουν δείξει και άλλες μελέτες (που αφορούν κυρίως έμφυλες προσεγγίσεις), οι χρονοχώροι επικαλύπτονται και διαπλέκονται μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, οι κατηγορίες χρονοχώρων των υποκειμένων χαρακτηρίζονταν από τέτοια ρευστότητα και ετερογένεια που τίθεται ζήτημα αν τελικά αποτελούν κατηγορίες. Για παράδειγμα, η κοινή κατηγορία του χρονοχώρου εργασίας, όταν εξετάζεται από την οπτική των βιωμάτων των συγκεκριμένων υποκειμένων, εμφανίζεται εξαιρετικά ανομοιογενής. Λόγω ακριβώς αυτής της ετερογένειας των βιωμάτων αλλά και των πρακτικών, ίσως έδωσα περισσότερη

σημασία στις ομοιότητες μεταξύ των δύο πόλεων. Δηλαδή, για να αποφύγω τυχόν αυθαίρετες γενικεύσεις, τόνισα μάλλον λιγότερο τις πολιτισμικές διαφορές.

Οι χρονοχωρικές "κατηγορίες" βιωμάτων των υποκειμένων είναι ανοιχτές, ανομοιογενείς, ρευστές και σε συνεχή αλληλεπίδραση. Παράλληλα, εξαρτώνται τόσο πολύ από το πλαίσιο (τις χωρικές, κοινωνικές, προσωπικές διαδρομές), που πολλές φορές γίνονται κατανοητές μόνο σε σχέση μ' αυτό. Η ενότητα 4.2 στην ουσία έδειξε την κατάρριψη κλειστών κατηγοριών χρονοχώρων, δηλαδή χρονοχώρων που βασίζονται στην κυρίαρχη αναπαράσταση του χώρου-επιφάνεια και του μετρήσιμου χρόνου και στο διαχωρισμό δραστηριοτήτων και πρακτικών σε ομοιογενή σύνολα. Η ενότητα 4.3 αποτέλεσε μια προσπάθεια "αντίστροφης" εννοιολόγησης συγκεκριμένων χρονοχώρων απόλαυσης, με αφετηρία τις πρακτικές και τα βιώματα των υποκειμένων και όχι τόσο με βάση αφηρημένες αναπαραστάσεις.

Η όλη διαδικασία της διατριβής με βοήθησε να αντιληφθώ καλύτερα ότι το "πλησίασμα" των υποκειμένων και η διαπίστωση ασυνεχειών και "αντιφάσεων" μεταξύ των ("δικών" μας) επιστημονικών αναπαραστάσεων και της "δικής" τους πραγματικότητας προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για την κατανόηση της καθημερινότητας της πόλης. Η έννοια της "κατασκευής του δημόσιου οικείου" αποτελεί μια προσπάθεια ανάδειξης μιας βιωματικής αναπαράστασης ή, αλλιώς, προσπαθεί να μειώσει την απόσταση μεταξύ των επιστημονικών αναπαραστάσεων και των βιωμάτων και πρακτικών των υποκειμένων, αλλά ακόμα κι αυτή η "κατηγορία" μπορεί να εμφανίζεται περιοριστική σε σχέση με τη ρευστότητα της καθημερινότητας στην πόλη. Ακόμα, δηλαδή, και η έννοια της "συγκρότησης του δημόσιου οικείου" αποτελεί για τα υποκείμενα ένα βίωμα πολύ πιο σύνθετο από τα ειδικά χαρακτηριστικά που εμφανίζονται σε αυτούς τους χρονοχώρους. Το δημόσιο οικείο αποτελεί μια διαδικασία και, άρα, βρίσκεται συνεχώς υπό (ανα)κατασκευή ή, αλλιώς, σε διαρκή ρευστότητα.

Στις περιγραφές της καθημερινότητας τονίζονται περισσότερο βιωμένοι χρονοχώροι χαλάρωσης και έντασης παρά αφηρημένες κατηγοριοποιήσεις χρονοχώρων. Οι χρονοχώροι έντασης συνδέονται είτε με χρονοχώρους εργασίας και υποχρεώσεων είτε με μετακινήσεις στην πόλη, ενώ οι χρονοχώροι χαλάρωσης συνδέονται με το σπίτι, με χώρους απόλαυσης, με άλλους δημόσιους χώρους (κυρίως στο Μεξικό) και με διαδρομές στην πόλη. Οι παραπάνω συσχετίσεις είναι, βέβαια,

ρευστές, καθώς οι χρονοχώροι έντασης και χαλάρωσης στηρίζονται σε ένα συνεχές, δηλαδή δεν εμφανίζουν αυστηρές τομές και συχνά αλληλοδιαπλέκονται.

Η χρήση του δημόσιου χώρου εμφανίζεται περισσότερο στο Μεξικό, παρά τις εντάσεις της πόλης, ενώ στην Αθήνα η ένταση στην καθημερινότητα συνήθως δεν συνδέεται από τα υποκείμενα με την ίδια την πόλη, αλλά με τις γενικότερες υποχρεώσεις της καθημερινότητάς τους. Οι χαλαροί χρονοχώροι, πάντως, υπάρχουν για τα συγκεκριμένα υποκείμενα, παρά την εντατικοποίηση και τις δυσκολίες των καιρών, με διαφορετικές χροιές για τον καθένα ή την καθεμία. Με άλλα λόγια, οι γρήγοροι ρυθμοί της πόλης συνυπάρχουν με χρονοχώρους χαλαρότητας, με τόπους χαλαρών ρυθμών. Οι κάτοικοι εμφανίζονται ενεργητικοί σε σχέση με την καθημερινότητά τους στην πόλη, για παράδειγμα, εκμεταλλεύονται τις μετακινήσεις και δημιουργούν χρονοχώρους χαλάρωσης. Μπορεί η διαμόρφωση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στους χρονοχώρους τους να είναι παροδική, άλλα, όπως είδαμε, αυτό μπορεί να ωθεί σε πρακτικές που έχουν άμεση επίπτωση στο χώρο και, κατ' επέκταση, στην πόλη.

Στο πλαίσιο των χρονοχώρων χαλάρωσης υπάρχουν κάποιοι (ημι)δημόσιοι χώροι "συνάντησης-συζήτησης" με μεγαλύτερο βαθμό οικειότητας για τα υποκείμενα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αναδείχθηκε η δημιουργία αυτών των χώρων/χρονοχώρων, η διαδικασία, δηλαδή, της "κατασκευής του δημόσιου οικείου". Τα υποκείμενα στην καθημερινότητά τους και στο πλαίσιο του δυνατού κατασκευάζουν χρονοχώρους του δημόσιου οικείου, βάσει πάντα του κατασκευασμένου περιβάλλοντος (άρα, βάσει των επιλογών ιδιοκτητών, της αισθητικής κ.λπ.) και των χωρικών, κοινωνικών και προσωπικών δεδομένων που ισχύουν για τη συγκεκριμένη χωροχρονική στιγμή/περίοδο. Πρέπει να τονιστεί ότι το δημόσιο οικείο που προκύπτει ως πολυπλοκότητα παραγόντων δεν μπορεί να "κατασκευαστεί" αντιστρόφως, δηλαδή να προσχεδιαστεί από τα πάνω, καθώς τα υποκείμενα παίζουν καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή του. Η οικειοποίηση του χώρου χρειάζεται χρόνο, αλλά και χαλαρούς ρυθμούς για να πραγματωθεί. Οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου αναδεικνύονται ιδιαίτερα σημαντικοί στην καθημερινότητα των συγκεκριμένων υποκειμένων στην πόλη, καθώς εντάσσονται στους χρονοχώρους χαλάρωσης[80] και, άρα, δίνουν τη δυνατότητα ανάπτυξης σχέσεων

[80] Αυτό το στοιχείο, βέβαια, δεν αφορά όλους του χρήστες και τις χρήστριες ενός χώρου, γιατί, για παράδειγμα, οι ίδιοι οι εργαζόμενοι και εργαζόμενες σε έναν (ημι)δημόσιο χώρο απόλαυσης δεν

και χαλαρών δικτυώσεων. Ταυτόχρονα, οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου αποτελούν χρονοχώρους συνάντησης της μεγαλύτερης δυνατής ετερότητας για την καθημερινότητα των συγκεκριμένων υποκειμένων, άρα και χώρους επαναδιαπραγμάτευσης, σύμφωνα με τη Massey (2005). Οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου αποτελούν και έναν τρόπο ανάπτυξης μιας σχέσης με την πόλη, ακριβώς επειδή προσδιορίζουν/αποτελούν σημεία συνάντησης ευρύτερων διαδρομών ή χρονοχωρικά γεγονότα.

Μεταξύ της απομόνωσης του σπιτιού και της απρόσωπης πλατείας ή του δρόμου, τα συγκεκριμένα υποκείμενα κατασκευάζουν άλλους τόπους που συνδυάζουν οικεία χαρακτηριστικά με δημόσια. Η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν εμφανίζεται προνομιούχα ως προς τη σχέση χρόνου/εισοδήματος, συγκρινόμενη, για παράδειγμα, με άνεργους, μητέρες ή στελέχη επιχειρήσεων. Με άλλα λόγια, η δημιουργία της οικειότητας εκτός σπιτιού σίγουρα συνδέεται με τα ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων, δηλαδή απουσία δεσμευτικών οικογενειακών υποχρεώσεων, ικανοποιητικό εισόδημα και, κάποιες φορές, ελαστικά ωράρια εργασίας.

Για την περίπτωση του Μεξικού, πρέπει να τονιστεί ότι ένα από τα χαρακτηριστικά του δημόσιου οικείου είναι η αίσθηση ασφάλειας (από παρενόχληση και γενικότερη βία), που έρχεται σε αντίθεση με το βίωμα μιας πόλης επικίνδυνης. Αυτό εν μέρει αποτελεί χαρακτηριστικό και άλλων χώρων απόλαυσης που επιλέγουν να επισκέπτονται τα υποκείμενα στο Μεξικό, αλλά εντείνεται στην περίπτωση του δημόσιου οικείου. Το συγκεκριμένο στοιχείο σχετίζεται με αποκλεισμό από αυτούς τους χώρους άλλων ομάδων πληθυσμού, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αποτελεί αντανάκλαση και μιας κοινωνίας περισσότερο διαχωρισμένης χωρο-ταξικά, γεγονός που δεν ισχύει τόσο στην περίπτωση της Αθήνας. Η οικειότητα που βιώνουν τα υποκείμενα στο χώρο δεν βασίζεται μόνο στον αποκλεισμό δυνάμει βίαιων ομάδων (θεσμικών ή μη) , αλλά και στον "αποκλεισμό" (λόγω χαρακτήρα του χώρου) ομάδων στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, οι οποίες συνδέονται με περιβάλλοντα μη άνεσης (μη οικειότητας) για τα υποκείμενα. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να υποστηρίξουμε ότι η αίσθηση ασφάλειας του δημόσιου οικείου στην περίπτωση του Μεξικού στηρίζεται σε –αλλά και στηρίζει– ένα "ελεγχόμενο" από (ποικίλες) εντάσεις περιβάλλον, το οποίο δημιουργούν και οι δεσμοί με το χώρο και οι σχέσεις

βιώνουν προφανώς χαλάρωση. Κι αυτοί/ές, πάντως, συνηθίζουν να επισκέπτονται για τη χαλάρωσή τους άλλους παρόμοιους χώρους.

που αναπτύσσονται εκεί. Η οικειότητα, άρα, είναι χωροκοινωνικά προσδιορισμένη και εμφανίζει διαφορετικά χαρακτηριστικά στις δύο πόλεις. Στην περίπτωση του Μεξικού, εκτός από τη σχέση "οικείο" - "απρόσωπο", αρθρώνεται και μέσα από μια σχέση "ασφάλειας" - "επικινδυνότητας".

Η οικειότητα διαχωρίζει αυτούς τους χώρους από άλλους δημόσιους ή ημιδημόσιους χώρους πιο απρόσωπους και επηρεάζει τις καθημερινές πρακτικές σε μια διαλεκτική σχέση. Η οικειότητα αποτελεί ένα από τα κατασκευασμένα από τα υποκείμενα χαρακτηριστικά του δημόσιου χώρου της πόλης και, μ' αυτή την έννοια, δημιουργεί τόπους. Η καθημερινότητα μπορεί να διαμορφώνεται από καθορισμένα ή μη ωράρια εργασίας, από υποχρεώσεις ή άλλες δραστηριότητες, αλλά επίσης διαμορφώνεται και από χρονοχώρους (κυρίως χαλάρωσης) που ορίζουν τα ίδια τα υποκείμενα. Θα λέγαμε ότι αυτοί οι χρονοχώροι, και πιο συγκεκριμένα οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου, αποτελούν για τα συγκεκριμένα υποκείμενα χρονοχώρους εξουσίας, εξουσία ως προς άλλους χρονοχώρους της καθημερινότητάς τους που δεν ορίζουν ή που ορίζουν λιγότερο, εξουσία η οποία στην περίπτωση του δημόσιου οικείου εκφράζεται και μέσα από μια σχέση αντίθεσης με τα βιώματα και τις πρακτικές των εργασιακών χρονοχώρων. Τα υποκείμενα "βρίσκουν χρόνο" για να βιώσουν χρονοχώρους χαλάρωσης, αλλά και για να κατασκευάσουν έναν συγκεκριμένο (ημι)δημόσιο χώρο ως οικείο. Εκεί βιώνουν την "παραγωγή", κατασκευάζουν επί της ουσίας μια όψη της καθημερινότητάς τους. Τα υποκείμενα έχουν "συνείδηση" αυτής της παραγωγής και αρκετές φορές μιλούν γι' αυτήν.

Η οικειοποίηση έχει άμεση σχέση με τη συνάντηση διαδρομών σε συγκεκριμένους χρόνους και τόπους και με τη διαμόρφωση αυτών των χρόνων και τόπων ως αποτέλεσμα της συνάντησης διαδρομών, άρα η οικειοποίηση είναι μια διαδικασία συλλογική και χρονο-χωρικά προσδιορισμένη. Αυτό το στοιχείο καταδεικνύει ότι το δημόσιο οικείο μπορεί να εμπεριέχει σχέσεις αντίθεσης (ως προς την απρόσωπη –και επικίνδυνη– πόλη, ως προς εργασιακούς και άλλους χρονοχώρους), αλλά δημιουργείται με βάση θετικά στοιχεία και όχι με βάση στοιχεία έλλειψης (δηλαδή, αρνητικά του τύπου Α/έλλειψη Α). Τελικά το "δημόσιο οικείο" (δεν μπορεί παρά να) κατασκευάζεται σε μια σχεσιακή άρθρωση με όλους τους άλλους χρονοχώρους της καθημερινότητας (που περιλαμβάνουν εργασιακές και μη δραστηριότητες), η οποία είναι εξαιρετικά πιο περίπλοκη από μια μονοδιάστατη σχέση αντίθεσης/έλλειψης.

Η πόλη συγκροτείται τελικά για τα συγκεκριμένα υποκείμενα και από τους τόπους του δημόσιου οικείου. Η καθημερινότητα των υποκειμένων στην πόλη επηρεάζεται από την παραγωγή αυτών των τόπων, η καθημερινότητα καθορίζεται και από αυτούς τους τόπους. Αυτοί οι χρονοχώροι (άρα και οι τόποι) δεν μπορούν παρά να επηρεάζουν και τη διαμόρφωση της ίδιας της πόλης, τόσο πρακτικά όσο και από την άποψη της σημασιοδότησής της, των πιθανών αναπαραστάσεών της. Ο δημόσιος χώρος της πόλης για τους συγκεκριμένους ανθρώπους περιλαμβάνει και τους χώρους του "δημόσιου οικείου" και η διερεύνηση των αναπαραστάσεων της πόλης πρέπει να τους λαμβάνει υπόψη της. Για παράδειγμα, η οικειότητα του δημόσιου οικείου υπάρχει περίπτωση να μεταφερθεί και στην ευρύτερη περιοχή χωροθέτησης του συγκεκριμένου τόπου, με την έννοια ότι η αίσθηση της "γειτονιάς" μπορεί να μετατοπιστεί από το χώρο κατοικίας στο κέντρο, και συγκεκριμένα γύρω από την περιοχή του δημόσιου οικείου. Με αυτή την έννοια, διαφοροποιείται η έρευνα από το χαρακτηριστικό των "τρίτων τόπων" του R. Oldenburg (1999), τους οποίους συνδέει μόνο με την περιοχή κατοικίας και τα συσχετισμένα βιώματα και πρακτικές της γειτονιάς. Οι χώροι/χρονοχώροι του δημόσιου οικείου για τα συγκεκριμένα υποκείμενα δημιουργούν νησίδες οικειότητας στην πόλη, οι οποίες μπορεί να επεκτείνονται και σε άλλους χώρους (δημιουργία δικτύων) και επηρεάζουν την ίδια τη σχέση με την πόλη, καθώς και τη σχέση με τα ευρύτερα ιστορικά κέντρα των πόλεων.

Θεωρώ ότι αξίζει περαιτέρω διερεύνηση η σχέση της βιωματικής αναπαράστασης του δημόσιου οικείου με την αναπαράσταση αυτών των χώρων ως χώρων κατανάλωσης. Η ιδιαίτερη σημασία που δίνουν τα υποκείμενα σ' αυτούς τους χρονοχώρους, καθώς και οι σχετικές πρακτικές που αναπτύσσονται δεν σημασιοδοτούνται μέσα από την κατανάλωση, αλλά βασίζονται στην παραγωγή αυτού του χώρου ως οικείου. Θα λέγαμε, δηλαδή, απλουστευτικά, ότι η οικειότητα δεν προϋπάρχει και, μ' αυτή την έννοια, δεν μπορεί να καταναλωθεί. Κατά μία έννοια, τα υποκείμενα συμμετέχουν και επί της ουσίας στην κατασκευή αυτών των χώρων μέσα από πρακτικές οικειοποίησης και συμβάλλουν στη δημιουργία του δημόσιου οικείου και για άλλους/ες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία οικειοποίησης αποτελεί παραγωγή, ή συνδιαμόρφωση, τόπων και κατασκευή χρονοχώρων της καθημερινότητας. Τα υποκείμενα της έρευνας δεν αποτελούν

παθητικούς καταναλωτές, αλλά οικειοποιούνται τόπους ως μέσο κατασκευής μιας καλύτερης καθημερινότητας. Με άλλα λόγια, η βιωματική αναπαράσταση του δημόσιου οικείου φαίνεται να αμφισβητεί προσεγγίσεις της καθημερινότητας με όρους διπολικότητας σε σχέση με κατηγορίες όπως παραγωγή - κατανάλωση. Το δημόσιο οικείο δεν προϋπάρχει, αλλά παράγεται από τα υποκείμενα (βάσει πάντα του κατασκευασμένου περιβάλλοντος) σε χρονοχώρους που, σύμφωνα με τις αφηρημένες αναπαραστάσεις, υπάρχουν για να καταναλωθούν. Ακόμα και η χρήση της έννοιας της "κατανάλωσης εμπειρίας" (πρβλ. Malbon, 1999) αφορά χρονοχώρους που προϋπάρχουν, "έξω" από εμάς. Η έννοια της κατανάλωσης, τελικά, αφορά περισσότερο μια αφηρημένη αναπαράσταση χρονοχώρων που ομοιογενοποιεί πρακτικές και όχι μια βιωματική αναπαράσταση.

Ο J. Legorreta, κάνοντας μια κριτική από το Μεξικό για την ανάλυση της πόλης μέσω του σχήματος παραγωγή - διανομή - κατανάλωση (όπως έχει διατυπωθεί από τον Castells και τους νεομαρξιστές), υποστηρίζει ότι αυτές οι οπτικές "είναι βασισμένες στην ιδέα ότι η εργασία είναι η κοινωνική δομή, μια ιδέα πολύ κοντινή στον προτεσταντισμό και στο χαρακτήρα της αγγλοσαξονικής σκέψης ή πόλης. Με άλλα λόγια, η εργασία είναι η δομή της ζωής σου. Οπότε, συλλαμβάνουμε την πόλη ως τον χώρο εργασίας" (Del Castillo, 1998: 80) [μετάφραση δική μου]. Ο Legorreta συνεχίζει, υποστηρίζοντας ότι η διάσταση του χρόνου και η εργασία είναι διαφορετικές στη μεξικανική κουλτούρα σε σχέση με την αγγλοσαξονική. Θεωρεί ότι στο Μεξικό η ζωή δεν είναι αποκλειστικά η εργασία, αλλά υπάρχει μια σειρά δραστηριοτήτων που είναι βασισμένες σε συλλογικές απολαύσεις και επηρεάζουν την πόλη (όπως αίθουσες χορού, cantinas και μπαρ). Μπορούμε, βέβαια, να υποστηρίξουμε ότι πολλοί ερευνητές και πολλές ερευνήτριες εξετάζουν την πόλη μέσα από διαδικασίες "συλλογικών απολαύσεων", αλλά, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω, ο συγγραφέας προφανώς δεν ταυτίζει τη "(συλλογική) κατανάλωση" με τις "συλλογικές απολαύσεις".

Αν θεωρήσουμε την έννοια της απόλαυσης μια βιωματική αναπαράσταση, η διάκριση μεταξύ αυτών των δύο ειδών αναπαραστάσεων αφήνει απαραίτητο χώρο στη διαφορετικότητα, δηλαδή στις τυχόν πολιτισμικές ή κοινωνικές διαφορές στα βιώματα που συνδέονται με χώρους κατανάλωσης. Όπως είδαμε, οι βιωματικές αναπαραστάσεις, τα βιώματα και οι πρακτικές των υποκειμένων, λόγω του κυρίαρχου χαρακτηριστικού τους, δηλαδή της ρευστότητας, μπορούν να ξεφεύγουν –άρα και να μην ταυτίζονται– τόσο από την αφηρημένη αναπαράσταση για το χρόνο και το χώρο

όσο και από άλλες ομοιογενοποιητικές αναπαραστάσεις. Για παράδειγμα, το βίωμα ενός χορού σε μια αίθουσα χορού είναι διαφορετικό από το βίωμα του σούπερ μάρκετ (αν και, όπως έδειξε η έρευνα, το σούπερ μάρκετ μπορεί να μοιάζει με την πρακτική και το βίωμα ενός χρονοχώρου "πίνω έναν καφέ με μια φίλη"). Με αυτή την έννοια, ο όρος "χώροι κατανάλωσης" μπορεί τελικά να αποτελεί εξαιρετικά γενική (αφηρημένη) κατηγορία για να εξηγήσει τις διαφορετικές χρήσεις και βιώματα διαφορετικών χώρων από διαφορετικά υποκείμενα σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια[81].

Οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου μπορεί να προϋποθέτουν το στοιχείο της κατανάλωσης, αλλά, αν τους προσεγγίσουμε μόνο ως χρονοχώρους κατανάλωσης, χάνουμε την οπτική των υποκειμένων και στην ουσία υποτιμάμε τα δικά τους βιώματα. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι όλοι οι αντίστοιχοι χώροι αποτελούν μόνο χώρους κατανάλωσης για όλα τα υποκείμενα που τους επισκέπτονται/χρησιμοποιούν. Τα συγκεκριμένα υποκείμενα της έρευνας προφανώς γνωρίζουν ότι η παρουσία τους στο χώρο έχει κάποιο οικονομικό αντίτιμο, αλλά αυτό το στοιχείο παραμένει ήσσονος σημασίας ως προς τις καθημερινές τους πρακτικές (προφανώς, λόγω εισοδήματος που διαθέτουν τη δεδομένη περίοδο). Μπορεί οι τιμές να καθορίζουν το αν ένας χώρος θα επιλεγεί για οικειοποίηση, αλλά, από κει και πέρα, η διαδικασία οικειοποίησης μπορεί να επηρεαστεί μόνο σε εξαιρετικές περιόδους έλλειψης χρημάτων, που ενδεχομένως να οδηγήσουν σε μειωμένη επισκεψιμότητα.

Όπως είδαμε, εκφράσεις του δημόσιου οικείου εμφανίζονται τόσο σε εμπορευματικούς χώρους (κατανάλωσης) όσο και σε δημόσιους χώρους όπως πλατείες και πάρκα (χώροι συλλογικής κατανάλωσης, κατά Castells): οικειοποιήσεις εμπορικών κέντρων από νέους και νέες (Urteaga, Cornejo, 1995), οικειοποίηση πεζοδρομίων από το εμπόριο σε δημόσια οδό στο Μεξικό, οικειοποιήσεις πλατειών

[81] Αντίστοιχα, ο M. de Certeau σημειώνει ότι η "κατανάλωση" μπορεί να εμπεριέχει μια άλλη παραγωγή που εξαρτάται από τη χρήση και από πρακτικές οικειοποίησης (1984: xii) [τα εισαγωγικά του συγγραφέα]. Ιδιαίτερα προβληματικές ως προς τα βιώματα αναδεικνύονται οι έννοιες παραγωγή - κατανάλωση όταν αποτελούν δίπολο, όπου το ένα είναι θετικό και το άλλο αρνητικό, το ένα είναι ενεργητικό και το άλλο παθητικό, παραπέμποντας σε αντιθετικά σχήματα όπως άνδρας - γυναίκα, κίνηση - στάση, δημόσιο - ιδιωτικό. Η παραγωγή αυτόματα συνδέεται με την εργασία και η κατανάλωση με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Αυτή η χρήση των όρων δεν φαίνεται να συνάδει με τα βιώματα των υποκειμένων, τουλάχιστον όσον αφορά τους χώρους του δημόσιου οικείου. Αντίθετα, μπορεί να περιορίσει την κατανόηση της καθημερινότητας, καθώς τα διπολικά σχήματα συχνά απλοποιούν και αποκρύπτουν τη συνθετότητα των φαινομένων που αναλύουν (βλ. και Cloke, Johnston, 2005).

στην Αθήνα από μετανάστριες και μετανάστες (ΕΜΠ, 2007). Στις παραπάνω περιπτώσεις, η οικειοποίηση, ασχέτως του εμπορευματικού ή όχι χαρακτήρα του χώρου, αφορά ανάπτυξη σχέσεων και όχι απλώς συναντήσεις διαδρομών. Άρα, αν δούμε την οικειοποίηση και το δημόσιο οικείο ως δυνατότητα ανάπτυξης σχέσεων που καθορίζουν τόσο την πόλη όσο και τη σχέση με την πόλη, τότε αυτές οι διαδικασίες δημιουργούν βιωματικές αναπαραστάσεις για τον δημόσιο χώρο ιδιαίτερα σημαντικές. Θα ήταν ενδιαφέρον να ερευνηθεί το ποιους άλλους χώρους στην πόλη, δημόσιους ή ημιδημόσιους, οικειοποιούνται διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, πώς βιώνονται αυτοί οι χρονοχώροι που δημιουργούνται, κάτω από ποιες συνθήκες πραγματοποιείται η οικειοποίηση, πώς και αν συνδιαλέγονται αυτές οι διαφορετικές οικειοποιήσεις και, κατ' επέκταση, πώς διαμορφώνουν και επηρεάζουν την πόλη και τη σχέση με την πόλη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι διαφορετικές καθημερινότητες δημιουργούν διαφορετικές οικειοποιήσεις χώρων της πόλης, διαφορετικές σχέσεις με την πόλη, άρα και διαφορετικές πόλεις μες στην πόλη.

Μία τελευταία παρατήρηση: Από την "κατασκευή του δημόσιου οικείου" θα μπορούσαν να προκύψουν πιο σύνθετα ερωτήματα σε σχέση με τη συγκρότηση αυτών των χώρων ως χώρων πολιτικής έκφρασης, όπως και με το αν μπορεί να θεωρηθεί η δημιουργία του "δημόσιου οικείου" ως αντίσταση των υποκειμένων σε μηχανισμούς από-τα-πάνω ρύθμισης της καθημερινότητας (Scott, 1990, Sharp, Routledge, Philo, Paddison, 1999). Οι απαντήσεις σε παρόμοια ερωτήματα, που οπωσδήποτε χρήζουν περισσότερης διερεύνησης, εξαρτώνται από τους ορισμούς του "πολιτικού" και της "αντίστασης". Θα μπορούσε, δηλαδή, απ' τη μια να υποστηριχθεί ότι η ανομοιογένεια των αναπαραστάσεων των υποκειμένων σε σχέση με τις (θεωρητικά) ομοιογενείς κυρίαρχες αναπαραστάσεις, η δημιουργία χρονοχώρων χαλάρωσης σε μια πόλη εντατικών ρυθμών, η επιλογή της κοινωνικότητας από την απομόνωση της οικιακής τηλεόρασης, η κατασκευή του δημόσιου οικείου σε χώρους κατανάλωσης, αποτελούν μορφές καθημερινής αντίστασης. Απ' την άλλη, επίσης θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι τα ίδια φαινόμενα αποτελούν απαραίτητους μηχανισμούς για την ομαλή λειτουργία, τη σταθερότητα και, άρα, την αναπαραγωγή του "συστήματος".

Όποια απάντηση κι αν δοθεί σε όλα τα παραπάνω, η καθημερινότητα για τα συγκεκριμένα υποκείμενα της έρευνας φαίνεται να συγκροτείται στη διαπλοκή

μεταξύ χρονοχώρων υποχρεώσεων (έντασης) και χρονοχώρων χαλάρωσης. Γιατί μπορεί η έρευνα να εστίασε σε χρονοχώρους χαλάρωσης, άρα στην "όμορφη" πλευρά της καθημερινότητας, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε όλους τους άλλους χρονοχώρους έντασης και υποχρεώσεων με τους οποίους αυτή η "όμορφη" πλευρά βρίσκεται σε μια συνεχή διαλεκτική σχέση. Μπορούμε, τελικά, να υποθέσουμε ότι οι χρονοχώροι του δημόσιου οικείου τοποθετούν δυνητικά τη γιορτή στην καθημερινότητα; Αν ναι, τότε η πλειονότητα των υποκειμένων από τα οποία πήρα συνέντευξη καταφέρνει, κατασκευάζοντας αυτό το χρονοχώρο στην πόλη, να υλοποιεί την προτροπή του Lefebvre, να ξεπερνάει, δηλαδή, τη "σύγκρουση μεταξύ καθημερινής ζωής και γιορτής (festivity)" (1984: 206). Η δυνητική αυτή γιορτή δεν συνδέεται με κάτι το εξαιρετικό (μία αργία ή κάποια περίοδο διακοπών), αλλά συνδυάζεται με χρονοχώρους εργασίας και υποχρεώσεων. Αν πέρα, ή μάλλον μέσα στην πόλη της εντατικοποίησης και της επιτάχυνσης αρθρώνεται μία άλλη πόλη όπου εμφανίζονται "νησίδες" (δυνητικού;) παιχνιδιού, τότε ίσως πρέπει να ξαναδούμε τις αντιφάσεις ως προϊόν των δικών μας αναγνώσεων της καθημερινότητας στην πόλη και το ξεπέρασμα των διαχωρισμών ως δημιούργημα των κατοίκων που ζουν τελικά αυτή την καθημερινότητα.

Σαν επίλογος:

"Ο Μεγάλος Χαν παρατηρεί μια αυτοκρατορία καλυμμένη από πόλεις που πιέζουν με το βάρος τους τη γη και τους ανθρώπους, μια αυτοκρατορία στριμωγμένη από πλούτη και κυκλοφοριακά φρακαρίσματα, από διακοσμήσεις και καθήκοντα, πολύπλοκη στους μηχανισμούς και στις ιεραρχίες της, πρησμένη, τσιτωμένη, βαριά.
'Είναι το ίδιο της το βάρος αυτό που πλακώνει την αυτοκρατορία', σκέφτεται ο Κουμπλάι [δηλαδή, ο Μεγάλος Χαν], *και τώρα, στα όνειρά του, εμφανίζονται πόλεις ελαφρές σαν χαρταετοί, πόλεις γεμάτες τρύπες σαν δαντέλες, πόλεις διαφανείς σαν κουνουπιέρες, πόλεις σαν τις νευρώσεις των φύλλων, πόλεις σαν γραμμές χεριού, πόλεις υδατογραφήματα που μπορείς να δεις μέσα από το θαμπό και ψεύτικό τους πάχος".* (σσ. 97-98)

[Μάρκο Πόλο]: *"Είναι φορές που μου είναι αρκετή μια αποσπασματική άποψη στη μέση ενός ασυνάρτητου τοπίου, κάποια φώτα που ξεχωρίζουν μέσα στην ομίχλη, ο διάλογος δύο περαστικών που συναντιούνται στο πηγαινέλα του δρόμου, για να σκεφτώ ότι ξεκινώντας από αυτά τα στοιχεία θα φτιάξω κομμάτι κομμάτι την τέλεια πόλη, μια πόλη φτιαγμένη από θραύσματα ανακατεμένα με όλα τα άλλα, από στιγμές χωρισμένες από διαλείμματα, από σινιάλα που κάποιος στέλνει χωρίς να ξέρει ποιος θα τα συλλέξει. Όταν σου λέω ότι η πόλη στην οποία τείνει να καταλήξει το ταξίδι μου είναι ασυνεχής στο χώρο και στο χρόνο, ότι άλλοτε είναι πιο αραιή και άλλοτε πιο πυκνή, εσύ*

δεν πρέπει να πιστέψεις ότι μπορεί κανείς να σταματήσει να την αναζητεί. Ίσως ενώ εμείς μιλάμε να αναδύεται διάσπαρτα μέσα στα σύνορα της αυτοκρατορίας σου· μπορείς να την εντοπίσεις αλλά μόνο με τον τρόπο που σου είπα”. (σσ. 197-198)
Ίταλο Καλβίνο, *Αόρατες Πόλεις*

Υστερόγραφο: Ένα απ’ τα “παράπλευρα” συμπεράσματα που προέκυψαν από την όλη διαδικασία έρευνας, αλλά κυρίως ανάλυσης και συγγραφής, είναι ότι μία διατριβή στις κοινωνικές ή ανθρωπιστικές επιστήμες, σε αντίθεση με τις προτροπές του νεοφιλελεύθερου πανεπιστημίου, χρειάζεται χρόνο και ωρίμανση. Η διατριβή δεν αποτελεί ένα “φυσικό αντικείμενο”, όπως το θέλουν τα *Τεχνικά Δελτία*, αλλά συγκροτεί μια διαδικασία, μια συνέχεια, τα όρια της οποίας καθορίζονται από τα ερωτήματα και δεν μπορούμε να τα επιβάλουμε τεχνητά. Όπως και να ’χει, το τελικό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας αντικατοπτρίζει το συγκεκριμένο χρονοχωρικό πλαίσιο ολοκλήρωσής της και, τελικά, δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα σημείο σε μια συνολικότερη διαδρομή (της ερευνήτριας), που είναι χωροκοινωνικά και πολιτισμικά (όπως και προσωπικά) προσδιορισμένη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σημείωση για τις βιβλιογραφικές αναφορές:
Τα ονόματα των συγγραφέων μεταφρασμένων έργων ακολουθούν την επιλογή μεταγραφής ή μη της έκδοσης. Οι χρονολογίες σε αγκύλες στο τέλος των αναφορών δηλώνουν τη χρονολογία της πρώτης έκδοσης και αφορούν τη γλώσσα του πρωτοτύπου. Οι ηλεκτρονικές διευθύνσεις που αναφέρονται ήταν ενεργές το Νοέμβριο του 2007.

Α

Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Αγ. (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Αγορανομική και Υγειονομική Επιθεώρησις (2004), "Τι δικαιούνται να προσφέρουν τα καταστήματα σύμφωνα με την άδεια λειτουργίας", ν. 369, σσ. 10-15.

Adam, B. (1995), *Timewatch. The social analysis of time*, Polity Press, Cambridge.

Agnew, J. (2005), "Space: Place", Cloke, P., Johnston, R. (eds), *Spaces of geographical thought. Deconstructing human geography's binaries*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, pp. 81-96.

Aguilar D., M. A. (1990), "Vida cotidiana y crisis", *Ciudades. Análisis de la coyuntura, teoría e historia urbana*, Red Nacional de Investigación Urbana, no. 7, pp. 2-7.

Aguilar, M. A., Sevilla, A., Vergara, A. (coords) (2001), *La ciudad desde sus lugares. Trece ventanas etnográficas para una metrópoli*, CONACULTA, Universidad Autónoma Metropolitana, Miguel Ángel Porrúa, México.

Αθανασίου, Α. (επιμ.) (2006), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, μετ. Π. Μαρκέτου, Μ. Μηλιώρη, Αιμ. Τσεκένης, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα.

Alarcón, N. (1990), "The theoretical subject(s) of This Bridge Called My Back and Anglo-American feminism", Anzaldúa, G. (ed.), *Making face, making soul / Haciendo caras: Creative and critical perspectives by woman of color*, Aunt Lute Books, San Francisco, pp. 356-369.

Antonopoulou, L., Fthenou, V. (1997), "Study highlights commuting problems in Athens", Εργατικό Κέντρο Αθήνας, Αθήνα, www.eurofound.europa.eu/eiro/1997/12/word/gr9712147nel.doc/.

Appadurai, A. (1996), *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Asamblea Legislativa del Distrito Federal (2002), "Ley para el funcionamiento de establecimientos mercantiles del Distrito Federal", *Gaceta Oficial del Distrito Federal*, 28 de febrero, pp. 15-40.

Auge, M. (1996), *Los "no lugares". Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*, trad. M. N. Mizraji, Editorial Gedisa, Barcelona [1992].

Β

Βαΐου, Ντ. (2000), "Πόλη και πολίτες: Η καθημερινή ζωή και το 'δικαίωμα στην πόλη'", Μοδινός, Μ., Ευθυμιόπουλος, Η. (επιμ.), *Η βιώσιμη πόλη*, Στοχαστής, Αθήνα, σσ. 204-216.

Βαΐου, Ντ., Γολέμης, Χ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημιχάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ. (1996), *Άτυπες μορφές παραγωγής-εργασίας και αστικός χώρος στο ΠΣΠ*, Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Α.Π.Θ., Αθήνα, Θεσσαλονίκη.

Βαΐου, Ντ., Γολέμης, Χ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημιχάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ. (1999), "Εκδίωξη και επάνοδος της βιομηχανικής παραγωγής στην Αθήνα του 2000", Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Gutenberg, Αθήνα, σσ. 65-92.

Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (2003), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρεια και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα [1997].

Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (υπό έκδοση), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς, Αθήνα.

Bell, D., Valentine, G. (1997), *Consuming geographies. We are where we eat*, Routledge, London, New York.

Bhabha, H. K. (1994), *The location of culture*, Routledge, London, New York.

Boltvinik, J. (2005), "La pobreza en México (2000-2004)", *La Jornada*, 18/11, México D.F., p. 32.

Bourdieu, P. (2002), *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μετ. Κ. Καψαμπέλη, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα [1979].

Brunner, J. J. (1992), *América Latina: cultura y modernidad*, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, Editorial Grijalbo, México D.F.

Bulbeck, Ch. (1998), *Re-orienting western feminisms. Women's diversity in a postcolonial world*, Cambridge University Press, Cambridge.

Bustamante Lemus, C., Castillo García, M. (1997), "Realidad y futuro del comercio en la vía pública de la ciudad de México", Castillo García, M., Reyes Luján, S. (coords), *Problemas emergentes de la Zona Metropolitana de la Ciudad de México*, UNAM - Programa de Estudios sobre la Ciudad, Consejo Mexicano de Ciencias Sociales, México D.F., pp. 15-33.

C-Γ

Cantú Chapa, R. (2005), *Globalización y centro histórico. Ciudad de México. Medio ambiente sociourbano*, Plaza y Valdés, CIIEMAD - IPN, México.

Carrasco, Cr., Mayordomo, M. (2005), "Beyond employment. Working time, living time", *Time & Society*, vol. 14, no. 2-3, pp. 231-259.

Castells, M. (1977), *The urban question. A marxist approach*, trans. A. Sheridan, Edward Arnold, London [1972].

Chanfón Olmos, C. (1987), "El centro histórico de la Ciudad de México", Garza, G., (coord.), *Atlas de la Ciudad de México*, Programa de Intercambio Científico y Capacitación Técnica, Departamento del Distrito Federal, Secretaría General de Desarrollo Social, El Colegio de México, Centro de Estudios Demográficos y de Desarrollo Urbano, México D.F., pp. 240-243.

Chatterton, P., Hollands, R. (2003), *Urban nightscapes. Youth cultures, pleasure spaces and corporate power*, Routledge, London, New York.

Γιαννίρης, Η. (2007), "Θέσεις για το αττικό πράσινο", εισήγηση για το Νομαρχιακό Συμβούλιο Ενιαίας Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αθηνών - Πειραιώς (3/4/07, και λόγω αναβολής στις 5/6/2007), *Παρατηρητήριο Ελεύθερων Χώρων Αθήνας - Αττικής, www.asda.gr/elxoroi*, Αθήνα.

Γκράμσι, Α. (1988), *Αμερικανισμός και φορντισμός. Τετράδιο 22*, μετ. Ρ. Ρινάλντι, Εκδόσεις Α/συνέχεια, Αθήνα.

Cloke, P., Johnston, R. (eds) (2005), *Spaces of geographical thought. Deconstructing human geography's binaries*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.

Colegio de Sociólogos de México, Consejo Nacional de Recursos para la Atención de la Juventud, Asociación Mexicana de Educación (1982), *Simposio sobre la problemática del tiempo libre y la recreación en México. Apuntes para una conceptualización sociológica del tiempo libre y el reto de la sociedad de consumo en México*, México D.F. (mimeo).

CONAPO, Consejo Nacional de Población (2001), Índices de marginación 2000, México D.F., http://www.conapo.gob.mx/00cifras/2000.htm/.

CONAPO, Consejo Nacional de Población (2005), *La desigualdad en la distribución del ingreso monetario en México*, México D. F., http://www.conapo.gob.mx/publicaciones/desigualdad_%20ingreso/desigualdad.pdf/.

Connolly, P. (2004), *Tipos de poblamiento en la Ciudad de México*, Observatorio Urbano de la Ciudad de México, Sistema de Información Geográfica para la Investigación y Planeación Metropolitana, Universidad Autónoma Metropolitana, Azcapotzalco (mimeo).

Constantinopoulos, V., Young, D. (2006), *Frappé nation. Ώρα για καφέ*, μετ. Αλ. Φιάδα, Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα.

Cowan, J. (1998), *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη Βόρεια Ελλάδα*, μετ. Κ. Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1990].

Crang, M. (1998), *Cultural Geography*, Routledge, London.

Crang, M. (2005), "Time: Space", Cloke, P., Johnston, R. (eds), *Spaces of geographical thought. Deconstructing human geography's binaries*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, pp. 199-220.

D-Δ

De Barbieri, T. (1990), "Sobre géneros, prácticas y valores: notas acerca de posibles erosiones del machismo en México", Ramírez Sáiz, J. M. (coord.), *Normas y prácticas morales y cívicas en la vida cotidiana*, CIIH - UNAM, Miguel Ángel Porrúa, México, pp. 83-105.

De Certeau, M. (1984), *The practice of everyday life*, trans. S. Rendall, University of California Press, Berkeley.

Deffner, A., Sirakoulis, K. (2004), "Time use research and urban planning: the case of leisure time in Larissa, Greece", paper for the *XXVI IATUR Conference "Time use: what's new in methodology and application fields"*, 27-29 October, Rome.

Del Castillo, E. (1998), "Aproximación a la utopía: entrevista a Jorge Legorreta", *Debate Feminista*, no. 17, pp. 72-84.

Δέφνερ, Α. (1992), "Πολιτιστικές δραστηριότητες και ελεύθερος χρόνος: κοινωνικές και γεωγραφικές διαστάσεις", Μαλούτας, Θ., Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σσ. 377-442.

Diccionario del español usual en México (1996), El Colegio de México, Centro de Estudios Lingüísticos y Literarios, México D.F.

Domínguez Prieto, O. (2004), "El comercio en la vía pública desde la perspectiva de género. Las vendedoras y lideresas en las calles de la ciudad de México", Massolo, A. (comp.), *Una mirada de género a la ciudad de México*, Editorial de la Red Nacional de Investigación Urbana, UAM - Azcapotzalco, México D.F., pp. 115-144.

E

Echeverría, B. (1996), "Lo político en la política", *Chiapas*, Instituto de Investigaciones Económicas UNAM, Ediciones Era, no. 3., pp. 7-17.

Ε.Κ.Κ.Ε. (1999), *Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις. Τόμος Α: περιοχή της πρωτεύουσας*, Αθήνα [1984].

Elias, N. (2004), *Περί χρόνου*, μετ. Θ. Λουπασάκης, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα [*Über die Zeit*, 1984].

Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας (2004), *Ερευνητικό πρόγραμμα "Στρατηγικό πλαίσιο ανάπτυξης για την Αθήνα - Αττική". Σύνοψη*, Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημόσιων Έργων, Αθήνα.

Ε.Μ.Π. (2007), *Ερευνητικό Πρόγραμμα "Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας"*, ΕΠΕΑΕΚ "ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ" (μέτρο 4.2.1), επ. υπ. Ντ. Βαΐου (αδημοσίευτα στοιχεία).

Encarta. Interactive World Atlas 2000, Microsoft.

Έρευνες Χρήσεως Χρόνου, βλ. United Nations Statistics Division, *Time Use Surveys*.

Eriksen, T. H. (2005), *Η τυραννία της στιγμής. Γρήγορος και αργός χρόνος στην εποχή της πληροφορίας*, μετ. Α. Σίμογλου, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα [2001].

European Commission, Employment and Social Affairs (2000), *Gender use of time. Three European studies*, Luxembourg.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (1999), *Times in the city and quality of life*, Dublin.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2003), *A new organization of time over working life*, Dublin.

Eurostat, Population and social conditions, Statistics in focus (2003a), *How women and men spend their time. Results from 13 European countries*, Luxembourg.

Eurostat, Population and social conditions (2003b), *Minutes of Task Force (draft) "Time Use Surveys", 18-19 December 2002*, Luxembourg (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/E1-WGM-20021204/EN/E1-WGM-20021204-EN.PDF/).

Eurostat, Population and social conditions, Working papers and studies (2003c), *Time use at different stages of life. Results from 13 European countries*, Luxembourg.

Eurostat, Population and social conditions, Working papers and studies (2004a), *Guidelines on harmonised European Time Use Surveys*, Luxembourg (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CC-04-007/EN/KS-CC-04-007-EN.PDF/).

Eurostat, Population and social conditions (2004b), *How Europeans spend their time. Everyday life of women and men. Data 1998-2002*, Luxembourg (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-58-04-998/EN/KS-58-04-998-EN.PDF/).

Eurostat, Population and social conditions, Working papers and studies (2005a), *Comparable time use statistics. National tables from 10 European countries*, Luxembourg (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CC-05-001/EN/KS-CC-05-001-EN.PDF/).

Eurostat, Population and social conditions, Statistics in focus (2005b), *How is the time of women and men distributed in Europe?*, Luxembourg (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-06-004/EN/KS-NK-06-004-EN.PDF/).

F

Featherstone, M., Lash, S. (eds) (1999), *Spaces of culture. City, nation, world*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.

Fernández-Vega, C. (2005), "Con 50% en la pobreza, cierto que nadie gana el minisalario", *La Jornada*, 22/12, México D.F., p. 30.

Ferrarotti, F. (2000), "Time, technology, and the transformations of social life", *International Journal of Politics, Culture and Society*, vol. 13, no. 3, pp. 539-549.

Fideicomiso de Estudios Estratégicos sobre la Ciudad de México (2000), *La Ciudad de México hoy. Bases para un diagnóstico*, Gobierno del Distrito Federal, México D.F.

G

García Canclini, N. (coord.) (1993), *El consumo cultural en México*, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, México.

García Canclini, N. (1995), *Consumidores y ciudadanos. Conflictos multiculturales de la globalización*, Editorial Grijalbo, México.

García Canlini, N. (1996), “Los viajes metropolitanos”, García Canclini, N., Castellanos, A., Rosas Mantecón, A., *La ciudad de los viajeros. Travesías e imaginarios urbanos: México, 1940-2000*, UAM - Iztapalapa, Editorial Grijalbo, México D.F., pp. 11-38.

García Canclini, N. (coord.) (1998), *Cultura y comunicación en la ciudad de México. Vol. I y II*, Universidad Autónoma Metropolitana, Editorial Grijalbo, México D.F.

García Canclini, N. (1998a), “Las cuatro ciudades de México”, García Canclini, N. (coord.), *Cultura y comunicación en la ciudad de México. Primera parte: Modernidad y multiculturalidad: la ciudad de México a fin de siglo*, Universidad Autónoma Metropolitana, Editorial Grijalbo, México D.F., pp. 19-39.

García Canclini, N. (1998b), “Qué hay para ver: mapas de la oferta y prácticas culturales”, García Canclini, N. (coord.), *Cultura y comunicación en la ciudad de México. Primera parte: Modernidad y multiculturalidad: la ciudad de México a fin de siglo*, Universidad Autónoma Metropolitana, Editorial Grijalbo, México D.F., pp. 41-63.

García Canclini, N., Piccini, M. (1993), “Culturas de la ciudad de México: símbolos colectivos y usos del espacio urbano”, García Canclini, N. (coord.), *El consumo cultural en México*, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, México, pp. 43-85.

García Canclini, N., Rosas Mantecón, A. (1996), “Las múltiples ciudades de los viajeros”, García Canclini, N., Castellanos, A., Rosas Mantecón, A., *La ciudad de los viajeros. Travesías e imaginarios urbanos: México, 1940-2000*, UAM - Iztapalapa, Editorial Grijalbo, México D.F., pp. 61-99.

Garza, G. (coord.) (1987), *Atlas de la Ciudad de México*, Programa de Intercambio Científico y Capacitación Técnica, Departamento del Distrito Federal, Secretaría General de Desarrollo Social, El Colegio de México, Centro de Estudios Demográficos y de Desarrollo Urbano, México D.F.

Geertz, C. (2003), *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μετ. Θ. Παραδάλλης, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1973].

Gell, A. (1992), *The anthropology of time. Cultural constructions of temporal maps and images*, Berg, Oxford and Providence.

Giddens, A. (1994), *Consecuencias de la modernidad*, trad. A. Lizón Ramón, Alianza Editorial, Madrid [1990].

Gleick, J. (2004), *Faster. Η επιτάχυνση όλων των πραγμάτων*, μετ. Α. Μπακοδήμου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα [1999].

Gobierno del Distrito Federal (2001), *Programa de población del Distrito Federal 2001-2006, Anexo Estadístico*, Dirección de Política Poblacional, Consejo de Población del Distrito Federal, México D.F.

Google Earth, http://earth.google.com/.

Green, E. (1998), "'Woman doing friendship': an analysis of women's leisure as a site of identity construction, empowerment and resistance", *Leisure Studies*, no. 17, pp. 171-185.

Gregory, D. (2000), "Edward Said's imaginative geographies", Crang, M., Thrift, N. (eds), *Thinking Space*, Routledge, London, New York, pp. 302-348.

Gregory, D. (2004), *The colonial present. Afganistan, Palestine, Iraq*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford.

Gruzinski, S. (2004), *La ciudad de México. Una historia*, trad. P. López Caballero, Fondo de Cultura Económica, México [1996].

Guha, R. (1997), "La prosa de contra-insurgencia", Rivera Cusicanqui, S., Barragán, R. (comps), *Debates post coloniales: Una introducción a los estudios de la subalternidad*, Historias-Sephis-Aruwiyiri, La Paz, pp. 33-72.

Gupta, A., Ferguson, J. (1997), "Beyond 'culture': space, identity, and the politics of difference", Gupta, A., Ferguson, J. (eds), *Culture, power, place: Explorations in critical anthropology*, Duke University Press, Durham, pp. 33-51.

H

Hadjimichalis, C., Vaiou, D. (2004) "'Local' illustrations for 'international' geographical theory", Baerenholdt, J. O., Simonsen, K. (eds), *Space Odysseys*, Ashgate, Aldershot, pp. 171-182.

Hägerstrand, T. (1973), "The domain of human geography", Chorley, R. J. (ed.), *Directions in Geography*, Methuen, London, pp. 67-87 [1973].

Hannigan, J. (1998), *Fantasy City. Pleasure and profit in the postmodern metropolis*, Routledge, London, New York.

Haraway, D. (1991*), Cimians, cyborgs and women: The reinvention of nature*, Routledge, New York.

Harvey A., Royal M. (2000), "Use of context in time-use research", paper presented at *Expert Group Meeting on Methods for Conducting Time Use Surveys 23-27 October 2000*, New York (ESA/STAT/AC. 79/16), http://unstats.un.org/unsd/methods/timeuse/xptgrpmeet/harvey.pdf/.

Harvey, D. (1989), *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*, Blackwell, Cambridge, Oxford.

Harvey, D. (2005), "Ο χώρος ως λέξη-κλειδί", μετ. Χ. Κωνσταντάτος, *Γεωγραφίες*, τ. 10, σσ. 21-42 ["Space as a key word"].

Herzfeld, M. (1998), *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μετ. Ρ. Αστρινάκη, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1987].

Hiernaux Nicolás, D. (1999), "Los frutos amargos de la globalización: expansión y reestructuración metropolitana de la ciudad de México", *EURE (Santiago)*, vol. 25, no. 76, pp. 57-78.

Hobsbawm, E. J. (1992), *Η εποχή των επαναστάσεων. 1789-1848*, μετ. Μ. Οικονομοπούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα [1962].

Holloway, L., Hubbard, P. (2001), *People and place. The extraordinary geographies of everyday life*, Pearson Education, Harlow.

Hudson, R. (2001), "Production, place and space", *Producing places*, The Guilford Press, New York, pp. 255-285.

Hufton, O., Kravaritou, Y. (eds) (1999), *Gender and the Use of Time. Gender et Emploi du Temps*, Kluwer Law Internacional, The Hague.

I

Illescas Nájera, M. D. (1995), "Sobre la pluralidad de las experiencias del tiempo", Illescas Nájera, M. D. (coord.), *Un haz de reflexiones en torno al tiempo, la historia y la modernidad*, Universidad Iberoamericana, México, pp. 23-48.

INEGI, Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática (1998), *Clasificador de uso del tiempo, CUT (de la Encuesta Nacional sobre uso del tiempo,ENAT-98)*, http://unstats.un.org/unsd/methods/timeuse/tusclassifications/mexico98_classif.pdf/.

INEGI, Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática (2001), *XII Censo General de Población y Vivienda 2000*, Aguascalientes.

INEGI, Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática (2002), *Uso del tiempo y aportaciones en los hogares mexicanos (1996)*, Aguascalientes.

INEGI, Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática (2004), *Síntesis metodológica de la Encuesta Nacional sobre uso del tiempo 2002 (ENUT-2002)*, Aguascalientes.

INEGI, Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática, UNIFEM, Instituto Nacional de las Mujeres (2005), *Encuesta Nacional sobre Uso del Tiempo 2002. Tabuladores Básicos Definitivos*, Aguascalientes.

Inglis, D. (2005), *Culture and everyday life*, Routledge, London.

J

Jackson, P. (1989), *Maps of meanings: an introduction to Cultural Geography*, Routledge, London.

Jayne, M. (2006), *Cities and consumption*, Routledge, London, New York.

K

Καβάζη, Μ. (2007), "Ο πόλεμος της φράντζας. Κόντρες εφήβων για το στυλ και την αναγνώριση", *Έψιλον (ένθετο Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας*), τ. 851, 05/08, σσ. 34-43.

Καλαντίδης, Α. (2007), "Για μια πιο αυστηρή χρήση του όρου genrification", *Γεωγραφίες*, τ. 13, σσ. 158-172.

Καρατζίου, Ντ. (2007), "Ανέκδοτο του Νικήτα Κακλαμάνη", *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 02/12, σ. 61.

Καυταντζόγλου, Ι. (1995), *Ο κύκλος και η γραμμή. Όψεις του κοινωνικού χρόνου*, Εξάντας, Αθήνα.

Κοριά, Μ. (1985), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, μετ. Γ. Δαγιάντης, Κομμούνα, Αθήνα.

Κουλουφάκου, Τ. (2007), "Από τι χαρμάνι είναι η γενιά του φραπουτσίνο; Generation F", *Έψιλον (ένθετο Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας*), τ. 830, 11/03, σσ. 28-36.

Κυριαζή, Ν. (1999), *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

L-Λ

Lander, E. (comp.) (2000), *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas latinoamericanas*, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales CLACSO, Buenos Aires.

Lash, S., Urry, J. (1994), *Economies of Signs and Space*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.

Laurier, E., Philo, Ch. (inv.) (2004), *Project: "The Cappuccino Community: cafes and civic life in the contemporary city"*, Economic and Research Council, University of Glasgow, http://web.ges.gla.ac.uk/~elaurier/cafesite/.

Lefebvre, H. (1977), *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*, μετ. Π. Τουρνικιώτης, Κ. Λωράν, Παπαζήσης, Αθήνα [1968].

Lefebvre, H. (1984), *Everyday life in the modern world*, trans. S. Rabinovitch, Transaction Publishers, New Brunswick and London [1968].

Lefebvre, H. (1990), *Μηδενισμός και αμφισβήτηση*, μετ. Λ. Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα [*Le temps des mérprises*, 1975].

Lefebvre, H. (1991), *The production of space*, trans. D. Nicholson - Smith, Blackwell Publishing, Oxford [1974].

Lefebvre, H. (1996), *Writing on cities*, trans. (& eds) E. Kofman, E. Lebas, Blackwell, Oxford, Malden.

Lefebvre, H. (2004), *Rhythmanalysis. Space, time and everyday life*, trans. S. Elden, G. Moore, Continuum, London, New York [1992].

Lenkersdorf, C. (1996), *Los hombres verdaderos. Voces y testimonios tojolabales*, Siglo XXI Editores, Instituto de Investigaciones Filológicas, UNAM, México.

Lenon, B., Cleves, P. (2001), *Fieldwork techniques and projects in geography*, HarperCollins Publishers, London [1994].

León, E. (1999), *Usos y discursos teóricos sobre la vida cotidiana*, Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias - UNAM, Editorial Antropos, Barcelona.

León, E. (2000), "El tiempo y el espacio en las teorías modernas sobre la cotidianeidad", Lindón, A. (coord.), *La vida cotidiana y su espacio-temporalidad*, El Colegio Mexiquense, Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias - UNAM, Editorial Antropos, Barcelona, pp. 45-76.

León, E. (2001), *De filias y arquetipos. La vida cotidiana en el pensamiento moderno de Occidente*, Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias - UNAM, Editorial Antropos, Barcelona.

Leontidou, L. (1990), *The Mediterranean city in transition. Social change and urban development*, Cambridge University Press, Cambridge.

Levine, R. (1997), *A geography of time. The temporal misadventures of a social psychologist, or How every culture keeps time just a little bit differently*, Basic Books, New York.

Lewis, S. (2003), "The integration of paid work and the rest of life. Is post-industrial work the new leisure?", *Leisure Studies*, no. 22, pp. 343-355.

Λιάκος, Α. (2007), *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.

Lindón, A. (coord.) (2000), *La vida cotidiana y su espacio-temporalidad*, El Colegio Mexiquense, Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias - UNAM, Editorial Antropos, Barcelona.

Low, S. M., Lawrence - Zúñiga, D. (eds) (2003), *The anthropology of space and place. Locating culture*, Blackwell Publishing, Malden.

Löfgren, O. (2003), "The sweetness of home: class, culture and family life in Sweden", Low, S. M., Lawrence - Zúñiga, D. (eds), *The anthropology of space and place. Locating culture*, Blackwell Publishing, Malden, pp. 142-159.

Lugo Laguna, E. (2004), "Mercantilización de la infancia y nuevos espacios urbanos", *Ciudades. Análisis de la coyuntura, teoría e historia urbana*, Red Nacional de Investigación Urbana, no. 64, pp. 10-17.

Λυδάκη, Α. (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Καστανιώτης, Αθήνα.

Λυκογιάννη, Ρ. (2005), *Η μελέτη της πόλης μέσα από την έμφυλη διάσταση της καθημερινότητας (διδακτορική διατριβή)*, Ε.Μ.Π., Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Αθήνα.

M

Maffesoli, M. (2004a), *El tiempo de las tribus. El ocaso del individualismo en las sociedades posmodernas*, trad. D. Gutiérrez Martínez, Siglo XXI Editores, México [2000].

Maffesoli, M. (2004b), La espacialización del tiempo, *Ciudades. Análisis de la coyuntura, teoría e historia urbana*, Red Nacional de Investigación Urbana, no. 61, pp. 30-39.

Malbon, B. (1999), *Clubbing. Dancing, ecstasy and vitality*, Routledge, London, New York.

Μαλούτας, Θ. (επιμ.) (2002), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Οι πόλεις*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα, Βόλος [2000].

Μαλούτας, Θ., Οικονόμου, Δ. (επιμ.) (1992), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Μαντουβάλου, Μ. (2007), "Κρίση του κέντρου της πόλης;", *Ανέκδοτα κείμενα… ένα βιβλιαράκι για τη Μαίρη Μαντουβάλου*, επιμ. Ντ. Βαΐου, Εκδόσεις Πολίτης, Αθήνα, σσ. 31-40 [1996].

Margulis, M. y otros (1994), *La cultura de la noche. La vida nocturna de los jóvenes en Buenos Aires*, Espasa, Buenos Aires.

Massey, D. (1994), *Space, place and gender*, Polity Press, Cambridge.

Massey, D. (2003), *Mexico City: Whose city?*, Open University Videos, DD304/03, United Kingdom.

Massey, D. (2005), *For Space*, Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi.

Massey, D., Allen, J., Sarre, Ph. (eds) (1999), *Human Geography Today*, Polity Press, Blackwell, Cambridge.

Massolo, A. (comp.) (2004), *Una mirada de género a la ciudad de México*, Editorial de la Red Nacional de Investigación Urbana, UAM - Azcapotzalco, México D.F.

Ματσαγγάνης, Μ. (επιμ.) (1999), *Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

May J., Thrift, N. (eds) (2001), *Timespace - geographies of temporality*, Routledge, London.

McPhail Fanger, E. (1997), "En busca del tiempo libre", *Argumentos*, Universidad Autónoma Metropolitana - Xochimilco, no. 27, pp. 7-26.

McPhail Fanger, E. (1999), "El tiempo libre y la autonomía: una propuesta", *La Ventana*, no. 9, pp. 83-105.

McPhail Fanger, E. (2004), *El tiempo libre de mujeres y hombres en la ciudad de México (tesis de doctorado)*, Facultad de Ciencias Políticas y Sociales, UNAM, México D.F.

Melgar Bao, R. (coord.) (2007), *La colonización de la noche*, Centro de Estudios Regionales, Universidad Autónoma de Ciudad Juárez, Ciudad Juárez.

Μενέγος, Π. (2007), "Εφηβικό ραντεβού, όπως Αμερική… Meet me @ the mall", *Athens Voice*, τ. 186, 18-24 Οκτωβρίου, σσ. 24-26.

Merrifield, A. (2000), "Henri Lefebvre. A socialist in space", Crang, M., Thrift, N. (eds), *Thinking space*, Routledge, London, New York, pp.167-182.

Merrifield, A. (2002), *Dialectical Urbanism. Social Struggles in the Capitalist City*, Monthly Review Press, New York.

Metrópolis, Centro de Información de la Ciudad de México, México D.F., http://metropolis.miarroba.com/.

Minh-ha, T. T. (1989), *Woman, native, other. Writing postcoloniality and feminism*, Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.

Mitchell, D. (2000), *Cultural Geography. A critical introduction*, Blackwell Publishers, Oxford, Malden.

Moccia, F. D. (2000), "Planning time: an emergent European practice", *European Planning Studies*, vol. 8, no. 3, pp. 367-375.

Mohanty, Ch. T., Russo, A., Torres, L. (eds) (1991), *Third world women and the politics of feminism*, Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.

Mohanty, Ch. T. (1992), "Feminist encounters: locating the politics of experience", Barret, M., Phillips, A. (eds), *Destabilizing theory. Contemporary feminist debates*, Stanford University Press, Stanford, pp. 74-92.

Monnet, J. (1996), “Espacio público, comercio y urbanidad en Francia, México y Estados Unidos”, *Alteridades*, UAM - Iztapalapa, no. 11 (6), pp. 11-25.

Moreno, H. (1998), “Contra el coche”, *Debate Feminista*, vol. 17, pp. 107-110.

Μουζέλης, Ν. Π. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, μετ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα [1986].

Μπακαλάκη, Αλ. (επιμ.) (1994), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Μπαμπινιώτης, Γ. (1998), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα.

Multinational Time Use Study, *Activity typology*, Centre for Time Use Research, University of Oxford, http://www.timeuse.org/mtus/documentation/docs/chapter2.pdf/.

Munné, F. (1980), *Psicosociología del tiempo libre. Un enfoque crítico*, Trillas, México.

N

Navarro Benítez, B., Guevara González, R. I., Pérez Campos, L. C. (1996), *Horarios laborales y prácticas de desplazamiento. Documentos de análisis y prospectiva del Programa Universitario de Energía*, UNAM, Instituto de Investigaciones Económicas, Programa Universitario de Energía.

Nieto, R. (1998), “Experiencias y prácticas sociales en la periferia de la ciudad”, García Canclini, N. (coord.), *Cultura y comunicación en la ciudad de México. Segunda parte: Modernidad y multiculturalidad: la ciudad de México a fin de siglo*, Universidad Autónoma Metropolitana, Editorial Grijalbo, México D.F., pp. 235-277.

Νικολαΐδου, Β. (2006), “Πλατεία Μαβίλη”, *Μονόπολη*, τ. 60, Οκτώβριος-Νοέμβριος, σσ. 62-63.

O

Oehmichen Bazán, Cr. (2004), “La ciudad de México vista a través de la presencia indígena”, Navia, P., Zimmerman, M. (coords), *Las ciudades latinoamericanas en el nuevo [des]orden mundial*, Siglo XXI Editores, México D.F., pp. 386-402.

Οικονόμου, Δ. (1990), “Νοητικές αναπαραστάσεις του Κέντρου της Αθήνας: Πρώτα συμπεράσματα από μια έρευνα”, *Τεχνικά Χρονικά*, τόμ. 10, τ. 1, σσ. 73-107.

Oldenburg, R. (1999), *The great good place. Cafés, coffee shops, bookstores, bares, hair salons and other hangouts at the heart of a community*, Marlowe & Company, New York [1989].

Öncü, A., Weyland, P. (1997), *Space, culture and power: New identities in globalizing cities*, Zed Books, London, New Jersey.

Ρ-Π

Pacheco Gómez M., M. E. (2004), *Ciudad de México, heterogénea y desigual. Un estudio sobre el mercado de trabajo,* El Colegio de México, Centro de Estudios Demográficos y de Desarrollo Urbano**,** México D.F.

Pahl, R. E. (1984), *Divisions of labour*, Basil Blackwell, Oxford.

Paolucci, G. (1999), "Paradoxes of time. Instrumental rationality and gendered uses of time", Hufton, O., Kravaritou, Y. (eds), *Gender and the use of time. Gender et emploi du temps*, Kluwer Law International, The Hague, pp. 429-441.

Paolucci, G. (2001a), "Η μεταμοντέρνα πόλη και ο κατακερματισμός του χρόνου των γυναικών", μετ. Ρ. Λυκογιάννη, ανακοίνωση στην Ημερίδα *Χώροι και χρόνοι των γυναικών στην πόλη*, Κέντρο Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου, 27 Ιανουαρίου, Χανιά.

Paolucci, G. (2001b), "Ο συνεχής κύκλος της κατανάλωσης στην πόλη: προς ένα νέο ορισμό της εξουσίας πάνω στο χρόνο;", μετ. Π. Δελλαδέτσιμας, *Γεωγραφίες*, ν. 1, σσ. 43-55 [2000].

Παπαδάκος, Π. (2007), "Η μητροπολιτική διαχείριση του συστήματος μεταφορών της Αθήνας", Ημερίδα Ινστιτούτου Ενέργειας Νοτιοανατολικής Ευρώπης *Ενέργεια και Μεταφορές*, 28 Μαρτίου, Αθήνα, http://www.iene.gr/docs/martios_07/papadakos.pdf/.

Papageorgiou, F. (1989), "Leisure policy and the quality of life in Athens", Bramham, P., Henry, I., Mommaas, H., Van der Poel, H. (eds), *Leisure an urban processes. Critical studies of leisure policy in western European cities*, Routledge, London, New York, pp. 47-67.

Παπαταξιάρχης, Ε. (1998), "Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό", Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σσ. 209-250 [1992].

Patiño Tovar, E., Castillo Palma, J. (comps) (2001), *Cultura y territorio. Identidades y modos de vida. 2º Congreso RNIU: Investigación Urbana y Regional*, Editorial de la Red Nacional de Investigación Urbana, Universidad Autónoma de Puebla, México.

Περπερίδου, Δ. Γ. (2006), *Έρευνα ερωτηματολογίου για τις μετακινήσεις και τις δραστηριότητες στην Αθήνα* (στο πλαίσιο εκπονούμενης διδακτορικής διατριβής με τίτλο: *Σύστημα διαχείρισης της ρύπανσης στο πλαίσιο του πολεοδομικού και κυκλοφοριακού σχεδιασμού*), Ε.Μ.Π., ΣΑΤΜ, Αθήνα.

Petropoulou, Cr. (2003), *Etude comparée des changements périurbaines: Structure urbaine et quartiers spondanes à Athenes et à Mexico (διδακτορική διατριβή)*, UFR de Géographie, Universitè Louis Pasteur, Strasbourg.

Phillips, A. (ed.) (1998), *Feminism and politics*, Oxford University Press, Oxford, New York.

Πιτούρας, Δ. (2007), "Χρηματιστήριο πλατειών (με μια μπύρα στην πλατεία)", *Athens Voice*, τ. 185, 11-17 Οκτωβρίου, σσ. 32-34.

Πολυχρονιάδης, Μπ. (2008), "Παρελθόν αποτελεί η διασκέδαση αλά ελληνικά", *Οικονομία, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6 Απριλίου, σσ. 16-17.

Pradilla Cobos, E. (2004), "Ciudad de México: los caminos de la privatización de lo urbano", *Ciudades. Análisis de la coyuntura, teoría e historia urbana*, Red Nacional de Investigación Urbana, no. 64, pp. 57-62.

Prats-Ferret, M. (2001), "Ο χώρος, ο χρόνος και η καθημερινή ζωή των ενήλικων γυναικών στη Βαρκελώνη", μετ. Ρ. Λυκογιάννη, ανακοίνωση στην Ημερίδα *Χώροι και χρόνοι των γυναικών στην πόλη*, Κέντρο Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου, 27 Ιανουαρίου, Χανιά.

Prosser, R. (2000), *Leisure, Recreation and Tourism*, HarperCollins Publishers, London [1994].

R

Ramírez Kuri, P. (1995), "Entorno, consumo y representaciones urbanas en la Ciudad de México", *Ciudades. Análisis de la coyuntura, teoría e historia urbana*, Red Nacional de Investigación Urbana, no. 27, pp. 46-50.

Ramírez Kuri, P. (coord.) (2003), *Espacio público y ciudadanía*, Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, Miguel Ángel Porrúa, México D.F.

Ramírez Sáiz, J. M. (coord.) (1990), *Normas y prácticas morales y cívicas en la vida cotidiana*, CIIH - UNAM, Miguel Ángel Porrúa, México.

Ritzer, G. (1996), *La McDonalización de la sociedad. Un análisis de la racionalización en la vida cotidiana*, trad. I. Hierro, R. Hierro, Editorial Ariel, Barcelona [1994].

Rosaldo, R. (1991), *Cultura y verdad. Nueva propuesta de análisis social*, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, Editorial Grijalbo, México [1989].

Ruvalcaba, R. M., Schteingart, M. (1987), "Estructura urbana y diferenciación socioespacial en al zona metropolitana de la ciudad de México (1970-1980)", Garza, G. (coord.), *Atlas de la Ciudad de México*, Programa de Intercambio Científico y Capacitación Técnica, Departamento del Distrito Federal, Secretaría General de Desarrollo Social, El Colegio de México, Centro de Estudios Demográficos y de Desarrollo Urbano, México D.F., pp. 108-115.

S-Σ

Said, E. (1996a), *Οριενταλισμός*, μετ. Φ. Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα [1978, 1994].

Said, E. (1996b), *Κουλτούρα και ιμπεριαλισμός*, μετ. Β. Λάππα, Νεφέλη, Αθήνα [1994].

Salazar Cruz, C. E. (1999), *Espacio y vida cotidiana en la ciudad de México*, COLMEX, Centro de Estudios Demográficos y de Desarrollo Urbano, México.

Scott, J. (1990), *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts*, Yale University Press, New Haven.

Secretaría de Turismo de la Ciudad de México (2007), "Recomendaciones prácticas", http://www.mexicocity.gob.mx/ven/recomendaciones.php/.

SEDESOL, Secretaría de Desarrollo Social, Consejo Nacional de Población, Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática (2004), *Delimitación de las zonas metropolitanas de México*, México,

http://www.inegi.gob.mx/est/contenidos/espanol/metodologias/otras/zonas_met.pdf/.

Sennett, R. (1999), *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μετ. Γ. Ν. Μερτίκας, Νεφέλη, Αθήνα. [*The fall of public man*, 1992].

Sevilla, A. (1998), "Los salones de baile: espacios de ritualización urbana", García Canclini, N. (coord.), *Cultura y comunicación en la ciudad de México. Segunda parte: La ciudad y los ciudadanos imaginados por los medios*, Universidad Autónoma Metropolitana, Editorial Grijalbo, México D.F., pp. 221-269.

Sevilla, A., Portal, A. M. (2005), "Las fiestas en el ámbito urbano", García Canclini, N. (coord.), *La antropología urbana en México*, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, Universidad Autónoma Metropolitana, Fondo de Cultura Económica, México D.F., pp. 341-381.

Sharp, P., Routledge, P., Philo, C., Paddison, R. (eds) (1999), *Entanglements of power. Geographies of domination/resistance*, Routledge, London.

Shields, R. (1999), *Lefebvre, Love and Struggle. Spatial Dialectics*, Routledge, London, New York.

Sibley, D. (1995), *Geographies of exclusion*, Routledge, London.

Simonsen, K. (1997), "Modernity, community or a diversity of ways of life: a discussion of urban everyday life", Kalltrop, O., Elander, I., Ericsson, O., Franzen, M. (eds), *Cities of Transformation - Transformation of Cities, Social and Symbolic Change of Urban Space*, Avebury, Aldershot, pp. 162-183.

Sirakoulis, K., Deffner, A. (2006), "Urban youth leisure, time use research and quality of life: the comparison of leisure preferences of university students in Athens and Larissa, Greece", paper for the *46th ERSA Conference "Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean"*.

Soja, E. W. (1989), *Postmodern Geographies. The reassertion of space in critical social theory*, Verso, London.

Soja, E. W. (1999), "Thirdspace: expanding the scope of the geographical imagination", Massey, D., Allen, J., Sarre, Ph. (eds), *Human Geography Today*, Polity Press, Blackwell, Cambridge, Oxford, pp. 260-278.

Souliotis, N. (2005a), *Des quartiers à la mode: enquête sociologique sur les mutations des marchés du divertissement et de l'art à Athènes (années 1990) (διδακτορική διατριβή)*, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris.

Σουλιώτης, Ν. (2005b), "Κατασκευάζοντας πολυτελείς χώρους διασκέδασης σε ένα λαϊκό προάστιο. Κοινωνιολογική προσέγγιση των οικονομικών πρακτικών της αγοράς του Μπουρναζίου στο Περιστέρι", *Δοκιμές. Επιθεώρηση κοινωνικών σπουδών*, τ. 13-14, σσ. 41-60.

Σουλιώτης, Ν. (2007), "Νέες αγορές διασκέδασης στην Αθήνα: χωροθετικά σχήματα μικρών επιχειρήσεων διασκέδασης και καταναλωτικές πρακτικές (1990-2005)", ανακοίνωση στο *8ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, 4-7 Οκτώβρη, Αθήνα.

Stebbins, R. (1997), “Casual leisure: a conceptual statement”, *Leisure Studies*, no. 16, pp. 17-25.

Stross, B. (1991), “La cantina mexicana como un lugar para la interacción”, Menéndez, E. L. (ed.), *Antropología del alcoholismo en México. Los límites culturales de la economía política (1930-1979)*, Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, Ediciones de la Casa Chata, México D.F., pp. 283-307 [1967].

T

Taylor, P. J. (2003), “Time: from hegemonic change to everyday life”, Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds), *Key concepts in geography*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, pp. 151-164.

Τερκενλή, Θ. (2001), “Η θέση των γεωγραφιών της καθημερινής ζωής στην παραγωγή, αναπαραγωγή και πρακτική της πολιτισμικής διαφοράς σε έναν παγκοσμιοποιούμενο κόσμο”, *Γεωγραφίες*, ν. 1, σσ. 25-42 [2000].

Thompson, E. P. (1967), “Time, work-discipline, and Industrial Capitalism”, *Past and Present*, no. 38, pp. 56-97.

Thrift, N. (2003), “Space: the fundamental stuff of human geography”, Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds), *Key concepts in geography*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, pp. 95-107.

Topalof, Cr. (2007), Διάλεξη στο Institut Français d’Athènes: “Οι λέξεις για την πόλη”, έρευνα σε εξέλιξη στο CNRS, Παρίσι.

Τριβόλη, Δ. (2007), “Κορίτσια στην πόλη”, *Lifo*, τ. 57, 8-14/03, σσ. 14-16.

U

United Nations Statistics Division, *ICATUS, International Classification of Activities for Time Use*, http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=231&Lg=1/.

United Nations Statistics Division, *Time Use Surveys*, http://unstats.un.org/unsd/methods/timeuse/tusresource.htm/.

Urry, J. (1995), *Consuming places*, Routledge, London, New York.

Urteaga Castro-Pozo, M., Cornejo Portugal, I. (1995), “La privatización afectiva de los espacios comerciales por las y los jóvenes”, *Ciudades. Análisis de la coyuntura, teoría e historia urbana*, Red Nacional de Investigación Urbana, no. 27, pp. 24-28.

V

Vaiou, D., Lykogianni, R. (2006), “Women, neighbourhoods and everyday life”, *Urban Studies*, vol. 43, no. 4, pp. 731-743.

Vergara Figueroa, Abilio (2005), “La plaza pública”, *Suplemento de Diario de Campo*, no. 34, pp. 6-18.

W

Ward, P. (1991), *México: una megaciudad. Producción y reproducción de un medio ambiente urbano*, trad. L. Buj, CONACULTA, Alianza Editorial, México [1990].

Χ

Χατζημιχάλης, Κ. (2001), "Ανατολική Ευρώπη και Μεσόγειος: προς μια διμέτωπη 'μεξικανοποίηση';", *Γεωγραφία, ανάπτυξη και πολιτική. Δώδεκα κείμενα για τη γεωγραφία της εξουσίας*, Εκδόσεις Πολίτης, Αθήνα, σσ. 69-78 [1996].

Χατζημιχάλης, Κ. (2005), *Βασικές έννοιες της γεωγραφίας: μία σύντομη εισαγωγή (διδακτικές σημειώσεις)*, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα (mimeo).

Χέλερ, Α. (1983), *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*, μετ. Α. Τσέλιος, Οδυσσέας, Αθήνα.

Ζ

Zukin, S. (1995), *The cultures of cities*, Basil Blackwell, Oxford.

Zuzanek, J., Beckers, T., Peters, P. (1998), "The 'harried leisure class' revisited: Dutch and Canadian trends in the use of time from the 1970s to the 1990s", *Leisure Studies*, no. 17, pp. 1-19.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Κατάλογος συνεντεύξεων

α) Υποκείμενα					
ψευδώνυμο	*φύλο*	*ηλικία*	*απασχόληση*	*ιδιωτικά μέσα μεταφοράς*	*διακανονισμός κατοίκησης*
ΜΕΞΙΚΟ					
πηγαίνουν στο BLANCO					
Mauricio	Α	31	συμβασιούχος ερευνητής και ωρομίσθιος καθηγητής στο πανεπιστήμιο	-	συγκατοικεί*
Claudia	Γ	36	δημόσιος υπάλληλος	-	μόνη
Ernesto	Α	32	καθηγητής στο πανεπιστήμιο	-	μόνος
Juan Manuel	Α	29	δημόσιος υπάλληλος	-	μόνος
Diana	Γ	34	ιδιωτική υπάλληλος	ποδήλατο	συγκατοικεί
πηγαίνουν στο NARANJA					
Ramón	Α	33	ιδιωτικός υπάλληλος	αυτοκίνητο	με γονείς
Óscar	Α	45	πωλητής βιβλίων σε δημόσια οδό	-	με μητέρα
Marta	Γ	29	ιδιωτική υπάλληλος σε Μ.Κ.Ο.	-	συγκατοικεί
Pedro	Α	27	σύμβουλος σε κέντρο υποστήριξης γυναικών, μπάρμαν, γραμματέας σε πολιτιστικό κέντρο	-	με γονείς
Jorge	Α	30	ελεύθερος επαγγελματίας (δικηγόρος)	αυτοκίνητο	με πατέρα
Pablo	Α	26	ιδιωτικός υπάλληλος	αυτοκίνητο	με γονείς
Nora	Γ	28	υπάλληλος στο μετρό	αυτοκίνητο	με γονείς
Emiliano	Α	32	ελεύθερος επαγγελματίας (αρχιτέκτονας)	αυτοκίνητο	με γονείς
Leticia	Γ	40	ωρομίσθια καθηγήτρια σε λύκειο για ενήλικες	αυτοκίνητο	μόνη

* Η αναφορά ότι κάποιος/α συγκατοικεί δηλώνει περιπτώσεις συγκατοίκησης που δεν αφορούν αποκλειστικά ζευγάρια ή συγκατοίκηση με γονείς.

Eréndira	Γ	24	διοικητική υπάλληλος σε ιδιωτική σχολή	αυτοκίνητο κοινό με το σύζυγο	με σύζυγο
Lucía	Γ	40	μαθήματα ζωγραφικής, ζωγράφος	-	μόνη
πηγαίνουν στο NEGRO					
Jesús	Α	35	δημοσιογράφος	ποδήλατο	συγκατοικεί
Adriana	Γ	33	ελεύθερη επαγγελματίας (συντάκτρια ύλης περιοδικού)	αυτοκίνητο	με σύζυγο
Elena	Γ	43	ελεύθερη επαγγελματίας	χρήση αυτοκινήτου μητέρας	μόνη
Sergio	Α	34	συμβασιούχος ερευνητής στο πανεπιστήμιο	αυτοκίνητο	με τη σύντροφό του
ΑΘΗΝΑ					
πηγαίνουν στο ΚΙΤΡΙΝΟ					
Ιωάννα	Γ	25	σύμβαση έργου σε Ν.Π.Δ.Δ.	αυτοκίνητο	συγκατοικεί
Πέτρος	Α	34	ελεύθερος επαγγελματίας (μηχανικός)	αυτοκίνητο	μόνος
Γιάννης	Α	33	μισθωτός ιδιωτικού τομέα	-	συγκατοικεί
Δέσποινα	Γ	42	δημόσιος υπάλληλος	αυτοκίνητο	με το σύντροφό της
Άρης	Α	25	εποχικός υπάλληλος ιδιωτικού τομέα	-	με γονείς
Θοδωρής	Α	32	ελεύθερος επαγγελματίας (στο χώρο του θεάματος)	αυτοκίνητο	συγκατοικεί
Αντιγόνη	Γ	27	ερευνήτρια και υπάλληλος σε Μ.Κ.Ο.	αυτοκίνητο	συγκατοικεί
πηγαίνουν στο ΚΟΚΚΙΝΟ					
Δανάη	Γ	33	ιδιωτική υπάλληλος	αυτοκίνητο (συνήθως δεν το χρησιμοποιεί)	μόνη
Παναγιώτης	Α	48	ελεύθερος επαγγελματίας	αυτοκίνητο (συνήθως δεν το χρησιμοποιεί)	μόνος
Αλέκος	Α	42	ελεύθερος επαγγελματίας	αυτοκίνητο	με γονείς
Δημήτρης	Α	28	συμβασιούχος στον ιδιωτικό τομέα	ποδήλατο και χρήση αυτοκινήτου πατέρα	με γονείς

πηγαίνουν στο ΓΑΛΑΖΙΟ					
Βούλα	Γ	40	ιδιωτική υπάλληλος	αυτοκίνητο/ μηχανή	μόνη
Φώτης	Α	33	μισθωτός ιδιωτικού τομέα και ελεύθερος επαγγελματίας (γραφίστας)	μηχανή	συγκατοικεί
Ισμήνη	Γ	27	συμβασιούχος στο δημόσιο	-	συγκατοικεί
Χρήστος	Α	31	ιδιωτικός υπάλληλος	αυτοκίνητο/ μηχανή	μόνος
Ζωή	Γ	38	ιδιωτική υπάλληλος	μηχανή	με γονείς
πηγαίνουν στο ΠΡΑΣΙΝΟ					
Κυριάκος	Α	44	δημοσιογράφος	αυτοκίνητο (συνήθως δεν το χρησιμοποιεί)	μόνος
Άλκης	Α	32	ελεύθερος επαγγελματίας	μηχανή	συγκατοικεί
Κατερίνα	Γ	29	ιδιωτική υπάλληλος (αρχιτέκτονας)	-	συγκατοικεί
Βαρβάρα	Γ	30	ελεύθερη επαγγελματίας	-	με το σύντροφό της

β) Ειδικοί/ές πληροφορητές/ήτριες
ΜΕΞΙΚΟ
J. Legorreta (αρχιτέκτονας-πολεοδόμος)
F. León (δημοσιογράφος)
J. Caballeros (δημοσιογράφος)
ιδιοκτήτες Naranja
μία εκ των ιδιοκτητών και διαχειρίστρια του Negro
Yuri, βασικός σερβιτόρος Blanco
ΑΘΗΝΑ
Δ., 10 χρόνια εργαζόμενη σε αντίστοιχους χώρους (σέρβις/μπαρ) και σήμερα ιδιοκτήτρια καταστήματος
Γ. 10 χρόνια εργαζόμενος σε αντίστοιχους χώρους (dj, αλλά και σέρβις/μπαρ)
ένας εκ των ιδιοκτητών Γαλάζιου
ένας εκ των ιδιοκτητών Κόκκινου
ιδιοκτήτρια Πράσινου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Κωδικοποίηση δραστηριοτήτων Eurostat

Eurostat, Population and social conditions, Working papers and studies (2004), "Annex VI: 7. Activity coding list", *Guidelines on Harmonised European Time Use Surveys*, Luxembourg, pp. 18-23.

Activity coding list

I. Main and secondary activities

0 PERSONAL CARE
000 Unspecified personal care

01 SLEEP
010 Unspecified sleep
011 Sleep
012 Sick in bed

02 EATING
021 Eating

03 OTHER PERSONAL CARE
030 Unspecified other personal care
031 Washing and dressing
039 Other specified personal care

1 EMPLOYMENT
100 Unspecified employment

11 MAIN JOB
111 Working time in main job
112 Coffee and other breaks in main job

12 SECOND JOB
121 Working time in second job
122 Coffee and other breaks in second job

13 ACTIVITIES RELATED TO EMPLOYMENT
130 Unspecified activities related to employment
131 Lunch break
139 Other specified activities related to employment

2 STUDY
200 Unspecified study

21 SCHOOL OR UNIVERSITY
210 Unspecified activities related to school or university

211 Classes and lectures
212 Homework
219 Other specified activities related to school or university

22 FREE TIME STUDY
221 Free time study

3 HOUSEHOLD AND FAMILY CARE
300 Unspecified household and family care

31 FOOD MANAGEMENT
310 Unspecified food management
311 Food preparation
312 Baking
313 Dish washing
314 Preserving
319 Other specified food management

32 HOUSEHOLD UPKEEP
320 Unspecified household upkeep
321 Cleaning dwelling
322 Cleaning yard
323 Heating and water
324 Various arrangements
329 Other specified household upkeep

33 MAKING AND CARE FOR TEXTILES
330 Unspecified making and care for textiles
331 Laundry
332 Ironing
333 Handicraft and producing textiles
339 Other specified making and care for textiles

34 GARDENING AND PET CARE
340 Unspecified gardening and pet care
341 Gardening
342 Tending domestic animals
343 Caring for pets
344 Walking the dog
349 Other specified gardening and pet care

35 CONSTRUCTION AND REPAIRS
350 Unspecified construction and repairs
351 House construction and renovation
352 Repairs of dwelling
353 Making, repairing and maintaining equipment
354 Vehicle maintenance
359 Other specified construction and repairs

36 SHOPPING AND SERVICES
360 Unspecified shopping and services
361 Shopping
362 Commercial and administrative services
363 Personal services

369 Other specified shopping and services

37 HOUSEHOLD MANAGEMENT
371 Household management

38 CHILDCARE
380 Unspecified childcare
381 Physical care and supervision
382 Teaching the child
383 Reading, playing and talking with child
384 Accompanying child
389 Other specified childcare

39 HELP TO AN ADULT FAMILY MEMBER
391 Help to an adult family member

4 VOLUNTEER WORK AND MEETINGS
400 Unspecified volunteer work and meetings

41 ORGANISATIONAL WORK
410 Unspecified organisational work
411 Work for an organisation
412 Volunteer work through an organisation
419 Other specified organisational work

42 INFORMAL HELP TO OTHER HOUSEHOLDS
420 Unspecified informal help
421 Food management as help
422 Household upkeep as help
423 Gardening and pet care as help
424 Construction and repairs as help
425 Shopping and services as help
426 Help in employment and farming
427 Childcare as help
428 Help to an adult of another household
429 Other specified informal help

43 PARTICIPATORY ACTIVITIES
430 Unspecified participatory activities
431 Meetings
432 Religious activities
439 Other specified participatory activities

5 SOCIAL LIFE AND ENTERTAINMENT
500 Unspecified social life and entertainment

51 SOCIAL LIFE
510 Unspecified social life
511 Socialising with family
512 Visiting and receiving visitors
513 Feasts
514 Telephone conversation
519 Other specified social life

52 ENTERTAINMENT AND CULTURE
520 Unspecified entertainment and culture
521 Cinema
522 Theatre and concerts
523 Art exhibitions and museums
524 Library
525 Sports events
529 Other specified entertainment and culture

53 RESTING - TIME OUT
531 Resting - Time out

6 SPORTS AND OUTDOOR ACTIVITIES
600 Unspecified sports and outdoor activities

61 PHYSICAL EXERCISE
610 Unspecified physical exercise
611 Walking and hiking
612 Jogging and running
613 Biking, skiing and skating
614 Ball games
615 Gymnastics
616 Fitness
617 Water sports
619 Other specified physical exercise

62 PRODUCTIVE EXERCISE
620 Unspecified productive exercise
621 Hunting and fishing
622 Picking berries, mushrooms and herbs
629 Other specified productive exercise

63 SPORTS RELATED ACTIVITIES
631 Sports related activities

7 HOBBIES AND GAMES
700 Unspecified hobbies and games

71 ARTS
710 Unspecified arts
711 Visual arts
712 Performing arts
713 Literary arts
719 Other specified arts

72 HOBBIES
720 Unspecified hobbies
721 Collecting
722 Computing - programming
723 Information by computing
724 Communication by computing
725 Other computing
726 Correspondence
729 Other specified hobbies

73 GAMES
730 Unspecified games
731 Solo games and play
732 Parlour games and play
733 Computer games
734 Gambling
739 Other specified games

8 MASS MEDIA
800 Unspecified mass media

81 READING
810 Unspecified reading
811 Reading periodicals
812 Reading books
819 Other specified reading

82 TV AND VIDEO
821 Watching TV
822 Watching video

83 RADIO AND MUSIC
830 Unspecified listening to radio and music
831 Listening to radio
832 Listening to recordings

9 TRAVEL AND UNSPECIFIED TIME USE
900 Unspecified travel purpose

901 Travel related to personal care
911 Travel as part of/during main job
912 Travel as part of/during second job
913 Travel to/from work
921 Travel to/from school or university
922 Travel related to free time study
931 Travel related to household care
936 Travel related to shopping and services
938 Transporting a child
939 Transporting an adult family member
941 Travel related to organisational work
942 Travel related to informal help
943 Travel related to participatory activities
951 Travel related to social life
952 Travel related to entertainment and culture
961 Travel related to sports and outdoor activities
971 Travel related to hobbies
981 Travel related to changing locality
982 Driving for pleasure

995 Filling in the time use diary

998 Unspecified leisure time
999 Other unspecified time use

II. With whom time is spent

Alone
Children up to 9, living in the household
Other household members
Other persons, known to the respondent

III. Location and mode of transport

00 Unspecified location

10 Unspecified location (not travelling)
11 Home
12 Second home or weekend house
13 Working place or school
14 Other people's home
15 Restaurant, café or pub
19 Other specified location (not travelling)

20 Unspecified private transport mode
21 Travelling on foot
22 Travelling by bicycle
23 Travelling by moped, motorcycle or motorboat
24 Travelling by passenger car
25 Travelling by lorry, van or tractor
29 Other specified private travelling mode

30 Unspecified public transport mode
31 Travelling by taxi
32 Travelling by bus or coach
33 Travelling by tram or underground
34 Travelling by train
35 Travelling by aeroplane
36 Travelling by boat or ship
39 Other specified public transport mode

40 Unspecified transport mode

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: Συνέντευξη με την Claudia

Ημερομηνία συνέντευξης: 03/12/05, Σάββατο, 7-9 βράδυ
Χώρος συνέντευξης: Blanco

Η συγκεκριμένη συνέντευξη κράτησε περίπου μιάμιση ώρα (το μαγνητοφωνημένο κομμάτι) και, λόγω έκτασης, κάποια λιγότερο ενδιαφέροντα αποσπάσματα έχουν αφαιρεθεί. Επίσης, έχουν κοπεί ονόματα ή φράσεις που θεωρήθηκαν ότι αφορούν προσωπικά στοιχεία.

Datos generales:
edad: 36 años
género: mujer
empleo: empleada pública
educación: está terminando la tesis de la licenciatura
tipo de alojamiento: sola
medios de transporte privados: no
madre: ama de casa ahora, padre: jubilado, estuvo en diferentes empleos
tiempo de estancia en el D.F.: toda su vida

Comentarios: amiga de Claudia presente en la primera parte de la entrevista

M: Entonces, tu horario de trabajo es…

C: Se supone que mi horario de trabajo es de las 8 a las 8 de la noche, con una hora para comer.

¡Eso son 12 horas!…

Pero ya en los hechos, entro de 9 de la mañana, salgo a las 3, regreso a las 5, salgo a las 8, pero cuando hay una carga de trabajo, o sea porque soy de estructura, puedo entrar más temprano, a la hora que me digan, "ven porque tenemos un bomberazo", o sea que te hablan al celular, "oye, tengo un bomberazo, ven porque hay que hacer tal o cual cosa" y entonces te tienes que quedar más tiempo o ir en fines de semana como hoy, ¿no? Yo se supone que voy de lunes a viernes a trabajar y que los sábados y domingos no trabajo, pero si hay un bomberazo tienes que ir, tienes que estar como dispuesto a ir a donde te requieran, ¿no? o sea, salir del Distrito Federal, si te llaman en la noche, ir en la noche a llevar algo o hacer una transcripción o cualquier cosa.

¿No te pagan más por eso?

No, no me pagan más. Claro que aprendes, hay como ciertos... y además como lo pongo en la balance pienso que hay cosas las que puedo aprender, ¿no? y que precisamente esa disposición de estar en los sitios en las que se me requieran,¿no? puedo aprender otras cosas y además te relacionas a otro nivel con otras personas, ¿no? por ejemplo ahora fui y estuve con senadores y presidentes municipales que de

cierta forma esas relaciones te... aprendes de esas personas pero además te estás vinculando de otra forma, ¿no? y claro que después vas a poder echar mano de ellas porque ya vas estableciendo como estos nexos, ¿no?

Y eso de estructura que dices, es de administración, ¿no? O sea, ¿cual es la diferencia entre estructura y sindicato?

Las personas del sindicato son los secretarios, o sea la gente de base. La gente de estructura son los subdirectores, la gente de enlace, yo soy la persona de enlace, ¿no? somos personas de confianza, lo que sería una persona de confianza en una empresa privada, entonces nosotros somos de estructura, entonces se supone que nos pagan más, se supone, pero te digo en los hechos, por lo que tú haces, realmente no te están pagando tanto, ¿no?
[...] y yo soy una persona de estructura, la gente de base, sindicalizada, pues, gana menos, gana como 3 mil pesos mensuales pero entran a las 8 de la mañana y salen a las 3 de la tarde.

Como me dijiste antes, trabajan dos horas...

Trabajan dos horas. Por ejemplo, las mujeres llegan, se arreglan, se pintan, en los baños puedes ver a las chavas secándose el cabello, alisán[dolo].

En el metro también, ¿no?

No, eso son las chavas, yo creo, que van a trabajar pero en una empresa privada, ¿no? porque las chavas que entran al X, al menos en donde yo estoy, llegan, checan, llegan así con el cabello mojado escurrido, sin pintar, ¿no? ellas llegan a las 8, entras al baño y ves así como tres secadoras prendidas, las chavas peinándose, alisándose el cabello, pintándose, sí, terminan arreglarse como a las 9.30 y ya suben, bien bonitas, ¿no? ya piden su desayuno o bajan por su desayuno, entonces en lo que se desayunan, platican, hacen la sobremesa del desayuno, ¿no? empiezan a trabajar como a las 11 de la mañana.

¿Y salen a comer después?

No, no porque se supone que ese es horario corrido, pero a la 1 ya se empiezan a despedir de la oficina, apagan su computadora, si suena el teléfono le dicen al jefe "no, pues, conteste usted, porque nosostras ya casi nos vamos", si les piden copias le dicen"no, pues, es que yo creo que ya no saca", ¿no? es una cosa horrible, ¿no? Entonces, si la gente de estructura de repente tiene que hacer cosas de la gente de base que no está dispuesta a hacer porque hay esta lucha, la mayoría de la gente de base es priísta o le conviene ahora ya ser priísta o de decirse priísta, es una cosa bien extraña en la que, yo creo que ya hay como un juego bien perverso, de que los, las personas de estructura, los subdirectres no quieren, no quieren ajustarles cuentas, no quieren decirles o exigirles que tienen que trabajar tantas horas y les corresponden a hacer tales y tales cosas, ¿no? porque como el sindicato es tan fuerte le tienen mucho miedo al sindicato.

[...]

Entonces, puedes describir un día que viniste al Blanco entresemana, ¿o no lo haces?

Sí, he venido con A. en diferentes...

¿Esta semana?

Pues, esta semana es el primer día que vengo, pero la semana pasada vine... lo regular vengo un día a la semana, ¿no? hay veces que no vengo, pero generalmente sí, puede ser entresemana y puede ser... generalmente después de que salgo al trabajar.

El día que viniste aquí la semana pasada, ¿la puedes describir? ¿a qué hora te despiertas? ¿cómo vas al trabajo?

Pues, me despierto como a las 7.30 de la mañana, me baño, después tiendo mi cama, nunca me da tiempo de desayunar porque doy mis vueltas y salgo tarde aunque no me tardo mucho en vestirme, en arreglar, no sé qué pasa, pero...

[comentario de la amiga:] Y lo que eliges tu ropa...

Pero tampoco, o sea pienso mientras me baño, pienso esto o esto, y siempre escojo cosas que no me cuestan mucho planchar, así, ¿no? ya me voy corriendo al trabajo, hago 15 minutos caminando de mi casa a donde trabajo, ¿no? entonces llego, tomo el elevador, estoy en el octavo piso, pues llego, aprendo mi computadora, me pongo a escribir, porque mi trabajo consiste, al menos ahorita que acabo de entrar, consiste en leer y en escribir, ¿no? redacto documentos para X, por ejemplo [...] entonces hago como varias cosas durante el día, ¿no? Salgo a las 3 de la tarde...

¿No desayunas, entonces?

A veces. Esta semana, por ejemplo, no desayuné. Hay una señora que vende, una de las secretarias que vende, es bien buena onda porque vende todo, ¿no? vende chambritas para beber, cobijitas para beber, vende ropa para las otras secretarias, vende pulseritas, vende también gelatinas, arroz con leche, galletas…

¿Y los trae allá al trabajo? ¿Es como trabajar en dos trabajos?

Ajá, entonces dentro de su escritorio y del archivero, salta papel del baño, toallas femeninas, ropa, galletas, dulces, chicles, y le compran todos, secretarios, directores, subdirectores, todos le compran a ella, ¿no? entonces hay esto enfrente de mí, y a veces le compro una gelatina, ¿no? una gelatina me hace como, es tanto trabajo, una gelatina me dura de las 9 de la mañana a las 12 del día, ¿no? le doy una cucharada, luego otra y la dejo, ¿no? entonces a las 3 de la tarde me voy a mi casa, a veces un poco más tarde termino el trabajo, pero procuro a las 3 de la tarde me voy, llego a mi casa en 15 minutos también, como, pues, normal, una comida normal; después me regreso a mi trabajo a las 5, a veces me acuesto un ratito; me acuesto pero no me duermo, nada más me acuesto y ya me regreso. Salgo y otra vez es eso, hacer como varias cosas al mismo tiempo, incluso a veces, como después de las 3 ya las secretarias, la gente de base ya no está, nada más nos quedamos los de estructura, entonces nos toca a los de estructura, o sea subdirectores, directores y enlace, yo soy

en ese, nos toca contestar teléfonos, hacer cartas, hacer todo lo que hacen, sacar fotocopias, ¿no? entonces hago ya más cosas después de las 3 de la tarde, salgo y entonces ya vengo acá, ese día vine acá...

¿Sin pasar por tu casa?

No, sí, sí, pasé a mi casa, dejé mis cosas, porque además no me gusta venir con la bolsa y ese día traía zapatillas, entonces no quería venir con zapatillas y me cambié el pantalón, me puse un pantalón de mezclilla, ¿no? Entonces llegué y ya me puse a, me saludó Yuri, ¿con quién me quedé? me quedé de ver con un amigo que trabaja también en X [...], entonces estábamos platicando precisamente de, ah, porque hubo un diplomado internacional sobre archivística que lo dirigió su jefa, entonces mi jefe y su jefa están enojados [risas] entonces nos pusimos a platicar sobre eso, pero me tocó esperarlo porque llegó un poco tarde, entonces ya llego, me saluda Yuri, me da mi cerveza, así como ahorita sin preguntar, "¿o sea, campechana?" "sí", ya, me la trae, y se puso a platicar conmigo un rato mientras llegaba M., así se llama mi amigo, estuvimos platicando y este... El ambiente sí es distinto entresemana y los fines de semana, sí, porque yo creo que... no sé, por ejemplo, aquí los jueves más o menos puedes ver a las mismas caras, los mismos, de jueves, viernes, sábado, domingo ves más o menos, ves a la gente que siempre ves, tus amigos, ¿no? sabes que si vienes, por ejemplo hemos venido A. y yo, sabes que si vienes aquí, te puedes encontrar alguien y que incluso te pueden disparar una chela, ¿no? pues, somos mujeres y nos pueden invitar a una chela, ¿no? Pero por ejemplo este día que fue entresemana, sí la clientela es otra y como que ha cambiado además la clientela un poco.

Ah ¿sí? ¿cómo?

Sí, ha cambiado un poco la clientela del Blanco, ¿no? como que ya es otra, pero al menos sí creo que viene mucho de la burocracia del Distrito Federal, muchos de nuestros cuates, por ejemplo, eran perredistas que después entraron al gobierno del Distrito Federal, son diputados, que además trabajan aquí en la Asamblea, ¿no? porque además el lugar es un poco caro, ¿no? no está tan accesible, por ejemplo hay un lugar aquí cerca que las chelas cuestan 10 pesos y una chela aquí te cuesta 30 pesos, claro que sabe más rica, ¿no? Pero además también es del espacio, como que te sientes como en tu casa y está Yuri que te trata siempre como muy bien, te dice quien ha venido, quien no ha venido y te da el chisme de la semana, ¿no? y te dice "no, es que ya vino tal y está casado, vino con su chava y ya", o "le armaron un teatrito", ¿no? y entonces te pregunta cosas, te saca la sopa, ¿no? entonces ya tiene material para contarle a tus cuates, ¿no? entonces es como... como el periodista, ¿no? como que te da la nota de la semana.

[comentario de la amiga:] Pero también viene gente de cultura…

Sí, viene mucho aquí gente como periodistas, por ejemplo por aquí está ahorita C., lo vi entrar hace ratito, C. es el director del Y, es un centro cultural, alternativo, al principio funcionaba como un espacio alternativo sin fondos de cultura, y ahorita ya recibe apoyos de la Secretaría de Cultura, y es un espacio como importante, entonces, pues, de repente encuentras aquí a tus cuates, a veces te vienen a saludar a tu mesa, pero entresemana sí es bien distinto, ¿no? no es lo mismo, este…

¿Como más frío? ¿más gente desconocida?

Hay menos gente, entresemana hay menos gente, gente desconocida... pero, bueno, te sientes, al ver a Yuri, a los meseros, te sientes en un ambiente familiar, ¿no? que aunque, bueno, no conozcas a la gente, ya te sientes como en un espacio familiar, pero sí puedes ver como algún cambio, ¿no? pero los fines de semana, o jueves, que es donde hay más cuates yo creo, jueves o viernes, vienes, llegas y hay como tres o cuatro mesas en donde conoces gentes, si llegas sola te invitan a sentarte, este...

¿Vienes sola?

Sí, he venido sola, o he llegado sola porque voy a esperar a alguien, me invitan a sentarme a alguna mesa o yo estoy sola y de repente llega gente que yo conozco, los invito a que se sienten conmigo, ¿no? han sido raras las veces que vengo sola, eh, ni ha sido porque tengo mucha sed [risas]... o alguna justificación tengo que entcontrar...

[...]

Normalmete, ¿cuánta hora te quedas aquí?

[comentario de la amiga:] Hasta que cierran...

Dependiendo con quien venga, si es una persona que le gusta beber y que le gusta el lugar, no, pues, nos vamos de aquí hasta que cierran, hasta que nos dicen, hasta que nos dice Yuri, "mi niño, ya es hora", ¿no?

O sea, después del trabajo hasta…

Hasta 11, 12 de la noche, o 1, ¿no? porque a veces hasta la 1. Pero, pues, hay días en que vengo, me tomo una cerveza, platico lo que tengo que platicar, platico a lo que vine, ¿no? y ya me voy, como, yo creo que mínimo son dos horas, ¿no? así el tiempo mínimo, lo más poco que me ha llevado quedar son dos horas, dos horas equivalen a dos cervezas.

Y ¿de qué platicas cuando vienes?

No, pues, yo creo que son los temas coyunturales, o sea de política, de fútbol, porque a mí me gusta el fútbol, de espectáculos también, porque si llega a haber en el Zócalo algún evento cultural o algún concierto, platicamos del concierto, o del último concierto al que fuimos en algún foro, si es la muestra del cine, pues hablamos del cine, si fuimos a Bellas Artes a ver la presentación de un libro, pues [hablamos] *de la presentación del libro, o sea son distintos temas, no es un tema en particular, ¿no? a veces va de un tema al otro, ¿no?*

[comentario de la amiga:] Si es con amigas de chismes…

Claro, si es por ejemplo con A. o con S., porque nos quedamos de ver aquí a veces, a veces es más con A. que con S., a veces somos las tres, pero más con A., de hombres,

¿no? [risas], de amor y contra ellos, ¿no? sí platicamos de cómo nos trataron o cómo los tratamos, ¿no? pues sí, de cómo nos va.

Y ¿por qué vienes aquí? O sea, ¿qué significa el lugar para ti?

Pues, este espacio me lo presentó, porque además lo considero así como un... como un personaje también de la ciudad, del espacio, ¿no? entonces este espacio me lo presentó un amigo que ya no viene aquí, se llama P.L. y es fotoperiodista.

¿Hace tiempo?

Tiene como 15 años, más o menos.

¿De veras? ¿Cuantos años tienes?

Treinta y seis.

[...]

Pues, este lugar me lo presentó P.L. y me gustó mucho; él, cuando venimos, nos sentamos en una mesa, después la mesa fue creciendo, fue creciendo, me refiero a que se fueron juntando varias mesas, hicieron como tres o cuatro mesas, ¿no? fue llegando gente, de distintos lugares, gente que ya nos habíamos visto en otro lugar y que quedamos de venir aquí y después gente que llegaba, nos veía y se sentaba en la mesa, y esto siempre pasa, por eso me gusta, ¿no? porque como que va creciendo... ya él me presentó a Yuri y para mí significa como... como un lugar, así como bien entrañable, ¿no? de hecho a mí me gusta mucho la ciudad de México, la quiero, ¿no? entonces eso me hace como un refugio, ¿no? como un lugar donde yo sé que voy a encontrar amigos, que ya Yuri es como un amigo, ¿no? es como un lugar muy entrañable, ¿no? no es mi casa, pero como mi casa, ¿no? pero es un lugar que podría ser mi casa, [risa] si hubiera una cama, es como un anexo, es como un lugar bien familiar en donde puedo encontrarme amigos, en donde me siento bien a gusto, ¿no? no siento que tengo que ponerme una máscara, ¿no? sino que puedo dejar, ser yo. Sí en otros lugares por ejemplo siento como que de repente te tienes que poner como muy formal, hasta que ya pasa media hora, ya te relajas, y ya, ¿no? pero aquí entro y ya me siento bien, ¿no? es un lugar en donde soy yo, ¿no?

En comparación con otros espacios y tiempos de tu vida cotidiana, en relación con tu trabajo, ¿qué significa este espacio y tiempo?

Pues, trato de... bueno, además también, perdón, regreso a la pregunta anterior, aquí he conocido a gente que ha significado mucho en mi vida, ¿no? y también a la gente que ha sido emocionalmente importante para mí, la he traído aquí, ¿no? así como una forma de acercarlos a mí, ha sido traerlos aquí porque es aquí donde me siento cómoda y a gusto, ¿no? cuando conozco alguien a quien le tengo afecto o que creo que puede ser especial en mi vida, lo traigo aquí y también es como pasar una prueba, ¿no? si esta persona se siente a gusto y tal, entonces siento que puedo convivir más bien con ella, ¿no? entonces es una forma también de extender mi afecto por el lugar y por la persona, ¿no? En relación a la otra pregunta que me hiciste, eh... entonces, en el trabajo es una... vives distinto, vives distinto los espacios, mi

trabajo por ejemplo ahorita, antes trabajaba en una compañía de publicidad familiar, o sea era un lugar a donde podía ir como a mí se me antojara, ir de mezclilla, de pans, no tenía que vestirme para ir a trabajar especialmente, ¿no? ahora en este nuevo trabajo en donde estoy sí, hay una como cierta exigencia laboral en el sentido cómo vas vestido, ¿no? entonces, por ejemplo la semana pasada que te dije que fui a mi casa, que me cambié para venir aquí era, me cambié para sentirme a gusto, ¿no? y para venir aquí porque... que vaya más de acuerdo a cómo soy yo, ¿no? sí hay una forma en la que interactúas desde la vestimenta hasta cómo interactúas y cómo regulas tu lenguaje y todo en un espacio laboral; en mi trabajo trato como de ser muy, ser sociable, ¿no? y de cumplir con las cosas que tengo que hacer, pero hasta ahorita no lo he disfrutado, ¿no? o sea hay cosas que me parecen interesantes, en diferentes aspectos, sociales, culturales, administrativos, ¿no? pero no lo disfruto, o sea no disfruto mi trabajo, hasta ahorita. De otros espacios, por ejemplo yo disfruto mucho al cine.

¿Vas muy seguido?

Procuro ir una vez a la semana. Voy a la casa de un amigo también a tomar una cerveza o en mi casa llega gente, llega gente, ¿no? nos tomamos una cerveza, sí, también es como un lugar, ¿no? o sea, creo que se ha convertido también en un lugar en donde llega gente, a veces yo no los espero y me llaman por teléfono, "oye, ¿podemos caerle?" y pueden ser como las 2 de la mañana, las 3 de la mañana y le caen, ¿no? a veces yo estoy acostada, me paro, me visto y ya los espero, a veces hasta en pijama, ¿no? [risa] depende del grado de confianza que le tenga, pero también en mediodía, en la tarde llega gente, ¿no? Ahora, ya en mi edificio vive un amigo al que quiero mucho, entonces estamos separados por un departamento, entonces a veces voy yo a su casa o él va a la mía, de repente le llama alguien y le caen, o yo voy a la de él, yo le llamo a alguien, "oye, ven, estoy con el G.", y le llega gente, […] entonces platicamos, vemos una película, escuchamos música... Todos los otros espacios, incluyendo este, son espacios afectivos, ¿no? para mí, incluso el otro trabajo en donde estaba, familiar, era un espacio afectivo y así nos trató, como de construir, y en este tal vez no, no lo he llegado a disfrutar porque no he construido afectos, ¿no? es un espacio nuevo totalmente para mí en el que no hay estos vínculos afectivos, así voy es por lo que gano, ¿no? y porque me puedo enterar de algo administrativo, que me interesa además, o sea sí me interesa la política y el gobierno y todo esto, en eso hay cierto interés... además pienso que me va a costar mucho trabajo, ¿no? por ejemplo tener estos vínculos afectivos con la gente que trabaja ahí por cómo ve el gobierno, por cómo ve el mundo, ¿no? entonces creo que eso no lo voy a poder, no me quiero también perjudiciar, ¿no? pero... ahí va. Sí, por ejemplo antes, en el otro espacio donde te digo que estaba, había los diseñadores que habían estado trabajando con nosotros, pues sí iban al cine, leían, ¿no? hacían casi todo lo que yo hago, entonces de repente platicábamos del alcohol, del cine, de música, de cosas y con ellos, aparte de la generación, que son otra generación, no hay muchos puntos en contacto, ¿no?

¿Qué más haces dentro de la semana?

Lo que más hago es ir al cine, veo a mis amigas, vamos a la casa, bueno últimamente, vamos a la casa de una amiga y vemos "Sex and the city", o ellas van a mi casa y vemos "Sex and the city" porque nos gusta mucho... [risa] encontramos muchos

puntos de contacto [risas] te ves reflejada y de repente te estás riendo de algo que, dices, "bueno, ¿por qué me estoy riendo de esto?", estás riendo de todo lo que te ves reflejada en el personaje, ¿no? sabes, es una risa nerviosa, [y dices] *"eso no, eso también a mí me pasó"...*

Y ¿los fines de semana?

Los fines de semana, veo a mis amigas, [...] hay también otro lugar a que me gusta mucho ir, que se llama "El Oasis", está en Cuba. Yo trato de no moverme del Centro, los lugares así como... del sur [de la ciudad] *son más como para A. o para S., ¿no? por lo que son más tranquilos, y a mí me gusta así como más, los ambientes donde hay más gente, donde hay más vida, ¿no? más ruido... Últimamente no he ido a bailar, pero me gustaba mucho ir a bailar.*

Y el otro lugar que vas, ¿cómo es?

El Oasis es un lugar de gays pero de gays hombres, entonces también es muy chido, he ido mucho últimamente, casi todo este año porque al menos no me siento acosada, sé que si me paro para ir al baño no me van a estar viendo, no me van a tirar la onda, cada que me paro, ¿no? Es un espacio chido, puedo ir, llegar con mis cuates, ellos sí ligan un montón [risas] entonces yo me siento bien relajada, porque no tengo ni que evitar acosos, ni miradas, ¿no? porque a veces volteas a ver otra mesa solamente para ver quién está y ya te cierran el ojo, te levantan la copa, te invitan una... no me siento ni acosada, ni nada, me puedo parar a bailar sola o con mis amigos, que digo voy como con cuatro, cinco gays, ¿no?, [...] entonces, nos cagamos, bailamos, bailo sola, me siento, pido otra chela, sin pedo, sé que puedo beber lo que quiera y que no tengo el peligro de que me vaya a estar acosando nadie, ¿no? entonces es otro espacio que me gusta, ¿no?; me gusta mucho el Zócalo, ir a los conciertos del Zócalo, me gusta la Alameda, caminar, entresemana sobre todo porque los fines de semana hay mucha gente, ¿no? además los fines de semana, aquí en el Distrito Federal, vienen a trabajar como empleadas domésticas mucha gente de diferentes estados de la República, ¿no? entonces el día libre que es el domingo la mayoría va a la Alameda, es el día en donde ellos ligan y dan muchas vueltas, como en los pueblitos, pues si voy un domingo, igual, me va a pasar lo mismo, no me gusta sentirme como asediada, acosada, así, entonces evito ir estos días, me gusta... por ejemplo al cine voy yo sola, puedo ir sola o acompañada, un amigo, una amiga, ¿no? y al cine puedo ir en la mañana, en la tarde, en la noche, no importa, ¿no? hay días que voy como a las 2, luego me meto a la de las 4, luego me meto a la de las 6, ¿no? y si voy a la Cineteca, pues es un espacio donde puedo ver como tres o cuatro películas el mismo día, ¿no? ahorita que está la muestra, ¿no? o incluso otro día. Vida como familiar casi no tengo mucha, ¿no? tengo...

Raro aquí, ¿no?

Sí y más, digo, siendo mujer y eso, como mi vida social la he construido aparte de mi familia, ¿no? sí hago cosas con ellos, sí estoy al tanto y sé lo que les pasa y todo, pero por ejemplo J., me gusta mucho su familia porque hacen como muchas cosas juntos y es como un clan, ¿no? es un clan pero así bien, al menos desde fuera, se ve muy afectivo y respetuoso, ¿no? este... mi familia pues también es como muy afectiva

y respetuosa, pero a veces siento que corro el riesgo de que puedan ser como muy protectores o...

Ahogantes...

Sí, entonces procuro mantenerlos como al margen de mi vida social, ¿no? porque además son muy tranquilos, no les gusta beber, [...] y tienen así como cierto rechazo y cosas así, [...] son como, en algún lado, forma, muy moralistas en este sentido, ¿no? de repente O. [su padre] *sí puede ver mal que yo venga dos o tres días seguidos a la semana al Blanco, ¿no? dice "qué onda, ya estás, eres una borrachita", ¿no? me lo dice cotorreando, pero sí hay cierto grado de moralismo en lo que dice, ¿no? y pues, no, por eso siempre como que los mantengo un poco al margen, ¿no?*

[interrupción, plática con el mesero]

Claro que también a veces puedes evitar el lugar porque sabes que vas a encontrarte a alguien que no quieres ver, ¿no? así como a veces quieres venir porque sabes que puedes encontrarte a alguien, no sabes a quién pero alguien, a veces dices, "no, mejor ahí", ¿no? porque seguro va a estar, ¿no?

[interrupción, despedida de la amiga]

Dentro de la semana, ¿qué más haces?

Ah, mira... este año comencé con un amigo [...], hicimos un colectivo porque a los dos nos gusta mucho el cine, él está estudiando cine y estamos pasando ciclos de cine en dos espacios, [...] nos estamos pasando ciclos diferentes porque son espacios diferentes, en uno queremos como acercar a la gente al cine porque es gente de escasos recursos, de un nivel cultural muy bajo, ¿no? entonces lo que hacemos es pasar películas mexicanas y tratar además de darle difusión al cine nacional, ¿no? sí tenemos una preocupación en este sentido, ahorita estamos pasando ciclos los martes, en los que estamos invitando a los directores de las películas para que vayan y den una plática y todo esto.
[...] Sí acabamos de invitar a un director que hizo unos documentales sobre la revolución mexicana, pues sí son importantes, he tratado como de, como tengo amigos que están en medios que me hagan, que me den el apoyo de sacarlo en los medios, para que le hagan difusión, ¿no? Entonces a veces nos reunimos para ver qué película vamos a poner, cómo vamos a armar el ciclo, a quién vamos a invitar, claro que eso deriva siempre que nos ponemos bien borrachos, ¿verdad? algunas veces, después [...] nos venimos a tomar una chela aquí y hablar sobre nos fue bien o mal, cuánta gente llegó, cuánta gente no, ah, por qué tratamos de hacer cine de base, ¿no? para que la gente pierda el miedo de hablar en público y que externe sus opiniones, eso, ¿no? y no lo hemos logrado en todo porque falta mucho, ¿no? estamos iniciando.

¡Qué bonito esto!...

Pues, hay como cierta satisfacción en esto... otra cosa es que estoy haciendo mi tesis, entonces la estoy haciendo sobre Andrés Manuel [López Obrador], *pero como estudié comunicación, la estoy como enfocando a... bueno mi tesis es que las encuestas*

difundidas a través de los medios han ayudado a que Andrés Manuel tenga un nivel de popularidad mayor y bueno también por un carisma y por políticas de gobierno que algunos la llaman "populistas", yo creo que son de seguridad social elementales, como en darle apoyo al...

[...]

¿Vas al súper o haces limpieza de la casa dentro de la semana?

Sí, en la semana los sábados, excepto hoy, los sábados en la mañana me paro temprano, limpio, barro, todo, ¿no? El súper lo hago también los fines de semana, sábado o domingo en la tarde, ¿no? mañana tarde, generalmente voy con A., ¿no? es un espacio también donde platicamos, contamos cosas, ¿no?

Pero vive lejos, ¿no?

Pero a veces yo voy a un Aurera que está cerca de su casa, o a veces ella viene y compra cosas donde yo estoy, ¿no?

¿Tiene coche ella?

No, ninguna de las dos tenemos carro, somos de transporte público. Claro que además no compramos grandes cosas, para la semana, ¿no? además yo vivo sola, y ella también, entonces compramos para la semana y ya, a veces es más, nos repartimos las compras, ¿no? o sea, si hay un paquete de carne que tiene como seis pedazos, lo dividimos tres y tres y así, porque se echaría a perder, ¿no?

No tienes carro, usas transporte público y además estás circulando en el Centro…

Sí, por lo regular siempre camino, camino mucho, porque todas las cosas me quedan muy cerca de mi casa, vivo por el R. [...], Bellas Artes me queda a 10 minutos, mi trabajo a 15, el Blanco a 15, el Oasis me queda a 10 minutos, ¿no? Antes iba mucho al Milán o a Mama Rumba, iba con S. y con A., o a veces con algun chavo, íbamos, estábamos en grupito, íbamos, bailabamos, nos regresábamos, ¿no? Generalmente, como todo queda como cerca a mi casa, después de ir a algún lado, van a mi casa, ¿no? vamos a una presentación, algo, y de ahí nos vamos a mi casa, o al cine, ¿no? entonces, si es una función como de estreno, porque además los cines quedan cerca de mi casa, ¿no? entonces hago también 15, 10 minutos, de la Cineteca un poco más, ¿no? pero si están cerca de mi casa después siempre es así, "ah, una chela en tu casa", ¿no? y pues ya, se quedan a veces a mi casa, ¿no?

Y el Centro, ¿qué significa para ti todo este barrio?

Pues, es una extensión de mi casa, ¿no? Hay como ciertos lugares comunes que a veces, ¿no? es necesario de decirlos, ¿no? por ejemplo, este de que yo tengo una relación con la ciudad de amor-odio, ¿no? la quiero mucho, ¿no? hay muchos pasos que son afectivos para mí, calles, ¿no? incluso, que significan mucho, ¿no? porque... estuve ahí con personas especiales, ¿no? el Zócalo, el Zócalo es un espacio mágico en la ciudad, realmente mágico para mí, porque se da su forma, ahí, dependiendo los eventos que hay, incluso los políticos, se ha transformado, ¿no? También significan

como mi vida política, ¿no? como la toma de conciencia de lo que es la justicia, de lo que es... muchas cosas, por ejemplo la primer marcha que se hizo después del levantamiento zapatista, que fuimos, marchamos y llegamos al Zócalo en el que tú reconocías a personas y sabías que esa persona pensaba igual que tú y que apoyaba las mismas causas que tú, ¿no? entonces hay como ciertas coincidencias y... creo que estamos como conectados y de repente hay ciertos lugares en los que te encuentras a las mismas personas, ¿no? o sea, vas al cine y te encuentras a tu amigo, ¿no? vas a una presentación de un libro a la Universidad, al Zócalo, aquí al Blanco y te encuentras un amigo, o a veces estás platicando de alguien y resulta que esa persona conoce a un tercero que tú también conoces, o sea es un círculo muy cercado, ¿no? que aparentemente es chiquito pero te vas dando cuenta que no es tan chiquito como pensabas, ¿no? No sé, la ciudad de México, pues, es muchas cosas, ¿no? hay partes que no me gustan como el acoso, ¿no? que te decía, tal vez por ser mujer lo vivo de otra forma, salgo a la calle, durante... no sé, es que yo creo que también las lecturas te hacen ser de alguna forma, te hacen tomar posiciones respecto a cosas, ¿no? o las películas que ves, ¿no? entonces, por ejemplo, durante mucho tiempo pensé que yo no tenía que vestirme en relación a los otros, o sea en el sentido de que no me puedo poner minifalda porque me van a molestar o blusitas ajustas porque me van a molestar, yo pensaba, yo me voy a vestir como quiera porque así me gusta, y si me molestan, es su problema, ¿no? una vez me metieron mano en la calle, me levantaron la falda, y así ¡qué feo! ¿no?

¿Aquí, en el Centro?

En el Centro, entonces yo dije, "nunca más me vuelvo a poner"; después pensé, por qué no, o sea le estoy dando la razón y todo lo que yo creía lo estoy echando para atrás por una cosa, ¿no? yo tengo que defender mi posición, ¿no? entonces dije, "voy a vestir como cualquiera", ¿no? y entonces, pues, sigo con esto, ¿no? pero lo que hago cuando salgo es borrar el mundo, ¿no? entonces salgo de mi casa vestida como quiero, ¿no? y no veo a la gente y trato de no escuchar a la gente, ¿no? a los que me dicen cosas, ¿no? pero sí, o sea hay veces que inevitablemente los escuchas o pueden ser muy ofensivos, muy violentos y que te violentan siendo mujer. Pero hay otras cosas que me gustan mucho del Centro, ¿no? que es el... ah, en ese sentido de la ropa y de cómo te vistes, en el sur [de la ciudad] *puede ser un poco como más... no te molestan tanto, ¿no? pero en el Centro como la gente es distinta, ¿no?...*

Como ¿más popular?

Más popular, entonces sí te dicen cosas y son más... más violentos en las cosas que te dicen, desagradables, groseros y... pero trato de conservar lo que yo creo, lo que pienso, ¿no? entonces me visto como yo quiero y te digo que también eso de tomar un taxi en cualquier lugar y, ¿no? creo que tiene que también que ver en cómo estás construyendo el mundo y las relaciones, porque yo creo que si vas, que en algún momento en que yo lo haga va a hacer comprender a la gente que, por ejemplo otras chavas animarlas a que se vistan como quieran, ¿no? y algunos hombres ya no ser tan molestos, ¿no? o que se acostumbren a ver a más chavas así, ¿no? pienso que puede pasar, ¿no? Esas son como las cosas que me molestan, las cosas que me gustan mucho es que... puedo ir caminando a cualquier lado que me guste, que disfruto... y, pues, ya...

Cuando estás caminando, este tiempo ¿cómo lo percibes?

Pues, yo creo que es distinto caminar la ciudad entresemana, fines de semana y el horario y la compañía, ¿no? Hay personas, bueno, al menos yo trato de ver los edificios, me gusta mucho el estilo del Distrito Federal, ¿no? he ido a otras partes, a otras ciudades y puedo hacer comparaciones, ¿no? lo que tiene la ciudad de México y lo que no tiene la ciudad de México y en algunos casos resulta en desventaja y en otros casos no, entonces siempre pienso, bueno, hay cosas en las que nos falta mucho, ¿no? como eso de que los hombres te acosan, pero hay otras que son realmente bonitas, ¿no? por ejemplo somos súper cálidos, ¿no? o sea... aquí te tratan súper bien y también por ser mujer te dan como ciertas ventajas, entonces en algunos sentidos es molesto, y en algunos sentidos es muy chido, ¿no? el ser mujer, ¿no? porque te dan ciertas concesiones que a los hombres no les dan, ¿no? por ejemplo en el transporte público yo siempre voy sentada, ¿no? o sea, aunque vaya súper lleno me dan el espacio, tal vez porque como soy chaparrita, ¿no? entonces siempre me ven y como por lo regular voy leyendo, entonces me ven que abro un libro y así como que me caigo, "siéntate", ¿no? y esto, un libro a veces se vuelve como un hijo, ¿no? [risa] entonces siempre me dan el lugar, ¿no? así de que "siéntate"... entonces en algunos sentidos es una ventaja. Este... me gusta mucho caminar el Centro, sobre todo de noche.

Pero, ¿sola?

Lo he hecho sola, ¿no? lo he hecho sola y en algunos momentos en que, a veces estoy en crisis porque siempre, la primera vez que lo hice yo vivía en la colonia Guerrero, tenía 15 años y me salí como a las 2 de la mañana a caminar, salí a escondidas de mi casa porque claro que mi mamá no me iba a dejar, en este momento, este, vivía con la madre y mis hermanos, entonces me salí a escondidas, me fui a caminar sobre Reforma, regresé, no me pasó nada, entonces sentí como que la ciudad no era agresiva y que podía salir sin problema; después se me hizo como costumbre y cada vez que tenía así como algún conflicto que quería pensar y eso, salía en la noche, y era en la noche en la que más me gustaba, se me ha hecho como una costumbre, ¿no? entonces, de repente cuando estoy así como triste o enojada o que no comprendo lo que pasa y necesito pensar, me salgo de mi casa y camino.

¿De veras, por la noche?

Sí, por la noche, sí, además es muy raro porque también lo he hecho cuando estoy contenta y feliz y todo y me salgo porque es tanta la adrenalina que tengo que digo, "tengo que salir y caminar porque si no, no voy a poder dormir", y me salgo y camino y regreso y me siento bien y a gusto, ¿no? pero también he salido así como súper triste de mi casa y incluso he estado llorando así en el Centro y tal y la gente no se acerca para decirme "¿qué pasa? ¿tienes algo? ¿pasó algo?", ¿no? solamente una vez, como varios mariachis se acercaron y pero una onda así de ayudarme, "oye, ¿qué te pasó? no te pasó nada, ¿estás bien?", "sí, sí, estoy bien", y me dejaron y ya pude regresar tranquila, ¿no? Pero la noche en la ciudad, o sea, me refiero a la noche más allá de las 12 de la noche, no es violento, no es inseguro, al menos para mí, ¿no? o sea, yo he podido salir a esa hora...

Y ¿sientes la necesidad de salir de tu casa?

Sí, porque, te decía hace rato, la ciudad es como otra extensión de mi casa, es mi casa, ¿no? Hay lugares o calles en las que me siento en la banqueta, me pongo a escribir, ¿no? o...

[pausa, plática con un amigo que vino en la mesa y se quedó un rato]

¿Vas a parques? Me dijiste que vas a la Alameda…

A la Alameda, a veces voy a correr en la mañana, a las 6 de la mañana, en invierno no, porque hace frío y hay mucha contaminación, pero en verano, más bien, sí en verano, como julio, agosto que llueve, entonces como que baja la contaminación, se limpia un poco el aire, entonces voy y corro de las 6 a las 7 de la mañana y es bonito porque todavía no está el sol, es la sesión noche-día, ¿no? y es muy bonito verlo, regresar, así. Yo soy totalmente urbana, o sea completamente urbana, yo no puedo estar en un estado...

¿Viviste toda tu vida en el D.F.?

Bueno, un año lo viví en T., pero estaba niña, ¿no? Pero sé que no puedo estar en un lugar más allá de un mes, ¿no? en otro lugar que no sea México, en el Distrito Federal, ¿no? No soy como A. que le dan miedo las ardillas, ¿no? o sea puedo estar junto a un ardilla y no me da miedo, ¿no? pero eso de no tener un cine o una cartelera de cine que me permite elegir entre tal o cual película, ¿no? diferentes eventos aunque no vayas, el sólo saber que hay tantas cosas accesibles, gratuitas, y a veces no tan gratuitas pero que puedes acceder a ellas, ¿no? como el ir a un concierto x, o sea, me gusta mucho ir a los conciertos, me gusta mucho, bueno toda clase de música pero en especial me gusta la música tradicional, el son, el son jarocho me encanta, los corridos mexicanos, me gusta el rock, claro, Café Tacuba es uno de mis grupos favoritos, me gustan los espacios como el Faro, como el Circo Volador, estos espacios como alternativos, ¿no? me gustan mucho Bellas Artes, Bellas Artes es como, sé que es un merengue que todos dicen que es un merengote, ¿no? pero a mí me gusta, el edificio me gusta, y además me gusta porque hay diferentes actividades, ¿no? y puedes encontrar música clásica, música tradicional, rock no ha habido, pero sí jazz y otras cosas, entonces sí me gusta, y es accesible, ¿no? claro que nunca he estado hasta abajo excepto cuando me daban boletos en Radio Educación o en alguna tría por alguna cosa, ¿no? pero compro algún boleto arriba o a parte media, ¿no? Entonces son como estas ventajas que tienes en la ciudad, una oferta cultural que, te repito, aunque no vayas, el saber que existe, el saber que tienes la posibilidad de decidir en qué inviertes tu tiempo libre, eso es bien importante, ¿no?

Esa es mi otra pregunta, ¿qué consideras como tiempo libre? ¿lo conectas con espacios específicos?

Mira, el tiempo libre para mí es el tiempo en el que no estoy trabajando oficialmente, ¿no? el tiempo que tengo después de mi trabajo, ¿no? este es mi tiempo libre. Te decía que tenía mi tesis que la considero como un, algo que tengo que hacer y algo importante que tengo que hacer, pero también lo considero dentro de mi tiempo libre,

o sea que eso lo hago cuando tengo disposición emocional y, este, intelectual para hacerlo.

Ir al súper, ¿es dentro de tu tiempo libre o no?

Sí, porque ya disfruto ir al súper porque... porque cuando voy compro cosas para consentirme, entonces es parte de mi tiempo libre, no es una obligación; considero que la limpieza de mi casa y eso de lavar ropa, todo eso, también forma parte de mi tiempo libre, porque lo hago para consentirme, ¿no? puedo no hacerlo y puede estar mi casa completamente desorganizada y sucia, incluso, pero cuando la quiero poner así como bonita para mí, para otros, ¿no? para consentirme y todo lo que yo hago para consentirme y para estar bien es mi tiempo libre. Y en ese sentido mi trabajo ahora no es tiempo libre, porque además tienes que cumplir con un horario y ya está súper establecido, ¿no? si yo por ejemplo fuera freelans consideraría tal vez mi trabajo como parte de mi tiempo libre, ¿no? pero esto que ya tenga un horario establecido, o semiestablecido, me hace considerar todo lo que no está dentro de eso, mi tiempo libre, ¿no? el hacer limpieza, el ir de compras, el estar con mis amigos que para mí mis amigos son muy importantes, mi familia y mis lecturas, el cine, es parte de mi tiempo libre.

[preguntas sobre datos generales, ver principio]

¿No quieres tener carro o no puedes?

Mm, porque no quiero, sí he podido comprarlo pero no quiero. Además pienso que tener carro te cambia el esquema, es como lo que te decía con el celular y con el internet, yo sí tengo claro que tener carro te hace actuar distinto, es una extensión de ti, entonces creo que si yo tuviera carro me haría muy dependiente como soy dependiente del celural, me haría tan dependiente del carro, ¿no? además un día un amigo me dijo, "Claudia, qué bueno que tú no tienes carro, porque ya te hubieras matado o ya hubieras matado a alguien", ¿no?

¿Cómo?

Íbamos caminando, entonces yo me cruzo las avenidas... cuando veo que no viene carro me paso rápido, no soy muy como cuidadosa en eso, ¿no? también cuando voy caminando entre mucha gente, me abro paso por todos, ¿no? soy como muy... entonces, sí tal vez sería un peligro con carro…

[…]